

Maastricht, Maestricht, Mestreech

Maaslandse Monografieën, 65

Onder redactie van

Prof. Dr A.M. van der Woude (voorzitter)

Dr W.J.M.J. Rutten (redactiesecretaris)

Prof. Dr H. Cardon

Mevr. Dr J.C. Dekker

Dr M. van der Eycken

Prof. Dr A.Fl. Gehlen

Dr J.J. de Jong

Prof. Dr R. van Uytven

Raad van Advies

Mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (Maastricht)

Mevr. H. Houben-Bertrand (Hasselt)

Prof. Dr C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)

Prof. Dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt (Tilburg)

Prof. Dr W. Janssen (Bonn)

Prof. Dr A. Labrie (Maastricht)

Prof. Dr H. de Schepper (Nijmegen)

Prof. Dr M.G. Spiertz (Nijmegen)

Prof. Dr H. baron van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen staan vermeld op pag. 317-318

Stichting Maaslandse Monografieën

De Stichting Maaslandse Monografieën werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr W.F.E.R.M. van Oppen (voorzitter)

Prof. Dr A. Knotter (secretaris)

A.F. Henrar (penningmeester)

Prof. Dr A.M.J.A. Berkvens

Dr N.J.P.M. Bos

Drs F.H. van Buren MFE

Dr J.G.C. Venner

DR. M.C.A. KESSELS-VAN DER HEIJDE

Maastricht, Maestricht, Mestreech

De taalverhoudingen tussen Nederlands,
Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw

Hilversum
Verloren
2002

Promotor: prof. dr. A.M. Hagen
Co-promotor: dr. G.A.M. Beekelaar

Leden van de manuscriptcommissie:
prof. dr. R.W.N.M. van Hout
prof. dr. P.Th.F.M. Boekholt (UU)
dr. L.H.M. Wessels (OU)

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door
NWO
Provincie Limburg
Gemeente Maastricht
Dagblad De Limburger
Faculteit der Letteren KUN
Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Weldadige Stichting Jan de Limpens Oirsbeek
Grand Café Dino's at the Momus Maastricht
Wijnhandel Thiessen Maastricht

Op het omslag: Vrijthof / hoek Helmstraat.
Begin 20e eeuw was het Frans nog prominent aanwezig in het Maastrichtse straatbeeld.
Coll. GAM

ISBN 90-6550-713-2
© Dr. M.C.A. Kessels-van der Heijde / Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort
Bindwerk Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

Voorwoord

Mijn interesse in de taalverhoudingen in Maastricht werd gewekt, toen ik tijdens mijn studie cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit op zoek was naar een geschikt onderwerp voor mijn scriptie. Aangezien ik – als lerares Engels, die tevens een studie aan de Alliance Française afgerond had – naar een onderwerp op taalgebied zocht, raadde mijn begeleider, dr. J. Pouls, mij aan te kijken of er gegevens waren over de vroegere positie van het Frans in Maastricht. Tot mijn verrassing was er zoveel materiaal te vinden, dat ik een keuze moest maken. Ik heb toen vooral onderzoek gedaan in de krantenleggers van de negentiende eeuw. Veel boeiende gegevens bleven noodgedwongen ongebruikt. Hieruit is de ambitie voortgekomen om de taalverhoudingen te bestuderen als socio-cultureel fenomeen in zijn algemeen-maatschappelijke historische context en hier mogelijk verder over te publiceren.

Mijn scriptie-examinator was dr. P. Stijnen. Toen ik in een gesprek met hem na mijn afstuderen te kennen gaf, dat ik graag met het onderzoek verder wilde gaan, bracht hij mij in contact met mijn huidige promotor professor dr. A. Hagen van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Mijn co-promotor werd dr. G. Beekelaar. Aan beiden ben ik veel dank verschuldigd. Zij hebben mij met hun opbouwende kritiek op het goede spoor gehouden.

Mijn erkentelijkheid gaat eveneens uit naar drs. E. Ramakers, historicus en bibliothecaris, en de heer L. Hermans, neerlandicus, die mijn tekst grondig en kritisch hebben nagelezen. Verder heb ik veel hulp gehad van drs. P. Stevens bij de vertaling van het dialect. Hij verzorgde ook de samenvatting in het Maastrichts. Dr. R. Schaeps en de heer H. Wijenberg waren bereid het fotowerk voor de illustratie van dit boek op zich te nemen en zij hebben dit op voortreffelijke wijze gedaan.

In het bijzonder wil ik mijn man danken, die zo vriendelijk is geweest mijn boek-in-wor-ding te lezen en van commentaar te voorzien. Als romanist heeft hij vooral kritisch gekeken naar de teksten in het Frans. Bovendien maakte hij de Franse vertaling van de samenvatting.

Tenslotte dank ik de medewerkers van de Stadsbibliotheek, het Gemeente- en Rijksarchief in Maastricht en de redactie van de Maaslandse Monografieën voor hun onmisbare hulp. Zonder hun inzet zou dit boek nooit tot stand gekomen zijn.

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	11
Hoofdstuk 1: Aanloop naar de negentiende eeuw	21
Bestuur en rechtspraak	21
Geestelijk leven en onderwijs	23
Cultureel-maatschappelijk leven	24
Hoofdstuk 2: De Franse Tijd	33
Historische achtergrond	33
De invloed van de Franse inlijving in Maastricht	34
De afkondiging van de wetgeving	35
De Franse taalpolitiek	36
De taalverhoudingen in Maastricht	39
Het bestuurlijke domein	40
De besluiten en brieven van de Indivieze Raad	40
De ingekomen stukken bij de Maire	41
De Bulletins des Lois	43
Het Bureau van Weldadigheid en de Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen	43
Het notariaat	45
Het domein van het onderwijs	51
Het lager onderwijs	52
Het middelbaar onderwijs	54
Het domein van de schriftelijke communicatiemedia	59
Almanakken	60
Boeken en andere drukwerken	64
Kranten	67
Het familiale domein	75
Het familie-archief Suringar: de familie Rouffaer	76
Het familie-archief Behr	77
Het familie-archief Dumoulin	79
Het familie-archief Membrede	79
Het familie-archief Maurissen	80
Het domein van het toneel	81
De Franse straatnamen in Maastricht	82
Slotbeschouwing over de Franse Tijd	84

Hoofdstuk 3: Maastricht ten tijde van het Verenigd Koninkrijk en de afscheiding van België	87
Historische achtergrond	87
Maastricht: hoofdstad van de provincie Limburg	88
De taalpolitiek van koning Willem I	90
De ontwikkelingen in Zuid-Nederland en in Maastricht, 1830-1839	95
De taalverhoudingen in Maastricht, 1814-1839	97
Het bestuurlijke domein	98
De gemeenteraad van Maastricht	98
De Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid	104
De vondelingen	106
Het notariaat	109
Het domein van het onderwijs	114
Het lager onderwijs	114
Het middelbaar onderwijs	119
Het hoger onderwijs	125
Het domein van de schriftelijke communicatiemedia	127
De almanakken	129
Boeken en andere drukwerken	131
Kranten	132
Het familiale domein	140
Het familie-archief Suringar	140
Het familie-archief Behr	141
De collectie Dumoulin	142
Het familie-archief Bonhomme	143
Het familie-archief W.H. Pijs: nalatenschap Kanunnik Adriaan Maurissen	143
Het domein van het verenigingsleven en het toneel	145
Slotbeschouwing over de periode 1814-1839	148

Hoofdstuk 4: Naar nieuwe tijden: de periode 1839-1850	151
Historische achtergrond	151
De taalverhoudingen in Maastricht	154
Het domein van het onderwijs	155
Het lager onderwijs	156
Het middelbaar onderwijs	157
Het domein van de commerciële instellingen	160
De fabrieken en archieven van Regout	161
De archieven van wijnhandel Thiessen in Maastricht	164
Het domein van de schriftelijke communicatiemedia	166
De almanakken	166
Boeken en andere drukwerken	169
De kranten	172
Het familiale domein	181
De familie Behr	181
De familie De Thier	181
Het domein van de verenigingen	183
De sociëteit Momus	183
Andere amateurgezelschappen in Maastricht	187
Het dialect in Maastricht	189
Slotbeschouwing over de periode 1839-1850	193

Hoofdstuk 5: De dynamische samenleving: de periode 1850-1918	197
Historische achtergrond	197
De taalverhoudingen in Maastricht	199
Het domein van het onderwijs	200
Het lager onderwijs	200
Het middelbaar onderwijs	202
Het hoger onderwijs	206
Het domein van de commerciële instellingen	207
Het domein van de schriftelijke communicatiemedia	210
De almanakken	210
Boeken en andere drukwerken	213
De kranten	216
Het familiale domein	226
Het familie-archief Behr	226
Het familie-archief Regout	227
Het familie-archief W.H. Pijls	227
Het familie-archief Schaepkens	228
Het familie-archief Bonhomme	228
Het domein van de verenigingen	231
De sociëteit Momus	231
De toneelvereniging Kunst en Vermaak	236
De Stadsschouwburg	237
De muziekverenigingen	239
Het historisch genootschap	240
De Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen	241
Slotbeschouwing over de periode 1850-1918	246
Slotbeschouwing	251
Bijlagen: I: Biografieën	257
II: Maastrichtse werken	266
Lijst van gebruikte afkortingen	272
Lijst van gebruikte archieven	273
Lijst van gebruikte almanakken en periodieken	278
Lijst van gepubliceerde bronnen en literatuur	280
Samenvatting	289
Résumé	293
Samevatting	298
Register	302
Curriculum vitae	315
Maaslandse Monografieën	317

Inleiding

De stad Maastricht is al vele malen onderwerp van onderzoek geweest. Historici en archeologen hebben zich verdiept in haar geschiedenis. Sociologen en psychologen hebben haar inwoners onder de loep genomen, terwijl taalkundigen zich bezig hebben gehouden met het ontstaan en de ontwikkeling van het 'Mestreechs'.

Als 'cultuurwetenschapper' (Open Universiteit 1997) leek het mij aantrekkelijk en wetenschappelijk interessant een aantal van deze invalshoeken te gebruiken voor een studie over de taalsituatie in Maastricht in de negentiende eeuw. Het was een turbulente tijd: eerst vond de inlijving bij Frankrijk plaats, daarna de instelling van het Verenigd Koninkrijk, later gevolgd door de afscheiding van België; en dan was er nog sprake van de opkomst van de industrie en de daarmee in verband staande arbeidersbewegingen. Deze stormachtige ontwikkelingen oefenden grote invloed uit op het leven van de inwoners van Maastricht en hadden ook hun weerslag op het taalgebruik.

Dat er in Maastricht in de achttiende en negentiende eeuw Nederlands, Frans en 'Mestreechs' gesproken werd, staat buiten kijf, maar de meningen over het belang van deze talen zijn verdeeld. Het is verre van duidelijk door wie, wanneer en waarom een bepaalde taal gesproken of geschreven werd.

Hieronder geven we een aantal van deze meningen weer, in het bijzonder over het gebruik van het Frans. Daarbij gaan we uit van een chronologische volgorde, omdat de verschillende opvattingen over dit onderwerp vermoedelijk sterk tijdgebonden zijn.

In de achttiende eeuw beschrijft een Franse reiziger, die zich Havé noemt, zijn tocht van Parijs naar Spa. Hij verblijft ook in Maastricht. Als hij het over het gebruik van het Frans in deze stad heeft, spreekt hij zichzelf soms tegen. Eerst zegt hij: 'Presque toutes les personnes comme il faut parlent français', terwijl hij enkele bladzijden verder opmerkt: 'On parle encore si peu français que la plus part de ceux qui lisent nos livres n'en comprennent pas la moitié.' Ook zegt hij: 'Les troupes françaises n'ont pas fait un assez long séjour à Maestricht pour que cette ville puisse estre francifiée (...) Chaque peuple a ses mœurs particulières et l'apparition de quelques Français ne suffit pas pour les changer.'¹

In de negentiende eeuw zijn er meerdere auteurs die ons iets vertellen over het Frans in Maastricht.

– De eerste is Salie in *Le Guide Impartial du voyageur à Maestricht* in 1855. Deze Salie is waarschijnlijk een onderwijzer uit Maastricht. Hij schrijft: 'De 1795 à 1814, cette tendance cosmopolite du caractère maestrichtois s'accrut encore par le contact incessant avec le peuple le plus spirituel de la terre, dont la langue, les mœurs, les goûts et les habitudes pénétrèrent peu à

¹ A.J. Havé, *L'Homme sans façon ou lettres d'un voyageur allant de Paris à Spa* (Maastricht 1786) 34 en 56. Hierna aangehaald als: Havé, *L'Homme sans façon*.

² Ibidem, 33-34.

peu si profondément dans notre existence privée comme dans la vie publique, que Maastricht est devenu, pour ainsi dire, une ville française. Dans tous les hôtels, cafés et estaminets, dans toutes les bonnes sociétés, dans les réunions du grand monde, on parle français.’³ Toch is hij ook vol lof over het ‘patois’ van de Maastrichtenaren.

– In 1881 schrijft Franquinet het korte artikel *Een Brief over het gebruik der Nederlandsche Taal* uit 1814. Het gaat over een circulaire aan de vrederechters, de kamers van advocaten en aan de procureurs en notarissen, geschreven door P. van Slijpe, Procureur van Staat. Hij verzoekt hun voortaan artikel 5 van het besluit van 1 december 1813 na te leven, waarin het gebruik van de Franse taal verboden werd in judiciële akten. Franquinet schrijft: ‘Eerst in het derde tiental onzer eeuw kreeg het nederlansch allengskens de overhand.’ Over de Franse taal zegt hij: ‘Zij wordt in ons land, en niet het minst hier te Maastricht als de bezielende draagster van ontwikkeling en beschaving aangemerkt en geroemd.’⁴

– Habets vermeldt in zijn artikel uit 1891 over de Franse emigranten te Maastricht, dat deze vluchtelingen zo graag naar deze stad kwamen, omdat de bewoners grotendeels het Frans mochten spreken.⁵

Men zou voorzichtig de conclusie kunnen trekken, dat vooral de schrijvers uit de negentiende eeuw van mening waren, dat veel Maastrichtenaren het Frans beheersten en waardeerden als culturele taal. De Franse reiziger Havé echter maakte de kanttekening, dat de kennis van het Frans nog te wensen over liet.

In de twintigste eeuw bleef men veelal van mening, dat er in de voorafgaande eeuwen veel Frans gesproken en geschreven werd in Maastricht, maar de auteurs beschrijven het onderwerp van de taalverhoudingen vanuit verschillende invalshoeken.

– Endepols houdt in 1955 een rede over de taaltoestanden in Maastricht.⁶ Hij schetst hierin de volgende ontwikkeling: het Frans speelde in Maastricht in de achttiende eeuw een belangrijkere rol dan in de overige streken in Nederland, omdat het tot 1794 de taal was van een van de twee heren van Maastricht, de prins-bisschop van Luik. Naast de officiële Nederlandse bestuurstaal werd er Frans gebruikt als de Luikse rechten in het geding waren, er processen voor de Luikse gerechtshoven gevoerd moesten worden enz. Hij noemt de Franstalige krant *Gazette de Maastricht* en de *Nouveau almanach curieux*. Ook zegt hij dat er tussen 1780 en 1789 meer Frans- dan Nederlandstalige boeken gedrukt werden en er haast uitsluitend Franse toneelstukken werden opgevoerd. Zelfs de militairen en ambtenaren van Hollandse huize toonden hun voorliefde voor de Franse taal, o.a. Baron d’Aylva, die de Groote Sociëteit oprichtte. De regels en de notulen van deze sociëteit bleven tot 1836 in het Frans opgesteld. Op de twee Latijnse scholen te Maastricht was de voertaal waarschijnlijk Latijn of Frans, maar deze scholen telden alles bij elkaar maar 100 leerlingen. Op de grote massa van de Maastrichtse bevolking was de Franse invloed niet zo groot, velen staken zelfs de draak met het ‘gefransizeer’ van sommige Maastrichtenaren. In de Franse Tijd van 1794-1814 ontmoette de taalverfransing bij de leidende kringen geen tegenstand. Men had nu eenmaal sympathie voor het Frans en bovendien was men ervan overtuigd, dat de inlijving bij Frankrijk definitief zou zijn, in elk geval

3 J.W. Salie, *Le Guide Impartial du voyageur à Maastricht ou Indicateur Général de la ville et de ses habitants* (Maastricht 1855) 182.

4 G.D.L. Franquinet, ‘Een Brief over het gebruik der Nederlandsche Taal 1814’, *De Maasgouw* 3 (1881) 482.

5 J. Habets, ‘De Fransche emigranten te Maastricht’, *PSHAL* 28 (1891) 133-228. Hierna aangehaald als: Habets, ‘De Fransche emigranten’.

6 H.J.E. Endepols, ‘Taaltoestanden in Maastricht op het einde van de 18^e en in het begin van de 19e eeuw’, *Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde. Verslagen en mededelingen* (Gent 1955 september/oktober) 605-617. Hierna aangehaald als: Endepols, ‘Taaltoestanden Maastricht’.

van lange duur. Het onderwijs werd ook verfranst, maar had niet zoveel invloed, omdat de 'école centrale' maar 60 leerlingen had. De 'école secondaire' kwam beter van de grond met een aantal van 150. Volgens Endepols werd de verfransing nog het meest tegengehouden door de taal van het eigenlijke volk, het Maastrichtse dialect, dat zelfs ook in de hogere kringen gesproken werd.

– Tummers geeft in 1957 zijn werk nog de titel mee *Tweetaligheid in Zuid-Limburg*.⁷ Hierin beschrijft hij de Duitse en Franse invloed vanaf de Middeleeuwen. Hij schat het aantal Franstalige Maastrichtenaren omstreeks 1740 al op verscheidene honderden. Hij wijst op de sociëteiten voor 'gens de distinction', Franse boeken, Franse toneelstukken en een Franstalige krant, de *Gazette de Maestricht*. Tijdens de Franse inlijving ging het Frans steeds meer een verschil in maatschappelijke stand aangeven: de goeude burgerij gebruikte deze taal, de lagere burgerij bleef echter het Maastrichts dialect spreken. De nauwe betrekkingen met het Luikse industriebekken, waar Frans gesproken werd, had ook veel invloed op het taalgebruik.

– Spiertz wijst in zijn proefschrift (1964) op een sterke verfransing van vooral de hogere kringen op het einde van de achttiende eeuw, in de vorm van theaterbezoeken en lidmaatschappen van sociëteiten en vrijmetselaarsloges en belangstelling voor Franse mode, Franse literatuur en Franse verlichte ideeën.⁸

– Orbons en Spronck wijzen op de sterke positie van het Frans in een op het Walenland georiënteerde stad als Maastricht, die daarenboven in de jaren 1794-1814 een volledig Frans bestuur had gekend.⁹ Wel zeggen ze, dat de bewoners van het platteland nauwelijks Frans verstonden, maar in het Maastrichtse dialect kwamen toch veel uit het Frans overgenomen woorden voor, vooral in de loop van de negentiende eeuw.

– Alberts zegt dat tweetaligheid een vereiste was voor een behoorlijke positie in de Franse Tijd. De verfransing was vooral te vinden in de bestuurs sfeer, maar daarnaast ook in de pers en in de levensstijl van de beter gesitueerden. Ook in het onderwijs drong de verfransing door, alhoewel er op de lagere scholen gebrek was aan onderwijzers die de Franse taal voldoende beheersten. Op de 'école secondaire' werd de jeugd gevormd volgens het Franse cultuurpatroon en kreeg zij het Frans als voertaal mee.¹⁰

– Ubachs tenslotte meent dat er te vaak wordt uitgegaan van een grote Franse invloed in Maastricht.¹¹ Hij is van mening dat ook in de Franse Tijd het gebied Nedermaas Nederlandstalig was. Hij betwijfelt bovendien of de elite werkelijk zo gecharmeerd was van de Franse cultuur en de moderne ideeën van de Franse filosofen. Hij heeft het vermoeden dat de aankoop van Franse boeken vaak eerder een kwestie van mode en pronkzucht was. Hij wijst op het feit, dat er wel veel Franse boeken gedrukt werden in Maastricht op het einde van de achttiende eeuw, maar dat deze voor een groot gedeelte weer naar Frankrijk gesmokkeld werden, waar de censuur veel strenger was. Ook van het onderwijs in de Franse Tijd ging geen echt verfransen-de werking uit. Het primaire onderwijs stelde niet veel voor en er waren te weinig goed Frans

7 P. Tummers, 'Tweetaligheid in Zuid-Limburg', Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (Amsterdam 1957). Hierna aangehaald als: Tummers, 'Tweetaligheid'.

8 M.G. Spiertz, Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801. MM 1 (Assen 1964). Hierna aangehaald als: Spiertz, Vierde kwart achttiende eeuw.

9 P. Orbons en L. Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders, een moeizaam integratieproces', PSHAL 102 (1966) 31-53. Hierna aangehaald als: Orbons, 'Limburgers worden Nederlanders'.

10 W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburen II* 1632-1918. MM 17 (Assen 1983). Hierna aangehaald als: Alberts, *Geschiedenis Limburen II*.

11 P.J.H. Ubachs en Ingrid M.H. Evers, 'Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814', PSHAL 100 (1994) 1-151. Hierna aangehaald als: Ubachs, 'Ongewilde Revolutie'.

sprekende onderwijzers. Het aantal leerlingen in het middelbaar onderwijs was maar heel gering. Er was zeker niet meer dan een dun vernislaagje verfransing en van een tweetalig Maas-tricht kan men, volgens hem, dus zeker niet spreken.

Al deze verschillende meningen over de taalverhoudingen in Maastricht, die voor een deel niet op degelijk bronnenonderzoek zijn gebaseerd en waarin flink wat onzekerheden schuilgaan, vormen een uitdaging tot verder onderzoek. Het accent ligt daarbij op de bestudering van archiefmateriaal en primaire literatuur uit de negentiende eeuw. In gezin, school, kerk, werkomgeving, media en politiek-culturele instellingen maakt men een bepaalde taalkeuze, die voortkomt uit een complex samenspel van individuele, socio-economische en politieke factoren. Omdat de studie van de taalkeuze in meertalige situaties en de samenhang van die keuze met andere socioculturele factoren het object is van de taalsociologie, gaan we hieronder kort in op enkele termen en begrippen uit deze benadering.

In de taalsociologie wordt een onderscheid gemaakt tussen tweetaligheid en diglossie. Waar de term tweetaligheid gebruikt wordt voor het individueel vermogen om in twee talen doelmatig met twee werelden te communiceren,¹² wordt diglossie in verband gebracht met de meertaligheid van een hele groep en de statusverschillen tussen de talen. Toch is deze term ook niet echt eenduidig. Het woord 'diglossia' werd door Charles Ferguson (1959) in de sociolinguïstische literatuur ingevoerd. Volgens hem is diglossie (in de vertaling van Daan):

'een betrekkelijke stabiele taaltoestand waarin naast de eerstegraads dialecten van de taal (waartoe een standaard- of meer dan één regionaal standaarddialect behoort) ook een sterk afwijkende variëteit voorkomt die in hoge mate gecodificeerd is (vaak gecompliceerder qua grammatica) en een hogere status heeft, de taal waarin een grote hoeveelheid hooggewaardeerde literatuur schriftelijk is vastgelegd, of uit een vroegere periode of uit een andere taalgemeenschap, die in het officiële onderwijs uitgebreid wordt onderwezen en die voor de meeste geschreven en formele gesproken doeleinden wordt gebruikt, maar die door geen enkele groep uit de gemeenschap voor gewone dagelijkse conversatie gebruikt wordt.'¹³

Ferguson beschrijft situaties waar de twee variëteiten behoren tot dezelfde taal, bijvoorbeeld bij het Arabisch. John Gumperz en Joshua Fishman breiden het begrip diglossie uit tot meerdere talen, waarbij de specifieke situatie waarin de ene variëteit of taal wordt gebruikt, complementair is aan de andere.¹⁴ Diglossie heeft dan betrekking op de functionele distributie van een hoge en lage variëteit. Hieronder valt ook de dialect-standaardtaal diglossie.

Fishman formuleert vier verschijningsvormen, waarin tweetaligheid en diglossie kunnen voorkomen:¹⁵

- Diglossie met tweetaligheid: hij geeft als voorbeeld Paraguay, waar veel mensen zowel Spaans als Guarani (nationale taal) spreken. Voor deze vorm van diglossie is het nodig, dat er een complexe rolverdeling is; het moet duidelijk zijn, waar, wanneer en met wie een bepaalde taal gesproken wordt. Er moeten krachtige sociale instituties bestaan, die deze rollen bevestigen.

¹² Albert F. Verdoodt, 'De studie der tweetaligheid', in: Bernard T. Tervoort ed., *Wetenschap en taal. Het verschijnsel taal van verschillende zijden benaderd* (Muiderberg 1977) 166.

¹³ R. A. Hudson, *Sociolinguïstiek*. Nederlandse vertaling: Jo Daan. Taal Mens Maatschappij 5 (Groningen 1982) 69.

¹⁴ Joshua A. Fishman, *The Sociology of language. An interdisciplinary social science approach to language in society* (Rowley, Massachusetts 1972) 92. Hierna aangehaald als: Fishman, *The sociology of language*.

¹⁵ Fishman, *The sociology of language*, 93-106.

- Tweetaligheid zonder diglossie: hier speelt de individuele ontwikkeling een grote rol. Deze vorm komt vaak voor bij kinderen van immigranten, die willekeurig de ene of de andere taal gebruiken voor bepaalde doeleinden.
- Diglossie zonder tweetaligheid: twee of meer taalgemeenschappen vormen politiek, religieus en/of economisch een eenheid, niettegenstaande het feit, dat ze sociaal en cultureel sterk verdeeld zijn. Hij geeft het voorbeeld van de Europese elite in de tijd vóór de Eerste Wereldoorlog. Zij sprak Frans, terwijl de grote massa de eigen volkstaal of dialect sprak. Deze twee groepen vormden dus taalkundig geen eenheid. Er was een hoge en een lage klasse met ieder een eigen taal. Toch wil dit niet zeggen, dat individuele personen niet tweetalig konden zijn, want de adellijke lieden zullen waarschijnlijk naast het Frans de taal van hun land gesproken hebben. Zij zijn daar natuurlijk mee in aanraking gekomen tijdens hun opleiding aan hoge scholen of universiteiten. Ook in hun omgang met andere landgenoten zullen ze zich soms van deze taal bediend hebben.
- Noch tweetaligheid, noch diglossie: deze vorm komt alleen voor in sterk geïsoleerde, ongedifferentieerde gemeenschappen, waarin geen onderscheid bestaat tussen lagere en hogere variëteiten.

Welke talen er gesproken en/of geschreven worden hangt nauw samen met de sociale status van de mensen. Volgens Pietersen is een taal door haar gebondenheid aan bepaalde situaties ook gebonden aan bepaalde waarden en staat daardoor nauw in verband met bepaalde strata of sociale milieus.¹⁶ Het streven naar opstijging van een sociale groep komt in het taalgebruik tot uiting. Dit is vooral een kenmerk van de middenklasse. Juist deze groep zal aan de taal die domineert, de voorkeur geven. Dit is een vorm van taalaccommodatie van de ene aan de andere sociale groep.¹⁷ In veel gevallen zullen dialectsprekende mensen zich aanpassen aan de standaardtaal, want het dialect kan in vergelijking met een standaardtaal omschreven worden als een taalsysteem met beperkte gebruiksmogelijkheden. Het dialect is namelijk regionaal en/of sociaal gebonden. Het wordt als regel uitsluitend in mondelinge functies gebruikt en daarbij vooral in minder formele gespreksituaties. Bovendien is het minder onderhevig aan normen, die immers vooral via het meer formele en het schriftelijke taalgebruik doorwerken.¹⁸

De term 'dialect' heeft twee betekenissen. Op de eerste plaats een taalhistorische. De term verwijst dan naar alle taalelementen die door de dialecten van die grondtaal gedeeld worden. Een voorbeeld hiervan vormen de Griekse dialecten in de klassieke tijd van de Griekse geschiedenis. Het waren schriftelijke variëteiten van het Grieks en ze werden voor speciale doeleinden aangewend. Zo werd het Ionisch gebruikt voor geschiedkundige werken, het Dorisch voor koorlyriek en het Attisch voor tragedies. Deze dialecten stamden oorspronkelijk af van een gemeenschappelijke Griekse taal uit een oudere periode. Na de klassieke periode verdwenen deze dialecten weer en ging het 'koinè' overheersen, oorspronkelijk het dialect van Athene. Taalhistorisch gezien zijn ook Deens, Engels, Nederlands en Duits allemaal Germaanse dialecten. Daarnaast wordt de term 'dialect' in een taalsociologische betekenis gebruikt. Dan wordt het overkoepeld door een standaardtaal, omdat deze in de taalgemeenschap ook de schrijftaal is, terwijl het dialect in veel gevallen alleen gesproken wordt, vooral door de lagere sociale bevolgingsklassen. De meer ontwikkelde bedienen zich van de standaardtaal als

¹⁶ L. Pietersen, *Taalsociologie (minderheden, tweetaligheid, taalachterstand)* (Groningen 1980) 102.

¹⁷ Zie over het begrip taalaccommodatie: Uus Knops, *Andermans en eigen taal, een inleiding in de sociale psychologie van taal*. Taal Mens Maatschappij 8 (Groningen 1987).

¹⁸ Dittmar, *Sociolinguïstiek*, 117.

schrijf- en spreektaal. Deze taal is dan ook het medium dat de gebruikers van verschillende dialecten aanwenden om met elkaar te communiceren. Er wordt dus uitgegaan van de veronderstelling, dat de standaardtaal een hoger prestige heeft dan het dialect.¹⁹

Het sociale aspect is sterk aanwezig in de notie 'stadsdialect'. In de negentiende eeuw kreeg het stadsdialect een uitgesproken sociaal profiel. De tegenstellingen tussen de standen werden in deze periode steeds groter en de sociale verschillen kwamen ook in de taalverschillen tot uiting. In dit proces werd het stadsdialect als regel typisch de taal van de lagere sociale klasse. Bovendien ging dit dialect zich nog scherper dan voordien van het plattelandsdialect onderscheiden. In de steden werden de dialecten sociolecten. Uitzonderingen op deze regel vormen in ons taalgebied de Limburgse steden, met name Maastricht en Roermond.²⁰ Daar was vrijwel geen sprake van een dergelijke markerende verdeling. In beide steden waren de inwoners erg trots op hun dialect en gebruikten ze het zoveel mogelijk en in allerlei situaties. Ook nu nog wordt in alle lagen en standen Maastrichts en Roermonds gesproken.

In het negentiende-eeuwse Maastricht hebben we te maken met een bijzonder ingewikkelde taalsituatie, omdat er zowel sprake is van een onderscheid tussen Frans en Nederlands als tussen Nederlands en Maastrichts. We vragen ons af, of de hierboven genoemde termen van toepassing zijn op deze taalgemeenschap. Moeten we de taalverhoudingen omschrijven als di- of triglossie en in welke vorm? Omdat we er vanuit kunnen gaan, dat de sociale groepen in een betrekkelijk kleine stad als Maastricht omgang met elkaar gehad hebben, lijkt ons de term di- of triglossie met twee- of drietaligheid voor de hand te liggen als we de terminologie van Fishman volgen.

Fasold introduceert de term 'double overlapping diglossia'. Hij doet dit bij zijn beschrijving van de taalsituatie in Tanzania.²¹ Hier werden drie talen gesproken: een inheemse taal, de nationale taal Swahili en het Engels. De inheemse taal werd niet geschreven, het Swahili en het Engels wel. We hebben hier duidelijk te maken met hogere en lagere variëteiten in taal. Aan de ene kant is er de diglossie tussen de inheemse taal en het Swahili. Aan de andere kant is er ook een sociaal verschil tussen het Swahili en het Engels. Fasold spreekt in dit geval niet meer over diglossie of triglossie, maar over dubbel overlappende diglossie.

De Maastrichtse taalsituatie in de negentiende eeuw is niet te vergelijken met de ontwikkelingen in Tanzania. Er was hier geen sprake van kolonisatie, voor een middelbare schoolopleiding hoefde men niet ver van huis te gaan en het dialect kwam hier ook in geschreven vorm voor. Toch lijkt de term 'dubbel overlappende diglossie' wel een geschikte taalsociologische aanduiding voor de Maastrichtse taalsituatie in de negentiende eeuw. Ook in Maastricht hebben we te maken met drie verschillende talen: het Frans, het Nederlands en het dialect. Er zijn hier twee hogere variëteiten en een lagere, met wisselende prestigeverschillen.

Omdat de term diglossie in al deze varianten ons toch niet het optimale inzicht biedt in de verhoudingen tussen de talen en de taalcompetentie van de gebruikers, zijn we op zoek gegaan naar een betere nuanceringsmogelijkheid. Die hebben we gevonden in het domeinconcept.

De grondlegger daarvan is Fishman, die in zijn boeken vanaf 1964 deze term hanteert. Hij definieert een domein als volgt:

¹⁹ Ibidem, 243.

²⁰ A.M. Hagen, 'Stads praten naar rang en stand', in: Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs eds., *Honderd Jaar stadstaal* (Amsterdam/Antwerpen 1999) 15. Hierna aangehaald als: Hagen, 'Stads praten'.

²¹ Ralph Fasold, 'The sociolinguistics of society', in: P. Trudgill ed., *Language in society* (Oxford 1984) 45-46.

'Institutional contexts and their congruent behavioural co-occurrences. They attempt to summarize the major clusters of interaction that occur in clusters of multilingual settings and involving clusters of interlocutors. Domains enable us to understand that language choice and topic (...) are (...) related to widespread socio-cultural norms and expectations.'²²

Door de introductie van het domeinbegrip wordt het mogelijk, zichtbaar te maken hoe specifieke taalkeuzes verbonden zijn met institutionele contexten. Fishman spreekt over vijf domeinen: gezin, vriendenkring, kerk, school en werk. Het belangrijkste is echter dat er onderscheid gemaakt wordt tussen formele en informele situaties. Bij formele gelegenheden zal men de hogere taal of variëteit gebruiken, bij informele gelegenheden de lagere. Hierbij speelt ook het rollenpatroon een grote rol. Er wordt dan verwacht, dat een bepaalde persoon zich volgens een bepaald patroon (waarvan ook het taalgedrag deel uitmaakt) gedraagt. Voorbeelden hiervan zijn de rollenrelaties geestelijke-parochiaan, leraar-leerling of werkgever-werknemer.

Dittmar wijst op het verzuim van Fishman om na te gaan welke historische en maatschappelijke oorzaken voor de differentiatie in taalgebruik verantwoordelijk zijn. Taalgemeenschappen hebben volgens Dittmar welbepaalde economische structuren en machtsverhoudingen en de waarden en normen zijn analoog aan deze structuren. Deze opmerking is belangrijk voor ons onderzoek. Wij zullen trachten door een interdisciplinaire aanpak van het probleem de taalkundige domeinen te kaderen in hun ruimere sociaal-culturele context.

Een ander punt van kritiek van Dittmar is, dat het domeinbegrip de overlapping tussen de verschillende terreinen versluiert. Het 'gezin' zou niets van doen hebben met 'de werksituatie'. Dit gaat in werkelijkheid natuurlijk niet op.²³ Ook Albert Mioni wijst op bepaalde overlappingen.²⁴ Hij geeft het voorbeeld van een werkgever, die op bezoek komt bij zijn werknemer. Er is dan sprake van een confrontatie van het ene en het andere domein. Er moet in die situatie bepaald worden of de formele of informele taal gebruikt wordt. Een andere incongruentie kan voorkomen als midden in een gesprek in de ene taal plotseling overgegaan wordt op een andere taal. Dit kan gebeuren als twee sprekers in een formele situatie plotseling ontdekken dat ze uit dezelfde streek komen of dat ze wederzijdse familiebanden hebben. Ze zullen dan vaak overgaan tot het gebruik van de informele taal. Mioni noemt dit 'situational switching', vanwege de verandering in de gesprekssituatie. Ook komen code-wisselingen voor, waarin sprekers, zonder situationele noodzaak, kiezen voor een andere taal. Dit noemt hij 'metaphorical switching'. Er wordt bijvoorbeeld een emotioneel effect bereikt bij het plotseling overgaan van een informele naar een formele code, een soort dreiging of intimidatie van de spreker ten opzichte van de aangesprokene. De formele taal schept immers afstand.

In ons onderzoek zullen we code-wisseling weinig of niet tegenkomen. Er bestaan geen stenografische verslagen van de gemeenteraad en er is niets op band vastgelegd. Ook zijn er geen radio- of televisie-opnamen van toneelstukken of discussies. We kunnen geen mensen ondervragen over hoe het vroeger was; daarvoor staat de te onderzoeken tijd te ver van ons af.

22 Dittmar, *Sociolinguïstiek*, 239. Dittmar geeft dit (in de vertaling van Koning) als volgt weer: 'Domeinen zijn parameters voor het identificeren van waardeverzamelingen; zij specificeren de institutionele contexten waarbinnen bepaalde identificaties plaatsvinden. Domeinen hebben betrekking op grove, normgebonden en geïnstitutionaliseerde gedragsactiviteiten waarvoor situationele congruentie maatgevend is.'

23 Ibidem, 240.

24 Albert M. Mioni, 'Domain', in: *Sociolinguistics, an international handbook of the science of language and society* (first volume) 27 (Berlijn/New York 1987) 173.

Taalsociologisch onderzoek is meestal sterk contemporair gericht empirisch onderzoek. Wij zijn voornamelijk aangewezen op archieven. Via bewaard gebleven officiële stukken, familiearchieven en literatuur kunnen we proberen na te gaan hoe de taalverhoudingen lagen in de negentiende eeuw in Maastricht. Het zal duidelijk zijn, dat deze bronnen beperkingen hebben. In geschreven overleveringen wordt bijvoorbeeld de standaardtaal meer gebruikt dan het dialect. Ook hebben zij veelal betrekking op de beter gesitueerden. Dezen konden lezen en schrijven. Uit de advertenties in de kranten van die tijd kunnen we wel een beeld krijgen van de gewone levensomstandigheden, maar ook al zien we daarin een bepaald taalgebruik, de vraag blijft nog of de mensen deze taal ook werkelijk gebedigd hebben.

Door onze historische onderzoeksmethode, de gerichtheid op de drietaligheid en de gebruikmaking van het domeinconcept, onderscheidt onze studie zich van andere publicaties over taalverhoudingen en taalverschuivingen in de negentiende eeuw. De Metsenaere onderzocht bijvoorbeeld de taalsituatie in Brussel in die tijd.²⁵ Cornelissen deed dat voor het gebied van Pruisisch Gelderland in de periode van 1770 tot 1870.²⁶ Wijnands heeft ook onderzoek gedaan naar de taalsituatie in Maastricht.²⁷ Hij legde zich vooral toe op de sfeer die het gebruik van het Frans opriep en op het literaire aspect van deze taal, terwijl wij, door gebruikmaking van het concept van de domeinen, proberen inzicht te krijgen in de taalverhoudingen in het dagelijkse leven.

De Metsenaere gebruikte vooral bronnenmateriaal uit 1842. Zij onderzocht de geografische en sociale componenten van de Brusselse taalverhoudingen. Via factoranalyse van de op straatniveau verwerkte tellingsgegevens werd bepaald in hoeverre de band tussen taalgebruik en sociale klasse een feit was. In de inleiding op haar werk zegt ze, 'dat de studie van taalgebruik als een element van een bepaald cultuurpatroon, van de levenswijze en van de als morele voorkeuren of levensprincipes aanvaarde set van concepten, meer vraagt dan de analyse van een aantal kwantificeerbare variabelen'. Daarna noemt ze een reeks van bronnen die voor een dergelijke studie gehanteerd zouden kunnen worden, zoals memoires, romans, kranten, privé-correspondentie, administratieve rapporten en bronnen die betrekking hebben op informeel en formeel groepsleven. Dit streven naar een beter inzicht in de taalverhoudingen hebben we in onze studie proberen te bereiken door gebruikmaking van verschillende domeinen. Demografische factoren speelden in Maastricht slechts incidenteel een rol, terwijl in België een grootschalige immigratie naar de hoofdstad op gang kwam van Vlamingen en Walen. Ook de verhoudingen tussen Frans en Nederlands lagen er heel anders, omdat na 1830 de bestuurstaal Frans werd en het onderwijs sterk verfranst was.

Cornelissen onderzocht het geleidelijk verdwijnen van het Nederlands in Pruisisch Gelderland. Hij gebruikt in zekere zin ook het concept van de domeinen, al noemt hij die term niet expliciet. Zo gaat hij bijvoorbeeld de taalkeuze na van de overheidsfunctionarissen, de katholieke kerk, de verschillende standen en het onderwijs. Zijn onderzoek bestrijkt een redelijk groot gebied met verschillende steden en dorpen, die ieder op hun beurt een andere ontwikkeling doormaakten. Het taalgebruik van de gewone bevolking probeert hij te analyseren aan

²⁵ M. de Metsenaere, *Taalmuur= sociale muur? De negentiende-eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geodemografische en sociale processen. Taal en Sociale Integratie 9* (Brussel 1988).

²⁶ G. Cornelissen, *Das Niederländische im preussischen Gelderland und seine Ablösung durch das Deutsche (1770-1870)*. Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgebung (Geldern 1986).

²⁷ Dit werk van Paul Wijnands ligt ter perse.

de hand van rekeningen. Hierbij constateert hij een geleidelijke overgang naar het Duits. Hij onderscheidt een soort tussenperiode waarin mengvormen gebruikt werden van Nederlands en Duits. We vragen ons af, of dit verschijnsel in Maastricht ook voorkomt wat betreft Frans en Nederlands. Cornelissen geeft wel aan, dat er ook in Pruisisch Gelderland dialect gesproken werd, maar hij gaat er niet diep op in, omdat het in schriftelijke bronnen niet voorkwam. In Maastricht speelde het dialect juist een belangrijke rol in de taalverhoudingen, zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw, na de oprichting van de sociëteit Momus. In het domein van het verenigingsleven komen de taalverhoudingen heel goed tot uiting.

Zoals gezegd wordt in ons onderzoek de domeinbenadering gecombineerd met een cultuur-historische behandeling van de Maastrichtse taalverhoudingen. We gaan uit van de volgende domeinen: bestuur, onderwijs, schriftelijke communicatiemedia, commerciële instellingen, familie-, toneel- en verenigingsleven. De tijdsspanne van de negentiende eeuw nemen we tamelijk ruim. We zullen beginnen omstreeks 1794, toen Maastricht door de Fransen veroverd werd en er dus een totaal nieuwe periode begon. Ons onderzoek eindigt in 1918; ook na de Eerste Wereldoorlog begon een heel andere tijd.

In het inleidende hoofdstuk geven we een schets van de toestand van Maastricht op het einde van de achttiende eeuw op het gebied van bestuur, geestelijk leven en onderwijs. Ook gaan we in op de taalsituatie in het cultureel-maatschappelijk leven.

De kern van ons onderzoek wordt gevormd door een aantal chronologisch opgezette hoofdstukken. Voorafgaand aan het eigenlijke onderzoek van de taalverhoudingen geven we bij elke periode een korte historische achtergrond.

Elke tijd heeft zijn eigen relevante domeinen en de daarmee samenhangende bronnen. Zo blijft het bestuurlijk domein maar interessant tot 1839, omdat vóór die tijd de verschillende politieke machtswisselingen hun weerslag hadden op het taalgebruik van de ambtenaren en overheidsfunctionarissen, terwijl er nadien, in een politiek gezien rustiger periode, geen grote veranderingen meer optraden. De commerciële instellingen begonnen pas een grote rol te spelen na 1839, omdat toen grootindustrie ontstond in Maastricht. Het onderwijs en het perswezen blijven in alle perioden onze aandacht vragen, terwijl het verenigingsleven en het toneel meer nadruk krijgen in de periode vanaf 1840, als door de oprichting van de sociëteit Momus het dialect een prominenter rol toebedeeld krijgt. Tenslotte geven de familie-archieven ons gedurende de hele eeuw enige informatie over het taalgebruik in informele situaties.

De centrale vraag bij al deze verschillende domeinen blijft steeds of er taalverschuivingen hebben plaats gevonden, hoe die konden ontstaan en op welke manier ze de verhoudingen tussen de verschillende talen hebben beïnvloed, met andere woorden: welke taal was of werd dominant ten koste van welke andere variëteit en hoe werd het prestige van een taal verhoogd of verzwakt? Was er een relatie tussen de veranderingen op politiek, socio-economisch en cultureel-maatschappelijk gebied en de mutaties in de taalverhoudingen?

Aan het einde van elk hoofdstuk en in de slotbeschouwing zullen we op deze vragen een antwoord proberen te geven, zodat er een beter inzicht verkregen wordt in de complexe taalverhoudingen in het negentiende-eeuwse Maastricht.

Tenslotte vermelden we hier nog, dat het door ons verrichte archiefonderzoek bepaalde problemen met zich mee brengt. Handschriften zijn niet altijd makkelijk te ontcijferen. Ook kan de auteur van een document zelf schrijffouten gemaakt hebben; vooral bij het vermelden van

namen is dit nog al eens het geval. In Franse teksten is het moeilijk na te gaan of bepaalde schrijfwijzen tijdgebonden zijn of foutief opgeschreven. We hebben geprobeerd ons zo letterlijk mogelijk aan de in de documenten neergelegde teksten te houden, zulks conform de praktijk van het historisch bronnenonderzoek.

Een andere opmerking betreft de gebezigde termen 'Vlaams', 'Diets', 'Nederduits' en 'Nederlands'. In de literatuur en in de archivalische bronnen kwamen we deze aanduidingen vaak tegen, maar ze werden lang niet altijd eenduidig gebruikt. Om geen verwarring te zaaien gebruiken we in onze tekst de term 'Nederlands' als we het over onze eigen standaardtaal hebben.

Aanloop naar de negentiende eeuw

Voor ons onderzoek naar het taalgebruik in Maastricht in de negentiende eeuw is het noodzakelijk verder terug te kijken in de geschiedenis om na te gaan welke bestuurlijke, geestelijke en culturele ontwikkelingen hun invloed hebben uitgeoefend op het leven van de mensen in deze stad en in hoeverre deze van betekenis zijn geweest voor de taalkeuze en de taalverhoudingen. We zullen ons hierbij beperken tot de tweede helft van de achttiende eeuw, met een korte verwijzing naar de voorafgaande tijd waar dat nodig is. Omdat we op zoek zijn naar taalkundige aspecten, zullen we vooral aandacht besteden aan het cultureel-maatschappelijk leven, want juist in het gedrukte woord komen de veranderingen in het taalgebruik het duidelijkste naar voren. We vragen ons bovendien af of de taalverhoudingen in Maastricht anders lagen dan in het Noorden van ons land en in de zuidelijke gewesten (de Oostenrijkse Nederlanden).

BESTUUR EN RECHTSPRAAK

In het midden van de achttiende eeuw vormde Maastricht een condominium, dat wil zeggen dat de stad geregeerd werd door twee machthebbers. Deze tweeherigheid bestond al sinds de vroege Middeleeuwen. Van oudsher was de prins-bisschop van Luik de ene heer, de Duitse koning of keizer de andere. In de dertiende eeuw nam het hertogdom Brabant de Duitse koninklijk-keizerlijke macht over.¹ De uitoefening van het bestuur berustte sinds het verdrag van 1632, toen de stad door Frederik Hendrik veroverd werd, bij de prins-bisschop van Luik en de Staten-Generaal gezamenlijk.² Beiden gingen onder zekere bepalingen, gemeenschappelijk en onverdeeld (indivies) de stad besturen. Dit condominium betrof alle zaken van politie, financiën, justitie en de benoeming van de dubbele magistraat. Elke twee jaar (de even jaren) kwamen twee leden van de Staten-Generaal naar de stad om samen met de twee afgevaardigden van de prins-bisschop van Luik over de gemeenschappelijke kwesties te beslissen. Deze vier heren werden commissarissen-deciseurs genoemd. De afgevaardigden van de Staten-Generaal wisselden elk jaar, de Luikse commissarissen werden benoemd voor het leven.³ Hun wetgevende taak bestond uit het uitvaardigen van resoluties, die te Maastricht vaak werden aangeduid als 'recessen'. Daarnaast zorgden zij om de twee jaar voor de 'vernieuwing' van de magistraat en moesten zij de rekeningen goedkeuren van de stadsontvangers. Ook behandelde zij zaken van oproer en rebellie, alsmede de hogere beroepen van vonnissen die gewezen

¹ P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. MM 63 (Hilversum 2000) 95. Hierna aangehaald als: Ubachs, *Handboek Limburg*.

² A. Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht, een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)*. MM 33 (Assen 1981) 24. Hierna aangehaald als: Gehlen, *Notariaat tweeherig Maastricht*.

³ Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 34.

waren door het Indivies Laaggerecht en door de beide hooggerechten (het Luiks en het Brabants Hooggerecht), als deze laatste tenminste door de beide colleges in een gezamenlijke zitting waren behandeld. Was dit niet het geval, dan beslisten de twee commissarissen-deciseurs van de prins-bisschop over appels die afkomstig waren van het Luiks Hooggerecht, en de twee functionarissen van de Staten-Generaal over hoger beroepszaken tegen vonnissen van het Brabants Hooggerecht. De voorbereiding (instructie) van de beroepszaken werd gedaan door de vier commissarissen-instructeurs. Zij oefenden bovendien toezicht uit op het stedelijk bestuur.⁴

Dit bestuur, de Indivieze Raad, werd telkens voor een periode van twee jaar aangesteld door de commissarissen-deciseurs en bestond uit veertien schepenen, twee burgemeesters, acht gezworen raden en twee pay-meesters. Daarnaast waren er nog twee pensionarissen en twee secretarissen, die voor het leven benoemd werden door de raad, onder goedkeuring van de stadsheren.

Bij elk der beide hooggerechten fungeerden een hoogschout, zeven schepenen en een griffier. In het Indivies Laaggerecht hadden de twee burgemeesters en de acht gezworen raden van de Indivieze Raad zitting. Zij vervulden hier een rechterlijke functie. Zij werden bijgestaan door één Luikse en één Brabantse secretaris. Het aantal functionarissen moest altijd gelijk verdeeld zijn over de beide nativiteiten.⁵

Er waren namelijk twee soorten burgers in de stad: Brabantse en Luikse. De nativiteit van de moeder bepaalde de nativiteit van de kinderen: wie uit een Brabantse moeder geboren was, werd als Brabants burger beschouwd, wie uit een Luikse moeder geboren was, werd Luiks. Wilde iemand burgerrecht verwerven in de stad, dan werd er gekeken naar de plaats van afkomst van deze persoon. Was hij voordien woonachtig geweest binnen het gebied van Luik, dan werd hij Luiks burger. Was dit niet het geval, dan werd hij Brabants ingezetene. Kwam hij ergens anders vandaan, dan werd hij automatisch Brabants burger.⁶ Dit betekende overigens niet, dat de Luikse ingezetenen Frans zouden spreken en de Brabantse Nederlands. Met een bepaalde taalkeuze had deze indeling niets te maken. De officiële bestuurstaal was het Nederlands. Zelfs met Luik werd de correspondentie veelal in deze taal gevoerd. Wel werd het Frans gebruikt in specifieke Luikse aangelegenheden, bijvoorbeeld als er processen gevoerd moesten worden aan het Luiks Hooggerecht.⁷ Ook wat de religie betreft was het niet zo, dat Luikse burgers automatisch katholiek waren en Brabantse protestant. Voor het bekleden der ambten was het wel belangrijk te weten, wie katholiek of protestant was. Aan Brabantse zijde mochten alleen maar gereformeerden aangesteld worden, aan Luikse zijde uitsluitend katholieken. Enkele functies, zoals die van stadsbouwmeester, venduemeester, kastelein van het stadhuis en stadsdrukker, werden om beurten door een katholiek en een protestant uitgeoefend.⁸

4 Gehlen, *Notariaat tweeherig Maastricht*, 26-28.

5 Ibidem, 28-37. Gehlen geeft een schematisch overzicht van bestuur en rechtspraak in bijlage VIII.

6 Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 34.

7 Endepols, *Taaltoestanden Maastricht*, 606.

8 Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 34-35.

De katholieken in Maastricht hadden een grotere vrijheid dan elders in de Statenbond der Verenigde Nederlanden. Dit was bepaald bij de capitulatie van 1632 en had duidelijk te maken met de tweeherigheid van de stad. Alle kerkelijke goederen waren behouden gebleven en de gelovigen mochten hun godsdienst in het openbaar uitoefenen, zij het dat slechts tweemaal per jaar volgens vaste routes processies mochten plaatsvinden.⁹ De Staten-Generaal hadden grote macht over de kerken en kloosters en ook op de benoemingen van kanunniken binnen de kapittels hadden ze sinds 1632 invloed gekregen. De kapittels vormden een economische macht in de stad door de vele bezittingen, die zij in de loop der tijden hadden weten te bemachtigen. Het Sint-Servaaskapittel was het machtigste. Het oefende geestelijke jurisdictie uit over de twee Brabantse kerken Sint-Jan en Sint-Mathijs. Het aan Luik onderhorige Onze-Lieve-Vrouwekapittel oefende dergelijke rechten uit over de Luikse parochiekerk Sint-Nicolaas.¹⁰

Aan het einde van het ancien régime telde Maastricht zeventien kloosters met een totale bevolking van 363 personen; zeven daarvan waren mannenkloosters met een bezetting van 160. De taak van de kloosterlingen bestond vooral uit het herbergen van vreemdelingen, het verplegen van zieken en het geven van onderwijs. De kloosters van de dominicanen en de begarden beschikten over opleidingsinstituten voor de theologie, terwijl bij de kruisheren filosofie gestudeerd werd. De jezuïeten hielden zich voornamelijk bezig met het (hoger) onderwijs aan de Maastrichtse jeugd op het zogenaamde Jezuïetencollege, een Latijnse school. Na de opheffing van deze orde in 1773 probeerde de wereldlijke overheid het college van de paters voort te zetten met behulp van seculieren. In 1777 kwam in Maastricht een stedelijk college tot stand.¹¹

Men kon op verschillende manieren opgeleid worden tot priester. Roermond had een kleinseminarie voor het bisdom Roermond en in Sint-Truiden was er een voor het bisdom Luik. Het grootseminarie was in Luik gevestigd. De kloosterorden hadden hun eigen opleidingen voor hun leden. Verder kon men nog steeds in de leer gaan bij een pastoor. Men moest dan een wijdingsexamen doen als men dacht de vereiste kennis te bezitten.¹²

Hoofddoel van het lager onderwijs vóór de Franse Tijd was het bijbrengen van de geloofswaarheden en van een gedragscode voor het leven. De kinderen leerden ook een beetje lezen, schrijven en rekenen. Alleen de ambtenaren, officieren en de beoefenaars van vrije beroepen, zoals advocaten, artsen en industriëlen hadden behoefte aan regulier onderwijs voor hun kinderen. Ook de adel zag het nut in van een goede opleiding. Vaak was voor de jonge kinderen een huisonderwijzer of gouvernante aanwezig, terwijl de oudere kinderen naar kostschool werden gestuurd bij paters, zusters of particulieren.¹³ In veel gevallen zal de voertaal op de kostscholen Frans geweest zijn. Deze taal werd immers beschouwd als de cultuurtaal bij uitstek en de welgestelden wilden graag dat hun kinderen het Frans goed beheersten. De meisjes werden op deze pensionaten onderwezen in de specifiek vrouwelijke vaardigheden en zij kregen ook een beetje Frans. De jongens leerden op de stedelijke colleges veel Latijn, veel klassieke geschiedenis en natuurwetenschappelijke vakken, maar weinig moderne talen, met uit-

⁹ Ibidem, 35.

¹⁰ P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van staat en kerk te Maastricht (1632-1673)* MM 21 (Assen 1975) 49 noot 177 en 178.

¹¹ Ubachs, *Handboek Limburg*, 338.

¹² Ibidem, 305.

¹³ Idem, 'Ongewilde Revolutie', 122-123.

zondering van het Frans.¹⁴ Volgens Endepols was de voertaal op de colleges vermoedelijk Latijn of Frans.¹⁵ Enkel, alleen mannelijke studenten, volgden na hun middelbare schoolopleiding een universitaire studie. De voorkeur ging daarbij uit naar rechten of medicijnen. Men ging vooral naar Leuven of naar de Franse stad Pont-à-Mousson. In deze laatste plaats bevond zich tot 1768 de Jezuïetenuniversiteit. Ook de hogere opleidingen in het Noorden van het land werden bezocht, voornamelijk Leiden en Utrecht. Het waren vooral de zonen van Brabantse hoogwaardigheidsbekleders, die naar Noord-Nederland gingen. Dit blijkt uit de opleiding van de leden van het Maastrichts Tribunal Supérieur in 1794.¹⁶

Wat het onderwijs in het Frans betreft nam Maastricht in de achttiende eeuw geen aparte plaats in. Het Frans was immers de taal van de wetenschap, de handel en de diplomatie. Volgens Riemers waren er veel scholen waar Frans onderwezen werd en ook al werden deze scholen vaak aangeduid met de term 'Franse' scholen, toch hoefde de voertaal hier geen Frans te zijn.¹⁷ Er waren vaak aparte scholen voor jongens en meisjes, maar ook gemengde types kwamen voor. De aparte meisjesscholen hadden een minder zwaar programma. De leerkrachten waren soms Fransen, maar ook Nederlanders gaven les. Het onderwijs in rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis werd nog al eens in het Nederlands gegeven, omdat dit ten goede kwam aan de kennis van deze vakken. Ook stond het vak Nederlands op het lesrooster. Sommige leerlingen (of hun ouders) konden zelfs uitsluitend kiezen voor Nederlands, terwijl anderen de voorkeur gaven aan Frans. Omdat er individueel onderwijs gegeven werd in deze tijd kon men ook beter aan deze keuze tegemoet komen dan na de invoering van het klassikale systeem. Soms brachten de leerlingen enkele jaren door op de Franse school alvorens naar de Latijnse school te gaan, maar in de meeste gevallen werd men op deze laatste school al toegelaten op de leeftijd van zeven of negen jaar. Riemers zet vraagtekens bij het resultaat van de Franse scholen. Over het algemeen was dit maar middelmatig. De leerlingen waren vaak niet in staat een Franse auteur te begrijpen. Ze kenden alleen enkele gezegden en wat alledaagse dialogen, die ze na het verlaten van de school weer vlug vergeten waren.

CULTUREEL-MAATSCHAPPELIJK LEVEN

In de achttiende eeuw traden op cultuur-maatschappelijk gebied en in het denken veel veranderingen op ten opzichte van de voorgaande eeuwen. Het was de tijd van de Verlichting. Ubachs omschrijft deze periode als: 'de eeuw van de bevrijding van de menselijke geest, die de mens zou voeren tot zelfstandig denken in vrijheid.'¹⁸ De invloed van de Franse Verlichting en de katholieke Aufklärung uit de keurvorstendommen Mainz en Trier was in Luik en ook in Maastricht duidelijk merkbaar.

De publieke opinie in Maastricht werd gevoed door de kranten uit Luik, zoals *L'Esprit des Journaux*, *Journal encyclopédique* en *Le Journal général de l'Europe, Politique, Agriculture*. De hoofdredacteur van deze laatste krant, P. Lebrun, beschreef hierin de nieuwe vorderingen van de filosofie, de theorieën van de economen en van *Le Contrat Social*. Als reactie op deze progressie-

¹⁴ Idem, *Handboek Limburg*, 338.

¹⁵ Endepols, 'Taaltoestanden Maastricht', 607-608.

¹⁶ A. Fl. Gehlen, 'Het Maastrichts Tribunal Supérieur (einde 1794-begin 1796)', in: *Maaslands melange* (Maastricht 1990) 107-120.

¹⁷ K.J. Riemers, *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIIe au XIXe siècle* (Leiden 1919) 192-201.

¹⁸ Ubachs, *Handboek Limburg*, 333.

ve kranten werd *Le Journal Historique et Littéraire* uitgegeven. Van 1774 tot 1788 verscheen deze in Luxemburg, later in Luik. Hoofdredacteur was F.X. de Feller, grootverdediger van het Ancien Régime en de Kerk.¹⁹

In Maastricht verschenen op het einde van de achttiende eeuw de volgende kranten: *Gazette Anglo-Française-Américaine* (die al vlug weer opgeheven werd), *Cour(!)ier de la Meuse*, *Gazette de Maestricht*, *Gazette van Maestricht*, *Maestrichter Gazette* en *Berichten uyt het adresskantoor te Maastricht*. Enkele exemplaren hiervan zijn nog in de archieven te vinden.²⁰

Van de *Gazette van Maestricht* was het oudst bewaarde nummer uit 1760 (zaterdag 9 augustus). De uitgevers waren Gijsbertus en Joannes van Gulpen. Zij waren met de uitgave van de krant begonnen in 1746, toen er vanwege de Oostenrijkse Successie-oorlog veel behoefte was aan informatie.²¹ In de veertien bewaarde nummers tot 1783 vonden we maar één Franstalige advertentie en wel van de uitgevers zelf. Zij maakten reclame voor een van hun boeken.

In het enige overgebleven exemplaar van *Berichten uyt het adresskantoor te Maastricht* van uitgeverij Joannes Tilmanus van Gulpen, van 20 februari 1778, vonden we enkele advertenties in het Frans: er werd wijn aangeboden: 'bouteilles de vins de champagne, bourgogne etc.' en iemand vroeg naar 'quelqu'un aiant envie d'acheter un très bon chien d'arrêt à l'épreuve'. Ook kaartjes voor een toneelstuk op 26 februari werden in het Frans aangeboden. De andere advertenties waren in het Nederlands gesteld. Zelfs die van een chirurgijn uit Luik, die twee huizen te koop had in Maastricht.

De uitgever Joannes Tilmanus van Gulpen drukte ook de Franstalige krant *Courier de la Meuse*. Hiervan zijn nog twee nummers bewaard, namelijk van vrijdag 31 januari 1783 en van zaterdag 14 juli 1787. Deze waren beide helemaal in het Frans gesteld, ook de advertenties. In het laatste exemplaar stond een kort artikel over de aanhouding van prinses Wilhelmina van Pruisen bij Goejanverwellesluis. De Staten-Generaal waren hierover niet te spreken. De krant mocht niet meer verschijnen. Van Gulpen verweerde zich door te zeggen dat hij het artikel letterlijk overgenomen had uit een ander blad. Toen de brief met het nieuws arriveerde was zijn vertaler net weg en had hij zelf diens taak op zich genomen. Aangezien hij het Frans niet zo goed machtig was, had hij waarschijnlijk een foutieve woordkeuze gemaakt. Dit verweer mocht echter niet baten en de *Courier de la Meuse* hield op te bestaan.²²

Er ontstond wel vaker een persstrijd. Er was namelijk een octrooivergunning nodig van de Staten-Generaal en van de prins-bisschop van Luik voor de uitgave van een krant. Soms verschilden zij van mening. Toen H.J. Landtmeter zich bijvoorbeeld eind februari 1784 tot beide heren wendde om de krant van Gijbertus van Gulpen, de *Gazette van Maestricht*, over te nemen na diens dood, kreeg hij daartoe toestemming en kon op 1 juli 1784 het eerste nummer van de *Maestrichter Gazette* verschijnen. Maar na zijn dood op 6 mei 1785, toen zijn zus Sara het octrooi wilde overnemen, kreeg zij wel permissie van de Staten-Generaal, maar niet van de prins-bisschop van Luik. Deze laatste gaf de rechten aan Paul Lambert Lekens. Hij was Luiks burger. Op 28 augustus 1786 werd bepaald, dat er twee stadscouranten zouden verschijnen, een uitgegeven door een Luiks burger in het Frans en een door een Brabander in het Nederlands.²³ J.T. van Gulpen mocht echter de Franstalige *Courier* blijven uitgeven tot zijn dood. Lekens

19 Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 13-14.

20 Aanwezig in de SBM.

21 A. Bogers, 'De oudste Maastrichter kranten (1746-1794)', *De Maasgouw* 105 (1986) 81.

22 Ibidem, 121.

23 Ibidem, 88.

kreeg toestemming de *Gazette de Maestricht* te drukken. Sara Landtmeter ging verder met de *Maestrichter Gazette*. Deze bleef tot in de Franse Tijd bestaan, maar ging in 1797 over in *De Post van de Neder-Maas*.

Over de *Gazette de Maestricht* is nagenoeg niets bekend. Het enige overgebleven exemplaar is van maandag 3 september 1787. De krant had als ondertitel *Répertoire Historique et Littéraire du temps présent* en werd uitgegeven 'Avec Privilège de S. A. C. le Prince Evêque de Liège et de LL. HH. PP. Les Etats-Généraux des Provinces-Unies' door P.L. Lekens. Hierin was geen Nederlands te vinden.

Van de *Maestrichter Gazette* zijn nog enkele nummers bewaard gebleven, namelijk van woensdag 14 september 1785, zaterdag 28 april 1792 en zaterdag 9 maart 1793. In deze kranten waren de advertenties allemaal in het Nederlands gesteld.

We zien aan dit overzicht van de kranten, dat er in Maastricht zowel Nederlands- als Frans-talige bladen verschenen. De oudste kranten waren in het Nederlands. Rond 1786 waren er even twee Franstalige kranten, waarvan de *Gazette de Maestricht* overbleef. Het advertentieblad *Berichten uyt het adresskantoor te Maastricht* is tweetalig te noemen, hoewel de meeste berichten in het Nederlands verschenen.

Behalve kranten verschenen ook boeken in het Nederlands en in het Frans. Iedere autochtone drukkersfamilie had vanouds haar eigen terrein. Zo legde de familie Van Gulpen zich voornamelijk toe op stichtelijke lectuur, periodieke uitgaven en nieuwsbladen. Lekens drukte bij voorkeur theologische werken, terwijl de officiële stadsdrukker, sinds 1744 Henricus Landtmeter, de meer ambtelijke en officiële stukken verzorgde.²⁴

De Parijzenaar Jean Edme Dufour, die sinds 1766 in Maastricht gevestigd was, verspreidde, door de boeken die op zijn persen gedrukt werden, de verlichte ideeën in de stad. Dit deed hij sinds 1775 in samenwerking met Philippe Roux. Deze laatste was een belangrijk importeur van in Holland gedrukte werken van Franse auteurs, die via Straatsburg, zijn geboortestad, werden binnengesmokkeld in Frankrijk. Daar was de censuur veel strenger dan in Holland.²⁵

Als we de uitgave van boeken in de achttiende eeuw bekijken volgens de lijst van Heynen,²⁶ dan blijkt dat er in het begin van de eeuw veel stichtelijke werken te vinden waren, zoals litanieën, heiligenlevens en de catechismus. Deze verschenen zowel in het Nederlands als in het Frans. Theologische werken waren vaak nog in het Latijn geschreven. Reglementen werden door de Indivieze Raad soms in het Nederlands en soms in het Frans uitgegeven.

Voor een beter begrip van de Nederlandse en Franse taal verscheen er in 1746 de *Nieuwe fransche en nederduytsche Grammaire en Samenspraake*. Dit laatste boek hebben we geraadpleegd in de druk uit 1781. Het boek werd oorspronkelijk geschreven door Claude Mauger en later herdrukt en verbeterd. De titel, korte uitleg en voorrede werden zowel in het Frans als in het Nederlands weergegeven. We citeren een zin uit de Nederlandse versie: 'Men is zoo overtuigt van 't voordeel en de noodzakelykheyt der Fransche Tael in deze landen, dat er weynige trefelyke menschen gevonden worden, die de zelve niet ten minsten redelyk wel verstaen en spreken.'

²⁴ Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 17.

²⁵ Ibidem, 18.

²⁶ Br. Edgar Heynen, 'Maastrichtse drukkers (1552-1816) deel I (1552-1782)', *PSHAL* 83 (1947). Het is de vraag of hij een goed beeld geeft van de literatuur in de achttiende eeuw. Er werd zeker meer gelezen en verhandeld. Wat er gelezen werd is moeilijk te achterhalen. Er zijn alleen nog catalogi van kloosterbibliotheken (einde achttiende eeuw) en auctie-catalogi. Deze laatste zijn echter vaak afkomstig van vooraanstaande personen en bevatten veel Franstalige literaire en wetenschappelijke lectuur.

Mede door het lezen van kranten, boeken en brochures kwamen er bij de burgers in Maastricht – nog onscherpe – aspiraties op tot veranderingen in de politieke, sociale en economische verhoudingen. Deze trof men voornamelijk aan onder advocaten, handelslieden, officieren en enkele geestelijken.²⁷ De gewone mensen bleven vrijwel van de nieuwe ideeën verstoken. Zij zullen waarschijnlijk geen kranten gelezen hebben en de Franse literatuur was voor hen te moeilijk. We zien dan ook, dat de lectuur voor de gewone burgers, vooral stichtelijke boeken, in het Nederlands uitgegeven werd. De catechismus verscheen echter in beide talen. Wetenschappelijke werken waren veelal in het Frans geschreven.

De kranten en boeken verschenen nog niet in grote oplagen. Meer belangstelling was er voor de almanakken. Deze verspreidden geen vernieuwende ideeën, maar voor ons onderzoek naar de taalkeuze zijn ze wel interessant. Een almanak bevat steeds een kalender en nuttige informatie of vermakelijke teksten. De kalender is ieder jaar ongeveer hetzelfde. De bestuurlijke en gerechtelijke informatie gaat jarenlang mee. Het nieuws, dat de almanak brengt, kan bestaan uit allerlei gebeurtenissen, soms krijgsberichten, maar ook zaken die relevant zijn voor de regio.²⁸

We hebben vier almanakken uit de achttiende eeuw bekeken, waaronder twee Nederlands- en twee Franstalige.

Het oudste boekwerkje was *Den Maestrichter Waersegger* voor 1721, gedrukt door Lambert Bertus.²⁹ Er was een kalender in te vinden met een 'prognosticatie over de 12 maanden dezes jaers'. Bij elke maand was een moraliserende spreuk toegevoegd. De kroniek beschreef 'de gedenckweerdigste saken voorgevallen in deze Nederlanden zedert het jaar 1700'. In de latere uitgaven van 1730, 1734, 1745, 1750, 1754, 1756 en 1757 troffen we dezelfde indeling aan.³⁰ Het exemplaar van 1757 bevatte een omrekeningstabel van Luiks en Hollands geld en 'Eenige droeve uytwerksels der aerdbevinge (van Lissabon) uyt de historien getrocken'.

De uitgever van de *Nieuwe nauwkeurige almanach* was H. Landtmeter.³¹ De almanak van 1742 werd aangekondigd als 'seer commode voor de passagiers en de negociers en verciert met de Cronicq van Maastricht beginnende met het jaar 70 en eyndigende met het jaar 1741'. In de almanak van 1788 (vanaf 1786 was de titel veranderd in *Nauwkeurige almanach*), was op de laatste bladzijde met pen geschreven: 'Jos Habets, pastoor te Wilré 1850.' Het is niet na te gaan of hij dit boekje zelf in bezit heeft gehad, of dat het een aantekening is van een andere persoon. Voorin stond een handgeschreven vermelding van het huwelijk van J. Schols en M. Janssens.

De uitgever van de *Nieuwe nauwkeurige almanach* gaf sinds 1742 een soortgelijke almanak uit in het Frans: *Nouveau almanach curieux*, die heeft bestaan tot begin negentiende eeuw.³² In 1765 was de titel veranderd in *Almanach nouveau et très curieux*, in 1791 in *Almanach très curieux*. In deze exemplaren troffen we een kalender aan, de dierenriemtekens, de prijzen van de verhandelde granen te Maastricht, de vakanties, de namen van plaatselijke magistraten (zowel van Brabantse als Luikse zijde), hoge militairen, dokters, postmeesters etc. De munten werden getoond met afbeelding en er volgde een tabel van omrekening van Hollands en Luiks geld. In

27 Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 26.

28 Martine Penners-Raffutin, 'De collectie almanakken in het Rijksarchief Limburg', in: *Achter de Minderbroeders* (Maastricht 1996) 238 en 253. Hierna aangehaald als: Penners, 'Almanakken'.

29 Aanwezig in het RAL.

30 Aanwezig in het RAL: 1745, 1750, 1757 en in de SBM: 1730, 1734, 1754, 1756.

31 Aanwezig in het RAL (vóór de Franse Tijd): 1742, 1785, 1787, 1788, 1790, 1792, 1794 en in de SBM (vóór de Franse Tijd): 1757, 1758, 1760, 1762-1766, 1768, 1772, 1774-1776, 1778, 1780-1785.

32 Aanwezig in het RAL: 1765, 1784, 1791 en in de SBM: 1745, 1748, 1752, 1755, 1767, 1769, 1785, 1786-1794.

de exemplaren van 1767 en 1769 vonden we veel Nederlandstalige aantekeningen in hetzelfde handschrift. Dit vormt een aanwijzing, dat de eigenaar van deze Franstalige almanakken als gewone omgangstaal het Nederlands gebruikte.

Er was nog een andere Franstalige almanak. Deze had als titel *Almanach de la ville de Maastricht*.³³ De uitgever was J.T. van Gulpen, die na de dood van H. Landtmeter in 1779 stadsdrukker was geworden. Het belangrijkste deel van deze beide almanakken, die uiteraard een kalender bevatten, werd in beslag genomen door een lange lijst namen van autoriteiten van de stad.

Dat er ook Franstalige almanakken gedrukt werden, wijst op een beheersing van die taal door sommige lagen van de bevolking. Almanakken werden meestal in grotere oplagen gedrukt dan bijvoorbeeld kranten en waren erg nuttig voor de gebruikers. Het kan zijn, dat het deftig was om een Franstalige almanak op zak te hebben, maar de meeste mensen, onder andere de officieren van het garnizoen, de magistraten en de adel, zullen deze vooral aangeschaft hebben vanwege de lijst van Maastrichtse autoriteiten en evenementen.

Dat ook burgers in de stad interesse hadden voor de Franse taal en cultuur blijkt uit de geschiedenis van het theater.³⁴ Al in juli 1673, toen Maastricht bezet was door de Fransen, was er een toneelgroep meegekomen met de troepen. Deze laatste verdwenen in 1678 weer uit Maastricht en van de kant van de burgerij was er toen hoegenaamd geen belangstelling voor toneel. Pas in 1713 vond gouverneur De Dopff het nodig voor het garnizoen in Maastricht toneelspelers te laten optreden. Het waren Franse acteurs en ze speelden stukken van Molière, Corneille en Racine. In 1718 wenste gouverneur De Tilly geen theater meer voor het garnizoen en het duurde tot de bezetting van Maastricht door Franse troepen in 1748, voordat er weer een theater opgericht werd. Dit was in eerste instantie bedoeld voor de militairen, maar er waren nu eveneens burgers die interesse toonden. Na het vertrek van de Fransen in februari 1749, toen baron d'Aylva gouverneur werd, vroeg hij de Franse toneelspelers te blijven, nu vooral ter wille van de officieren van het Staatse leger en 'Hollandse' functionarissen van het burgerlijk bestuur. Er was ook toen veel belangstelling voor stukken van Racine, Corneille en Molière. In Nederlands toneel was men niet geïnteresseerd. Als er al Nederlands toneel was, waren het stukken, vertaald uit het Frans. De jezuiteten voerden in deze tijd naast de Latijnse wel vaker Nederlandse toneelstukken op met hun leerlingen, maar na de opheffing van de orde in 1773 nam niemand deze taak over.³⁵

Toen baron d'Aylva in december 1772 gestorven was, werd Karel van Nassau-Weilburg gouverneur. Deze was gehuwd met Carolina, Prinses van Oranje-Nassau, enige zus van stadhouder Willem V. Zij had veel belangstelling voor het Franse toneel.

Net als in de Franse theaters waren er ook speelbanken verbonden aan het theater in Maastricht. Dit illustreert de breedheid van opvatting in deze stad. De invloed van Parijs en Spa was merkbaar, maar er was bovendien een grote geestelijke verwantschap met de nabijgelegen stad Luik. Deze stad was door zijn geografische ligging tussen Frankrijk en Duitsland en door zijn neutraliteit een snijpunt van allerhande invloeden op politiek, religieus, filosofisch en literair terrein.³⁶

In 1784 werd prins Frederik, landgraaf van Hessen-Kassel, gouverneur. Er werd gezocht

³³ Aanwezig in het RAL: 1784 en 1793.

³⁴ De schets van deze geschiedenis is, indien niet anders vermeld, gebaseerd op de studie van Carel Bloemen, *Drie eeuwen Maastrichts theater. Geschiedenis van de stadsschouwburg* (Maastricht 1965). Hierna aangehaald als: Bloemen, *Maastrichts theater*.

³⁵ Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 5.

³⁶ *Ibidem*, 8.

naar een nieuw onderkomen voor het toneel. Ondanks veel tegenstand van de rooms-katholieke kerk werd de in onbruik geraakte Petrus- en Pauluskerk van de in 1773 opgeheven orde der jezuïeten omgebouwd tot schouwburg. De Franse groep van Guileminet Dugué opende in oktober 1789 met de tragedie *Philoctète*, een vrije bewerking van Sophokles' gelijknamige stuk door Jean-François de la Harpe. Daarna ging men over op lichtvoetiger vermaak in de vorm van komedies, zangspelen, opera's, bals en andere feesten.³⁷ De schouwburg kon echter niet met succes geëxploiteerd worden, omdat de kring van gebruikers te beperkt was.

Hoewel we dus niet van een bloeiend theaterleven kunnen spreken, ging er toch wel een bepaalde invloed vanuit. De theaterbezoekers werd voornamelijk Franstalig toneel voorgeschoteld. Alleen de welgestelde burgers en militairen konden dit begrijpen. Op de grote massa had het toneel geen invloed. Daarvoor was het volkstoneel in het Nederlands nog te weinig ontwikkeld.

Het Franse toneel was geen echte uitzondering; ook elders werden Franse toneelstukken opgevoerd. De Frans-classicistische traditie vierde hoogtij. Het publiek in de schouwburgen, dat voornamelijk bestond uit de elite en de gegoede burgerij, hield van serieuze stukken.³⁸

Na deze uiteenzetting kunnen we ons afvragen, of de taalsituatie in Maastricht anders was dan in het Noorden van ons land en in de zuidelijke gewesten (de Oostenrijkse Nederlanden).

In het Noorden nam rond het midden van de achttiende eeuw de afwijzing van het Frans als schriftelijke communicatietaal en de terugkeer naar het Nederlands steeds krachtiger vormen aan. Was het Frans eerst een soort tweede omgangstaal voor de elite, nu werd deze taal voor hen steeds meer een gebruiks- of cultuurtaal in uiteenlopende situaties, die minder gekoppeld was aan sociale distinctie.³⁹ Toch heerste er in wetenschappelijke kring nog steeds de gedachte, dat de Franse taal en de Franse literatuur een ontwikkelingsstadium voorlagen op het Nederlands en dus beschaafder waren. Dit neemt niet weg, dat er aan de opbouw van de vaderlandse letterkunde gewerkt werd. Er ontstonden literaire genootschappen en wetenschappelijke verenigingen, die dienden als brug tussen het traditionele regionale gemeenschapsgevoel en het nieuwe nationale eenheidsbesef. In Noord-Nederland uitte zich dat in een toenemende belangstelling voor vaderlandse taal, letterkunde en geschiedenis. Er was daar al eerder een natiebesef ontstaan door de gemeenschappelijke herinneringen aan de vrijheidstrijd tegen Spanje en de calvinistische cultuur.⁴⁰ In 1766 werd de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde opgericht. De leden zetten zich in voor de uitbouw, de codificatie en de consolidatie van de eigen moedertaal.⁴¹ Een van de leden van dit genootschap was Joan Jacob Mauricius (1692-1768). Hij schreef het uitgebreide werk *Onledige Ouderdom* (1765-1766), waarin hij onder meer de plaats en de invloed van het Frans onder de loep nam. Hij was een voorstander

37 R.L. Erenstein, Frans Meewis en Rezy Schumacher, *Maastricht theatergezicht. Tweehonderd jaar theaterleven in Maastricht* (Maastricht 1987) 14. Hierna aangehaald als: Erenstein, *Maastricht theatergezicht*.

38 Mirjam Westen, '“Roert met den tooverstaf van ware kunst alle standen en rangen aan!”', *Cultuurspreiding en onderscheid naar kwaliteit*, in: M.G. Westen ed., *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 20.

39 W.Th.M. Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', *BMGN* 104 (1989) 605. Hierna aangehaald als: Frijhoff, 'Verfransing'.

40 Wijnand Mijnhardt, 'Sociabiliteit en cultuurparticipatie in de achttiende en vroege negentiende eeuw', in: M.G. Westen ed., *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 54. Hierna aangehaald als: Mijnhardt, 'Sociabiliteit'.

41 J.J. Klock, 'Vaderland en letterkunde, 1750-1800', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 247-248.

van het gebruik van het Frans als nuttige taal voor reizigers, kooplui en politici, maar hij had geen goed woord over voor mensen die hun eigen moedertaal met Franse woorden doorspekten. Heel zeker mocht een passende waardering voor het Frans, volgens hem, niet ten koste gaan van de verbondenheid met de moedertaal.⁴²

In de spectatoriale geschriften werd op uitgebreide schaal gewaarschuwd voor een te sterke verfransing. Toch bewijst recent empirisch onderzoek naar achttiende-eeuwse genootschappen, leesgezelschappen en bibliotheken, dat deze verfransing minder uitgebreid was, dan het spectatoriale cliché ons wil doen geloven.⁴³

In Maastricht was de taalsituatie beduidend anders. Daar spraken de elite en de intellectuelen Frans, omdat zij vonden dat het de cultuurtaal bij uitstek was en om zich te onderscheiden van de rest van de bevolking. Ook de nabijheid van de Waalse stad Luik speelde een rol. De lagere burgerij gebruikte gewoonlijk het dialect. De middengroep probeerde zich aan de hogere stand aan te passen door ook af en toe Frans te gebruiken. Toch zal het meestal het dialect geweest zijn, dat ze met Franse woorden doorspekten, want het Nederlands was voor hen een soort vreemde taal, die ze maar sporadisch gebruikten. Van liefde voor de 'moedertaal' was in Maastricht totaal geen sprake. De inwoners hadden al zoveel bestuurders zien komen en gaan, dat ze niet warm konden lopen voor een overkoepelende regering en ook niet voor een nationale taal. Bovendien waren de meesten van hen katholiek, terwijl in het Noorden de protestantse godsdienst overheerste. Er waren in deze tijd ook geen letterkundige of wetenschappelijke verenigingen. Het eerste geleerde genootschap kwam pas in 1822 tot stand, namelijk de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts. Wel waren er in de tweede helft van de achttiende eeuw enkele herensociëteiten ontstaan: de Société de Maestricht (1760) – die vanwege het groeiend aantal leden al vlug de Groote Sociëteit genoemd werd – en de Société d'Emulation (1784). Het waren vooral gezelligheidsverenigingen voor heren van stand. De eerste vereniging was gesticht door baron d'Aylva, die sinds 1749 gouverneur was. Hij was een groot voorstander van het gebruik van het Frans. De voor de revolutie gevluchte adel en hoge geestelijkheid uit Frankrijk kreeg in de sociëteit een hartelijk onthaal. De atmosfeer was die van het Ancien Régime.⁴⁴ Een heel andere geest waaide er in de Société d'Emulation. Deze was ontstaan in navolging van de Luikse vereniging met gelijke naam. Daar waren de leden warme voorstanders van de nieuwe ideeën van de Verlichting. Hoewel we over de Maastrichtse sociëteit weinig gegevens hebben, kunnen we aannemen, dat de geest van de Luikse vereniging hier ook rondwaarde. De leden waren vaak afkomstig uit de magistraat, maar er waren ook artsen, advocaten en kooplui onder hen.⁴⁵ De voertaal in de sociëteiten was Frans en ook de notulen werden in deze taal opgetekend. Misschien kunnen we deze sociëteiten betitelen als een soort dilettantengenootschappen. Deze beklemtoonden de natuurlijke sociabiliteit van de mens en wezen erop, dat een burgerlijke levensstijl en een deugdzaam leven goed tot zijn recht kwamen in een gezelschap of genootschap. Hier gaf niet de geleerde, maar de ontwikkelde liefhebber de toon aan. De nieuwe sociabiliteitsidealen werden ook uitgedragen door de vrijmetselaarsloges, literaire genootschappen en wetenschappelijke verenigingen.⁴⁶ In Maas-

42 A.M. Hagen, 'Een achttiende-eeuwse taalpoliticus over Nederlands en Frans: Joan Jacob Mauricius (1692-1768)', te verschijnen in: *Liber Amicorum Bernard Bichakjian* (Maastricht 2002).

43 Frijhoff, 'Verfransing', 598-599.

44 M.A.F. Thewissen, *Twee eeuwen Groote Sociëteit van Maastricht. Schets van haar geschiedenis van 1760 tot 1960* (Maastricht 1960) 27-40. Hierna aangehaald als: Thewissen, *Groote Sociëteit*.

45 Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 11.

46 Mijnhardt, 'Sociabiliteit', 58-59.

tricht bestonden er vijf vrijmetselaarsloges, die naar Luiks voorbeeld waren gesticht.⁴⁷

Naast de al genoemde sociëteiten was er bovendien een vereniging voor de Frans georiënteerde bestuursambtenaren.⁴⁸ Ook op bestuurlijk gebied was de situatie in Maastricht namelijk anders dan in het Noorden. Dit had te maken met de tweeherigheid van de stad. Naast de officiële Nederlandse bestuurstaal bestond er ook een Franse, indien er specifiek Luikse rechten in het geding waren. Verder werd er een aantal Franstalige kranten en almanakken uitgegeven en verschenen er veel Franstalige boeken. De geografische ligging van Maastricht, vlak bij de Waalse stad Luik speelde een grote rol wat deze drukwerken betreft. De Franstalige literatuur was echter lang niet altijd bestemd voor de Maastrichtenaren, want er werden veel boeken naar Frankrijk getransporteerd, waar de censuur veel strenger was dan in ons land.⁴⁹ Deze vrijheid in Nederland was belangrijk voor de Europese geleerden. Velen van hen kwamen hier studeren. 'Hollandse' geleerden namen een vooraanstaande plaats in in de Republiek der Letteren, het internationale netwerk van geleerden, dat over heel Europa verspreid was. Dit was ontstaan in de zestiende en zeventiende eeuw. Eerst was de voertaal Latijn, later Frans.⁵⁰

Richten we nu onze blik naar het zuiden, waar in de Oostenrijkse Nederlanden ook een grote verfransing had plaatsgevonden. Deze is volgens Smeijers aan twee factoren toe te schrijven: het hof van Karel van Lotharingen, landvoogd van keizerin Maria Theresia, en de bezetting van deze streken door Frankrijk in 1745.⁵¹ Karels hof was, zoals zoveel hoven in Europa, op dat tijdstip een kopie van het Franse hof- en salonleven. Vanuit dit centrum ging het Franse gezelschapsleven uitstralen, eerst over de Brusselse aristocratie, daarna over heel de Vlaamse en Waalse adel. Door de verovering van deze gewesten door de troepen van Lodewijk XV werd de adel bovendien rechtstreeks beïnvloed. Mode en toneel droegen veel bij tot de 'francomanie'. Ook de handelaren konden hun zaken in het buitenland beter in het Frans voeren. Veel geneesheren, rechtsgeleerden en kunstenaars gingen zich in hun vak bekwamen in Parijs. Als zij op de hoogte wilden blijven van de laatste bevindingen op hun respectieve terreinen, dan waren ze genoodzaakt Franstalige boeken en bladen aan te schaffen.⁵² Dat de Franse taal in deze gewesten door veel mensen in de achttiende eeuw hoger aangeslagen werd dan de Nederlandse blijkt uit het boek van Verlooy, *Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael in de Nederlanden*.⁵³ De schrijver is een Brussels advocaat, die klaagt over de geringe aandacht voor de moedertaal en over de 'Franscdolheyd'.

Als we deze gegevens vergelijken met de situatie in Maastricht, kunnen we met betrekking tot het adellijk gezelschapsleven eenzelfde graad van verfransing constateren. De Franse cultuur werd vereenzelvigd met de Franse taal. Handelaren en geleerden zagen ook het nut van deze taal in bij hun internationale betrekkingen. De bestuurlijke ambtenaren in Maastricht kwamen echter alleen in aanraking met het Frans, als het over specifieke Luikse aangelegenheden ging. In Vlaanderen waren haast alle ambtenaren verfranst.

47 Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 27-29

48 Ubachs, 'Ongewilde revolutie', 171 en Endepols, 'Taaltoestanden Maastricht', 607.

49 Han Brouwer, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw XX/1* (Amsterdam/Maarssen 1988) 53.

50 J.A.H.G.M. Bots, *Republiek der Letteren. Ideaal en werkelijkheid*. (Nijmegen 1977) 7.

51 Jozef Smeijers, 'Vlaamse taal en volksbewustzijn in het Zuidnederlands geestesleven van de achttiende eeuw', *Koninklijke Academie voor Taal- en Letterkunde reeks VI* nr. 83 (Gent 1959) 191-192. 'Hierna aangehaald als: Smeijers, 'Vlaamse taal'.

52 Ibidem, 208-209.

53 J.B.C. Verlooy, *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* (Brussel 1788).

Een ander duidelijk verschil met zowel de zuidelijke als de noordelijke gewesten is de aanwezigheid van het Maastrichts dialect. Dit werd in deze tijd ook beïnvloed door het Frans, maar de Franse woorden werden door het gewone volk in sterke mate ontfranst en vermaastrichtst.⁵⁴ Volgens Spronck is de Maastrichtse dialectliteratuur juist ontstaan als reactie op de vérgaande aantasting van het stedelijk- of streekeigene door een wezensvreemde cultuur en taal.⁵⁵

Concluderend kunnen we zeggen, dat Maastricht op het einde van de achttiende eeuw een stad was met een verfransingsgraad die sterker was dan die van de noordelijke, maar minder sterk dan die van de zuidelijke gewesten. Daarnaast was het dialect belangrijk als omgangstaal. Het Nederlands werd vooral gebruikt als formele schrijftaal in bestuur, rechtspraak en onderwijs. Hoe de taalverhoudingen zich ontwikkelden in de negentiende eeuw zullen we in de volgende hoofdstukken zien.

54 H.J.B. Endepols, *Mestreechter Spraak, doe zeute taol!* 'n Klein kâôs oet 'ne grote veurrood (Maastricht 1978 3de druk, 1^e druk 1933) 11. Hierna aangehaald als: Endepols, *Mestreechter Spraak*.

55 Lou Spronck, 'De Maastrichtse dialectliteratuur voor 1840', in: *Miscellanea Trajectensia* (Maastricht 1962) 438. Hierna aangehaald als: Spronck, 'Maastrichtse dialectliteratuur'.

Hoofdstuk 2

De Franse Tijd¹

HISTORISCHE ACHTERGROND

Om een goed beeld te krijgen van de tijdgeest in Maastricht schetsen we eerst de gebeurtenissen aan de vooravond van de Franse Tijd; daarna gaan we verder met de ontwikkelingen na de inname van de stad door de Fransen.

Op 18 augustus 1789 brak er in Luik een revolutie uit tegen prins-bisschop Cesar Constan-tijn Frans van Hoensbroek. Deze ging de ideeën van de Verlichting feller te lijf dan zijn voor-gangers. Deze opstand ontstond in navolging van de grote revolutie te Parijs. In enkele weken tijd werd het aristocratisch bestuur in een 'democratisch bewind' omgezet, dat de aanhangers van het Ancien Régime uit de stad verdreef. Maastricht werd een wijkplaats voor talrijke over-heidspersonen uit Luik en uit de Zuidelijke Nederlanden, waar in oktober 1789 de Brabantse Opstand begonnen was. Hierbij voegde zich ook nog een stroom Franse vluchtelingen, voor-al uit adellijke kring. De Luikse en Brabantse aanzienlijken in Maastricht namen hen graag in hun midden op en introduceerden hen in de Groote Sociëteit.²

Na het beleg van Maastricht in 1793 door het Franse revolutionaire leger, dat mislukte, brak er voor de Franse émigrés een rustiger tijd aan. Een nieuwe inval van Frankrijk na de win-ter van 1793/94 bracht echter weer nieuwe vluchtelingen. Volgens Habets vestigden de Fran-sen zich vooral in Maastricht omdat zij zich aangetrokken voelden 'door de schoone ligging dezer plaats op de boorden der Maas, de politieke vrijheid die men er genoot en den vriende-lijken omgang der bewoners, die alhoewel tot den Nederlandschen taalstam behorende toch grootendeels het fransch machtig waren'.³ Dat dit laatste echter lang niet altijd het geval was, hebben we in het vorige hoofdstuk gezien. Volgens de tellingen waren er op 1 april 1794 850 Franse émigrés in Maastricht, waaronder 130 clerici.⁴

De Franse Tijd begon voor Maastricht met de capitulatie van de stad op 4 november 1794. Het Comité de Salut Public te Parijs verklaarde het gebied tot 'pays de conquête'. Al op 14 no-vember 1794 werd een regeling voor een nieuwe bestuursorganisatie tot stand gebracht. Het gebied tussen Rijn en Maas werd onderworpen aan een te Aken gevestigde Centrale Adminis-tratie en verdeeld in negen arrondissementen. Op 8 december 1794 ontstond zo het arrondis-sement Maastricht.⁵ De hoogste autoriteit in dit gebied was de op 30 november 1794 benoem-de nationale agent Charles Clément Roemers, een in 1748 geboren Maastrichtenaar. Hij was advocaat en had al enige jaren het schepenambt bekleed krachtens Luikse benoeming. Zijn

¹ Om onduidelijkheden te voorkomen rekenen we in dit hoofdstuk de Republikeinse kalender om naar de Gregoriaanse.

² Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 95.

³ Habets, 'De Franche emigranten', 140.

⁴ Ibidem, 143.

⁵ L.J. Rogier met medewerking van M.G. Spiertz, 'De Franse Tijd', in: *Limburg's Verleden II* (Maastricht 1967) 676-677.

broer Arnoldus Franciscus Roemers was kanunnik en pastoor te Maastricht. Beiden behoorden tot de 'verlichte bourgeoisie' en sympathiseerden met de denkbeelden van de Franse Revolutie, zonder echter in te stemmen met de Jacobijnse excessen.

Ondanks het feit dat Roemers door de Franse regering uitverkoren werd een hoge positie te bekleden, schijnt zijn beheersing van de Franse taal niet onberispelijk te zijn geweest, althans, dat concludeert Hardenberg in zijn inleiding op de inventaris der Franse archieven. Hij citeert Roemers en zegt daarbij: '... Aldus Roemers, wiens zelden geheel correcte schrijfwijze van het Fransch wij hier en in verdere citaten onveranderd weergeven.'⁶ Als 'agent national' was Roemers belast met de tenuitvoerlegging van de Franse wetten en maatregelen en moest hij ongehoorzaamheid melden aan het Comité de Salut Public in Parijs. Volgens zijn eigen zeggen in latere jaren, werd hij tot deze functie gedwongen door de overheersers.⁷

De uiteindelijke macht lag echter niet bij de nationale agenten, maar bij de Nationale Conventie, de volksvertegenwoordiging te Parijs. Deze 'représentants du peuple' hadden verschillende taken en bevoegdheden en waren in de persoon van enkele representanten in de veroverde gebieden aanwezig.

Op 31 augustus 1795 werd het door de Fransen veroverde gebied ten westen van de Rijn verdeeld in negen departementen. Het arrondissement Maastricht ging nu deel uitmaken van het departement Nedermaas, samen met het vroegere Staatse Overkwartier van Gelre en met het ten oosten van de Maas gelegen Oostenrijks deel van het Overkwartier. Het gebied werd verdeeld in dertig kantons. Op 16 mei was tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en de Franse Republiek het Verdrag van Den Haag gesloten, waarbij onder meer de Staatse Landen van Overmaas en het Staatse Overkwartier (gebieden rond Maastricht en Venlo) aan Frankrijk werden afgestaan. Op grond van dit verdrag vond op 1 oktober 1795 de annexatie van de vroegere Staatse en Oostenrijkse gebieden plaats. Op dezelfde dag werd ook het bisdom Luik bij Frankrijk gevoegd en daarmee ook het Land van Loon. Deze annexaties droegen een bijzonder karakter. Zij werden beschouwd als een 'réunion à la patrie', als een deel van de 'République une et indivisible'.⁸

De invloed van de Franse inlijving in Maastricht

We kunnen ons afvragen of er voor de bevolking in Maastricht veel veranderde door de Franse inlijving. Wat dachten de inwoners er zelf van? Er zijn hierover veel tegengestelde meningen. Het is ook moeilijk een eenduidig antwoord te geven, omdat er grote sociale en intellectuele verschillen waren tussen de mensen. In eerste instantie zou men veronderstellen dat er negatief gereageerd werd op een vreemd bestuur. Ubachs plaatst een aantal kanttekeningen bij de onwil van de Maaslanders zich onder de Fransen te schikken. Hij wijst erop, dat ook vóór de komst van de Fransen de inwoners van de Maasreek niet bijzonder welwillend stonden tegenover hun gezagsdragers. Zolang de soeverein het eigen recht en de eigen gewoonten van de mensen eerbiedigde, hadden zij geen moeite met dit gezag, maar verder stonden ze nogal

6 H. Hardenberg met medewerking van Dr. F. Nuyens, *Inventaris der archieven van het Arrondissement Maastricht en van het Departement Nedermaas 1794-1814 met een inleiding over de vorming van het grondgebied en de geschiedenis der bestuursinstellingen* ('s-Gravenhage 1946) XIII.

7 L.J.C.H. Jacobs, 'C.C. Roemers als "agent national" van het arrondissement Maastricht (30 november 1794-20 september 1795)', *PSHAL* 129 (1993) 206.

8 Alberts, *Geschiedenis Limburg II*, 124-125.

wantrouwend tegenover alles wat het bestuur en diens vertegenwoordigers afkondigden.⁹

De Franse bestuurders waren in het begin benieuwd naar de opvattingen van enkele verlichte burgers onder de bevolking. Zo geeft Franquinet een brief van de prefect van de Nedermaas weer met enkele vragen en antwoorden hierover:

Vraag: 'Quelle est, en général l'opinion publique de cette classe d'hommes (notaires, avocats, hommes de loi, médecins, gens de lettres)?'

Antwoord: 'Elle n'a guère pu être remarquée. Elle ne s'est pas manifestée par des actions ou des écrits assez frappants. On peut dire qu'elle est passivement attachée à l'ordre de choses établies, mais son grand attachement à les intérêts pécuniaires pour objet.'

Vraag: 'Quel est le nom des personnes les plus marquantes qui s'y trouvent comprises?'

Antwoord: 'Notaires: MM Lefèbvre et MM Nierstrasz à Maestricht

Avocats: aucun

Médecins: MM Bosch et MM Goubert à Maestricht.'¹⁰

Het officiële bestuur van de stad werd pas op 31 december 1795 vervangen. De Indivieze Raad, bestaande uit 28 personen, werd opgevolgd door het Municipaal Bestuur (Administration municipale) of de Municipaliteit van zeven leden, die door regeringscommissaris Bouteville benoemd was op 26 december van dat jaar. Op 28 april 1800 kwam er onder Napoleon een heel andere bestuursinrichting.¹¹ De Municipaliteit werd in dat jaar vervangen door een tweeledig bestuur: het college van de Maire of Meier met twee adjuncten en de Municipale Raad (Conseil municipal). De eerste Maire was E.J. Lefèbvre, notaris van beroep.¹² Hij werd op 28 april 1800 geïnstalleerd. P.E. Monachon volgde hem op en heeft deze functie uitgeoefend tot 18 maart 1808, waarna Chrétien Coenegracht benoemd werd, die tot aan de vernieuwing van het stadsbestuur (16 mei 1815) aanbleef. De Municipale Raad van 30 leden is nimmer voltallig geweest. De eerste leden werden benoemd door de prefect van het departement, op voordracht van de Maire. Hun installatie vond plaats op 2 oktober 1800. Na 4 augustus 1802 werden de raadsleden benoemd door de regering in Parijs.¹³

De afkondiging van de wetgeving

We willen nu wat nader ingaan op de problematiek van de afkondiging van de wetgeving, vooral wat de taal betreft. Kamphuis onderscheidt vanaf 1 oktober 1795 vier verschillende periodes.¹⁴

De eerste periode (van 1 oktober 1795 tot 18 november 1795) werd nog bepaald door een reeks van oude besluiten van de volksrepresentanten. De bestaande wijze van afkondiging bleef gehandhaafd: toezending van gedrukte exemplaren, publicatie door voorlezing in de ter plaatse gebruikte taal, en het aanplakken van een exemplaar in elke gemeente afzonderlijk.¹⁵

9 Ubachs, 'Ongevilde Revolutie', 32-37.

10 G.D.L. Franquinet, 'Bijdragen tot de geschiedenis van Limburg onder de Franche Regeering', *De Maasgouw* 3 (1881) 423-424.

11 J. Blonden, *Naamlijst der leden van de Maastrichtse Vroedschap van 1796 tot 1927* (Maastricht MCMXXXI) 5. Hierna aangehaald als: Blonden, *Maastrichtse Vroedschap*.

12 Zie hiervoor de paragraaf over de notarissen in dit hoofdstuk.

13 Blonden, *Maastrichtse Vroedschap*, 6-7.

14 H.A. Kamphuis, *De invoering van wetgeving in het Franse Departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire*. Inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften 1 oktober 1795 tot 19 maart 1797 (Maastricht 1995) 45 noot 67. Hierna aangehaald als: Kamphuis, *Invoering wetgeving*.

15 Ibidem, 45-46.

In de tweede periode (van 18 november 1795 tot 2 december 1795) geschiedde de officiële verzending uitsluitend in het Frans, maar in die arrondissementen waar de Franse taal zeer ongebruikelijk was, mochten de besturen een vertaling laten maken en deze drukken.

Bij het begin van de derde periode (die liep van 2 december 1795 tot 26 maart 1803) werd de wet op de afkondiging in het departement Nedermaas tweetalig bekendgemaakt en aangeplakt in alle gemeenten. De wetten waren neergelegd in een officieel bulletin, het *Bulletin des Lois*. Driemaandelijks werd er een cahier met de in het voorafgaande kwartaal uitgevaardigde wetten naar de griffie van elke rechtbank en het secretariaat van elk bestuurlijk lichaam gestuurd. Individuele burgers konden zich via een abonnement voorzien van het Bulletin. De oude wijze van bekendmaking werd zodoende afgeschaft. Rechtsvoorschriften moesten nageleefd worden, zodra zij bij de hoofdstad van het desbetreffende departement gearriveerd waren.¹⁶

In de laatste periode (26 maart 1803 tot het einde van de Franse Tijd) werden de rechtsvoorschriften geacht bekend te zijn één dag na de promulgatie in het departement waar de regering zetelde. In elk ander departement kwamen daar nog zoveel dagen bij als er aantal malen 10 myriameters (10.000 meters) waren gelegen tussen Parijs en de departementale hoofdstad. Voor het departement Nedermaas betekende dit, dat de formele wetten na vijf dagen verbindend waren.¹⁷

De uitvoering van de rechtsvoorschriften zal niet altijd vlekkeloos verlopen zijn, want daarvoor werden er teveel wetten uitgevaardigd. Alleen al in de 205 nummers van de eerste serie van het *Bulletin des Lois* kan men er 1233 tellen!¹⁸ Op de verhouding van de talen in deze bulletins gaan we in het volgende deel van dit hoofdstuk nader in.

De Franse taalpolitiek

Voor een goed begrip van de door de Fransen gevoerde taalpolitiek is het nodig in te gaan op enkele achtergronden van die politiek. De Jonghe vergelijkt de taalpolitiek van de Franse monarchie met die van de Revolutie.¹⁹ Volgens hem ligt het streven naar een eenheid van staats taal in de lijn der ontwikkelingen van het vorstelijk absolutisme. De machthebbers hebben in deze tijd wel de betekenis begrepen van de taal voor de assimilatie van hun niet-Frans sprekende onderdanen, maar ze hebben de beginselen soepel toegepast. Ze beschouwden de taalkwestie niet als een levenskwestie. Ze hebben ook nooit de school in dienst gesteld van de taalpolitiek en de assimilatie. Vóór 1789 was de taalkwestie in de politieke praktijk niet meer dan een administratieve aangelegenheid. Eenheid van staatstaal was het doel, niet eenheid van volkstaal. Sinds Lodewijk XIV had Frankrijk een ander middel om de eenheid van de staat te bevestigen en wel de godsdienst.²⁰

De taalpolitiek van de Revolutie was heel anders. Zij had als leus: 'De Staat is de zaak van het volk en zijn macht wortelt in geest en hart van de burgers.' De burgers moesten kunnen oordelen over de daden van het gezag en ze moesten de motieven kunnen begrijpen. Daarom moest de staat het volk in zijn eigen taal toespreken. In eerste instantie werden door de Con-

¹⁶ Ibidem, 48-50.

¹⁷ Ibidem, 51-53.

¹⁸ Ibidem, 56.

¹⁹ A. de Jonghe, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden 1814-1830. De genesis der taalbesluiten en hun toepassing* (Brussel 1943). Hierna aangehaald als: De Jonghe, *Taalpolitiek*.

²⁰ Ibidem, 10-11.

stituante en de Législative de dialecten in Frankrijk en de vreemde talen in de veroverde gebieden niet uitgebannen, maar er werd een (ver)taalpolitiek gevoerd om de Revolutie begrijpelijk te maken en te propaganderen. Aanvankelijk zette de Nationale Conventie deze politiek voort, maar de 'représentants du peuple' zonden verslagen naar Parijs over de noodlottige rol van de vreemde talen. Op grond hiervan ontketende Bertrand Barère, rapporteur van het Comité de Salut Public, in de zitting van de Nationale Conventie van 27 januari 1794, het offensief tegen de idiomen (de vreemde talen).²¹ Hij voerde voor zijn taalpolitiek de volgende argumenten aan:

- De onwetendheid verklaart het succes van de contra-revolutie. Deze kan alleen maar opgeheven worden door een doelmatige onderwijspolitiek.
- Er moeten onderwijzers aangesteld worden die lesgeven in de Franse taal en tevens de revolutionaire gedachte propaganderen.
- De morele eenheid van de natie zal bevorderd worden door de eenheid van taal.
- De vaderlandsliefde zal bevorderd worden en daarmee de trouw aan het politieke regime.
- Er zal een sociale gelijkheid optreden. De volkssoevereiniteit zal beter tot uitdrukking komen bij het gebruik van één taal.
- De Franse taal is superieur aan andere talen, omdat zij de taal is van de 'Verklaring van de rechten van de mens'.

Barère hield dit betoog vooral tegen het gebruik van vreemde talen. Henri Grégoire, lid van de Nationale Conventie, ging nog een stapje verder en wilde ook alle streektaalen (patois) doen verdwijnen. Hij vatte zijn zienswijze samen in het *Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française*, dat hij uitbracht namens het 'Comité de l'Instruction Publique' in de zitting van de Nationale Conventie van 16 juni 1794. De conclusie van zijn betoog was:

'Pour extirper tous les préjugés, développer toutes les vérités, tous les talents, toutes les vertus, fonder les citoyens dans la masse nationale, simplifier le mécanisme et faciliter le jeu de la machine politique, il faut identité de langage... L'unité d'idiome est une partie intégrante de la Révolution.'²²

Grégoire kwam tot deze conclusie na enkele jaren van onderzoek en enquêtes over het 'patois'. Al in 1790 had hij een lijst van 43 vragen hierover gestuurd naar de prefecten van de departementen. Zo wilde hij onder andere het volgende weten over de taal en de gewoonten van de mensen op het platteland:

- L'usage de la langue française est-il universel dans votre contrée. Y parle-t-on un ou plusieurs patois?
- Ce patois, a-t-il une affinité avec le français, avec le dialecte des contrées voisines, avec celui de certains lieux éloignés, ou des émigrants?
- A-t-il beaucoup de mots pour exprimer les nuances des idées et les objets intellectuels?
- Ce patois, varie-t-il beaucoup de village à village?
- Le parle-t-on dans les villes?
- Les campagnards savent-ils également s'énoncer en français?
- Avez-vous des ouvrages en patois imprimés ou manuscrits, anciens ou modernes, comme droit coutumier, actes publics, chroniques, prières, sermons, livres, cantiques, chansons, almanachs, poésie, traductions etc.?

²¹ Ibidem, 12.

²² Ibidem, 13-14.

- Quelle est l'influence respective du patois sur les mœurs, et de celles-ci sur votre dialecte?
- Quelle serait l'importance religieuse et politique de détruire entièrement ce patois?
- Dans les écoles de campagne, l'enseignement se fait-il en français?²³

De enquête van Grégoire omvatte eigenlijk twee terreinen. Eerst de taal als weerspiegeling van de maatschappij: de oorsprong en verspreiding van de dialecten, de mate van afwijking van het dialect ten opzichte van de nationale taal en het verschil in mondeling en schriftelijk gebruik der talen. Daarnaast het onderwijs. Hij wilde alles weten over de middelen die gebruikt werden om de nationale taal te bevorderen en over de weerstand die er heerste tegen deze taal ten gevolge van allerlei vooroordelen.²⁴ De gezagsdragers en klerken die de vragen beantwoordden, waren er soms op uit hun politieke positie te verbeteren. Hun interesse ging meer uit naar Parijs dan naar hun gemeenten. Ze kenden eigenlijk hun eigen identiteit niet meer. Von Busekist wijst er echter op, dat de vragen van Grégoire bij de correspondenten ook andere reacties hebben opgeroepen. Sommigen werden zich door deze vragen duidelijker bewust van hun eigen identiteit: 'les correspondants transmettent d'une part leur propre expérience, et procèdent d'autre part à la légitimation de cet état de fait linguistique en évoquant leurs origines.' Zij geeft correspondent Abbé Andriès als voorbeeld. Hij deed verslag van de situatie in Flandre maritime (districts de Hazebroek et de Bergues). Hij was 'professeur de poésie au collège de Bergues' en 'membre de la Société des Amis de la Constitution'. Zelf kende hij de Franse taal uitstekend, maar toch was hij een voorstander van de handhaving van het Vlaams, dat hij zag als een echte taal, geen 'patois' en wat betreft de diversiteit in de uitspraak van het Vlaams wees hij op het Grieks, waar iedere streek ook zijn eigen variëteit had, terwijl het toch beschouwd werd als één taal. Hij merkte ook op dat de meeste mensen op het platteland geen Frans kenden en daarom wilde hij de 'instruction publique' handhaven in het Vlaams. De adel en een klein deel van de burgers waren tweetalig, wat alleen maar voordelen had, want wat in het Vlaams ontbrak kon in het Frans aangevuld worden. Verder wees hij er fijntjes op dat 'les Français ne peuvent jamais aussi bien réussir en flamand que les Flamands en français'.²⁵ Een andere correspondent uit de Languedoc gaf zelfs het volgende antwoord: 'Pour détruire le patois, il faudra détruire le soleil, la fraîcheur des nuits, le genre d'aliments, la qualité des eaux, l'homme tout entier.'²⁶

Grégoire zal van deze antwoorden niet erg gediend geweest zijn, want voor hem was de eenheid van taal een wezenlijk onderdeel van de Revolutie. De taal was onderworpen aan het belang van de natie. Alle burgers moesten zich daarvoor inzetten. Grégoire had zelfs aan de staat voorgesteld, dat alle paren die wilden trouwen dit recht alleen konden krijgen als ze konden bewijzen de nationale taal te kunnen spreken, lezen en schrijven.²⁷ Elke inbreuk op de Franse taal was een inbreuk op de Franse eenheid. Taalkundige kwesties werden politieke kwesties. Dit is begrijpelijk als we Grégoires uitspraak kennen: 'Ainsi, avec trente patois différents, nous sommes encore, pour le langage, à la tour de Babel, tandis que pour la liberté, nous formons l'avant-garde des nations.'²⁸ Ook zegt hij: 'Il faut donc que l'unité de la langue

23 M. de Certau, D. Julia en J. Revel, *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois* (Parijs 1975) 12-14. Hierna aangehaald als: De Certau, *Une politique de la langue*.

24 Astrid von Busekist, *La Belgique, politique des langues et construction de l'Etat de 1780 à nos jours* (Parijs/Brussel 1998) 18. Hierna aangehaald als: Von Busekist, *La Belgique*.

25 Ibidem, 22-27.

26 A.M. Hagen, *De waardering van taalverschillen* (Nijmegen 1983) 2 noot 6.

27 De Certau, *Une politique de la langue*, 161.

28 Von Busekist, *La Belgique*, 16 noot 71.

entre enfants de la même famille (...) reserre les liens d'amitié qui doivent unir des frères.²⁹ Grégoire ziet zijn werk als een missie: net zoals de kerk een eenheid vormt door het gebruik van de Latijnse taal, zo wil hij één natie vormen door de Franse taal te bevorderen. Zijn streven heeft succes gehad, want in de taalwet van 20 juli 1794 werd het Frans verplicht gesteld voor alle officiële akten. Deze wet werd nog eens aangehaald in wet 118 van het *Bulletin des Lois* nr. 25, (begin 1796). Op overtreden van deze wet stond zelfs gevangenisstraf.³⁰

Het probleem van de taalkeuze deed zich ook sterk voor bij de nieuw gevormde rechtbanken na 1795. Volgens de Franse wet moesten niet alleen de pleidooien, maar ook al het geschrevene in het Frans gesteld zijn.³¹ In veel kantons was het moeilijk mensen te vinden die het Frans machtig waren. Het was daarom volgens het departementaal bestuur beter een bezoldigde vertaler in dienst te nemen dan de ingezetenen in de gelegenheid te stellen zich voortdurend aan de wet te onttrekken.³²

De regels werden aangepast in de wet van 13 juni 1803 (wet 2881). Voor de departementen, waar Frans niet de moedertaal was, gold toen het volgende: binnen een jaar na deze publicatie zouden alle publieke akten in het Frans opgesteld moeten worden. Wel mocht, als daarom gevraagd werd, naast het Frans een vertaling geschreven worden in de eigen landstaal. De manuele akten mochten in de landstaal opgetekend worden, maar er moest een vertaling bijgevoegd worden in het Frans door een beëdigd vertaler.³³ In 1810, toen er maar één staatkundige krant mocht verschijnen, mocht deze tweetalig worden uitgegeven, dat wil zeggen in het Frans en in de moedertaal van het departement.

DE TAALVERHOUDINGEN IN MAASTRICHT

Na de beschouwing over de taalpolitiek van de Fransen gaan we na hoe de taalverhoudingen lagen in Maastricht. We moeten hierbij onthouden, dat deze hoofdstad van het departement Nedermaas een integraal deel van Frankrijk vormde, waar in het algemeen dezelfde wetten golden als in het moederland. Alleen wat de taal betreft werd er af en toe een uitzondering gemaakt (zie hierboven).

In dit onderzoek komen verschillende taaldomeinen aan de orde. Omdat we afhankelijk zijn van schriftelijke bronnen, ligt de nadruk vooral op de formele domeinen (zie de uitleg hiervoor in de inleiding), maar uit de familie-archieven hopen we iets meer te weten te komen over het informele gebruik van de taal. Wat betreft de formele domeinen maken we gebruik van de volgende bronnen:

- De archieven van de Indivieze Raad en het gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd. We zullen vooral de notulen en ingekomen stukken bekijken.
- De archieven van de Burgerijke Instellingen van Weldadigheid. Ook hier zijn de ingekomen stukken voor ons het belangrijkste.
- De notariële archieven. Wij volgen vier notarissen wat de taal van hun akten betreft.

²⁹ Ibidem, 21.

³⁰ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814. Inventarisnummer 41: *Bulletin des Lois de la République française* serie 2 deel 1, 3 november 1795-20 maart 1796 nr. 25.

³¹ Kamphuis, *Invoering Wetgeving*, 98 noot 56.

³² Ibidem, 99 noot 59.

³³ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814. Inventarisnummer 58: *Bulletin des Lois de la République française* serie 3 deel 8, 3 mei-22 september 1803 nr. 292.

- *De onderwijsarchieven.* We maken hierbij een onderscheid in het lager en middelbaar onderwijs.
- *De schriftelijke communicatiemiddelen.* We bekijken almanakken, boeken en kranten uit deze tijd. Wat betreft het informele gebruik van de taal zijn we aangewezen op:
- *De familie-archieven.* We bekijken de bewaard gebleven documenten van vijf families.
- *Het toneel.* Hierover zijn weinig primaire bronnen te vinden en daarom beperken we ons tot de secundaire literatuur.

Het bestuurlijke domein

Voor deze periode gaan we de archieven na van de Indivieze Raad en de Maire. Ook kijken we naar de taal van de wetboeken en proberen we te achterhalen in welke taal de burgers schreven naar het bestuur van het Bureau van Weldadigheid. Daarna geven we een overzicht van het gebruik van het Frans en Nederlands door de notarissen.

De besluiten en brieven van de Indivieze Raad

De documenten van de Indivieze Raad laten zien, dat de besluiten en brieven tot 31 december 1795 in het Nederlands geschreven zijn, met uitzondering van brieven van of aan de 'Administration de l'Arrondissement de Maastricht'.³⁴

In het verslag van de allerlaatste vergadering van de Indivieze Raad werd met geen woord gerept over de op handen zijnde verandering van bestuur, maar indirect kan men uit de volgende tekst lezen, dat het een soort afsluiting van de archieven was. Bovendien vallen in deze Nederlandse tekst meteen de Franse woorden op. In het vorige hoofdstuk hebben we er al op gewezen, hoe zeer de moedertaal hiermee doorspekt was.

'Op voorstel van de Heeren Borgemeesters is goedgevonden en verstaan de Heeren Secretarissen van deze raad te autoriseeren en desnoods te requireeren om in geval van hun documenten, registers, charters en andere papieren deze stad concernerende mogte worden geijst, dezelve als dan onder behoorlijke inventaris over te reijken sullende ten dien eijnde extract aan gemelde Heeren Secretarissen worden gegeven ten hunner naricht en is gehouden voor geresumeerd (31 December 1795 ante meridiem).'

Dezelfde dag 's avonds was de eerste vergadering van het nieuwe bestuur, de Municipaliteit. Hierin hadden heel andere personen zitting dan in de Indivieze Raad.³⁵ Het verslag van deze vergadering was meteen in het Frans opgetekend: 'Procès Verbal du 10 nivôse 4me année (31 décembre 1795) Séance du soir.' De volgende mensen woonden de vergadering bij: Vlieckx (president), Lipkens (secretaris), Rigano, Monachon, Claessens, Kerens, Piersens, Soiron, Bosch. Uit de naamlijst van Blonden weten we iets meer over de leden van het bestuur.³⁶ Het

³⁴ GAM, archief Indivieze Raad, inventarisnummer 42: notulen, 22 augustus 1795-31 december 1795 en GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 9: register van de notulen van de stadsregering (municipaal bestuur), Jaar IV Nivôse 10-Pluvôse 14 (31 december 1795-3 februari 1796).

³⁵ GAM, magistraatboek 1600-1800.

³⁶ Blonden, *Maastrichtse vroedschap*, 5-6. H.M. de Vlieckx was jurist. Hij was president tot 30 januari 1796, maar in de regering tot 19 november 1796. (Volgens Luijten, die een nieuwe inventaris maakte van de Municipaliteit te Maastricht was echter de arts J. Vlieckx president). L. Rigano was rentenier en bleef in het bestuur tot 16 augustus 1798. P.E. Monachon was oud-militair, geboren te Lucens, pays de Vaud. Hij was municipaal commissaris van 12 oktober 1797 tot 28 april 1800. J.B. Claessens was jurist en bleef aan tot 20 april 1798. T.Th. Kerens was ook jurist en maakte deel uit van het bestuur tot 9 februari 1796. J. Pierssens was fabrikant en is in twee perioden lid geweest van het bestuur, van 31 december 1795 tot 10 april 1796 en van 9 april 1797 tot 15 mei 1798. J.F. Soiron was architect en bleef lid van de Raad tot 20 april 1798. J.H. Bosch was geneesheer en was municipale commissaris van 31 december 1795 tot 3 augustus 1797.

valt op, dat er alleen welgestelde mensen in dit bestuur zaten. Dat is niet zo verwonderlijk, omdat deze op de eerste plaats de kennis en kunde hadden om te besturen én Frans konden spreken. Bovendien werd deze functie niet goed betaald, zodat men het voornamelijk voor de eer moest doen. Misschien werd het uitoefenen van een bestuursfunctie ook wel als een soort burgerplicht ervaren.

Het is uit bovenstaande gegevens duidelijk, dat de Fransen grote invloed uitoefenden op de taal van het bestuur. Tot eind december 1795 lieten ze de Indivieze Raad bestaan en daarom konden ook de notulen nog in het Nederlands zijn gesteld. Toen de Fransen hun eigen stadsregering gekozen hadden, verlangden zij van deze functionarissen, dat zij zich gedroegen als Franse burgers, dat wil ook zeggen dat zij de Franse bestuurstaal moesten respecteren. Omdat de bestuurders van de stad welgestelde burgers waren, hadden deze niet zo veel moeite met de overgang naar het Frans. Velen van hen hadden een hogere opleiding gehad, met Frans als voertaal, of waren thuis in deze taal opgevoed.

De ingekomen stukken bij de Maire

Om na te gaan hoe men zich uitte ten opzichte van de stadsregering, hebben we in het gemeente-archief de ingekomen brieven bij de burgemeester geraadpleegd. Dit hebben we gedaan voor de jaren 1800, 1805 en 1810. Het gaat ons vooral om de taal waarin de verzoeken opgesteld waren. Het stadsbestuur was Franstalig. Officiële stukken mochten eerst nog tweetalig, maar na 1803 alleen nog in het Frans geschreven worden. Kozen de burgers ook voor deze taal als ze een verzoek indienden? Uit de archieven blijkt, dat dit niet altijd het geval was.

In de periode van 2 mei 1800 t/m 22 september 1800 was E.J. Lefèbvre burgemeester.³⁷ In het archief hebben we gezocht naar in het Nederlands geschreven brieven. Dit waren er in verhouding maar heel weinig. Van de in totaal 251 documenten waren er hooguit 20 waarin Nederlands te vinden was.³⁸ Veel stukken waren afkomstig van de prefect van de Nedermaas Ferland en dus in het Frans gesteld. Ook de brieven van de jury van de rechtbank, van liefdadigheidsinstellingen, van de belasting en de politie waren in deze taal geschreven. In het Nederlands schreven onder andere enkele burgers, de cellebroeders en twee personen, afkomstig uit Den Haag en Middelburg.

Veel tweetalige documenten hadden te maken met officiële zaken, bijvoorbeeld akten over de militaire conscriptie, een oproep van de politie om uit te kijken naar spionnen, brieven van de prefect over rekeningen van ambtenaren en het smokkelen bij de verkoop van buskruit en een akte van de minister van Justitie over naleving van de nieuwe republikeinse constitutie.

Als voorbeeld geven we een tweetalige afkondiging voor de burgers over de militaire conscriptie (zie blz. 42).

In het jaar 1805 (in de periode van 23 maart 1805 t/m 21 september 1805) toen P.E. Monachon³⁹ burgemeester was, troffen we helemaal geen Nederlands aan in de ingekomen brieven.⁴⁰ Ook de gewone burgers schreven nu in het Frans. Het is mogelijk, dat deze taal al meer ingebur-

³⁷ Zie de paragraaf over de notarissen in dit hoofdstuk en bijlage I: Biografieën.

³⁸ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 99: ingekomen stukken bij de Maire, 2 mei-22 september 1800.

³⁹ Zie bijlage I: Biografieën.

⁴⁰ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 109: ingekomen stukken bij de Maire, 23 maart-21 september 1805.

Conscription militaire. Liberté Egalité. Maastricht, le 12 Prairial an 8 de la République Française une et indivisible. Le Préfect du Département de la Meuse Inférieure Aux maires des Communes de ce Département. Citoyens, Le Gouvernement, voulant utiliser, autant qu'il est en lui, les goûts et les habitudes des jeunes gens, que la loi appelle à la défense de la patrie m'a autorisé à faire entrer dans les bataillons de charretiers à la suite de l'armée ceux des conscrits de ce Département que je jugerai propres à ce genre de service. Je vous invite à faire connaître cette disposition aux habitants de la Commune que vous administrez. Je vous salue. Signé: J.H.B. Ferrand.	Militaire conscriptie. Vrijheid Gelijkheid. Maastricht, den 12 Prairial jaar 8 van den Fransche Republiek, een en ongedeeld. De Prefect van het departement Nedermaas. Aan de Meyers der Gemeenten van dit Departement. Burgers, Daar het Gouvernement, voor zoveel het kan de zin en bekwaamheid der jonge lieden, die de wet oproept tot verdediging van het Vaderland, ten nutte wil aanwenden, zo heeft hetzelfde mij geauthoriseerd om onder de bataillons der voerlieden bij het leger te zetten de zulken onder de Beschrevenen van dit Departement, die ik tot dit soort van dienst bekwaam zal oordelen. Ik verzoek U van deze dispositie bekend te maaken aan de Inwoonders der Gemeente welke gij bestierd. Ik groet U. Geteekend: J.H.B. Ferrand.
--	--

gerd was, maar het kan ook zijn, dat de Franstalige afkomst van de burgemeester een rol speelde. Alle officiële aankondigingen waren nu alleen in het Frans. Dit had zeker te maken met de taalwet van 13 juni 1803, die vertalingen van officiële Franse stukken verbood als ze niet echt noodzakelijk waren.

In 1810 waren de meeste ingekomen stukken weer in het Frans gesteld.⁴¹ In deze tijd was Chrétien Coenegracht burgemeester.⁴² Hij was een echte Maastrichtenaar, maar uit hoofde van zijn functie werd hij toch in het Frans benaderd. Tussen de brieven waren twee Nederlandstalige te vinden en wel van twee weduwen. Weduwe Muller, geboren Nijsten schreef over een ruzie met haar zoon en schoondochter. Weduwe A. Frijns klaagde over haar nering in fruit, die benadeeld werd door de verplaatsing naar de Gubbelstraat.

Resumerend, kunnen we zeggen, dat in de officiële aankondigingen duidelijk te zien is, dat de meeste instanties zich hielden aan de Franse taalwetten. Veel van deze stukken uit 1800 waren tweetalig. Dit was officieel ook toegestaan. Na de wet van 13 juni 1803 mochten de officiële akten alleen in het Frans verschijnen. Bij hoge uitzondering was een vertaling mogelijk. In de documenten van 1805 en 1810 zagen we dan ook weinig tweetalige stukken. De gewone burgers schreven in de beginperiode nog vaak in het Nederlands. In de latere jaren was het Frans al gewoner voor hen geworden en waren ze er waarschijnlijk van overtuigd, dat een Franstalige brief meer indruk zou maken. Verschillende van deze brieven lijken overgeschreven te zijn, gezien het aantal fouten en vergeten accenten. De ondertekenaars zullen het Frans dus zelf niet beheerst hebben, maar zagen wel de noodzaak en het nut ervan in.

⁴¹ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 118: ingekomen stukken bij de Maire, 1810.

⁴² Zie bijlage I: Biografieën.

In welke taal werden de wetten afgedrukt? De serie bulletins geeft ons enig inzicht in deze kwestie. In de eerste jaren werd alleen Frans gebruikt, namelijk serie 2, delen 1-4 (van 3 november 1795 t/m 20 september 1797). Vanaf serie 2 deel 5 tot en met serie 4 deel 1 werden de wetten tweetalig gedrukt (van 23 september 1797 t/m 21 september 1804). Bij de tweede serie, deel 5 werd de Nederlandse vertaling niet consequent toegepast.⁴³ Het chronologisch en alfabetische register was alleen in het Frans gesteld. De wetten 148 en 149 waren alleen in het Nederlands, de wetten 150 tot 159 alleen in het Frans vermeld. Vanaf wet 160 tot aan het einde (wet 191) stond op de rechter bladzijde de wet in het Frans en op de linker bladzijde de Nederlandse vertaling.

Deel een van de vierde serie van het *Bulletin des Lois* was het laatste deel dat zowel Frans als Nederlands bevatte. Ook de titel was tweetalig: *Bulletin des Lois de L'Empire français contenant les lois rendues depuis le 28 floréal jusqu'au dernier Jour Complémentaire an XII* en *Bulletin der wetten uitgegeven sedert den 28sten floréal tot den laetsten vervuldag jaer XII*. De 'table chronologique' en de 'table alphabétique' waren weer alleen in het Frans gedrukt. Bij de uitwerking van de wetten stonden de talen Frans en Nederlands naast elkaar per bladzijde.⁴⁴

De volgende bulletins bevatten alleen Franse teksten. Waarom deze plotselinge overgang na een periode van tweetaligheid? Er is een duidelijke samenhang met de nieuwe taalwetgeving vanaf 1803 (zie hierboven).

Het Bureau van Weldadigheid en de Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen

Om wat meer over de taal van de gewone inwoners van Maastricht te weten te komen hebben we de ingekomen verzoeken om bijstand bekeken bij de armenzorg. Hieronder vielen verschillende instanties, onder andere het Bureau van Weldadigheid en de Administratieve Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen. Het Bureau van Weldadigheid werd door de Franse regering opgericht in de loop van 1797. Vóór de Franse Tijd was de armenzorg in handen van religieuze stichtingen.

In de periode van 2 juni 1797 t/m 5 januari 1807 kwamen er 114 verzoekschriften binnen.⁴⁵ De meeste brieven waren Franstalig. Bij verschillende was het meteen duidelijk, dat de aanvrager of aanvragester deze taal niet machtig was, want in plaats van een handtekening zagen we een kruisje, waarbij de Franse verklaring stond: 'marque de disant de ne pouvoir écrire.' Ook troffen we soms een ondertekening aan die niet paste bij het handschrift van de rest van de tekst, maar bij een groot aantal gevallen kunnen we alleen maar gissen naar de reden van het gebruik van het Frans. Misschien heeft men de tekst overgeschreven van een voorbeeld. Dus ook als het handschrift van de ondertekening hetzelfde is als de rest van het verzoek, kunnen we niet met zekerheid zeggen of de personen in kwestie de Franse taal ook zelf beheersten. Veel verzoeken waren geschreven door weduwen, bijvoorbeeld de echtgenote van een overleden officier uit het Nederlandse leger. Misschien was dit wel een ontwikkelde vrouw, die Frans sprak.

Er waren in totaal zestien verzoekschriften ingediend in het Nederlands. Dit is maar een

43 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 45: *Bulletin des Lois de la République française* serie 2 deel 5, 23 september 1797-18 maart 1798.

44 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 60: *Bulletin des Lois de l'Empire français* serie 4 deel 1, 5 juli 1803-21 september 1804.

45 GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 8: ingekomen stukken bij het Bureau van Weldadigheid, 2 juni 1797-5 januari 1807.

klein aantal. We zouden voorzichtig kunnen concluderen, dat als men al iemand in de arm nam om een verzoek te schrijven, dat men dan meestal koos voor een persoon die het Frans machtig was. Het bureau was immers een van de vele instellingen van de Franse regering en men dacht meer indruk te kunnen maken als men in het Frans schreef. Jammer genoeg is het niet meer na te gaan welke verzoeken wel of niet ingewilligd werden en of dit iets te maken had met de taal. Het kan wel zo geweest zijn, dat brieven die men niet goed kon lezen vlugger ter zijde gelegd werden door de ambtenaren. In dat geval moeten er meer Frans- dan Nederlandstalige medewerkers geweest zijn.

De Nederlandse verzoeken kwamen uit verschillende beroepsgroepen, van een leraar, een bakker, een meester-glazenier en een leiendekker. Er was één tweetalig verzoekschrift. De teksten in het Frans en Nederlands stonden onder elkaar vermeld en hadden dezelfde inhoud.

In de periode van 20 februari 1807 t/m 24 februari 1813 waren er van de 21 verzoekschriften 4 in het Nederlands gesteld.⁴⁶ Ook hier is weer niet na te gaan of deze personen de brieven zelf hebben geschreven. Bij zeker één brief was de handtekening duidelijk anders dan het handschrift van de rest van de aanvraag. Bij de Franstalige brieven stonden er verschillende kruisjes in plaats van handtekeningen; een bewijs dat we te maken hebben met eenvoudige lieden, die niet schrijven konden.

Bij de Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen kwamen verschillende verzoeken tot plaatsing binnen. We bekeken de ingekomen stukken in de periode van 1797 t/m 1815. Tot januari 1813 waren er in totaal 85 brieven, waarvan er 19 in het Nederlands waren geschreven.⁴⁷ Deze waren veelal afkomstig van gewone burgers. Het bestuur van het R.-K. Weeshuis schreef in het Frans. Dit deed ook de commissaris van politie Arnold Dresens. Toch heeft hij waarschijnlijk niet zelf geschreven, want het handschrift van de brief en zijn eigen ondertekening verschilden nogal. Een inwoner van Geleen vroeg plaatsing van drie weeskinderen, van wie hij voogd was. Hij deed dit in het Nederlands, maar er was een verklaring bij van de burgemeester van Geleen in het Frans over de in te brengen gelden van deze kinderen. We zien dus, dat de hogergeplaatste personen met een politieke functie het Frans gebruikten, ook als de aanvraag van de betrokkenen in het Nederlands gedaan werd. Het is dan ook zeker niet verwonderlijk, dat zowel burgemeester Monachon als de prefect Roggieri een verzoek in het Frans indienden ten bate van enkele inwoners.

In de periode na 1 januari 1813 was er ook een afwisseling te zien tussen Frans- en Nederlandstalige brieven, ingekomen bij de Burgerlijke Gasthuizen.⁴⁸ We constateerden, dat M. Brüll, directeur van het Gereformeerde Weeshuis, steeds in het Nederlands schreef. Ook Michiel van der Maesen, commandant van het garnizoen van de stad, diende zijn verzoeken in deze taal in. Na de ontruiming van Maastricht door de Fransen zagen we veel Nederlandstalige brieven die te maken hadden met de verpleging van soldaten.

Toch werden er nog veel brieven in het Frans geschreven, ook na de verdwijning van de Fransen, onder andere van D. Schaede, die solliciteerde als 'maître d'école dans l'hospice des enfants abandonnés et dans l'hospice des pauvres', van Jean Théodore van Gulpen, die voor

⁴⁶ GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 78: ingekomen stukken bij het Centraal Bureau van Weldadigheid, 20 februari 1807-24 februari 1813.

⁴⁷ GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 210: ingekomen stukken bij de Administratieve Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen, 1797-1813.

⁴⁸ GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 211: ingekomen stukken bij de Administratieve Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen, 1813-1815.

zijn vriend grond wilde verkrijgen voor de bouw van een hospitaal, van Johanna Janssen, die hulp vroeg voor een gek geworden 18-jarige dochter. Van de eerste twee brieven kunnen we aannemen, dat ze geschreven zijn door de afzenders zelf, de laatste niet, want in een kinderlijk handschrift stond er onder: 'De moeder Johanna Janssen.' Waarom ze de voorkeur gaf aan de Franse taal, weten we niet; misschien dacht ze dat zo'n brief meer indruk zou maken bij de commissie.

Burgemeester Coenegracht schreef bijna altijd in het Frans, maar op 22 februari 1815 kwamen we van hem de eerste Nederlandstalige brief tegen, gericht 'Aan het Collegie van Regenten der Armen'. Het ging hierbij over een voordracht van het college van regenten van het Gereformeerd Weeshuis. Met deze datum zijn we echter al beland in de tijd van het Nederlandse bewind onder Willem I. Hierover meer in het volgende hoofdstuk.

Uit de besproken brieven kunnen we concluderen, dat de gewone mensen wel degelijk in de gaten hadden, dat het Frans gebruikt kon worden om meer gewicht aan een zaak te geven. Men hoopte op een spoedige bevestiging van de gevraagde ondersteuning. Mensen die zelf niet lezen of schrijven konden, riepen hiervoor de hulp in van stadsgenoten die de Franse taal wel machtig waren. Het kruisje in plaats van een handtekening bewijst dit. Voor veel mensen is het waarschijnlijk zelfs al moeilijk geweest in het Nederlands te schrijven, want normaal gesproken zullen ze het Maastrichts dialect gebruikt hebben, zeker als ze in deze stad geboren en getogen waren. Bovendien was de alfabetiseringsgraad nog niet erg hoog in deze tijd.⁴⁹

Het notariaat

Bij besluit van 22 mei 1796 werd een nieuwe organisatie afgekondigd voor het notariaat in de negen nieuwe departementen. Volgens het Franse rechtsbeginsel werden openbare functionarissen private personen bij een machtswisseling in het land als ze niet in hun functie werden gehandhaafd. Notarissen die hun functie wel nog uitoefenden, deden dit alleen 'par tolérance'. Zij hadden een tijdelijk recht gekregen van de volksrepresentanten.⁵⁰

Het Wetgevend Lichaam te Parijs bepaalde per departement het aantal en de plaatsing der notarissen op basis van de instructie van de departementale administratie. In de stad was het aantal inwoners bepalend, op het platteland werd rekening gehouden met de afstand tot de steden, de bevolkingsdichtheid en de uitgestrektheid van het gebied. De notaris was verplicht in de akten te vermelden voor welk departement hij was aangesteld en welke plaats zijn standplaats was.⁵¹

Op 24 juli 1796 werd voor het departement Nedermaas door het Uitvoerend Bewind van de Centrale Administratie het aantal standplaatsen op 54 bepaald; voor het kanton Maastricht kwamen er 6 plaatsen. De sollicitanten moesten schrijven naar de administratieve Municipaliteit onder bijvoeging van een attest van 'probité, civisme et moralité'.⁵²

Op 6 augustus 1796 werd bepaald dat er op 6 september 1796 aan de sollicitanten een examen zou worden afgenomen. Dit werd 'au son de la trompet ou de la tambour' afgekondigd en geafficheerd. Er werden voornamelijk vragen gesteld over de nieuwe wetgeving en over de Fran-

49 Zie de paragraaf over het lager onderwijs in dit hoofdstuk.

50 A. Fl. Gehlen, 'De invoering van het Frans notariaat in het departement Nedermaas "au son de la trompet ou de la tambour" (1795-1803)', in: *Campus Liber* (Maastricht 1982) 385.

51 *Ibidem*, 387.

52 *Ibidem*, 388.

se Republiek. Er was grote belangstelling, maar uit de bewaard gebleven werkstukken is op te maken, dat velen tekort schoten in het beantwoorden van de vragen. Van de 51 postulanten in de landen van Overmaze antwoordden er 9 op de in het Frans gestelde vragen in het Nederlands, Voermanck antwoordde in het Latijn. In totaal kwamen er maar 4 kandidaten door het examen. Toch werden er op 27 december 1796 54 notarissen benoemd in het departement Nedermaas en één extra voor Maastricht, omdat er in de omgeving geen geschikte kandidaat te vinden was. In Maastricht waren nu 7 notarissen. Hun namen zijn bekend: A.M. Gudi, E.J. Lefèbvre, H. Nierstrasz, A. Hagemans, L.H. Wouters, J.F. Habets en P. Schols.

De notarissen moesten de eed van haat tegen het koningschap afleggen. Dit werd geweigerd door Gudi, Wouters, Habets en Schols. Ze waren wel bereid 'le serment de fidélité à la République française' af te leggen, maar dit werd niet toegestaan door het bestuur. Ze werden uiteindelijk gesupprimeerd.⁵³

Op 24 maart 1797 waren slechts 19 van de 55 plaatsen bezet. Nieuwe kandidaten konden zich melden. Dit leidde tot een aantal van 34 op 28 oktober 1797. In het voorjaar van 1801 waren er 44 notarissen. Bij de herziening van de notariwet op 11 maart 1803 werd het aantal notarissen in het departement Nedermaas verhoogd tot 71. Ook de gesupprimeerden konden nu een nieuw verzoek indienen.⁵⁴ Volgens de gegevens in het gemeente-archief te Maastricht lopen de minuutakten van de gesupprimeerde notarissen Gudi, Habets en Schols inderdaad tot 1797, maar de akten van Wouters lopen van 1782 tot 1814.⁵⁵

In de Nationale Archieven in Parijs hebben we een aantal interessante akten gevonden over het notariaat in Maastricht, onder andere de benoemingsakten van enkele notarissen voor Maastricht en omgeving. Het ging om de volgende personen: Hagemans, Lefèbvre, Nierstrasz, Ross, Van Gulpen, Roosen, Van Halen en Jessé. Voor de stad Maastricht waren er vijf notarissen, verder een voor Eysden, een voor Canne en een voor Sint-Pieter. De vijf notarissen te Maastricht (Hagemans, Nierstrasz, Lefèbvre, Van Gulpen en Ross) hadden op 25 april 1803 een brief geschreven aan de minister van Justitie, waarin ze bepleitten het aantal notarissen in de stad niet te verhogen. Ze waren namelijk bang dat hun inkomen hieronder zou lijden.⁵⁶

Het is voor dit onderzoek interessant om te weten in welke taal de akten van de notarissen werden opgesteld. We hebben in het gemeente-archief in Maastricht de notarissen Wouters, Hagemans, Nierstrasz en Lefèbvre geselecteerd en om de vijf jaar hun archieven bekeken. De laatste drie hebben we gekozen, omdat zij actief waren in de door ons onderzochte jaren en veel akten passeerden. Zodoende konden we hun taalgebruik goed nagaan. Bovendien waren hun akten gerangschikt per half jaar of per jaar, wat het zoeken vergemakkelijkte. De documenten van de notarissen Wouters en Ross, die ook hun functie uitoefenden in de hele onderzochte periode, waren minder talrijk. We hebben Wouters eruit gelicht, omdat hij door de Fransen eigenlijk gesupprimeerd was, maar toch nog akten passeerde. De notarissen Frederix, Schols, Van Gulpen en Jessé waren maar in een gedeelte van de Franse Tijd werkzaam. Zij waren dus niet geschikt voor een vergelijkend onderzoek. Jessé zullen we in het volgende hoofdstuk uitvoerig bespreken.

⁵³ Ibidem, 389-391.

⁵⁴ Ibidem, 393-394.

⁵⁵ GAM, notarieel archief, inventaris.

⁵⁶ Archives Nationales Parijs, inventarisnummer BB 10 274A: benoemingen notarissen, arrondissement Maastricht en Hasselt, jaar XII-1813.

N° 269.

Le public
la mende
residant a
voulant fut

Le cadastre
Anne Catharina Loyens
fille aagée, Rentier, de
mariée en cette Commune
a tous Notaires et témoins
Ci-après nommés bien
connus, inclinés et habiles
a faire la disposition
suivante

Laquelle declare
revouer tous Testaments,
Domiciles et autres actes
de dernière Volonté,
fait par elle, précédemment
à ces présentes les uns
pour nul & non avens.

Plus la Comparante
declare léguer et leguer
a son diuis aux enfans
de son sang sans l'avis
Loyens, chacun tant
florins Crabeand Louw
de Meistrant une fois
page.

Pour la Comparante
léguer et leguer aux
enfans de la son
Marie Ide Loyens
ipsus

Voor den ondergeschreeve
Notaris openbaar int' Depar-
tement der Beneden-Mase
rendeerende te Maastricht,
is verscheenen -

De Burgeresfe. Anna
Catharina Loyens, bejaerde
Dogter, Rentierse, woonachtig
in deze Gemeente, aan ons
Notaris en nagenoemde getuigen
zeer wel bekend, zijnde de
Comparante, geneegen en bekwaam
tot het maaken van de volgende
Dispositie.

De welke verklaarde, te
revoceren alle Testaments
Codicillen en andere Acten
van uiterste Wille, door haar
voor dato dezer gemaakt ende
gepayseerd, dezelve houdende
voor nul en niet geschied.

Verder verklaarde de Compa-
rante, by haar afsterven te
laten en te Legaleeren aan
des Kinderen van wylen heeren
Broeder Servatius Loyens
ieder honderd guldens Brabands
Maastrichter Courr eens. -

Idem Laat en Legaleert de
Comparante aan des Kinderen
van haare Zuster Maria Ida
Loyens,

Van de 147 minuutakten uit het eerste halfjaar van 1795 van Lambert Hendrik Wouters was de grote meerderheid in het Nederlands opgesteld.⁵⁷ Er waren maar 16 akten in het Frans. De meeste van de Franse akten waren geschreven voor militairen, twee voor handelaren te Parijs en een akte voor een priester van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De Nederlandse akten waren voor veel verschillende mensen opgesteld, zoals een herbergier, een boer, maar ook voor een militair.

Ook uit de registers van de akten uit 1800, 1805 en 1810 kwam naar voren, dat notaris Wouters veelal de Nederlandse taal gebruikte in zijn geschriften.⁵⁸ In het jaar 1800 waren alle 34 akten in het Nederlands opgemaakt. In 1805 waren er maar 9 akten, allemaal in het Nederlands. In 1810 schreef hij 16 akten uit, waarvan twee in het Frans.

Van Arnoldus Hagemans bekeken we de minuutakten uit 1795, 1800, 1805 en 1810. Hij was een van de notarissen die eind 1796 benoemd waren door de Franse regering en hij had ook de eed van haat tegen het koningschap afgelegd. Uit de akten blijkt dat hij de Franse taal veel meer gebruikte dan Wouters. Ook passeerde hij veel meer akten.

In het jaar 1795 waren er 174 akten te vinden.⁵⁹ De strenge wetten van de Fransen golden nog niet, maar toch had hij al 22 akten in het Frans opgemaakt, waarvan 13 voor militairen. De andere Franse akten waren onder meer voor enkele handelaren te Luik, twee burgemeesters, Jean Baptiste de Rijckholt en Madame la Douarière De Behr, née de Fromanteau te Luik.

Van maart t/m september 1800 schreef hij meer dan tweehonderd akten, waarvan er verscheidene in het Frans waren opgesteld.⁶⁰ Er waren 63 akten tweetalig. Dat veel testamenten tweetalig waren, heeft te maken met het feit, dat deze genoteerd mochten worden in de taal die de comparant zelf gebruikt had. Er moest wel een vertaling bijgevoegd worden.⁶¹

Van april t/m december 1805 schreef hij 258 akten.⁶² Deze waren bijna allemaal in het Frans gesteld; 10 exemplaren waren tweetalig. Een enkele keer was het handschrift bij het Frans anders dan bij het Nederlands, maar de meeste akten waren geschreven door dezelfde persoon. Bij deze tweetalige akten vonden we onder andere zes testamenten.

In het tweede halfjaar van 1810 zien we hetzelfde beeld.⁶³ Bij de uitgeschreven akten overheerste het Frans. Er waren 5 akten tweetalig, waarvan 4 testamenten en een akte van huwelijkse voorwaarden. Een van de testamenten was door de persoon in kwestie in het Duits geschreven. Er was een vertaling in het Frans bijgevoegd.

Henri Nierstrasz had net als Hagemans de eed van haat tegen het koningschap afgelegd.⁶⁴ Om zijn ambt te kunnen blijven uitoefenen moest hij de Franse wetten volgen en de akten zo veel mogelijk in het Frans opstellen. Nierstrasz was naast notaris ook vice-burgemeester van 18 maart 1808 tot 16 mei 1815.

In 1795 maakte hij 103 akten op.⁶⁵ Er waren bij hem, net als bij zijn collega's, nog veel akten

57 GAM notarieel archief, inventarisnummer 2541: minuutakten van Lambert Hendrik Wouters 1795, eerste halfjaar.

58 GAM notarieel archief, inventarisnummers 2543 A5, 2543 A9 en 2543 A14: minuutakten van Lambert Hendrik Wouters, 1800, 1805 en 1810.

59 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2552: minuutakten van Arnoldus Hagemans, 1795.

60 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2561: minuutakten van Arnoldus Hagemans, maart-september 1800.

61 Fred Stevens, *Revolutie en notariaat Antwerpen 1794-1814*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 8 (Assen/Leuven 1994) 145-146.

62 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2571: minuutakten van Arnoldus Hagemans, april-december 1805.

63 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2581: minuutakten van Arnoldus Hagemans, juli-december 1810.

64 Zie bijlage I: Biografieën

65 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2609: minuutakten van Henri Nierstrasz, 1795.

in het Nederlands te vinden, onder andere voor Pieter Regout en Gerardus Claessen, die overeengekomen waren samen een pijpenfabriek te stichten in Maastricht. In 27 akten werd Frans gebruikt. Vaak werden deze akten voor militairen geschreven, maar ook voor andere personen. We zien hier eigenlijk hetzelfde patroon als bij notaris Wouters en Hagemans: er werd alleen Frans gebruikt als er echt aanleiding voor was, bijvoorbeeld als de akten bestemd waren voor militairen en Franssprekende mensen of handelaren die zaken deden met Franstaligen.

In 1800 begon dit te veranderen; er kwam steeds meer Frans in de akten voor, ook voor de gewone burgers bij testamenten, huwelijkse voorwaarden, handelsovereenkomsten etc.⁶⁶ Ook bij Nierstrasz waren enkele akten tweetalig, hoewel niet zoveel als bij Hagemans. Van de 261 akten kwam er maar in 7 gevallen Nederlands voor en dit ook nog in combinatie met Frans.

In 1805 waren er van juni t/m december 71 akten, allemaal Franstalig.⁶⁷ We troffen verschillende inventarissen aan. Ook legden Nicolas Paul Bonhomme, postmeester te Maastricht, en zijn collega in Den Bosch, François Halewijn, hun 'entreprise de la diligence de Maestricht à Bois-le-Duc' vast in het Frans. Er waren twee stukjes Nederlands te vinden in 1805. Een akte opgemaakt door een notaris te Den Bosch en een testament van notaris Crahay uit 1789. De vervolgakten van notaris Nierstrasz hierbij waren in het Frans opgesteld.

In 1810 was bijna alles Frans.⁶⁸ Er was alleen een in het Nederlands door Mathieu Demenze geschreven testament, dat in het Frans vertaald was door de 'traducteur du Département de Maestricht' en een Nederlands-Franse akte van notaris Kemmerling van Gulpen voor Jean Vrijthoft, vrederechter van het kanton Gulpen (in twee verschillende handschriften).

Van juni 1795 t/m november 1796 maakte Emmanuel Joseph Lefèbvre 162 akten op.⁶⁹ Ook bij hem was nog redelijk veel Nederlands te vinden, maar veel minder dan bij de voorgaande notarissen. Dit heeft misschien te maken met zijn Franstalige opleiding aan de universiteit te Leuven.⁷⁰ Terwijl bij zijn collega's de Franse akten in deze tijd eigenlijk een uitzondering vormden, waren ze bij Lefèbvre in de meerderheid. Er waren geen echte tweetalige akten, maar vanaf nr. 31 (10 maart 1796) schreef hij bij de Nederlandse akten steeds een korte omschrijving in het Frans. Er waren 39 Nederlandstalige akten, onder andere voor de commandant van de 'Comedie- en redoutzaelen', voor Johan Tilman van Gulpen, boekdrukker, en voor notaris Hagemans als gemachtigde van Leonard Konsten.

In de periode van september 1799 t/m augustus 1801 constateerden wij een heel ander patroon in zijn werkwijze.⁷¹ Er was niet één akte te vinden die geheel in het Nederlands was geschreven. Van de 220 akten waren er 65 tweetalig. In de jaren 1804/1805 was er nauwelijks enig Nederlands in de akten te bespeuren.⁷² In twee gevallen kwam een Nederlandse vertaling voor van een Franse akte. In de jaren 1810/1811 was het Nederlands helemaal verdwenen.⁷³ Alle akten waren in het Frans gesteld, met één uitzondering: er was een Duitse vertaling van een akte voor 'Frau Anna Elisabeth Eleonora Ruyters'.

66 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2616: minuutakten van Henri Nierstrasz, september 1800-september 1801.

67 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2622: minuutakten van Henri Nierstrasz, juni-december 1805.

68 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2631: minuutakten van Henri Nierstrasz, januari-juni 1810.

69 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2723: minuutakten van Emmanuel Joseph Lefèbvre, juni 1795-november 1796.

70 Zie bijlage I: Biografieën.

71 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2727: minuutakten van Emmanuel Joseph Lefèbvre, september 1799-augustus 1801.

72 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2733: minuutakten van Emmanuel Joseph Lefèbvre, september 1804-september 1805.

73 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2739: minuutakten van Emmanuel Joseph Lefèbvre, september 1810-september 1811.

Uit het voorafgaande valt te concluderen, dat de meeste notarissen in Maastricht de Franse wetgeving volgden inzake de taal der akten. In 1795 overheerste nog het Nederlands bij alle onderzochte functionarissen, behalve bij Lefèbvre. Wouters schreef in dat jaar ± 11 procent van de akten in het Frans, bij Hagemans was dat ± 13 procent, bij Nierstrasz ± 27 procent, maar bij Lefèbvre ± 75 procent. Het moet daarom duidelijk zijn, dat Lefèbvre liever Frans dan Nederlands gebruikte. Dit is waarschijnlijk toe te schrijven aan zijn Franstalige opleiding. Ook zagen we bij hem, dat hij zelfs bij de Nederlandse akten steeds een korte Franse beschrijving voegde.

Het is moeilijk na te gaan welk soort onderwijs de notarissen gevolgd hebben. Dit hoefde zeker geen universitaire studie te zijn, hoewel dit bij Lefèbvre wel het geval was. De meesten van hen leerden het vak bij een andere notaris. Voor Wouters is dit zeker het geval geweest, want van hem weten we, dat hij 'zig....nu zeedert den jaren 1767 onder het opzigt van wijlen de notaris J.W. Roemers in het praktijk geexerceert heeft gehad'.⁷⁴

Voor het opmaken van akten in het Frans was het niet echt nodig een gedegen kennis van deze taal te hebben, want er waren uitvoerige instructieboeken, onder andere *Observations sur les actes et les fonctions des notaires, notamment ceux des départements réunis et conquis* van M.H. Deniset, dat in het jaar 1798/1799 in Luik werd gedrukt en een groot aantal formulieren van akten bevatte. In 1805 verscheen van A. Goux: *Manuel du notaire, ou instructions par demandes et réponses*. Hierin stonden 113 model-akten.⁷⁵ Het is dan ook te begrijpen, dat het voor de notarissen niet echt moeilijk was zich naar de Franse wetgeving te richten, ook wat de taal betrof. Notaris Wouters was hierop een uitzondering, maar hij passeerde maar weinig akten na 1800. Hij had geweigerd de eed op het koningschap af te leggen. Daaruit blijkt al, dat hij het nieuwe bewind niet erg gunstig gezind was. Dat hij toch als notaris kon functioneren heeft hij waarschijnlijk te danken aan het geringe aantal kandidaten voor deze functie. De gesupprimeerde notarissen konden na 11 maart 1803 een nieuw verzoek indienen. Daar heeft hij waarschijnlijk gebruik van gemaakt. Hij conformeerde zich echter niet aan de Franse wetten van 1803, want zelfs in 1805 en 1810 zijn de akten veelal in het Nederlands opgesteld. De andere drie besproken notarissen, Hagemans, Nierstrasz en Lefèbvre, legden wel de eed tegen het koningschap af. We weten echter niet of dat betekende, dat ze echt Fransgezind waren. Wel pasten zij zich zoveel mogelijk aan het Franstalige bestuur aan, want in 1800 zijn de meeste akten al in het Frans te vinden of zijn ze tweetalig, hoewel de strengere wet op de notariële akten pas van kracht werd in 1803. In de beginjaren van de Franse inlijving was waarschijnlijk de opdrachtgever bepalend voor de taal waarin de akte vastgelegd werd. We hebben daar de voorbeelden van gezien: militairen, Waalse handelaren en enkele vooraanstaanden. Ook zal de ene notaris wat Fransgezinder zijn geweest dan de andere.

We kunnen ons afvragen of de Maastrichtse taalsituatie op bestuurlijk gebied anders was in vergelijking met de steden in het Noorden van ons land en in de zuidelijke provincies. Wat het Noorden betreft was dit zeker het geval. De ambtenaren daar konden gewoon het Nederlands blijven gebruiken. Ook onder de regering van Lodewijk Napoleon van 1806-1810 bleef de taal van de regering Nederlands. De koning was zelfs bereid deze taal te leren. Voor de notarissen bestond er ook geen enkele reden om akten in het Frans te schrijven, al zal dit sporadisch wel eens gebeurd zijn als de comparanten daar om vroegen.

⁷⁴ Gehlen, *Notariaat tweehierig Maastricht*, 138.

⁷⁵ Fr. Crutzen, 'Portret van een plattelandsnotaris, J.M. Kemmerling (1754-1821)', in: *Jaarboek 1991*. Stichting 'Historische Studies' in en rond het Geuldal (Valkenburg aan de Geul 1991) 101.

De zuidelijke provincies werden, net zoals Maastricht en omstreken, bij Frankrijk gevoegd en vielen onder de Franse wetgeving. Hier werd het bestuur dus verfranst en golden ook de taalwetten voor de notarissen. De Vlaamse ambtenaren zullen met dit Frans weinig moeite hebben gehad, want ze waren al erg verfranst, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen. In welke taal het gewone volk hen benaderde weten we niet. In deze studie is het ondoenlijk om hierop in te gaan. Een vergelijking met Maastricht kan een interessant onderwerp zijn voor een vervolgonderzoek.

Het domein van het onderwijs

Het lager en middelbaar onderwijs stelde rond de eeuwwisseling nog niet veel voor. Toch is er een duidelijk verschil te constateren tussen het doel van het onderwijs vóór en tijdens de Franse Tijd.

Tot het einde van de achttiende eeuw was het hoofddoel van het lager onderwijs het bijbrengen van de geloofswaarheden en van een gedragscode voor het leven. Er was behoefte aan regulier onderwijs bij ambtenaren en beoefenaars van vrije beroepen. In Maastricht waren er rond 1790 een dertigtal schooltjes met tientallen leerlingen, die door particulieren gedreven werden. Men had geen diploma nodig voor het oprichten van zo'n school, wel moest men een goede naam hebben bij de geestelijke en wereldlijke overheid en bij de ouders.⁷⁶ In de achttiende eeuw was er voor de adel privé-onderwijs wat het volgende inhield: 'la danse, les saluts, le bel air, quelque latin, un peu de musique, un rien de français, voilà quel était le bagage des jeunes esprit.'⁷⁷

In de Franse Tijd was het ideaal heel anders. De ware school was naar de mening van een kleine groep revolutionairen te vinden in de vaderlandse clubs en vaderlandse feesten, in burgerbanketten en de schouwburg. Daar leerden de mensen de republikeinse deugden, zeden en wetten kennen, niet in de school. De meesten wilden echter, conform de oorspronkelijke ideeën van de Verlichting, doelgericht onderwijs, dat de jeugd voorbereidde op haar rol als volwaardig staatsburger. Dit was een onderwijs dat godsdienstig neutraal was, praktisch en nuttig gericht, uitgestippeld en beheerst door de Staat.⁷⁸ In de noordelijke Nederlanden werd in 1806 een nieuwe schoolwet ingevoerd. In de departementen die in deze tijd bij Frankrijk hoorden, was dat niet het geval. Hier gold de Franse wetgeving.

Het was hard nodig, dat er behoorlijk onderwijs kwam in Maastricht omdat de alfabetiseringsgraad erg laag was. Dit weten we omdat op 14 augustus 1807 de burgemeester van Maastricht, P.E. Monachon, een document ondertekende over de toestand van de inwoners van Maastricht, onder andere over beroep, godsdienst en alfabetisering: 'L'état dressé en vertu de la circulaire nr. 200 de Monsieur le Préfet de ce Département en date du 16 Juin 1807.' 'Nombre des individus qui savent lire et écrire': 4200, 'qui savent ni lire, ni écrire': 14211.⁷⁹ Volgens Kemp had Maastricht in deze tijd ongeveer 18.000 inwoners.⁸⁰ De burgemeester ging dus uit van het totaal der bevolking!

76 P.J.H. Ubachs, 'Het primaire onderwijs in de Franse Tijd vernieuwd of vernield', in: *Magister Artium* (Sittard 1992) 160. Citaat van E. en J. de Goncourt in *Histoire de la société française pendant la Révolution* (Genève 1971) (Oorspronkelijke uitgave Parijs 1864) 390. Hierna aangehaald als: Ubachs, 'Primaire onderwijs'.

77 Ibidem, 159.

78 Ibidem, 162.

79 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 542: bevolkingsstaten naar beroep, welstand, godsdienst en geletterdheid, 1807, juli-augustus.

80 A.G.H. Kemp, 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830' in *Miscellanea Trajectensia* (Maastricht 1962) 350.

We zullen in de volgende paragrafen nagaan of de Fransen erin geslaagd zijn het onderwijs op een hoger peil te brengen en vooral of ze in staat geweest zijn de Franse taal ingang te doen vinden. Hierin zagen zij immers een middel om de Franse cultuur en het Franse gedachtegoed te verspreiden in de door hen veroverde landen. We geven daarom een overzicht van het lager en middelbaar onderwijs in de stad en onderscheiden bij dit laatste onderwijs de verschillende schooltypes, die er achtereenvolgens opgericht werden. We volgen in het bijzonder het onderricht in de vakken Frans en Nederlands.

Het lager onderwijs

Volgens een besluit van 17 november 1794 zou op de Franse lagere scholen onderwijs gegeven worden in de volgende vakken: lezen, schrijven, rekenen, Frans, landmeetkunde, natuurkunde en biologie. Het lezen leerde de jeugd met teksten over de rechten en plichten van de burger. Verder werden er ook patriottische liederen gezongen. Kinderen konden vanaf hun zesde jaar toegelaten worden tot dit onderwijs.

Tussen 1794 en 1796 werd echter de belangstelling van de Staat voor het lager onderwijs steeds minder. Er kwam steeds meer vrijheid: iedereen die dat wilde kon een school beginnen als hij of zij een bewijs van goed republikeins gedrag bezat en aan de Municipaliteit meedeelde wat er in de school geleerd zou worden. Op 25 oktober 1795, bij een nieuwe schoolwet, werd de zorg voor de school dan ook overgeheveld naar de gemeenten. De 'administration centrale' vaardigde op 18 december 1797 een besluit uit, waarbij deze wet voor het departement Nedermaas nader uitgewerkt werd, vooral wat de 'jurys d'instruction' betrof.⁸¹ Dit besluit was in het Frans en Nederlands gepubliceerd.⁸² De laatste artikelen bepaalden, dat de Municipale Administratie moest zorgen voor een geschikte plaats voor de examens en voor een register waar men zich kon inschrijven.

In Maastricht meldden zich maar twee schoolmeesters voor het af te leggen examen, namelijk Sandbergen en Dehuy. Deze twee waren de enige echte Fransgezinde leerkrachten, samen met de weduwe Müller. De overige schoolmeesters waren het Franse regime niet zo goed gezind.⁸³

Het doel van het Franse onderwijs volgens de Franse overheersers werd aanvankelijk zeker niet bereikt werd. Dat blijkt uit een 'Compte rendu depuis le 24 frimaire An IV jusqu'au 15 floréal An V' (15 december 1795 tot 4 mei 1797) van de 'administration centrale du département de la Meuse Inférieure':

'L'Instruction publique à l'époque de la formation du Département ne pouvait être mise en activité avec succès, les habitants étant trop routinés dans leur ancien mode d'enseignement, ne pouvaient d'abord le quitter pour y substituer les institutions Républicaines propres à faire vivifier les sciences et les arts.'⁸⁴

In augustus 1798 meldde de prefect aan de minister van Binnenlandse Zaken, dat er voor de lagere scholen te weinig leerlingen en te weinig goede leerkrachten waren.⁸⁵

81 Br. Sigismund Tagage, 'Schets van het Lager Onderwijs in Maastricht 1794-1840', PSHAL 98/99 (1962-1963) 221-222. Hierna aangehaald als: Tagage, 'Lager Onderwijs Maastricht'.

82 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 179: affiches van de Centrale Administratie van het Departement Nedermaas betreffende de organisatie van het openbare onderwijs, 1797.

83 Tagage, 'Lager Onderwijs Maastricht', 223 en 227.

84 Archives Nationales Parijs, inventarisnummer F1 c III-3 Meuse Inférieure: esprit public et élections. Verslagen van de administratie, jaar IV-1813

85 Idem

Het Directoire kwam met een nieuwe wet op 5 februari 1798, waarbij het toezicht op de scholen verscherpt werd. Op 8 maart daarop volgend ontving het Centraal Bestuur van de Nederlanden te Maastricht een circulaire over het toezicht dat de Municipale Raden hadden uit te oefenen over het onderwijs. Vooral particuliere scholen moesten in de gaten gehouden worden en er mochten alleen door de Nationale Conventie goedgekeurde schoolboeken gebruikt worden.⁸⁶ Sommige leerkrachten werden ervan beschuldigd de kinderen niet genoeg vaderlandsliefde bij te brengen en de 'droits de l'homme' niet uit te leggen. De scholen van de onderwijzers Schoenberg, Bosch, Frère, Lejacques en van de onderwijzeres Voermanek zouden gesloten worden. De administratie van Maastricht moest dit uitvoeren.⁸⁷

Napoleon handhaafde aanvankelijk de onderwijswetgeving van het Directoire. Hij had niet veel interesse voor het primair onderwijs. Het enige voordeel dat hij er als Fransman in zag, was de opvoeding van de jeugd tot staatsburger.⁸⁸ De lagere stadsschool was een volksschool. De beter gesitueerden stuurden hun kinderen naar particuliere scholen, vaak kostscholen. Hun belangstelling ging vooral uit naar het middelbaar en hoger onderwijs. Aangezien de gemeenteraadsleden veelal gezeten burgers waren, ging het lager onderwijs ook hun niet erg ter harte.⁸⁹

Op 1 mei 1802 kwam er een nieuwe wet voor het onderwijs, waarbij dit in drie categorieën verdeeld werd:

- 'écoles primaires', gesticht door de gemeenten.
- 'écoles secondaires', opgericht door de gemeenten of door particulieren.
- lycea en speciale scholen, bekostigd door de staat.

Toen de nieuwe wet in werking trad, werd aan de prefect Loysel gevraagd naar de toestand in zijn departement. Hij schreef hierover een verklaring naar de 'Conseiller d'Etat chargé de la Direction de l'instruction publique'.

*'Je dois vous avouer, à regret, que tout est encore à faire pour l'organisation du premier degré d'instruction publique, suivant le mode prescrit par la loi du 11 floréal An X et l'on ne peut attribuer ce retard qu'à la pénurie de sujets propres à remplir les fonctions d'instituteurs. Il y a cependant dans toutes les communes des maîtres ou des maîtresses d'école, mais dont la plus part ne parlent et n'écrivent que difficilement en français et j'ai cru prudent de les laisser subsister en attendant qu'il s'en présente de plus instruits pour remplir les intentions du gouvernement.'*⁹⁰

In Maastricht waren er in 1805 eerst twee stadsschoolmeesters, B. Ulrich en F.P. Dehuy, maar in 1808 werden er dat vier: Ulrich, J. Meijers, B.C. Meijers en A. Perriere.⁹¹

In het gemeente-archief van Maastricht vonden we verscheidene sollicitatiebrieven voor de post van stadsschoolmeester.⁹² Op 30 augustus 1804 schreef Johan Peter Scheuren uit Aken een Duitse brief voor de post van tekenleraar. Op 9 oktober 1805 solliciteerde de heer Sommers uit Roermond als 'professeur des langues'. De brief was in het Frans geschreven. Hij be heerste 'français, allemand et hollandais à un égal degré de perfection'. Na de dood van Dehuy

86 Ubachs, 'Primaire Onderwijs', 171.

87 Archives Nationales Parijs, inventarisnummer F 1 c III-5 Meuse Inférieure: esprit public et élections. Briefwisseling en diversen, jaar IV-1813.

88 Ubachs, 'Primaire Onderwijs', 175

89 Ibidem, 166-167.

90 Archives Nationales Parijs, inventarisnummer F 17 1365: inlichtingen betreffende de oprichting van lagere scholen, jaar XI.

91 Tagage, 'Lager Onderwijs Maastricht', 238-239.

92 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 184: stukken betreffende sollicitaties, benoeming, beëdiging en salariëring van onderwijs en leraren, 1804-1812.

waren er meerdere sollicitatiebrieven in het Frans en dat was ook het geval na de dood van Perriere in 1812. Er was één brief in het Nederlands van Augustinus Wilhelmus, geboortig uit Sluis in Vlaanderen, oud 76 jaar. Hij schreef, dat hij al 47 jaar ervaring had in het onderwijzen van de jeugd. Deze laatste kandidaat werd benoemd. Hij werd aangesteld om Nederlandse les te geven.

In de archieven hebben we twee lijsten over de Maastrichtse onderwijzers in deze tijd gevonden.⁹³ De eerste lijst was jammer genoeg niet gedateerd, maar moet in ieder geval van vóór 1808 zijn geweest, want Dehuy, die in 1808 stierf, kwam nog op deze lijst voor. Van de vierentwintig leerkrachten gaven er negen les in Frans en Nederlands, elf gaven alleen Nederlands. De andere lijst noemde achtentwintig leerkrachten ('chefs des écoles particulières'), maar hierbij waren er zeven van de 'école secondaire'. De lijst had ook weer geen datum, maar is waarschijnlijk opgesteld tussen 1808 en 1812, omdat Dehuy er niet meer op stond, maar Perriere nog wel en deze stierf in 1812. Van de eenentwintig leerkrachten van de 'école primaire' onderwezen er veertien Frans en Nederlands (soms aangeduid met 'flamand', soms met 'hollandais'). Vier van hen gaven aan als voertaal Frans te gebruiken. Hieruit kunnen we opmaken, dat het openbaar lager onderwijs voornamelijk in het Nederlands plaats vond. Volgens Brepoels trof men in de stad meer onderwijs in het Frans aan dan op het platteland. In 1812 werden op een totaal van 307 scholen in het departement Nedermaas slechts 30 scholen gevonden waar men in het Frans onderricht gaf. In Maastricht waren dat 8 scholen, het hoogste aantal van de hele streek. Daarna kwamen Hasselt en Tongeren met 4 scholen, Sint-Truiden en Roermond met 3, Maaseik en Venlo met 2 en in Heerlen, Zutendaal, Borgloon en Herk de Stad was maar één school van dit soort te vinden.⁹⁴

Het middelbaar onderwijs

Bij het middelbaar onderwijs kijken we eerst naar de 'école centrale', die op 29 juli 1798 officieel werd geopend. Daarna zullen we aandacht besteden aan haar opvolgster, de 'école secondaire', die in september 1804 haar poorten opende.

Aan de oprichting van de 'école centrale' was een lange voorbereiding vooraf gegaan. Op 25 april 1797 was er een schrijven hierover naar Parijs gestuurd. Op 18 december daaropvolgend werd er volgens een nieuw besluit een jury vastgesteld die de examens voor de leraren moest afnemen. J.M. Roux, 'pasteur de l'église wallone', weigerde in de jury plaats te nemen om gezondheidsredenen, maar ook omdat hij geen Vlaams kende.⁹⁵ Het vroegere dominicanerklooster werd omgebouwd tot school. Het eerste schooljaar begon op 22 september 1798. Een maand na het begin telde de school 50 leerlingen. Na twee jaar was dit aantal opgelopen tot meer dan 60. De gemeenteraad legde aan de minister uit, dat dit aantal niet onder deed voor de scholen in Brussel en Luik, waar het inwoneraantal vier keer zo groot was.⁹⁶ Maar men vergat, dat de school eigenlijk bedoeld was om alle oude 'collèges' van het hele departement te vervangen, die volgens Spekkens samen wel 900 leerlingen telden. Dus was het getal 60 wel erg laag.⁹⁷

Voor deze 60 leerlingen waren er in totaal negen leraren en een bibliothecaris: Spekkens

93 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 185: staten van onderwijzers, leraren en leerlingentallen, met vermelding van aard van het onderwijs en de loyaliteit van de leerkrachten, 1805-1812.

94 Jaak Brepoels, *Het lager onderwijs in de provincie Limburg 1815-1830*. MM 22 (Assen/Amsterdam 1976) 51 noot 50 (RAL, Frans Archief 2455, stuk 145). Hierna aangehaald als: Brepoels, *Lager onderwijs Limburg*.

95 Johannes Pieter Lodewijk Spekkens, *L'école centrale du département de la Meuse Inférieure. Maastricht 1798-1804* (Maastricht 1951) 56-57. Hierna aangehaald als: Spekkens, *L'école centrale*.

96 Ibidem, 63-64 en 67.

97 Ibidem, 84.

geeft van hen een uitvoerige beschrijving.⁹⁸ We geven deze in ingekorte vorm weer, om aan te geven, dat de leerkrachten geen moeite hadden met het gebruik van het Frans als voertaal.

- Hermans voor tekenen: hij was geboortig uit Maastricht, maar had negen jaar in Italië doorgebracht.
- Van Langenacker voor natuurlijke historie: hij was medicus in Munsterbilzen geweest.
- Wurstysen voor de oude talen: hij was geboren in Maastricht als zoon van de directeur van het protestantse weeshuis. Hij moet de Franse taal goed hebben beheerst, want hij werd door de Fransen aangesteld als officiële vertaler van de Franse wetten en besluiten in het Nederlands. Ook vertaalde hij alle akten van particulieren in het Frans.
- Thomas voor wiskunde: hij was geboren te Passais, dichtbij Domfront (Orne). Hij sprak dus goed Frans.
- Minckelers voor natuurkunde en scheikunde: hij stamde af van een oude Maastrichtse familie, hij studeerde filosofie aan de universiteit van Leuven, behaalde een graad in de theologie in Luik, maar hij gaf zijn kerkelijke roeping op en werd professor in de filosofie in Leuven. Hij vond later het steenkoolgas uit, dat voor verlichting gebruikt kon worden. Hij was erg geïnteresseerd in allerlei experimenten. Dankzij zijn studie en professoraat in Leuven was het Frans voor hem natuurlijk geen probleem.
- Cogniard voor algemene grammatica: hij was functionaris geweest 'dans les bureaux de l'administration centrale' vóór zijn benoeming.
- Forzi voor 'les belles lettres': hij was voordien secretaris geweest te Nedercruchten.
- Bauduin voor geschiedenis en aardrijkskunde: hij kwam uit het departement Ourthe (Luik) en had ook enige jaren les gegeven te Douai. Voor hem was het Frans dus zijn moedertaal.
- Hanf voor 'la législation': hij was lid van het 'Lycée de Jurisprudence' te Parijs en had carrière gemaakt in dienst van de Franse regering.
- Cavelier als bibliothecaris: hij was in Parijs geboren, waar zijn vader en grootvader boekhandelaar waren. Zelf woonde hij in Maastricht en was hier ook boekhandelaar. Uiteraard sprak hij goed Frans.

De voertaal in de lessen was het Frans. Dit werd ook als apart vak gegeven. Het omvatte enkele onderdelen, waarvan 'les belles lettres' en 'la législation' niet van de grond kwamen omdat er geen leerlingen waren die op dit hoge niveau de lessen konden volgen. Voor de algemene grammatica was er wel genoeg belangstelling. Cogniard had twintig leerlingen. Dit getal stak gunstig af bij de scholen in andere plaatsen. Het vak omvatte: ideologie, algemene grammatica, Franse grammatica en logica. In feite was het echter een gewone cursus Frans, omdat de meeste leerlingen deze taal nog niet goed beheersten.

Cogniard schreef op 4 oktober 1799 aan de minister van Binnenlandse Zaken:

'la plus part des jeunes gens qui se présentent à mes leçons ne sont point assez avancés dans la connaissance de la langue française, qui comme vous le savez n'est point la langue naturelle dans notre département, quelques uns d'entre eux l'ignorent même absolument.'

Hij vroeg aan de minister begrip te tonen voor de moeilijke situatie waarin hij moest werken:

'Mais je vous prie de ne point perdre de vue l'énorme distance, qui à mon grand regret se trouve entre les élèves de notre école et ceux que vous avez la satisfaction de voir dans les écoles florissantes qui vous environnent.'⁹⁹

⁹⁸ Ibidem, 87-110.

⁹⁹ Archives Nationales Parijs, inventarisnummer F17 1344-3: inlichtingen door Cogniard, 'professeur de grammaire générale de l'Ecole Centrale' te Maastricht, overgemaakt aan de 'Conseil d'Instruction publique', jaar X.

Enkele jaren later scheen de toestand al wat verbeterd te zijn, want toen schreef Cogniard naar zijn superieuren op 30 juni 1803:

‘En général le professeur a beaucoup à se louer des progrès de ses élèves, qui parassaient sentir vivement la nécessité d’apprendre la langue d’une nation à laquelle, moins prévenus que leurs parents, ils semblent s’identifier chaque jour davantage.’¹⁰⁰

Het gebruik van het Nederlands werd alleen getolereerd om het onderwijs in het Frans mogelijk te maken en eventueel als hulp bij andere vakken. De Franse regering behandelde het Nederlands (en ook het Maastrichts dialect) op dezelfde manier als de lokale dialecten in Frankrijk, die men eigenlijk wilde uitroeien. In het lesrooster kwam het vak Nederlands dan ook niet voor.

Veel inwoners van Maastricht hebben dit waarschijnlijk geaccepteerd als een logisch gevolg van de inlijving bij Frankrijk, hoewel het wantrouwen tegen het Franse bestuur niet helemaal weggeëbld was. Ze waren in de achttiende eeuw al min of meer aan de Franse taal gewend geraakt door de Franse ‘émigrés’ en de Franse troepen en in de betere kringen was de omgangstaal Frans. Hierbij moeten we niet vergeten, dat diegenen die dit middelbaar onderwijs volgden, vaak kinderen waren van Fransgezinde burgers, zoals van Wurstysen en Cavelier. Ook waren er kinderen van ambtenaren in dienst van de Franse regering, zoals vrederechters, burgemeesters, gemeenteraadsleden, deurwaarders, etc. Een andere groep werd gevormd door studenten, die hoopten een baan te vinden als handwerksman of handelaar.¹⁰¹ Omdat de leerlingen vrij waren keuzes te maken uit de aangeboden cursussen, zal er zeker enig niveauverschil tussen de leerlingen geweest zijn. Sommige leerlingen bleven drie jaar op de school, anderen vier, vijf of zelfs zes. Zo weten we uit archivalische bronnen, dat L.Th. Nypels, de latere drukker van verschillende Franse kranten, vier jaar aan deze school studeerde, waarbij hij drie jaar een prijs kreeg voor algemene grammatica.¹⁰²

De ‘école centrale’ heeft niet aan de verwachtingen van de oprichters voldaan. Er waren te weinig leerlingen en velen van hen beheersten de Franse taal niet voldoende om een goed niveau in de verschillende vakken te behalen. Bovendien stond een groot gedeelte van de bevolking van het departement Nedermaas erg wantrouwend ten opzichte van de Franse regering, zeker toen zij behalve in hun vrijheid ook nog in hun godsdienst werden aangetast en de leraren de eed van haat moesten afleggen aan het koningschap. De bestuurders hadden van deze ‘école centrale’ in Maastricht nog wel een paradepaardje willen maken.

Het laatste schooljaar voor de ‘école centrale’ was in 1803-1804. Toen werd dit instituut opgeheven en ging het over in de ‘école secondaire’.

Men zocht dus naar een verbetering in de vorm van de ‘école secondaire’, die in de maand september 1804 geopend werd. Deze school had een lager niveau dan de ‘école centrale’, maar er werd wel les gegeven in hetzelfde gebouw. De Warrimont geeft ons in zijn inleiding op de inventaris van de archieven van de gemeentelijke instellingen voor middelbaar onderwijs een korte omschrijving van de ‘école secondaire’.¹⁰³ De school stond onder rechtstreeks toezicht van Parijs en werd bestuurd door het ‘Bureau d’Administration’. Er was een strakkere leiding

100 Spekkens, *L’ école centrale*, 75.

101 Ibidem, 84-85.

102 RAL, Frans archief, inventarisnummer 2450: ingekomen brieven en stukken en minuten van uitgaande brieven betreffende ‘instruction publique’ 23 april 1800-14 november 1812.

103 A.J.R.M. de Warrimont, *Inventaris van de archieven van de gemeentelijke instellingen voor middelbaar onderwijs* (Maastricht 1982) Inleiding 5-6.

dan bij de 'école centrale', die haar ondergang mede te danken had aan een teveel aan vrijheid voor leraren en leerlingen. Het instituut telde zes klassen, opklimmend van zes naar een. Elk jaar vonden er examens plaats en werden er prijzen uitgereikt. Ook was er een kostschool. Van 1804-1809 was J.H. Bonnemayers de directeur van de school, van 1809-1829 was dit A. Gulkers, die tevens principaal van de kostschool was. De voertaal op deze school was natuurlijk ook weer Frans en de leerlingen kregen Franse boeken uitgereikt als prijzen, zoals: *Les Fables* van De La Fontaine, *La mythologie* van Terressan, *Les oraisons* van Cicero etc. De leerlingen moesten van tevoren deelnemen aan de 'concours'. Er was ook een prijs voor 'bonne conduite'.¹⁰⁴ De prijzen werden uitgereikt door het 'Bureau d'Administration'. De prefect en de directeur van de school hielden een redevoering.

Enkele leraren die op de 'école centrale' hadden les gegeven, treffen we ook op deze school aan, bijvoorbeeld Wurstysen voor Latijn, Thomas voor wiskunde (hij werd later vervangen door B. Wijs) en Minckelers voor natuur- en scheikunde. Cogniard (belles lettres) was ook benoemd tot leraar, maar na drie maanden had hij nog geen leerlingen. Waarschijnlijk lag het niveau van zijn lessen te hoog voor de leerlingen, die deze school bezochten. De tekenlessen werden verzorgd door Franquinet en hij had het hoogste aantal leerlingen, namelijk 98.¹⁰⁵

Uit de lijsten van leerlingen van de school uit 1809 en 1813 weten we dat de 'école secondaire' meer succes had dan de 'école centrale'.¹⁰⁶ In 1809 waren er 151 leerlingen, in 1811 145, in 1812 150 en in 1813 170. Uit de geboorteplaatsen van de leerlingen, is af te leiden dat ze soms van ver kwamen. Ook kunnen we vaststellen, dat verschillenden van hen waarschijnlijk een Franstalige achtergrond hadden. Zo waren er leerlingen geboortig uit Brussel, Luik en Herstal, die intern waren, maar ook studenten, geboren in Pont-à-Mousson en Sedan, Amsterdam en Den Haag, die tot de externen behoorden. Misschien waren zij kinderen van militairen.

De Franse regering was heel trots op het succes van de school. Dat is duidelijk uit een verslag van de 'administration centrale du département de la Meuse Inférieure' van het eerste trimester van 1812. Hierin werd gesproken over 150 leerlingen voor Maastricht, 40 voor Hasselt, 33 voor Sint-Truiden, 45 voor Roermond en 40 voor Venlo.¹⁰⁷ Als we deze cijfers afzetten tegen het inwoneraantal van de genoemde steden, springt Maastricht er gunstig uit ten opzichte van Hasselt, Sint-Truiden en Roermond. In Venlo is het getal 40 veel in verhouding tot het inwoneraantal, zelfs meer dan in Maastricht. In het kanton Maastricht woonden in Noord en Zuid gezamenlijk 31.369 mensen. In Hasselt was het aantal 13.302, in Sint-Truiden 18.511, in Roermond 14.621 en in Venlo 6.385.¹⁰⁸ Uit deze verhouding kunnen we waarschijnlijk concluderen, dat er in Maastricht toch een andere mentaliteit heerste ten opzichte van de Fransen en hun ideeën dan in de meeste andere steden. Misschien kwam dit door de positie van de stad dicht bij een Franstalig gebied en de gewinning aan deze taal door het verblijf van de Franse émigrés en de garnizoensoldaten in de voorgaande eeuw.

104 GAM, archief Ecole Secondaire, Collège en Koninklijk Athenaeum (1804-1864) en Industrieschool (1848-1864), inventarisnummer 308: ingekomen besluiten van het 'Bureau d'Administration', 1804.

105 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd 1795-1814, inventarisnummer 185: staten van onderwijzers, leraren en leerlingentallen, met vermelding van aard van het onderwijs en de loyaliteit van de leerkrachten, 1805-1812.

106 GAM, archief Ecole Secondaire, Collège en Koninklijk Athenaeum (1804-1864) en Industrieschool (1848-1864), inventarisnummer 344: leerlingelijsten 1809/1810-1828/1829.

107 Archives Nationales Parijs, inventarisnummer F 1 c III-3 Meuse Inférieure: esprit public et élections. Verslagen van de administratie, jaar IV-1813.

108 Volgens de telling gevonden in de *Almanach du Département de la Meuse Inférieure* 1813 (SBM). De telling geeft het aantal inwoners aan van januari 1806.

Dat de Fransen van plan waren door het onderwijs hun taal en cultuur ingang te doen vinden in het departement Nedermaas is wel duidelijk uit het leerplan, dat door het 'Bureau d'Administration' opgesteld werd.¹⁰⁹ Dit staat te lezen in het verslag van de vergadering van 15 december 1804. De leerboeken werden precies vastgelegd. Voor de laagste klas was er nog een Nederlands boek om Latijn te leren. Daarna waren alle boeken die gebruikt werden in het Frans of in het Latijn geschreven. In het leerplan van de hoogste klassen stond duidelijk omschreven, dat er geen Nederlands gebruikt mocht worden. De leerlingen moesten het Latijn direct in het Frans vertalen en omgekeerd. Voor de lessen in wiskunde en natuurkunde schreef het leerplan voor, dat bij de afdeling van de zwakkere leerlingen (1ère division) de leraar een résumé mocht geven in het Nederlands, dat dan door hen in het Frans vertaald moest worden. De hoofdmoot van de tijd werd in beslag genomen door 'les cours d'humanité', waarbij de leraren verzocht werd heel goed te letten op de juiste Franse vertalingen.

In de praktijk bleek het echter onmogelijk, om het leerplan letterlijk uit te voeren. De leerlingen kenden te weinig Frans om de lessen in deze taal te kunnen volgen. Zo werd er in de laagste drie klassen meer tijd ingeruimd voor het Nederlands en vooral voor kleine vertalingen van Nederlands naar Frans en omgekeerd.

Het was een doorn in het oog van het 'Bureau d'Administration' dat ze hadden geconstateerd, dat er enkele leraren waren, die het Frans niet voldoende beheersten, onder wie de drie Maastrichtse taalleraren en de leraar tekenen. Er werd een instructie naar het lerarencorps gestuurd op 6 oktober 1805, waarin gesteld werd, dat er germanismen en barbarismen voorkwamen in hun taalgebruik en 'fautes de langue considérables'. Ze kregen de volgende goede raad:

'Pénétrez-vous de nos bons auteurs, croyez que la langue de Corneille, de Racine, de Bossuet est aussi éloquente que celle de Cicéron et de Demosthène..... On n'apprend les langues mortes que pour en connaître les beautés, on ne peut point être excusable d'ignorer celles de la langue maternelle.'¹¹⁰

Dit laatste maakt duidelijk, dat de Fransen hun taal ook graag als moedertaal zouden zien in de veroverde gebieden. En met die taal de Franse cultuur en het Franse politieke gedachtegoed, want hoe groter hun rijk was, hoe machtiger zij zouden worden. In de taalpolitiek lag ook een soort machtspolitiek opgesloten.

Welke resultaten had nu de onderwijspolitiek van de Fransen? Is hun opzet om van de Maastrichtse leerlingen Franse staatsburgers te maken gelukt?

Voor het lager onderwijs is dit zeker niet het geval. Maar weinig leerlingen volgden onderricht in de door de regering gestichte scholen. De meeste ouders stuurden hun kinderen naar particuliere scholen en vooral naar leerkrachten die de eed van haat aan het koningschap niet hadden afgelegd. We hebben geconstateerd, dat er rond 1810 maar vier onderwijzers waren die Frans als voertaal gebruikten. In 1812 is dat blijkbaar al veranderd, want Brepoels geeft aan, dat Maastricht er nog gunstig uitsprong met acht scholen waar onderricht in het Frans gegeven werd.

De 'école centrale' was helemaal opgezet als een Franse school. Nederlands werd alleen maar gebruikt als het echt noodzakelijk was, bijvoorbeeld bij de uitleg van de Latijnse grammatica in de lagere klassen. Er werd rechtstreeks vertaald van Latijn naar Frans en omgekeerd.

109 H.J.E. Endepols, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de taalstrijd bij het onderwijs te Maastricht'. Overdruk uit het Tijdschrift voor taal en letteren (Maastricht/Tilburg 1938) 239-244. Hierna aangehaald als: Endepols 'Taalstrijd onderwijs Maastricht'.

110 Ibidem, 246.

Het vak Frans was echter te uitgebreid en te moeilijk voor de Maastrichtse leerlingen. Leraar Cogniard zag wel in, dat de leerlingen dit vakgebied niet goed konden beheersen, omdat het Frans voor hen een vreemde taal was. Het meeste succes had hij dan ook met het gewone grammatica-onderwijs, dat later op de 'école sécondaire' voortgezet werd. Deze school had meer succes dan haar voorgangster, omdat het niveau wat lager lag. Ook hier bleef de voertaal Frans en kwam het vak Nederlands niet voor op het lesrooster.

Het doel dat de Franse regering zich had gesteld, om door goed onderwijs in Maastricht in deze stad en in de omringende gebieden de Franse cultuur te verspreiden, is zeker maar ten dele bereikt. Ook wat de Franse taal betrof, lukte het niet zoals de bestuurders het zich voorgesteld hadden. De overgrote meerderheid van de bevolking bleef verstoken van onderwijs en kwam nauwelijks in contact met het Frans. De Fransgezinde burgers stuurden hun kinderen wel naar de door de Fransen gepropageerde scholen en dezen maakten zich daar de denkbeelden van de 'verlichte' leraren eigen. Hier had het Frans een cultureel-ideële waarde. Een andere groep dacht door een Franse opleiding een betere positie te verwerven, bijvoorbeeld in het ambtenarenapparaat. Hier kunnen we spreken van een instrumentele functie van het Frans. Dit zal niet het eerste doel zijn geweest, waaraan de Fransen met hun taalpolitiek gedacht hebben. Zij waren erop uit, van de mensen in de veroverde gebieden echte Franse staatsburgers te maken met een Franse, dat wil zeggen, een 'verlichte' manier van denken.

Het domein van de schriftelijke communicatiemedi

Uit de drukwerken die in deze periode uitgegeven werden, kunnen we opmaken hoe het gesteld was met de invloed van het Frans in het perswezen te Maastricht. We doen dit aan de hand van almanakken, boekwerken en kranten. Dit gedrukte materiaal was duidelijk bestemd voor verschillende groepen van de bevolking. Op de eerste plaats moest men al enige ontwikkeling hebben om te kunnen lezen. Vermoedelijk werden de almanakken ook wel eens gekocht door mensen die niet zo'n hoge graad van alfabetisering bereikt hadden, maar de almanak graag in hun bezit hadden vanwege de kalender en de aardige afbeeldingen. Deze almanakken hadden dan ook een veel grotere oplagen dan de boeken en de kranten.

Tussen de boekenliefhebbers bestonden er natuurlijk verschillen. Veel gewone burgers zullen voornamelijk Nederlandstalige boeken gekocht hebben: lichtvoetige romans, maar ook zakelijke en religieuze lectuur. De meer ontwikkelden hadden waarschijnlijk ook interesse in politieke, geschiedkundige of letterkundige uitgaven. Dit soort werken verscheen vaak in het Frans, maar er waren ook Nederlandstalige exemplaren. Over echte leesgezelschappen, zoals die in het Noorden veel bestonden, is in Maastricht niets bekend. Wel is er sprake van kranten die ter inzage lagen op de leestafels van de sociëteiten. In deze verenigingen bestond er dus wel zoiets als een leescultuur.

Voor deze kranten was er weer een bepaald lezerspubliek. Op de eerste plaats was het duur om een abonnement te hebben op een krant, vanwege het dagbladzegel, een soort belasting, die in 1797 door de Fransen ingevoerd was. (In de Zeven Provinciën was dit al gebeurd in 1674¹¹¹. Het is echter niet duidelijk, of deze belasting toen ook gold voor Staats-Limburg, waartoe Maastricht behoorde). Op de tweede plaats moest men veel interesse hebben in de buitenlandse en binnenlandse politieke kwesties, die in de kranten besproken werden. Bo-

111 T. Luykx, *Evolutie van de communicatiemedi* (Brussel 1978) 110-111. Hierna aangehaald als: Luykx, *Evolutie communicatiemedi*.

vendien verschenen de meeste bladen in het Frans, een taal die niet iedereen machtig was.

Juist vanwege het grote onderscheid in publieksgroepen waarop de drukkers en boekhandelaars in Maastricht zich richtten, zullen we aparte paragrafen wijden aan verschillende soorten drukwerken.

Almanakken

Er werden in Maastricht in de Franse Tijd veel almanakken uitgegeven, zowel in het Frans als in het Nederlands. Deze verschenen in een grote oplage. We hebben daarvan enig idee, doordat Nypels bijvoorbeeld in oktober 1812 het aantal exemplaren opgaf aan het 'Bureau de l'Imprimerie et de la Librairie'. Voor het jaar 1813 wilde hij drukken: '400 exemplaren van de *Almanach du Département de la Meuse Inférieure*, 200 van de *Almanach de Maestricht*, 200 van de *Maestrichter Almanach*, 1200 van *Den Oprechten Maastrichtschen Almanach* en 300 van de *Almanach de comptoir*'.¹¹²

We geven een kort overzicht van de almanakken in deze tijd en proberen uit deze gegevens conclusies te trekken over het taalgebruik in de stad.

De *Almanach du Département de la Meuse Inférieure* werd uitgegeven door Th. Nypels.¹¹³ Het exemplaar van 1797 vermeldde op de titelpagina de volgende inhoud: 'contenant les réductions des Argens de France, de Brabant, de Liège avec les noms et la valeur des différentes monnoies en circulation dans le Pays de Liège et dans la Belgique. Suivi des autorités constituées de ce Département, division des trente cantons avec les Juges de Paix, assesseurs.....etc. Précédés des Droits et devoirs de l'homme et du citoyen et du Calendrier vieux et nouveau style.' Een soortgelijke indeling volgden ook de almanakken tot 1804. Vanaf 1804/1805 verscheen de *Almanach du Département de la Meuse Inférieure* in een groter formaat, te vergelijken met een pocketuitgave in onze tijd. Het aantal rubrieken werd uitgebreid, waaronder één met veel uitleg over Frankrijk.

Nypels gaf nog een Franstalige almanak uit, namelijk de *Almanach de Maestricht*.¹¹⁴ De indeling van deze jaarboekjes was ongeveer gelijk aan die van de vorige almanak. Zoals gebruikelijk kon men er de rubrieken vinden over de autoriteiten van de arrondissementen, de graanprijzen, de omrekeningstabellen van het geld, de jaarmarkten en de routes en tijden van de postwagens en de diligence.

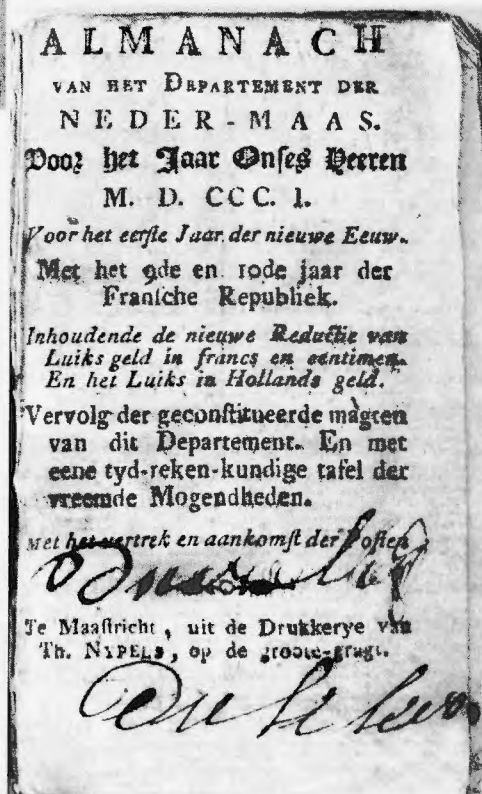
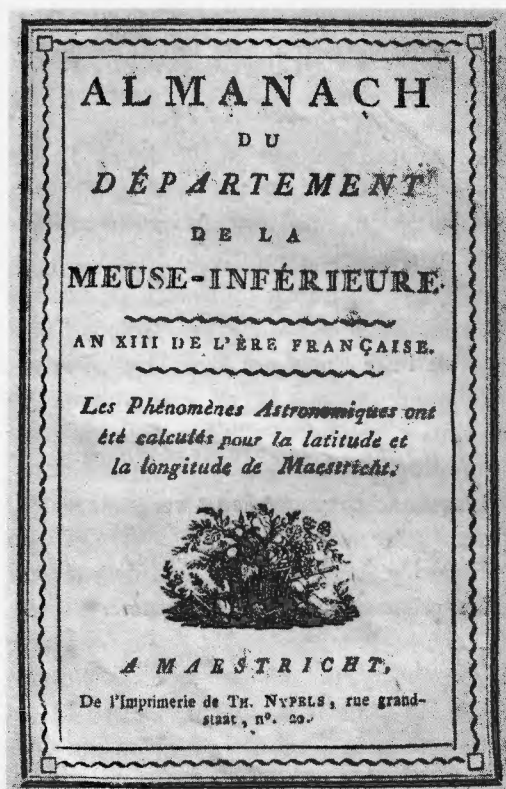
Van de *Almanach van het departement der Neder-Maas* hebben we twee exemplaren bekeken en wel uit 1798 en 1803.¹¹⁵ Het eerste jaarboekje werd uitgegeven door J.T. van Gulpen, het tweede door Th. Nypels. Deze laatste gaf ook de Franstalige tegenhanger uit. Bij de almanak uit 1798 werd nog uitgegaan van zowel de Frans Revolutionaire als de Gregoriaanse kalender. Er werd speciaal vermeld: 'De negen dagen en de drie maanden die volgen om het jaar 1797 te voleindigen zijn hier bygevoegd.' Hierna werd een overzicht gegeven van 'De aangestelden Magten van dit departement en de verdeling der dertig kantons'. In de almanak van 1803 begon de

¹¹² RAL, Frans archief, inventarisnummer 811: ingekomen brieven en stukken en minuten van uitgaande brieven betreffende 'imprimerie et librairie', jaar IV (1796)-1813.

¹¹³ Aanwezig in het RAL: 1797-1813 en in de SBM: 1797-1801, 1803, 1805-1813.

¹¹⁴ Aanwezig in het RAL: 1814 en in de SBM: 1806-1809, 1811, 1812, 1814.

¹¹⁵ Aanwezig in het RAL: 1798 en 1803 en in de SBM: 1801, 1804, 1805.

[boven] Titelpagina van de Almanach du Département de la Meuse-Inférieure (An XIII). Coll. SBM.

[onder] Titelpagina van de Almanach van het Departement der Neder-Maas (1801). Coll. SBM.

kalender in januari. Wel werden ook hier de Frans Revolutionaire kalendertermen weergegeven naast de Gregoriaanse indeling. De rubrieken waren wat uitgebreider. Enkele bladzijden waren gewijd aan een 'kronyk van de jaren 1801 en 1802'.

Den Oprekten Maastrichtschen Almanach werd uitgegeven door Th. Nypels (na 1811 door L. Th Nypels).¹¹⁶ Er was in het Rijksarchief in Maastricht een verzameling in één band van de jaren 1802, 1803 en 1804, waarbij ook gevoegd was de *Hottentotschen Klugt Almanach voor het schrikkeljaar 1804* 'getrokken uyt de Oude Bullen van don diega a lecto son gatto. Door den hoog-lachbaaren en wytbekenden grillogrollobollius Lapidina. Opera prima. Tot Dulken. Bij Nostrodamus Pypels, geswooren tandtrekker van de Pietershinnen en opzigter van den pypel-poel tot Tongeren, woonende in de hinkende platluys in Sint-Joris-str. 20'. Deze kluchtalmanak vormde een wezenlijk deel van Den Oprekten Maastrichtschen Almanach. Hierin vonden we weer de prognosticatie voor de maanden, enkele beschrijvingen, gedichten en liedjes. Officiële gegevens, zoals de namen van de autoriteiten en omrekeningstabellen voor het geld, maten en gewichten trof men in deze almanak niet aan. Hij was duidelijk bestemd voor het gewone volk, voornamelijk dat van het platteland. Hij moest het nuttige met het aangename verenigen. Zo werden er bij de maanden landbouwkundige adviezen gegeven, maar kwamen in de gedichten en liedjes volkse vormen van humor om de hoek kijken. In 1808 was er al dialect te lezen, dat echter geen echt Maastrichts was. Waarschijnlijk heeft de Maastrichts sprekende auteur een 'boers' dialect willen nabootsen in het verhaal 'Aanspraak', een onderdeel van 'November, Boere kermis-maand'.¹¹⁷ In 1810 was de inhoud van de almanak grotendeels dezelfde. Op het titelblad van de *Hottentotschen Klugt Almanach* stond nu in het dialect over het weer: 'Vair repondere ug neet tot ét wair precys op ten daeg zal vallen vaen eder leeg; mair gair kont stoatmaeke tat 'et tog een eder quarteer zal oet koome zoe het hey geschreeve steyt'.¹¹⁸ Daarna volgden de maandelijke weersvoorspellingen in het Maastrichts. Er was ook een maandelijke samenspraak te lezen tussen Grillogrollobollius en Harlequin, in de maand Mey gedeeltelijk in het Maastrichts. Het schrijven in het dialect was al wat gewoner geworden dan een halve eeuw geleden. Het kan een uiting zijn van de romantiek, maar ook een tegenstribbelen tegen de uniformiteit in de taal, die de Fransen nastreefden.¹¹⁹ Het is de eerste keer, dat we in een almanak Maastrichts dialect aantreffen. Dit dialect is nog niet gecodificeerd en ziet er erg archaïsch uit. Volgens Spronck blijft de opmerking over het weer steeds dezelfde spelling houden tot 1860 en wordt zij zo als het ware een soort handelsmerk voor deze almanak, terwijl de verdere teksten in het dialect na 1844 wel een verandering van spelling te zien geven.¹²⁰ De almanak voor 1813 bestond uit dezelfde rubrieken. Ook hier waren de weersvoorspellingen in het Maastrichts geschreven. We hebben al gezien, dat deze almanak in 1813 een oplage had van 1200 exemplaren. Dit geeft aan, dat hij zeer geliefd was bij de gewone burger. De almanakken met veel officiële gegevens, zowel in het Nederlands als in het Frans, hadden veel kleinere oplagen.

116 Aanwezig in het RAL (Franse Tijd): 1802-1804, 1810, 1813 en in de SBM (Franse Tijd): 1808 en 1812.

117 Lou Spronck, *Heyloesen. Een dialecttekst uit 'Den Oprekten Maastrichtschen Almanach' voor 1808* (Maastricht 1991) 5.

118 Wij verzekeren U niet, dat het weer precies op de dag zal vallen van ieder licht (waarschijnlijk bedoeld: zon- of maanstand, zoals per dag aangegeven): maar U kunt er wel van op aan, dat het toch in ieder kwartier (van de maan) zal uitkomen, zoals het opgeschreven staat.

119 Lou Spronck, 'De "Opregte Maastrichter Almanak" 1802-1914. Den Honderdjarige', *De Maasgouw* 78 (1959) 175. Hierna aangehaald als: Spronck, 'Opregte Maastrichter Almanak'.

120 Ibidem, 142.

De drukker H. Landtmeter gaf al in de achttiende eeuw een Nederlandstalige almanak uit, die toen *Nieuwe nauwkeurige almanach* heette. Het oudst bewaarde exemplaar dateert van 1742. Later werd de titel veranderd in *Nauwkeurige almanach*. Op het titelblad in 1798 was al meteen de inhoud te lezen: '1798, zesde jaar der Fransche Republiek. Berekend voor de Pools-hoogte van Maastricht, 50 graden en 50 minuten. Met de reductie der Fransche, Luiksche, Brabandsche en Hollandsche Geleden en de Cours der Specien. De Maastrichter Effractionen der Graanen. De Naamen der aangestelde Regeeringen in dit departement, benevens de verdeling der Kantons. Het vertrek en aankomst der Brieven-posten en Post-wagon te Maastricht.' In 1802 werd het bevolkingsgetal van de stad Maastricht heel precies weergegeven: voor het noordelijk gedeelte 14.698 en voor het zuiden 14.547. Dit aantal werd ook genoemd in de almanak van 1807! Bij dit exemplaar uit 1807 hebben we enkele visitekaartjes gevonden van J.L. Lanoir, employé du Cadastre, en twee uitgeknipte Franse gedichtjes, beide van acht regels: 'La fille d'honneur' en 'La Mariée'. Dit geeft aan, dat de bezitter van deze almanak de Franse taal redelijk meester was, want als hij de inhoud van deze gedichten niet had begrepen, zou hij ze niet uitgeknipt hebben.

Uit de hierboven beschreven almanakken kunnen we de conclusie trekken, dat de Nederlandstalige almanakken het meest in omloop waren. Toch was er ook een behoorlijke vraag naar de Franstalige en daaruit blijkt dat de personen die zo'n exemplaar kochten, deze taal zeker passief beheersten. De *Almanach du Département de la Meuse Inférieure* en de *Almanach de Maastricht* waren duidelijk bestemd voor de hogere burgerij en militaire autoriteiten. We kunnen dit zien aan de inhoud van de boekjes. Bij de Nederlandstalige uitgaven komt een soortgelijke serieuze almanak ook voor, zelfs met gelijke naam, namelijk de *Almanach van het departement der Neder-Maas*.

De overige almanakken waren meer bestemd voor de plattelandsbevolking, want hierin werd veel uitleg gegeven over het weer, het planten van de gewassen etc. Vooral de kluchtalmanak was bedoeld ter vermaak van de gewone mensen. In de *Hottentotschen Klugt Almanach* uit 1810 treffen we voor het eerst Maastrichts dialect aan. De gewone mensen in Maastricht zullen het waarschijnlijk heel aardig gevonden hebben, dat hun spreektaal ook in de almanakken te lezen was. Door de inhoud waren de kluchtalmanakken geschikter voor een groter publiek. Gezien de grote oplagen van *Den Opregtten Maastrichtschen Almanach* kunnen we zelfs concluderen, dat niet alleen de mensen die konden lezen en schrijven deze almanak kochten, want dat waren er, zoals we gezien hebben, in Maastricht maar 4200 in 1807.¹²¹ Buiten de stad zullen er zeker ook exemplaren verkocht zijn, maar het aantal van 1200 blijft toch hoog. Het is niet duidelijk, of deze almanakken vooral aangeschaft werden om het nut ervan, of gewoon om de aardigheid van het bezit. De banden kunnen ons vaak iets meer vertellen over de bezitter, want de klant koos die band naar eigen smaak, mode of financiën.¹²²

In 1810, toen Napoleon een strengere censuur toepaste op alle gedrukte werken en het 'Bureau de l'Imprimerie et de la Librairie' had opgericht, schreef de directeur van deze instantie een brief aan de prefect van het departement, waarin hij mededeelde, dat het voor hem onmogelijk was om toezicht te houden op het drukken van de almanakken, omdat hun aantal te talrijk was. Hij vertouwde erop, dat de prefect deze taak op zich zou nemen.¹²³ Op de perscensuur komen we uitvoerig terug in de volgende paragraaf.

¹²¹ Zie de paragraaf over het lager onderwijs, noot 79 van dit hoofdstuk.

¹²² Penners, 'Almanakken', 234.

¹²³ RAL, Frans archief, inventarisnummer 812: dossiers betreffende 'imprimerie et librairie', jaar IV (1796)-1813.

Al lang voor de Franse Tijd werden er veel Franse boeken in Maastricht gedrukt. In de achttiende eeuw waren de censuurwetten in Frankrijk veel strenger dan in Nederland en daarom werden hier veel Franse werken gedrukt en daarna naar Frankrijk gesmokkeld. De zuidelijkste stad van ons land was natuurlijk een goede plaats voor de uitgevers. Daarom nam de Maastrichtse drukpers een andere positie in dan die in andere steden in Nederland. De drukker en uitgever Dufour en zijn medewerker Roux verkochten veel Franse literatuur. De catalogi van 1774 en 1785 zouden meer dan 7500 werken geteld hebben!¹²⁴ Deze boeken verdwenen niet allemaal naar Frankrijk, maar werden ook in Maastricht gekocht, vooral door advocaten en overheidspersonen. Dat heeft men kunnen constateren bij de verkoop van sommige bibliotheken in het begin van de negentiende eeuw.¹²⁵

Zo kwamen de boeken van de advocaat L. W. van den Heuvel, rechter bij het Tribunal Civil in Maastricht, op 8 februari 1813 onder de hamer. Er waren werken te vinden van Voltaire, Locke, Rousseau, Hume, en Mirabeau. Ook A. G. Pillera, advocaat en in de eerste dagen van het Franse bewind rechter bij het Tribunal Civil had een uitgebreide bibliotheek met veel filosofische werken. Zijn boeken werden op 26 maart 1813 verkocht. Andere te koop aangeboden bibliotheken waren die van oud-burgemeester Vlieckx, van apotheker Vlieckx en van notaris Hagemans. De advertenties voor deze openbare verkopen waren in het Frans gedrukt door S. Landtmeter en Th. Nypels. Van Charles Clément Roemers, advocaat en 'agent national' is bekend, dat hij een grote bibliotheek had met meer dan 1500 boeken. Van Voltaire bezat hij alle werken en ook de auteurs Condorcet, Bacon, Locke en Montesquieu stonden in zijn boekenkast. De *Encyclopedie* van Diderot had daar eveneens een plaats.¹²⁶

Men kon niet altijd drukken wat men wilde, want vooral ten tijde van Napoleon werd de censuur op de boeken steeds strenger. Er werd hiervoor een apart instituut in het leven geroepen, het 'Bureau de l'Imprimerie et de la Librairie', gevestigd in l'hôtel Carnavalet in Parijs, onder leiding van F.R.J. baron de Pommereul. De drukkers mochten niets uitgeven zonder toestemming van dit bureau. Om alles in goede banen te leiden waren speciale formulieren gedrukt, die na inzage van de drukwerken door het bureau ondertekend werden. Pas als de drukker deze papieren met de goedkeuring terug ontvangen had, mocht hij overgaan tot het drukken van het boek. Hij moest vijf exemplaren van elk werk opsturen, bestemd voor 'la bibliothèque Impériale, la bibliothèque du Conseil d'Etat, le Ministre de l'Intérieur, le directeur général de l'imprimerie et le préfet de police'.¹²⁷

Er was een speciale censor aangesteld voor drukwerken in het Nederlands. Dit was in het begin H. Jansen. Na zijn dood in 1812 werd Jansen vervangen door Cohen, ook een Nederlander, die zich in Parijs gevestigd had. Omdat er steeds meer Nederlandse boeken gecensureerd moesten worden kreeg Cohen een 'adjoint' toegewezen, C. Vollenhoven.¹²⁸ Bij de religieuze werken werd er vooral op gelet, dat er geen bijgeloof of fanatisme gestimuleerd werd.

In elk departement waren inspecteurs aangesteld, die toezicht moesten houden op de drukkers. Voor de Nedermaas was dit De Moulières, die in Luik woonde. Van hem is bekend, dat hij zijn woonplaats nauwelijks verliet en de drukkers volgden zijn orders niet altijd op. Zo

¹²⁴ Spiertz, *Vierde kwart achttiende eeuw*, 19.

¹²⁵ Ibidem, 21-23.

¹²⁶ Ibidem, 23.

¹²⁷ Emile Roche, *La censure en Hollande pendant la Domination française (9 juillet 1810-10 novembre 1813)* (Den Haag/Parijs 1923) 38-41. Hierna aangehaald als: Roche, *Censure Hollande*.

¹²⁸ Ibidem, 70-72.

stuurde de boekhandelaar Landmeter hem geen van de boeken toe die al verschenen waren in een verkoop-catalogus. De inspecteur had de hulp van de prefect nodig om gehoorzaamheid af te dwingen.¹²⁹

Behalve voor de uitgave van boeken, bestonden er ook strenge regels voor het publiceren van kranten, vooral na het aantreden van Napoleon. Hierover meer in de paragraaf over de kranten.

Als we de Maastrichtse drukken na 1794 bekijken volgens de lijst van Heynen, zien we, dat er van 1794 tot 1797 meer Nederlandse dan Franse uitgaven verschenen, maar vanaf 1797 was dit net andersom. Het aantal boeken in het Latijn was sterk afgenomen in vergelijking met de voorafgaande tijd en deze werken hadden bijna altijd een godsdienstig onderwerp. Veel Nederlandse geschriften waren religieus getint, terwijl de Franse publicaties vaak literair of politiek gericht waren.¹³⁰

We geven een overzicht per jaar van de boeken in het Latijn, Frans en Nederlands volgens de lijst van Heynen. Natuurlijk kunnen we hier geen definitieve conclusies aan verbinden omdat de lijst zeker niet volledig is, maar we krijgen wel een aardige indruk van de verhoudingen van de talen in een bepaald jaar.

AANTAL BOEKEN IN HET LATIJN, FRANS EN NEDERLANDS PER JAAR, 1795-1815

Jaar	Latijn	Frans	Nederlands
1794	2	9	14
1795	3	4	15
1796	1	2	9
1797	1	12	8
1798	3	13	6
1799	—	16	—
1800	1	9	8
1801	—	7	2
1802	2	10	3
1803	—	4	2
1804	—	3	4
1805	—	11	6
1806	3	14	7
1807	1	12	3
1808	—	6	2
1809	—	9	1
1810	1	8	2
1811	1	3	3
1812	—	3	1
1813	1	5	3
1814	2	10	6
1815	—	3	3

Bron: boekenlijst van broeder Edgar Heynen in PSHAL 84 (1948).

¹²⁹ Ibidem, 73.

¹³⁰ Br. Edgar Heynen, 'Maastrichtse drukkers (1552-1816) Deel II (1783-1816). Een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse bibliografie', PSHAL 84 (1948) 55-124. Hierna aangehaald als: Heynen, 'Maastrichtse drukkers II'. Hierbij wijzen we op het feit, dat de zogenaamde Maastrichtse uitgaven ook in eerste instantie in andere steden gepubliceerd kunnen zijn. Deze drukken zijn dus eigenlijk heruitgaven voor de inwoners in de omgeving van Maastricht. Dit zal heel vaak het geval geweest zijn voor politiek getinte uitgaven van wetten en andere reglementen, die ook in andere gebieden golden. De religieuze boekwerken kunnen ook al elders uitgegeven zijn, maar in Maastricht verscheen er dan een iets gewijzigde editie, aangepast aan de eigen inwoners.

We noemen na deze lijst enkele voorbeelden. In het Nederlands verscheen als religieus werk: *Onderwijzinge tot den dienst der H. Misse, met de gebeden voor en na de biegt en de H. Communie. De zeven psalmen, litanien en gebeden. Circa 1794.* Toch kwam er ook Frans voor bij religieuze onderwerpen. Zo verscheen er: *Considérations sur les oeuvres de Dieu dans le règne de la nature et de la Providence. Pour tous les jours de l'année.* Sommige werken werden in beide talen uitgegeven, bijvoorbeeld *Het Hemels Palmhof* en *Le Palmier céleste*.

In het Frans verschenen meer literair en politiek gerichte werken, bijvoorbeeld: *Fables choisies en vers* van Jean de La Fontaine en *Lois et arrêtés sur l'organisation de l'ordre judiciaire en matière civile*. Als overheidsuitgaven in het Nederlands kunnen we noemen: *Reglement van orde en politie over de vreemdelingen* en *Constitutie der Fransche Republiek*, vertalinge uyt het Fransch.

Over actuele onderwerpen werd zowel in het Frans als het Nederlands gepubliceerd. Zo waren er veel geschriften te vinden over de eed van haat aan het koningschap van voor- en tegenstanders. Hierover hebben we wel tien werken uit de jaren 1799 en 1800 gevonden, waaronder: *Pensées diverses d'un bon et franc catholique à l'occasion du bref de N.S.P. le Pape à M. l'archevêque de Malines sur le serment de haine à la royauté* en *Onderzoek of vraege, om te bewijzen, dat haat zweren aan het Koningschap niets anders is in de bedoeling des Wetgevers, dan beloven het Koningschap in Frankrijk niet te herstellen*.

Uit de Maastrichtse drukken uit deze tijd is op te maken, dat het leren van de Franse taal in deze stad erg belangrijk gevonden werd. Er werden veel woordenboeken en grammatica's uitgegeven, onder andere:

- *Nouveau Dictionnaire François-Flamand. Nouvelle édition revue, corrigée et considérablement augmentée* par J. des Roches.
- *Nieuwe Fransche Spraakkunst* door J. des Roches.
- *Nouvelle et parfaite méthode ou grammaire perfectionnée pour apprendre les principes et l'usage des langues françoise et hollandaise* par P. Marin.
- *Nouveau Vocabulaire de la langue française avec les mots nouvellement créés dans les sciences.*
- *Nieuw beredeneerde spraakkundig woordenboek der Fransche taal tot gebruik der openbaare scholen.*
- *De Fransche taal gemakkelijk gemaakt of duidelijke en korte manier om Fransch te leeren en te onderwijzen* door Johan Rudolph Wurstysen, professor in de Latijnse en Franse taal en vertaler van het departement Nedermaas.

De meeste woordenboeken, met uitzondering van het laatstgenoemde, waren waarschijnlijk geen originele Maastrichtse drukken. P. Marin publiceerde zijn boeken voornamelijk in Amsterdam. Zijn eerste werken dateren al van het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. J. des Roches was een geboren Hagenaar, die zich als onderwijzer in Antwerpen vestigde en zich later een positie in de inspectie verwierf. De Nederlandse woorden in zijn dictionnaires sluiten in zijn eerste werken over het algemeen nog aan bij het Noord-Nederlands taalgebruik, maar in het *Nederduitsch en Fransch woorden-boek* (Antwerpen 1769), vinden we ook heel wat nieuwere Zuid-Nederlandse woorden. Dit woordenboek werd tot in 1835 toe herdrukt.¹³¹

Samenvattend, kunnen we zeggen, dat er heel wat Franse lectuur verscheen in deze periode. In het begin van de Franse Tijd was dit waarschijnlijk voornamelijk te danken aan het feit, dat veel Franse boeken werden doorverkocht naar Frankrijk, waar de censuur veel strenger was.

¹³¹ D.M. Bakker en R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (Amsterdam/Nijmegen voorjaar 1977) 221-222.

Toch hadden de Maastrichtenaren zelf ook belangstelling voor Franse literatuur. Naarmate de Franse inlijving langer duurde, werden er steeds meer boeken in het Frans uitgegeven. Dit lijkt logisch als het boeken betreft van Franse auteurs als Voltaire, Diderot, Rousseau etc. Ook kunnen we begrijpen, dat de wetten en decreten meestal in deze taal gepubliceerd werden. Van de theologische werken echter, zouden we verwachten, dat deze zo veel mogelijk in het Nederlands in omloop gebracht werden, maar dit is niet altijd het geval. Soms werden deze werken in beide talen uitgegeven. Op die manier probeerde men een grote groep mensen te bereiken.

Maastricht heeft wat het drukken en uitgeven van Franstalige werken betreft zeker een uitzonderingspositie ingenomen ten opzichte van andere Nederlandse steden. We hebben al gewezen op de doorverkoop naar Frankrijk. Bovendien zullen de uitgevers ook op het Franstalige publiek in Luik en omstreken gemikt hebben. De belangstelling voor het Frans nam in de loop der jaren ook toe bij de jeugd, die vooral op de middelbare school deze taal als voertaal meekreeg. De leerlingen waren gewend boeken te lezen in het Frans. De Frans-Nederlandse dictionnaires zullen hun nut hierbij bewezen hebben. Deze laatste waren natuurlijk ook in omloop in de steden in het Noorden van Nederland, maar in Maastricht zijn ze waarschijnlijk gebruikt door meer lagen van de bevolking. De ambtenaren en andere overheidsfunctionarissen moesten immers in het Frans schrijven, de handelaren hadden meer te maken met de Franse markt en alle personen die een hogere positie wilden bereiken in de stad waren gedwongen Frans te leren. De dictionnaires deden dus niet alleen maar dienst als schoolboek. Zelfs als men een krant wilde lezen, was men, zeker na 1810 helemaal aangewezen op het Frans.

Kranten

In het begin van de Franse Tijd waren er nog twee Nederlandstalige kranten in omloop. Na 1800 overheersten de bladen in het Frans. De Franse overheid controleerde de uitgave van kranten scherp. Dit had te maken met de Franse perspolitiek sedert 4 september 1797, toen er vanwege de rechtse uitslag van de verkiezingen binnen het Directoire een linkse staatsgreep werd gepleegd, waarbij niet alleen de verkiezingen ongeldig verklaard werden, maar ook de aanhouding werd bevolen van de journalisten en uitgevers van 32 kranten, hoofdzakelijk royalistische. Toen deze maatregel niet voldoende hielp, werd op 30 september 1797 de zegelbelasting op de pers ingevoerd.

Door het strenge optreden van Napoleon in 1810 verscheen er sinds dat jaar nog maar één staatkundig dagblad per departement. Voor de Nedermaas was dat het *Journal du Département de la Meuse Inférieure*. In Maastricht verscheen dit blad alleen in het Frans, hoewel een eventuele begeleidende Nederlandse vertaling ervan was toegestaan in de zogenaamde tweetalige departementen. Dit laatste was waarschijnlijk voortgekomen uit de gedachte, dat de inwoners beter op de hoogte konden blijven van de ontwikkelingen en nieuwe wetten als ze deze konden lezen in hun eigen taal. Deze maatregel kan men vergelijken met de wet op de publieke akten van 13 juni 1803 (zie de paragraaf over de Franse taalpolitiek in dit hoofdstuk). Het was de functionarissen ook toegestaan naast het Frans een Nederlandse vertaling te plaatsen als dit noodzakelijk was voor de verstaanbaarheid.

We zullen na deze korte uiteenzetting een overzicht geven van de kranten die in de Franse Tijd in Maastricht verschenen. Wat de taal betreft zullen we vooral kijken naar de advertenties.

Toen de Fransen de macht in Maastricht overnamen in 1794, verscheen hier waarschijnlijk de *Maestrichter Gazette*. In 1786 hadden de commissarissen-deciseurs beslist, dat er twee stadskranten gedrukt mochten worden, een Frans- en een Nederlandstalige: de *Gazette de Maestricht* en de *Maestrichter Gazette*, respectievelijk uitgegeven door P.L. Lekens en Sara Landtmeter. Van de eerste krant weten we weinig. Het enig bewaard gebleven nummer is dat van 3 september 1787.¹³² Over de eerste jaren na 1794 is ook van de *Maestrichter Gazette* niets bekend, maar op 20 september 1797 werd door de Municipaliteit aan Sara Landtmeter een octrooi verleend voor de uitgave van deze krant. Voorwaarde was, dat de uitgeefster zich aan de wettelijke bepalingen zou houden en dat van elk nummer een exemplaar ter controle naar de Municipaliteit gestuurd zou worden.¹³³

Sara Landtmeter kreeg ook met de verscherpte controle te maken. Op 9 december 1798, in het 98^e nummer, werd een uittreksel uit een brief uit Emmerik geplaatst. Hierin werd beweerd, dat opstandelingen met een troepenmacht van 10.000 man in de buurt van Roermond rondtrokken. De Fransen zouden in de minderheid zijn. Het was de tijd van de Boerenkrijg, de spanningen liepen op en de rebellen konden rekenen op de sympathie van de bewoners in de Nedermaas. Girard, de commissaris van het directoraat van het departement Nedermaas, zond het artikel op naar de minister van Algemene Politie in Parijs.¹³⁴ Op 24 december 1798 werd de uitgave van de krant definitief door Parijs verboden.¹³⁵ Sara Landtmeter heeft nooit om opheffing van het verschijningsverbod gevraagd. Dit heeft waarschijnlijk te maken gehad met het feit, dat al vanaf 1796 *De Post van de Neder-Maas* verscheen. Twee Nederlandstalige uitgaven waren misschien niet rendabel in Maastricht.

Wanneer het eerste nummer van *De Post van de Neder-Maas* verscheen is niet bekend. Uit de titel is op te maken, dat het blad na de oprichting van het departement Nedermaas op 1 oktober 1795 is ontstaan. In het nummer van 12 februari 1800 omschreef het blad zich als *Maestrichter Gazette onder de titel van den Post van de Neder-Maas*.¹³⁶ Uitgever van deze krant was Gijsbertus Bartholomeus van Gulpen. In dit blad werd het nieuws uit binnen- en buitenland besproken, te beginnen met berichten uit 'Frankrijk'. Vanaf begin 1799 werden de bekendmakingen en de verordeningen van de Municipale Raad in deze krant geplaatst, vóór die tijd werden ze bekendgemaakt in de *Maestrichter Gazette*. Toch was het niet mogelijk om veel mensen op deze manier op de hoogte te stellen van de overheidsbesluiten, want uit een opgave, die de burgemeester van Maastricht op 10 maart 1807 naar de prefect stuurde, blijkt dat de krant slechts veertig abonnees telde.¹³⁷

Er zijn verschillende exemplaren van *De Post van de Neder-Maas* bewaard gebleven, voornamelijk uit de periode 1799-1800.¹³⁸ Hierin was het nieuws uit binnen- en buitenland te lezen. De inhoud was heel neutraal. In de artikelen kwam geen politieke voorkeur naar voren. Verder waren er advertenties in opgenomen. Deze waren bijna allemaal in het Nederlands gesteld. In nummer 164 (27 juli 1799) vonden we echter één annonce in het Frans:

¹³² Aanwezig in de SBM.

¹³³ A.W.M. Bogers, 'Maastrichtse kranten in de Franse Tijd, 1795-1814', *PSHAL* 127 (1991) 156. Hierna aangehaald als: Bogers, 'Kranten Franse Tijd'.

¹³⁴ *Ibidem*, 157.

¹³⁵ Archives Nationales Parijs, inventarisnummer F7 4373: in beslagname en verschijningsverbod van de *Maestrichter Gazette* als royalistisch en anti-revolutionair blad, 24 december 1798.

¹³⁶ Bogers, 'Kranten Franse Tijd', 158.

¹³⁷ *Ibidem*, 163.

¹³⁸ Aanwezig in de SBM.

'Le public est averti que Décadi le 10 thermidor le citoyen Connus Physicien et Mathématicien donnera une première Représentation de la Prise d'Alexandrie en Egypte par Buonaparte en Optique Théâtrale avec Combat, évolution Militaire par mer et par terre. Ce spectacle nouveau sera précédé de différentes expériences physiques et tours d'adresse qui n'ont point encore été exécutés par le Citoyen Connus.'

Het Frans zal waarschijnlijk gebruikt zijn om zijn optreden nog spectaculairder te maken of Connus is een Fransman geweest, die geen Nederlands kende. Nummer 41 (7 februari 1800) is het laatst bewaard gebleven exemplaar, maar het is waarschijnlijk, dat *De Post van de Neder-Maas* nog jaren lang uitgegeven is, getuige de opgave van het aantal abonnees, door de burgemeester aan de prefect op 10 maart 1807. Toen op 3 augustus 1810 het keizerlijk decreet werd gepubliceerd dat er per departement maar één staatkundige krant mocht verschijnen, moest *De Post van de Neder-Maas* het veld ruimen voor het *Journal du Département de la Meuse Inférieure*. Deze krant was Franstalig en had meer abonnees.¹³⁹

Er was eind 1796 trouwens al een andere Franstalige krant verschenen in Maastricht: *Le Censeur Public du Département de la Meuse Inférieure*. Dit was een echt revolutionaire krant, die zich strijdbaar opstelde. Misschien heeft de redactie moedwillig gekozen voor een uitgave in het Frans, om zodoende de ideeën van de revolutionairen te benadrukken. Het blad besteedde veel aandacht aan de wetgevende macht en de besluiten van het departement. Zo nodig werd er ook kritiek geuit. De drukker was Gijsbertus Bartholomeus van Gulpen, die ook *De Post van de Neder-Maas* uitgaf. Dit laatste blad was heel neutraal. Dat een en dezelfde drukker twee zulke totaal verschillende kranten uitgaf, heeft waarschijnlijk een economisch motief gehad. Hoeveel abonnees *Le Censeur Public* had, is niet bekend, maar waarschijnlijk niet erg veel, want het blad heeft niet lang bestaan. Er zijn maar enkele nummers verschenen.

Er bestaat nog een ongedateerde prospectus van *Le Censeur Public* en er zijn vier exemplaren uit 1797 bewaard gebleven.¹⁴⁰ Als ondertitel werd in het prospectusblad de volgende spreuk gebruikt: 'L'Ignorance et la corruption ont produit la Tyrannie; L'Instruction et la morale consolideront la République.' Daarna werd het doel uitvoerig beschreven. Volgens de redactie werden er wel genoeg politieke kranten uitgegeven, maar er waren er bijna geen die de principes van de moraal en de vorming en stimulering van de publieke mening propageerden en dat was volgens hen nu net nodig in een gebied dat pas geleden veroverd was. Verder zou het blad zich verweren tegen diegenen die het volk wilden onderdrukken en het zou steun verlenen aan de echte vrienden van de vrijheid, aan hen die zich inzetten voor het vaderland door openbare functies uit te oefenen. De krant zou eveneens veel aandacht besteden aan de wetgevende macht en de arresten van het departement. Indien nodig zou er ook kritiek geleverd worden, bijvoorbeeld op de traag werkende rechters. Tenslotte werd er een oproep gedaan aan de bevolking om de redacteuren te helpen en ook hun stem te verheffen waar dat nodig was.

Het eerste nummer van de krant verscheen op 30 december 1796, waarschijnlijk tegelijk of vlak na de prospectus. Ook hier werd dezelfde ondertitel gebruikt. Er waren verschillende rubrieken, onder andere: 'Variétés', 'Anecdotes' en 'Observations'. In het eerste nummer werd onder 'Variétés' de manier waarop in Maastricht de republikeinse feesten gevierd werden aan de kaak gesteld. Er bleek hiervoor weinig interesse te bestaan. Verder meldde men, dat vier notarissen de eed van haat aan het koningschap niet wilden afleggen. Uit enkele artikelen

¹³⁹ Bogers, 'Kranten Franse Tijd', 163.

¹⁴⁰ Aanwezig in de SBM.

blijkt dat er nog geen strenge censuur was. Eigen meningen konden gepubliceerd worden. Toch stond het publiek zeker nog niet open voor de revolutionaire ideeën, want *Le Censeur Public* heeft maar een kort leven gehad.

De tegenhanger van *Le Censeur Public* was *De onpartijdige ex-courrier van onder en boven de Maas*. Hier- van is alleen maar het supplement bij nr. 48 bewaard gebleven (17 juni 1797).¹⁴¹ Wanneer het eerste nummer is verschenen is onbekend. Waarschijnlijk werd de krant gedrukt door Johannes Tilmanus van Gulpen.¹⁴² Dit blad had duidelijk een anti-Franse gezindheid. Onder de kop 'Frankrijk' werd een overzicht gepubliceerd van de slachtoffers van de revolutie, in totaal 234 duizend! De oorzaak van de dood werd ook vermeld: vermoord, guillotine, doodgeschoten, verdronken etc. Daarnaast waren nog drie miljoen soldaten gesneuveld in de veldslagen. 'Zie daar de prijs, die ons tot nu toe al gekost heeft het "kostelijk goed" van de Vrijheid.' Ook werd herinnerd aan de grote schulden van Frankrijk, de aanmaak van assignaten, de verwoesting van de kerken, de ondergang van de handelssteden en de vernieling der zeemachten. Kortom: 'driehonderdduizend familiën geruïneerd, om tienduizend schelmen rijk te maaken'.

De kritiek in de kranten was mogelijk doordat er in Frankrijk een zekere persvrijheid heer- ste na de val van Robespierre. Ook daar hadden zowel de conservatieve als de jacobijnse kran- ten kritiek op de nieuwe regering. Toen echter de rechtse uitslag van de verkiezingen in 1797 dreigde uit te lopen op een royalistische ommezwaaai, greep het Directoire in met een staats- greep op 4 september 1797.¹⁴³ Hierdoor werd de ontspanning in het perswezen weer tenietge- daan en werd de uitgave van de *Ex-Courrier* verboden.

De krant die het het langste heeft volgehouden tijdens de Franse Tijd is het *Journal du Départe- ment de la Meuse Inférieure*. Op 3 juli 1799 kwam de prospectus uit, waarmee Théodore Nypels, de uitgever en redacteur, abonnees hoopte te werven. In hoogdravende taal met veel uitwei- dingen werd duidelijk gemaakt welk doel men voor ogen had met de uitgave van deze krant.¹⁴⁴ Zo zou zij ware principes verkondigen en de mensen op de hoogte brengen van de politieke maatregelen van de regering. Ze zou vooral een spreekbuis zijn voor de ambtenaren, die dan ook opgeroepen werden informatie die nuttig was voor de burgers aan de redactie te melden. De aanplakbiljetten in de stad gaven niet voldoende informatie, waardoor de mensen onwe- tend bleven over wat er werkelijk gebeurde. De krant zou de idealen van de republiek hoog houden, enz. Er waren zeker voldoende intekenaars op deze krant, want het eerste nummer verscheen al enkele weken later, op 20 juli 1799 en daarna om de andere dag.¹⁴⁵

Onder de kop 'Nouvelles étrangères' werd het buitenlandse nieuws besproken. Buiten- landse kranten waren hiervoor de bron. Toen Napoleon op 25 december 1799 tot eerste con- sul van Frankrijk benoemd was, werd de *Moniteur Universel* de officiële krant, waaruit alle an- dere kranten hun politieke waarheid moesten halen.¹⁴⁶

Het lokale nieuws werd in het *Journal* besproken onder de kop 'Département de la Meuse Inférieure'. Al deze berichten waren in het Frans. Er was maar heel weinig Nederlands te lezen in al de jaren dat het *Journal* verscheen. Ook de advertenties voor publieke verkopen van hui-

¹⁴¹ Aanwezig in de SBM.

¹⁴² Bogers, 'Kranten Franse Tijd', 165.

¹⁴³ Luykx, *Evolutie communicatiemedi*, 166-167.

¹⁴⁴ SBM, *Prospectus Journal du Département de la Meuse Inférieure*, 3 juli 1799.

¹⁴⁵ SBM, alle jaargangen vanaf 20-7-1799 tot 21-01-1814.

¹⁴⁶ Luykx, *Evolutie communicatiemedi*, 182.

DE POST VAN DE NEDER-MAAS.

SEPTIDI den 17. Prairial, 7de Jaar der FRANSCH-REPUBLICK.

V R A N K R Y K.
PARIS den 8 Prairial.

Men meldt als zeker, dat de Spaansche Vloot den 25 Floreal van *Cadix* vertrokken is wel gewapend en wel uitgerust. De *Marquis Della Roca* komende van *Spanjen* is sedert eenige dagen te *Paris* aangekomen. — Een brief van *Marseille* meldt, dat men den 27 Floreal de Spaansche vloot in het gezigt van *Toulon* gesind heeft. De Spaansche Consl in deze stad is aanstonds naar *Toulon* vertrokken.

Extrait uit den *Redacteur*.

Twee brieven van den Generaal *Maffeo* aan het uitvoerend Bewind melden de omstandigheden van twee gevechten, die plaats gehad hebben tusschen het leger van den *Donaus* en de Oostenrykers. In het eerste, van den 4 tot den 5 dezer, tragte de vyand zig te begeven tusschen *Bazel* en *Zurich*, maar hy wierd terug geslagen met een aanmerkelyk verlies. Wy hebben van hem genomen 900 paarden, en gevangen gemaakt 500 man. In het tweede gevegt is de vyand ook van alle kanten overrompeld geweest; hy heeft gehad 2000 dooden, onder welken een groot getal der Huisaren van het regiment van *Szeklers*, die alzoo eerst gevoeld hebben de uitwerkzels der rechtvaardige wrak, die veroorzaakt de schriklyke rebord waarmede het corps van dien naam beïmet is; men heeft van agelyken 2500

gevangenen van hem gemaakt, onder welken getal zig bevinden een Kaptein en de Major van het regiment van *Szeklers*.

STRAASBOURG den 4. Prairial.

Volgens de brieven van *Berlyn*, heden aangekomen, schynt het, dat *Prusien* eenen vryen en bondigen toon aangenomen heeft tegen *Rusland*, en dat hy eené *note* heeft doen overgeven aan het Kabinet van *Petersbourg*, in welke de Pruisische Minister verklaard, dat hy vastelyk besloten heeft niet in de coalitie tegen *Frankryk* te treden. Men wilt, dat hy dezelfde verklaring zal doen aan het Kabinet van *Wien*.

I T A L I E N.

GENEVE den 24 Floreal.

De opstand groeid aan onder de boeren van *Piemont*. Zy hebben gevangen gemaakt een bataillon van negen honderd Franschen hetwelk zig begaf naar het leger van *Mouton* en hebben het gebragt naar *Mondovi*, waarvan zy zig meester gemaakt hebben, en waaraaf zy hunne hoofdplaats hebben gemaakt. *Onetle* is ook in hunne magt. De Adjutant-Generaal *Chambaud* had 'er hun eerst uit verdreven; maar de opstandelingen de klok getrokken hebbende, kwamen weder met magt en bleven meester van de stad. De kloeke *Chambaud* werd zwaarlyk gekwetst aan den arm in dezen tweeden aanval.

In den nacht van den 20 tot den 21, kwam een Detachement Oostenryksche Ka-

(N°. 106.)

JOURNAL DU DE LA MEUSE-

MERCURIALE DE MAESTRICHT.

Samedi, le 23 Juillet.

Pain 67 s. Seigle 51 ½ s. Orge 35 ½ s.

Sarrasin 35 s. Epeautre 31 s. Av. 27 ½ s.

DEPARTEMENT INFÉRIEURE.

PAI N. Taux du samedi 23 juillet 1808.

Le prix du pain de froment, les 2 kilogrammes (4 livres & 4 onces), 58 centimes, ou 9 ½ sols de Liège.

Le prix du pain de seigle, les 3 kilogrammes (6 livres & 6 onces), 53 centimes, ou 8 ½ sols de Liège.

Samedi, le 30 Juillet 1808.

NOUVELLES ÉTRANGÈRES.

Naples, le 15 juillet.

Dimanche dernier, la constitution a été publiée solennellement dans toutes les églises du royaume. Les curés de campagne l'ont lue & expliquée à leurs paroissiens. Il a été chanté dans la cathédrale de Naples une grande messe & un *Te Deum*, musique de Paisiello. L'office divin a été célébré par Mgr. della Torre, vicaire apostolique, & la constitution a été lue après l'Evangile.

Par décret du 9 sont nommés membres du conseil d'administration de l'ordre des Deux-Siciles, LL. EE. le marquis de Gallo, ministre des affaires étrangères, & M. Cianciulli, ministre de la justice.

Par décret du même jour, le duc de Laureana, commandant-général de police à Naples, a été nommé conseiller d'Etat.

Le général de division Maurice Mathieu, colonel-général de la garde royale; le général Strozzi, aide-de-camp de S. M., & M. Ferri Piani, conseiller d'Etat & secrétaire du cabinet, sont partis le 13 pour se rendre auprès de S. M. le roi d'Espagne.

Le 10 de ce mois, il est arrivé à Naples un convoi de vêtements marchands français & italiens. Ils venaient des ports d'Hierres, de Marseille, de Livourne, de Gènes, de Gênes, & étaient chargés de diverses marchandises pour les besoins de cette capitale.

Madrid, le 16 juillet.

Hier toutes les églises ont sonné le canon & tiré des coups de canon; le soir, la ville a été illuminée. Ces fêtes annonçaient l'entrée de notre roi sur le territoire espagnol. Il doit être arrivé aujourd'hui à Burgos. On dit qu'il sera ici le 29 de ce mois. (Moniteur.)

Burgos, le 16 juillet.

S. M. est partie ce matin de Briviesca, & a reçu les vœux de toutes les villes qui se sont trouvées sur la route. Elle a désiré avoir l'honneur de la haranguer.

Le roi est arrivé dans cette ville à huit heures du matin; une fête de triomphe était préparée à l'entrée de la ville par S. M. devait passer; la garnison portait la balle; les maisons des maisons étaient tapissées, & le bruit du canon, par son son des cloches, contribuait à rendre l'entrée du roi des plus brillantes.

Des chevaux richement harnachés étaient préparés pour le roi. S. M. aurait voulu monter à cheval. Toute la maison

royale de service l'attendait. Aussitôt après son arrivée, S. M. a donné audience à l'archevêque, au chapitre, à l'intendant, au corregidor, au consulat, aux corps ecclésiastiques & communales religieuses, ainsi qu'à quantité de personnes distinguées de la ville & des environs; elle s'est entretenue avec tout le monde pendant long-tems, & entra dans les détails qui étaient personnels à chacun en particulier.

Logée au palais archi-épiscopal, contigu à la cathédrale, S. M. descendit peu après l'audience pour voir l'église, où elle fut reçue sous le dais & avec toutes les solennités accoutumées & dues aux personnes royales.

A six heures du soir, S. M. donna encore audience à toutes les personnes ci-dessus désignées & à un corps nombreux d'officiers qui ont eu l'honneur de lui être présentés.

Cette nuit il y a eu illumination générale dans la ville, & tous ceux qui ont eu l'honneur d'approcher de S. M., se sont retirés enchantés de l'accueil qu'elle a daigné leur faire, & de l'intérêt qu'elle a témoigné prendre aux besoins des pays par lesquels elle a passé.

Du 17 S. M. a travaillé ce matin jusqu'à midi, heure à laquelle elle est descendue pour entendre la messe à la cathédrale. L'archevêque & le chapitre l'attendaient à la porte de l'église avec le dais pour la conduire à la place qui lui était destinée. A son retour, le roi a reçu le corregidor, la municipalité, le consulat, le corps des officiers espagnols & français; les corps ecclésiastiques & les communautés religieuses, & une grande quantité de personnes distinguées. Elle s'est entretenue pendant long-tems avec elles.

La santé du roi continue à être très-bonne; il acquiert chaque jour l'amour de ceux qui ont l'honneur d'approcher de la personne.

Demain S. M. continuera son voyage vers la capitale.

Cette nuit, il y a eu encore illumination générale dans la ville: S. M. a fait grâce à plusieurs individus qui étaient arrêtés pour cause des troubles qui avaient eu lieu dans la ville, & les a fait mettre en liberté; par tout où le roi a passé, il a laissé après lui des preuves de clémence & de bonté. (Moniteur.)

Copenhague, le 12 juillet.

Le roi de Suède paraît redouter de nouveau une descente en Scanie, car il vient d'y faire passer autant de troupes que les moyens le lui permettent. La noblesse suédoise & les hautes classes de la société ne dissimulent point leur amour pour la paix, & leur amitié pour la France; mais on espère

zen of landerijen door notarissen waren gesteld in de taal van de autoriteiten. De enige Nederlandse tekst die we hierbij gevonden hebben, was van notaris Van de Borne uit Maaseik op 20 augustus 1806 (nr.116). Verder kondigde de drukker zelf nog al eens de verkoop van boeken aan in het Nederlands.

Dat het Frans erg in trek was, konden we lezen in verschillende advertenties waarin personen die deze taal beheersten, gevraagd werden of zich aanboden, zoals bijvoorbeeld in nr. 106 van 1808: 'Un jeune homme agé de 31 ans honnête famille natif de Maestricht ayant une belle écriture et sachant assez bien le français désire pouvoir être employé dans un bureau' en 'Un homme muni de bons certificats sachant l'allemand et le français désire pouvoir se placer comme cocher et pour panser les chevaux.' Zelfs had men graag, dat koks Frans konden spreken: 'On cherche un bon cuisinier, muni des certificats nécessaires et sachant parler français.' (nr.116 1808).

Alle advertenties voor toneelstukken waren in het Frans gesteld. Vooral in het jaar 1810 waren haast dagelijks aankondigingen hiervan te vinden. Bijvoorbeeld op 25 februari: 'Pour la huitième représentation de l'abonnement: Un jour à Paris, opéra en 5 actes. Précédé du Médecin de Falaise ou l'Auberge supposée, vaudeville en un acte.'

Op 3 augustus 1810 werd per decreet door Napoleon bepaald, dat er nog maar één staatkundige krant per departement mocht worden uitgegeven. Dit betekende, dat het *Journal du Département de la Meuse Inférieure* bleef bestaan ten koste van *De Post van de Neder-Maas*. Dit zal zeker te maken hebben gehad met het feit, dat de laatste krant Nederlandstalig was. Een Frans-talige krant was natuurlijk makkelijker te controleren door de overheid.

Op 26 september 1811 bepaalde keizer Napoleon, dat er geen advertenties meer mochten verschijnen in de staatkundige bladen, maar er mocht wel een apart advertentieblad uitkomen in de steden Brugge, Kortrijk, Gent, Luik en Maastricht. Het decreet bepaalde ook, dat in de zogenaamde tweetalige departementen, waaronder ook de Nedermaas viel, elke krant in het Frans gedrukt moest worden, eventueel met een begeleidende Nederlandse vertaling.¹⁴⁷ Deze vertaling is in Maastricht niet verschenen. Waarschijnlijk omdat deze voor de ±150 abonnees van het *Journal* niet nodig was; dit zullen voornamelijk intellectuelen geweest zijn, die het Frans voldoende beheersten. Het aantal abonnees in Maastricht kennen we uit een ongedateerd jaaroverzicht van het blad, dat nu *Journal politique du Département de la Meuse Inférieure* heette. Waarschijnlijk is de opgave kort na de intekening op de krant samengesteld, omdat het aantal abonnees exact genoemd wordt.¹⁴⁸ In Den Bosch verscheen het blad *Journal du Département des Bouches du Rhin* van 1810-1813 wel tweetalig.¹⁴⁹ Dit geeft al aan, dat de lezers in Maastricht meer gericht waren op de Franse taal dan elders.

Op 5 februari 1812 werd de uitgave van het annonceblad door de prefect toevertrouwd aan Lambert Théodore Nypels, die zijn vader als drukker was opgevolgd na diens dood op 2 november 1810.¹⁵⁰ Voor hem moet het niet zo moeilijk geweest zijn de Franstalige krant van zijn vader voort te zetten, want hij had een gedegen Franse opvoeding gehad aan de 'école centrale'.¹⁵¹

¹⁴⁷ Ibidem, 191.

¹⁴⁸ Bogers, 'Kranten Franse Tijd', 169, tabel 1.

¹⁴⁹ Aanwezig in het Stadsarchief Den Bosch (SAB).

¹⁵⁰ Bogers, 'Kranten Franse Tijd', 168.

¹⁵¹ Zie de paragraaf over de 'école centrale' in dit hoofdstuk.

¹⁵² Bogers, 'Kranten Franse Tijd', 171.

Het eerste nummer van het advertentieblad verscheen op 4 maart 1812 onder de naam *Affiches, annonces et avis divers de la ville de Maestricht*. Vanaf het tweede nummer luidde de titel *Feuille d’Affiches, annonces et avis divers de la ville de Maestricht*. De abonnees van het *Journal politique du Département de la Meuse Inférieure* hoefden maar een franc extra te betalen per trimester om dit advertentieblad ook te krijgen.¹⁵³ Waarschijnlijk hebben de meesten dit wel gedaan. Het bleek in ieder geval rendabel te zijn de bladen samen uit te geven, want ze hebben beide tot het einde van de Franse Tijd bestaan. Het advertentieblad verscheen éénmaal per week.¹⁵³

De advertenties in *Feuille d’Affiches* waren ingedeeld in drie categorieën: ‘annonces judiciaires’, ‘annonces commerciales’ en ‘annonces particulières’. In dit blad hebben we geen Nederlandse advertenties gevonden, ook niet van de drukker zelf, zoals nog gebruikelijk was in het oude *Journal du Département de la Meuse Inférieure*. Dit is waarschijnlijk te verklaren uit de strengere censuur op de bladen. We troffen veelal dezelfde soort advertenties aan als voordien in het *Journal*. Er waren aankondigingen van publieke verkopen van huizen, landerijen en vee, er werden schuldeisers opgeroepen na een overlijden, personeel werd gevraagd en bood zich aan, de posterijen maakten hun dienstregeling bekend en toneelgezelschappen en andere artiesten prezen hun voorstellingen aan.

Dat kennis van de Franse taal nog steeds veel gevraagd werd bij alle lagen van de bevolking blijkt uit veel advertenties, bijvoorbeeld:

- ‘On désire trouver pour travailler dans un bureau un jeune homme honnête, parlant les deux langues, sachant bien chiffrer et écrivant promptement’ (21 november 1812).
- ‘Un prêtre, connaissant les langues flamand et français ainsi que l’agriculture et les plantations et qui désirait se placer dans un château en qualité de receveur peut s’adresser au bureau de cette feuille’ (26 december 1812).
- ‘On cherche une fille de boutique, âgée au moins de trente ans, qui sache lire et écrire le français et le hollandais et de très bonne réputation’ (23 januari 1813).
- ‘On désire trouver pour maître d’études dans un collège une personne sachant le français par principes et munie de certificats de bonne conduite’ (6 maart 1813).
- ‘On demande une fille de boutique, étant au fait du commerce d’épicerie, sachant le français et munie de bons certificats’ (3 april 1813).

Sommigen boden ook hun diensten aan om leerlingen meerdere vakken te onderwijzen:

- ‘Une personne de l’âge de 40 ans, sachant les langues allemand, latin, hollandais, le calcul, la géométrie, l’histoire, la géographie et les principes de la langue française veut se charger de l’éducation des enfants dans une maison particulière’ (9 oktober 1813).
- ‘Ecole française et allemande pour les jeunes Demoiselles de Madame Satin. Les élèves seront instruites dans les deux langues, l’écriture, l’arithmétique, la géographie, la mythologie et les ouvrages de mains de toute espèce’ (11 december 1813).

Het laatste nummer van het *Journal politique du Département de la Meuse Inférieure* verscheen op 21 januari 1814 en dat van het advertentieblad een dag later. Maastricht was op dat moment omsingeld door de geallieerden. Het beleg duurde meer dan drie maanden. Nog voor de Franse capitulatie kwam de krant opnieuw uit, maar nu onder de titel *Journal de Maestricht, Affiches, Annonces et Avis divers*. Ook tijdens de eerste dagen van het Nederlandse bewind bleef ze deze titel voeren.¹⁵⁴

¹⁵³ Aanwezig in de SBM: alle jaargangen vanaf 4-13-1812 tot 22-01-1814.

¹⁵⁴ Bogers, ‘Kranten Franse Tijd’, 171.

We hebben wat langer stil gestaan bij de kranten in de Franse Tijd, omdat het voor ons een belangrijke bron is voor het gebruik van de verschillende talen in Maastricht. De meeste abonnees hadden geen moeite met het lezen van Franstalige kranten, want diegenen die geïnteresseerd waren in de politieke berichten waren nu net de verlichte geesten, die veelal Fransgezind waren en die het Frans beheersten. De kranten waren te vinden op de leestafels van de sociëteiten. Bovendien was het ook gebruikelijk kranten voor te lezen; zodoende kan men zeggen, dat er minstens vier keer zoveel mensen van de inhoud kennis namen als er abonneementen waren. De krant had daarom beslist ook invloed op de gewone burgers in Maastricht.

Uit het aantal abonnees van het *Journal politique du Département de la Meuse Inférieure* is op te maken dat deze krant meer gelezen werd dan het vroegere Nederlandstalige blad *De Post van de Neder-Maas*. Deze laatste krant was overduidelijk neutraal. Het blad *Le Censeur Public* heeft ook maar kort bestaan. Dit was waarschijnlijk te wijten aan de inhoud. De redacteuren stelden zich nogal kritisch op ten opzichte van mensen die een loopje namen met de Franse wetgeving. In Maastricht stond men nog niet echt open voor de revolutionaire ideeën. Dat blijkt uit het Nederlandse blad *De onpartijdige ex-courrier van onder en boven de Maas*, waarin juist kritiek werd geleverd op de Fransen. Na de strengere perswet van september 1797 verdween deze krant.

In de Nederlandstalige kranten hebben we bijna geen Frans aangetroffen en in de Franstalige bladen kwam maar weinig Nederlands voor, zeker niet ten tijde van Napoleon, toen er strenge censuurregels golden. Hoewel de departementale kranten in de niet Franssprekende gebieden tweetalig mochten verschijnen, is dit in Maastricht niet gebeurd. Het *Journal du Département de la Meuse Inférieure* verscheen alleen in het Frans. De drukker van dit blad, Lambert Théodore Nypels, had geen moeite met Franstalige kranten, want hij had zijn opleiding gehad op de 'école centrale'. Daar was hij waarschijnlijk overspoeld met de Franse ideeën. Bovendien heeft zijn conformiteit aan het Franse gezag zeker een economische reden gehad. Hij had namelijk al zoveel kranten zien verdwijnen.

We kunnen uit het vele in het Frans gedrukte materiaal in deze tijd niet meteen de conclusie trekken, dat de meeste burgers in Maastricht deze taal ook spraken, maar wel dat voor een aantal van hen de receptieve kennis van het Frans kennelijk toereikend was voor het lezen van een Franstalige krant. Dat het Frans al erg ingeburgerd was naast het Nederlands, kunnen we opmaken uit sommige advertenties, waarin gevraagd werd naar mensen met kennis van 'les deux langues'. Iedereen in Maastricht wist dan blijkbaar welke talen hiermee bedoeld waren.

We blijven ons er van bewust, dat we in ons betoog over de kranten te doen hebben met de bovenlaag van de bevolking. Wel is het zo, dat juist deze bovenlaag het voor het zeggen had in de stad. Vooral in de bestuurssfeer en in de pers bleef de machtspositie van deze cultuurtaal nog lang zijn invloed uitoefenen, ook na het vertrek van de Fransen. Dat zullen we in de volgende hoofdstukken zien.

Het familiale domein

Nu we het gebruik van de verschillende talen in Maastricht hebben bekeken in de formele sfeer van bestuur, onderwijs en perswezen is het zeker ook nuttig om dit te verkennen in de informelere sfeer. Dat zullen we doen door persoonlijke correspondentie na te gaan die te vinden is in de familie-archieven uit deze tijd. Hierbij moeten we in het oog houden, dat alleen van gegoede families archieven bewaard gebleven zijn. We hebben in dit geval geen keuze

hoeven te maken, want er waren maar zo weinig Maastrichtse familie-archieven beschikbaar uit deze periode, dat we ze allemaal konden onderzoeken.

Het familie-archief Suringar: de familie Rouffaer

De familie Suringar kwam oorspronkelijk uit Friesland en is waarschijnlijk genoemd naar een plaatsje ten zuiden van Harlingen, Surig of Zurich. De oudst bekende van de familie was Tiaert Suringar, die rond 1580 geboren was en het zoutziedersambacht uitoefende. Na 1700 komen we familieleden tegen die advocaat waren, priester of zelfs burgemeester. Een zekere Joachim Willem Suringar promoveerde in de theologie in Leiden en werd in 1841 predikant van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Maastricht. Hij huwde Petronella Rouffaer, dochter uit een welgestelde koopmansfamilie in die stad. Juist deze familie Rouffaer is interessant voor ons onderzoek.

De stamvader was Joannes Rouffaer. Diens vader was waarschijnlijk afkomstig uit Hermal, bij Luik. In 1695 werd zoon Arnoldus geboren. Deze vestigde zich in 1718 in Maastricht. Zijn zoon Arnoldus en diens zoon Johan waren beiden wijkmeester te Wyck. Naast een groothandelsbedrijf hadden ze ook een jeneverstokerij.

Johan Rouffaer (1780-1834) is voor ons het belangrijkste. Van 1816-1819 en van 1823-1834 was hij lid van de Provinciale Staten van Limburg en van 1823-1834 lid van de Maastrichtse gemeenteraad. Vanaf 1817 was hij lid en voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken en president van het College van Regenten over de Armen. In de Franse Tijd werd hij tot onderluitenant benoemd van de Garde Territoriale van Maastricht op 1 september 1802.

In de correspondentie van vader Arnoldus Rouffaer in de jaren na 1793 zijn verschillende brieven van zijn zoon Johan bewaard.¹⁵⁵ Deze waren alle zakelijk en gingen voornamelijk over de waarden van buitenlands geld. De brieven waren allemaal in het Nederlands geschreven. Ook kleinzoon Arnold schreef naar zijn grootouders in deze taal. Dit is dus een duidelijk bewijs, dat binnen het gezin van deze koopmansfamilie Nederlands gebruikt werd. Of ze ook dialect spraken weten we niet, maar dat kunnen we wel veronderstellen, omdat zakenlui zich vaak moeten aanpassen aan hun klanten. En deze waren natuurlijk de gewone burgers van Maastricht. Er waren geen brieven van deze Johan of zijn zoon te vinden in het Frans, maar dat ze deze taal zeker passief beheersten, kunnen we opmaken uit de officiële brieven (natuurlijk in het Frans), die Johan ontving, bijvoorbeeld van de onder-prefect, waarin hem werd medegedeeld dat hij benoemd was tot zetter van de belastingen te Maastricht.¹⁵⁶ Deze Johan moet wel blij hebben gegeven van zijn Franse gezindheid, anders had hij deze functie niet gekregen. Het ging hem echter meer om het baantje dan om de samenwerking met de Fransen, getuige een brief uit 1816 waarin hij in diezelfde functie werd benoemd door de gouverneur van Noord-Brabant.¹⁵⁷ Deze brief was uiteraard in het Nederlands geschreven.

Dat burgemeester Coenegracht van Maastricht in zijn officiële brieven vaak de taal van de heersende regering gebruikte, kunnen we concluderen uit zijn in het Frans gestelde brieven, gericht aan J. Rouffaer. Op 5 maart 1814 ging het over de bijdrage aan nieuwe kleding voor het garnizoen.¹⁵⁸ Een maand later, op 28 april, werd Johan benoemd tot 'membre du Comité des

¹⁵⁵ GAM, familie-archief Suringar inventarisnummer 52: correspondentie Arnoldus Rouffaer, 1793-1818.

¹⁵⁶ GAM, familie-archief Suringar inventarisnummer 72: correspondentie Johan Rouffaer. Stukken betreffende de benoeming tot zetter der belastingen te Maastricht, 1811-1815.

¹⁵⁷ Idem.

¹⁵⁸ GAM, familie-archief Suringar inventarisnummer 73: beschikking burgemeester van Maastricht betreffende benoeming van ontvangers van bijdragen voor nieuwe kleding van het garnizoen, 5 maart 1814.

Logements'.¹⁵⁹ In deze maanden waren de Fransen nog net de baas in Maastricht, want op 5 mei 1814 werd de stad overgedragen aan Willem I. Op 23 januari 1815 schreef burgemeester Coenegracht weer aan J. Rouffaer, deze keer over de opheffing van de in de vorige brief genoemde commissie.¹⁶⁰ Nu was de brief in het Nederlands gesteld. Ook andere bestuurders gingen, nadat de Fransen weg waren, over op de Nederlandse taal in hun uitgaande brieven. In de correspondentie van J. Rouffaer is een brief bewaard van het hof van assisen van het departement Nedermaas met de mededeling, dat hij geplaatst was op de lijst van gezworenen en dat hij verwacht werd op de zitting van 19 september 1814.¹⁶¹ Op de brief was wel nog een aantekening te vinden in het Frans: 'Visée pour timbre en debt à l'usage du Ministère Public.'

Het familie-archief Behr

In het archief van de familie Behr hebben we ook de correspondentie bekeken uit de Franse Tijd. De belangrijkste personen waren hier Friedrich Ludwig Behr (1769-1834) en Thérèse Elisabeth de Milly (1776-1855). Zij hadden samen elf kinderen. Friedrich was een afstammeling van Freiherr Gustav Adolf Behr, die in dienst was van de Zweedse koning Gustaaf Adolf in de Dertigjarige Oorlog. Behr trouwde met de dochter van de familie Stürmer te Landau. Door zijn vroegtijdig overlijden raakte de adellijke titel verloren. In 1824 stond de vorst van Waldeck-Pyrmont aan Friedrich Ludwig Behr en zijn wettelijke nakomelingen toe deze adellijke titel en het familiewapen weer te voeren. Op 16-jarige leeftijd was Ludwig toegetreden tot het regiment van de vorst van Waldeck, dat ten dienste stond van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Zo kwam hij in Maastricht terecht. Daar leerde hij Thérèse de Milly kennen en trouwde met haar in 1792 in de Waals Hervormde Kerk. Thérèse werd te Paramaribo geboren. Ze was de dochter van Marie Michon en Albert de Milly, secretaris van de kolonie Suriname.

In de ingekomen brieven van Friedrich Ludwig Behr in de periode van 1792 t/m 1832 waren enkele vermeldenswaardige details te vinden.¹⁶² We troffen onder andere een briefje aan van zijn zoontje Désiré (geboren in 1793), zonder jaartal. Toch moet hij nog echt een kind geweest zijn te zien aan het handschrift en het gebruik van de taal. Dit briefje was in het Nederlands geschreven en begon als volgt 'Mijn lieve Papa, Ik heb veel plesier gehad zedert dat gij vertrokken zijt.' Hij vertelde over zijn zusje Mimi, die veel over haar vader sprak en hij schreef zijn vader dat hij haar al tweemaal Franse woordjes had geleerd. Dit is een aanwijzing, dat in het gezin Behr naast het Nederlands ook het Frans gebruikt werd.

Friedrich Behr zelf heeft waarschijnlijk beter Duits en Frans gesproken dan Nederlands, maar dat hij ook in deze taal zijn best deed, weten we uit een brief van Madame De Langemèse, die hem hiervoor een compliment gaf. Ze schreef een Franstalige brief, waarin ze onder meer zei: 'Je vous félicite d'être autant avancé dans la langue hollandaise pour écrire une si belle lettre.'

De brieven van zijn echtgenote waren steeds in het Frans gesteld. Ook zijn kinderen schreven meestal in het Frans. Dat weten we uit twee briefjes van zijn zoon Louis Behr (zonder datum). Het eerste was geschreven in een kinderlijk handschrift en er stonden veel spelfouten

¹⁵⁹ GAM, familie-archief Suringar inventarisnummer 75: stukken ontvangen als lid van de Commissie voor de Logering van de Passagietroepen, 1814-1815.

¹⁶⁰ Idem.

¹⁶¹ GAM, familie-archief Suringar inventarisnummer 74: plaatsing op lijst van gezworenen voor zitting van 19 september, 5 september 1814.

¹⁶² GAM, familie-archief Behr inventarisnummer 1: ingekomen brieven Friedrich Ludwig Behr, 1792-1832.

mon chere papa j'ai tant
 des de machere maman que vous
 est bien a l'appris j'achète que de com
 casque est a l'appris j'achète que de com
 de vous pas et de j'achète que de com
 au j'achète la sache met pas au j'achète
 a l'appris mes j'achète l'appris met pas
 l'appris hier hier vers les sache
 comme se j'achète l'appris met pas
 et j'achète j'achète la l'appris met pas
 de j'achète est j'achète et sera une
 for heureuse j'achète et
 que vous et sache et de l'appris a l'appris
 nous j'achète on j'achète et met pas
 dans et de j'achète

Louis Behr

Briefje aan zijn vader geschreven door Louis Behr (geb. 1808).
 Circa 1818. Coll. GAM.

in. Over zijn schoolvorderingen schreef hij: 'Jaapris beauco' (J'ai appris beaucoup) en 'plu de jeografi' (plus de géographie). Hij eindigde met: 'J'ai été fort contan qu mama arecu heir une laitre de vous et que vous vous portez bien. Adieu cher papa aimez un peu votre magermans qui vous aime de tout son coeur.' Alleen al uit het woord 'magermans', dat zeker een soort koosnaampje voor Louis was, kunnen we opmaken dat er in huis toch ook Nederlands gesproken werd. Het tweede briefje (zonder datum) was geschreven in een soort fonetisch Frans, maar het handschrift was iets minder kinderlijk. De kinderen hebben natuurlijk Frans moeten leren, omdat dit deftiger stond voor een familie die zich min of meer tot de adel rekende. Als ze schreven, deden ze dit meestal in het Frans. Voor zijn privé-aangelegenheden gebruikte Friedrich ook het Frans. Dat blijkt uit zijn aantekeningen in deze taal over de grootouders en ouders van zijn vrouw en de geboortedata van zijn kinderen.¹⁶³

De ingekomen brieven van Thérèse Elisabeth de Milly tussen 1793 en 1848 leverden hetzelfde beeld op.¹⁶⁴ Haar man schreef aan haar in het Frans, maar de aanhef van een brief van 18 september 1803 luidde: 'Chère Moederken'. De kinderen gebruikten ook het Frans in de brieven aan hun moeder, althans in de brieven die in het archief bewaard zijn. Een voorbeeld hiervan was een briefje van haar zoontje Louis. Net zoals bij zijn berichtje aan zijn vader schreef hij een soort fonetisch Frans.

Thérèse beheerste zowel de Nederlandse als Franse taal. Dat is duidelijk te zien aan een receptenboekje, waarin zij de bereiding van de gerechten de ene keer in het Nederlands heeft opgeschreven en de andere keer in het Frans.¹⁶⁵ De taal zal waarschijnlijk afhankelijk zijn geweest van de persoon van wie ze deze recepten kreeg of het kookboek waaruit ze kwamen. Zo vonden we onder andere: 'Oeuf à la neige, gâteau de pommes, recette pour faire des choux',

¹⁶³ GAM, familie-archief Behr inventarisnummer 23: aantekeningen betreffende de grootouders en ouders van zijn echtgenote T.E. de Milly, alsmede van de geboortedata van zijn kinderen, ca. 1815

¹⁶⁴ GAM, familie-archief Behr inventarisnummer 38: ingekomen brieven van T.E. de Milly, 1793-1848.

¹⁶⁵ GAM, familie-archief Behr inventarisnummer 41: recepten, einde 18^e en begin 19^e eeuw.

maar ook: 'bloed- of roode worsten, sago-pudding, pastij van kreeft en siroop van Framboose'. Het laatste recept kwam uit het 'Natuurlijk Kookboek van beproefde en ondervonden echte recepten voor een zindelijk huishouden anno 1785'. We zullen de familie Behr blijven volgen in de komende hoofdstukken en nagaan of er na 1814 meer Nederlands te vinden is in hun archief.

Het familie-archief Dumoulin

In de collectie Dumoulin bevinden zich verschillende brieven over de lakenhandel in de jaren 1793-1809.¹⁶⁶ We troffen ingekomen brieven van Petrus Franciscus Dumoulin aan uit verschillende landen en plaatsen, onder andere Nederlandse brieven uit Rotterdam, Amsterdam, Den Bosch, maar ook uit Sheffield, Birmingham, Londen, Düsseldorf en Koblenz. We kunnen natuurlijk niet nagaan, of deze mensen geboortig waren uit Nederland. Aan sommige namen te zien, was dit niet altijd het geval. Zo ondertekende de heer Stamford Parkin in Sheffield, Hyrons in Birmingham, Hardess in Londen. Uit Düsseldorf kwam bericht van de heer Ronstorff en uit Koblenz van de heer Drimborn. Deze laatste moet meerdere talen beheerst hebben, want er zijn ook brieven van hem in het Duits en in het Frans bekend. Er waren ook andere Franstalige brieven te vinden, uit Brussel, Oostende, Mülheim, zelfs uit Nottingham. Waarschijnlijk werd in het internationale handelsverkeer toen het Frans gebruikt op de manier, waarop nu het Engels functioneert.

Petrus Dumoulin beheerste ook het Frans, want van hem zijn enkele brieven in deze taal bewaard. Hij schreef onder andere aan 'Monsieur le Marquis De Chasteler par Hanau à Warserlo' en aan 'Monsieur le Baron De Buttheler chez Monsieur le Prince De Hessen-Cassel à son château à Rumpenheim'. Aan deze laatste vroeg hij hulp om het verschuldigde geld te krijgen van prins De Reuss. Het lijkt ons logisch, dat hij aan deze mensen in het Frans schreef. De adel was immers erg verfranst in deze tijd. Toch sprak hij prins De Reuss in zijn brieven in het Nederlands aan met het verzoek geld over te maken vanwege geleverde goederen. Het adres op de brief was wel in het Frans: 'Mons. Le Prince De Reuss à Offenbach'.

Het familie-archief Membrède

André Charles Membrède was in de Franse Tijd 'Député du Département de la Meuse Inférieure' en 'Président du Tribunal Criminel à Maestricht'. Het familie-archief bevat enkele van zijn kladbrieven¹⁶⁷. De eerste brief, geschreven op 27 juni 1799, was gericht 'Au Citoyen Michiels aîné, député au conseil des Anciens'. Dat Membrède een vurig aanhanger van de Frans-revolutionaire ideeën was blijkt duidelijk uit deze brief, waarin hij onder meer zei:

'Nous nous réjouissons sans cesse, mon cher ami, des heureux événements du jour; pour que notre joie soit durable il faut que la réforme soit générale sans quoi, le changement des choses ne nous aura rien apporté de bon, le triomphe ne résidoit pas seulement à Paris, mais il réside encore en dehors par toute l'étendue de la République.'

Na deze uiteenzetting ging hij over tot het eigenlijke doel van zijn brief: de plaatsing van hem bekende personen op bepaalde posten.

In hetzelfde handschrift volgde daarna een samenvatting van een brief aan Membrède van de minister van Binnenlandse Zaken te Parijs, François de Neufchâteau, geschreven op 21 juni

¹⁶⁶ GAM, collectie Dumoulin inventarisnummer 74: brievenboek betreffende de lakenhandel, 1793-1809.

¹⁶⁷ RAL, familie-archief Membrède, inventarisnummer 100. Klad brievenboek Membrède, député du département de la Meuse Inférieure, 1799-1807.

1799. Deze samenvatting was in het Nederlands gesteld. Waarom hij deze taal gebruikte, weten we niet. Waarschijnlijk niet voor zichzelf, want hij moet de originele brief in het Frans gehad hebben. Misschien heeft hij deze samenvatting gemaakt voor zijn ambtenaren, die niet allemaal de Franse taal beheersten. De minister vroeg hem in zijn brief om berichten door te geven van afgezette of verplaatste functionarissen en zich hierbij goed te verstaan met de andere gedeputeerden van het departement. Hij moest hierbij voorzichtig te werk gaan. De berichten van Membrède zouden door de minister onder ogen van het Directoire worden gebracht. In zijn aantekeningen volgde hierna het antwoord van de gedeputeerden aan de minister in het Frans, waarin onder andere het volgende stond:

‘Dans les circonstances actuelles il est important au salut de la patrie que les fonctions publiques sont remplies dans les départements par des hommes qui ont assez de vigueur et d’énergie pour faire exécuter ponctuellement les lois, mais en même tems assez d’aménité dans leur caractère pour les faire aimer par des hommes, en un mot, sincères de la République et investis de la confiance des patriotes.’

Hierna volgde weer een Nederlandse samenvatting, nu van een brief van de burgemeester van Maastricht P.E. Monachon, waarin deze een verklaring van Membrède bevestigde, dat hij in zijn dienst heeft genomen: Philippe Louis Perdreau, geboren te Orléans 27 maart 1790. Was dit verslag van de brief ook weer bestemd voor zijn ambtenaren of was het alleen maar om zijn eigen gedachten nog eens op en rijtje te zetten? In dat geval zouden we kunnen veronderstellen, dat Membrède in zijn dagelijkse doen Nederlands gesproken heeft en het Frans alleen gebruikte in zijn openbare functies en in brieven aan de Franse overheden.

Het familie-archief Maurissen

Membrède en Monachon schreven vaker brieven aan elkaar in het Frans. We vonden in het familie-archief Maurissen een antwoord van de burgemeester naar aanleiding van een vraag van Membrède.¹⁶⁸ Hij zei hierin, dat hem het lot van de Maastrichtenaren altijd ter harte was gegaan en verwees naar een brief die hij geschreven had naar de prefect over de wens van de inwoners een kade te krijgen in het lage gedeelte van de stad. Deze was nodig voor de handel. De brief naar de prefect had hij erbij gevoegd. Het was een epistel van vijf kantjes, waarin omstandig de toestand in Maastricht werd uitgelegd en de goedheid van de Fransen werd geprezen. De brief eindigde met de volgende woorden: ‘Nous pourrons peut-être avec le tems devenir une nouvelle Athènes, ce sera un miracle à ajouter à ceux qu’a déjà opérés le Premier Consul.’

In het archief van de familie Maurissen vonden we ook verschillende brieven gericht aan ‘Monsieur D’Arberg, Lieutenant général à Bruxelles’.¹⁶⁹ De meeste waren in het Frans, maar enkele ook in het Nederlands. Het ging bij de laatste voornamelijk om brieven van zijn rentmeester Van Hees, die hem berichtte over de financiële positie van Beusdal en Cotem. Dat Van Hees rentmeester was konden we opmaken uit een klein briefje van 12 Maart 1812: ‘Van Hees in kwaliteit als Rentmeester van den Heer Graaf van Arberg ontfangt twaalf francs voor drie opsegginge van landerijen.’

We kunnen uit deze brieven concluderen, dat de graaf Nederlands verstaan heeft, maar dat zijn rentmeester geen Frans sprak, in ieder geval niet schreef. In dit geval komt duidelijk het

¹⁶⁸ RAL, familie-archief Maurissen, inventarisnummer 24: stuk betreffende de stad Maastricht, 29 juli 1803 en een brief van de burgemeester van Maastricht aan de heer Membrède, 14 maart 1807.

¹⁶⁹ RAL, familie-archief Maurissen, inventarisnummer 9: correspondentie graaf Van Arberg, 1805-1817.

verschil naar voren tussen het taalgebruik van de adel en dat van de 'gewone mensen', ook al waren ze in dienst van de adel.

Het is onmogelijk om uit de gegevens van familie-archieven algemene conclusies te trekken over het taalgebruik van de bewoners van Maastricht. Uit het archief van de familie Behr valt wel te constateren, dat de vooraanstaande klasse het Frans gebruikte, zeker bij meer officiële gelegenheden en in hun correspondentie. Toch zullen sommigen van hen ook Nederlands gesproken hebben en misschien wel dialect. Dit gebruikten zij dan in de informele sfeer van het gezin en bij de omgang met hun personeel.

Uit de archieven van de familie Rouffaer en Dumoulin kunnen we afleiden, dat kooplieden vaak internationaal georiënteerd waren en het Frans redelijk beheersten. Thuis spraken ze evenwel Nederlands of dialect en dat zal ook wel het geval geweest zijn met hun klanten die in de buurt woonden. Natuurlijk maakte het bovendien verschil op welke streken hun handel vooral gericht was. Maastrichtse handelaren zullen door de geografische ligging van de stad meer op het Frans aangewezen zijn geweest dan bijvoorbeeld hun collega's uit de buurt van Sittard, Heerlen of Venlo.

Dat het niet altijd makkelijk is duidelijke conclusies te trekken uit de brieven die van een persoon bewaard gebleven zijn, is merkbaar bij Membrède. Hij schreef natuurlijk Frans naar de Franse autoriteiten en we weten ook, dat hij een voorstander was van de revolutionaire ideeën. Het is echter vreemd, dat hij Nederlandstalige samenvattingen maakt van enkele binnengekomen brieven. Zijn deze bestemd voor anderen of is het Nederlands voor hemzelf toch vertrouwd?

De Nederlandstalige brieven van luitenant Van Arberg aan zijn rentmeester Van Hees laten zien, dat de welgestelden deze taal gebruikten in hun omgang met hun ondergeschikten.

Het domein van het toneel

Tenslotte nog een enkel woord over het toneel, een van de domeinen, waarin men soms een afspiegeling kan zien van het gewone leven. In deze tijd is dit echter nauwelijks het geval, want de toneelstukken die opgevoerd werden waren veelal Frans-classicistisch, iets wat ook elders in het land gebruikelijk was. We vinden in deze tijd geen echt volkstoneel. Misschien zijn er hier of daar kleine toneelstukken opgevoerd, maar dan bleef het toch bij een soort kermisvermaak. Er was in Maastricht totaal geen oriëntatie op het Hollandse toneel, maar de hogere kringen hadden wel belangstelling voor Franse literaire theaterspelen. In de loop van de achttiende eeuw waren die in de mode gekomen. De potentiële bezoekers van de schouwburg in Maastricht waren vooral de officieren van het garnizoen en een beperkt aantal voorname burgers met verlichte ideeën, tezamen vermoedelijk niet meer dan duizend tot tweeduizend personen.¹⁷⁰

Bij de bezetting van de Fransen in 1794 werd deze schouwburg gevorderd om er een magazijn in te vestigen, maar na 1796 werd hij weer in gebruik genomen om er toneelvoorstellingen in te geven. Volgens Erenstein stond het niveau echter niet op een hoog peil. Er waren 21 leden in het toenmalige toneelgezelschap van 10 tot 68 jaar, maar er waren er maar zes die zich acteur durfden te noemen.¹⁷¹ Tot 1801 waren er vaak geen vaste spelers, maar toen vestigde di-

¹⁷⁰ Erenstein, *Maastricht theatergezicht*, 16.

¹⁷¹ *Ibidem*, 17.

recteur Lefèbvre zich met zijn groep in Maastricht.¹⁷² Toch bleef de schouwburgbezetting maar matig; deze varieerde van 90 tot 160 bezoekers per keer. Meer was niet haalbaar, gezien het inwoneraantal en de sociale structuur van de stad.¹⁷³

Napoleon had grote belangstelling voor het theater. Op 30 juli 1803 bracht hij een bezoek aan de schouwburg van Maastricht. Een theatergroep uit Luik gaf daar een voorstelling.¹⁷⁴ In de keizertijd werden de wetten voor het toneel veel strenger. Het theater werd een staatsaangelegenheid; alles werd vanuit Parijs geregeld. Per arrondissement werd slechts één vast gezelschap toegestaan. Het Franse toneel zou geschikt zijn om het publiek vertrouwd te maken met de nationale taal.¹⁷⁵ De toneelstukken werden, net zoals de boeken en kranten, aan censuur onderworpen. Voor het begin van het theaterjaar moest de directeur van een toneelgezelschap een lijst overleggen van de in zijn dienst zijnde toneelspelers. Hij moest het repertoire elke zes maanden opsturen ter controle. Er mocht geen nieuw toneelstuk aan toegevoegd worden zonder toestemming van de politie.¹⁷⁶ In 1812 werden toneelstukken als *Pierre le Grand* en *De la chaumière moscovite* verboden. Voorstellingen die een gunstige voorstelling gaven van Rusland of de Russische soeverein, mochten niet opgevoerd worden. Als de tendens van een stuk dubieus was in zedelijke zin, werd ingegrepen. Zo liet de minister van Politie weten, dat de comédie *L'intrigante* en de daarop bestaande parodieën niet meer gespeeld mochten worden. Ook maakte men bezwaar tegen een herhaling van het vertoonde stuk *La mort de Jean Cela*.¹⁷⁷

In de kranten hebben we gezien, dat er te Maastricht inderdaad veel Franse toneelvoorstellingen werden gegeven. Vooral in de jaren na 1810 vonden we veel advertenties van het theater, onder andere voor de opvoering van *Odipe à Colonne* (opera in drie bedrijven) en *Les Rendez-vous bourgeois* (opera in één bedrijf).¹⁷⁸ Dat er in de kranten geadverteerd werd is logisch, want juist de mensen die kranten lazen, waren de potentiële bezoekers van het Franstalige toneel. De gewone burgers zullen niet veel interesse gehad hebben. Misschien zijn ze wel gaan kijken naar de voorstellingen van 'le jeu mécanique', een demonstratie van ingenieuze machines die voor verrassende theatrale effecten zorgden. In het seizoen 1800-1801 werden hiervan zestien voorstellingen gegeven, die in totaal bezocht werden door 1732 toeschouwers.¹⁷⁹ Van het in de schouwburg opgevoerde toneel heeft de gewone burger dus niet veel Frans opgestoken.

De Franse straatnamen in Maastricht

Een bijzonder blijk van verfransing vinden we in de Franstalige straatnamen die tijdens het Frans bewind ingevoerd werden. We willen er even bij stil staan, om aan te geven dat de gemeente Maastricht in deze tijd koos voor een tweetalig systeem, namelijk Frans en Nederlands. In 2002 worden er weer tweetalige bordjes geplaatst, maar nu in het Nederlands en Maastrichts. Met de vertaling in het dialect zal men waarschijnlijk weinig moeite hebben. Anders lag dit voor het Frans in de Franse Tijd. Voor sommige straten was het heel gemakkelijk

¹⁷² Bloemen, *Maastrichts theater*, 92.

¹⁷³ Erenstein, *Maastricht theatergezicht*, 18.

¹⁷⁴ Bloemen, *Maastrichts theater*, 97.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 119.

¹⁷⁶ Roche, *Censure Hollande*, 188.

¹⁷⁷ Bloemen, *Maastrichts theater*, 127.

¹⁷⁸ Advertentie in het *Journal du Département de la Meuse Inférieure* voor de voorstellingen op 18 februari 1810.

¹⁷⁹ Erenstein, *Maastricht theatergezicht*, 17.

een Franse vertaling te geven. Zo werd de Grote Gracht: Rue du Grand Fossé en de Jodenstraat Rue des Juifs. Als er straatnamen waren die voor de Franse tongval te lastig waren, werden deze echter vaak dusdanig verminkt, dat er van de oorspronkelijke betekenis niet veel meer overbleef. Franquinet geeft ons hier enige voorbeelden van.¹⁸⁰

De Gubbelstraat: de historische naamsaanduiding heeft betrekking op een eigennaam, namelijk Gobbelinus, in het Nederlands Gubbels, maar in het Maastrichts dialect heeft gubbelen de betekenis van overgeven, braken. De Fransen hebben waarschijnlijk informatie gekregen van iemand, die alleen de aanduiding in het dialect kende, want zij gaven deze straat de naam 'Rue des Gobilleurs' (dégobiller betekent overgeven). Ook bij andere straten gingen ze niet op zoek naar de oorspronkelijke betekenis, maar probeerden ze, als het ging, een letterlijke vertaling te geven.

Zo werd de Heksenstraat 'Rue de la Sorcière' genoemd, terwijl deze benaming teruggaat op een persoonsnaam Hex of Heks, waarschijnlijk iemand afkomstig uit Heks, een plaatsje in Belgisch Limburg. Nog zo'n geval is de Heyenstraat, waarvan de vertaling 'Rue des payens' werd, terwijl de historische betekenis niets te maken had met heidenen, maar met een zekere heer Heye, die daar zijn eigendom had. Ook voor de zo gemakkelijk vertaalbare Kortestraat in 'Rue courte' ligt de oorsprong bij de familienaam Corten.

Moeilijk was het voor de Fransen om de straatnaam Koeschroefstraat te vertalen. Bij het gewone volk stond deze bekend onder de naam Kokkeschroufstraat. De straat heeft zijn naam te danken aan de familie Cox en werd eerst Coxruwe genoemd. Toen de naam ruwe of rouwe uit het dialect verdween in de betekenis van straat is deze naam geleidelijk aan verbasterd tot Kokkeschrouf. Voor de Fransen was deze naam niet uit te spreken. Ze hebben toen alleen de eerste lettergreep ervan genomen en zodoende heette de straat voor hen 'Rue des Cuisiniers'.

De juiste betekenis van de straatnaam is wel bewaard gebleven in de vertaling van Bogaardenstraat naar 'Rue des Bégards', afgeleid van een congregatie van kloosterlingen, de Begarden of Bogarden. De Tafelstraat werd omgedoopt in 'Rue des Tables'. Volgens Franquinet had dat eigenlijk 'Rue de la Mense' moeten zijn, omdat deze naam afgeleid was van de uitdeling der tafelaalmoezen in vroegere tijden. Hetzelfde geldt min of meer voor de vertaling van de Stokstraat in 'Rue du bâton', die beter 'Rue du tronc' had kunnen heten, omdat het woord stok òfwel slaat op een offerblok (offerstok), die aan de achterzijde van de Onze-Lieve-Vrouwekerk stond, òfwel op het woord truncus (boom), omdat in de Middeleeuwen vaak onder een boom recht gesproken werd.

Tot slot vermelden wij nog een vreemdsoortige vertaling van de Koevliegenstraat. Volgens de overlevering komt de naam van een steekvliegenplaag, waardoor de straat de naam Kwade Vliegenstraat kreeg, maar in het Maastrichts dialect werd dit verbasterd tot Koeivliegenstraat. De Fransen waren hiervan natuurlijk helemaal niet op de hoogte. Zij maakten er 'Rue de la vache volante' van (straat van de vliegende koe). Uit deze opsomming van enkele straatnamen wordt duidelijk, dat het gebruik van de verschillende talen in de stad wel eens tot misverstanden geleid heeft.

De Maastrichtse bevolking kon de vertaling van de namen duidelijk zien, want de bordjes waren tweetalig onder elkaar aangebracht. Dat is nog te zien op latere foto's. In de archieven zijn we op zoek gegaan naar de tijd van terugkeer naar eentalige straatnaambordjes, dus al-

¹⁸⁰ G.D.L. Franquinet, *Oorsprong, afleiding en geschiedenis der Maastrichtse straatnamen*, bewerkt, toegelicht en aangevuld door J.M. Nuyts, gemeente-archivaris te Maastricht. Overdruk van in den Limburger Koerier verschenen artikelen (1900).

leen in het Nederlands. Een definitieve datum hebben we niet kunnen vinden. Wel werd er in 1892 door enkele leden van het gemeentebestuur advies gevraagd aan de commissie van geschiedkundige werkstukken over de nieuwe straatnamen.¹⁸¹ Deze commissie stelde enkele straatnamen voor, 'met de fransche aanduiding, die zij meent, dat niet zoude mogen ontbreken op de te plaatsen naambordjes':

Te Wyck onder andere:

- Steenen wal – Rempart de pierres.
- Aan de Martinuspoort – Rue porte Saint-Martin.
- Lage Barakkenstraat – Rue basses Baraques.

Te Maastricht onder andere:

- Statensingel – Boulevard des Etats Généraux.
- Oranjesingel – Boulevard d'Orange.
- Hertogsingel – Boulevard du Duc.

In de notulen van het gemeentebestuur konden we niets hierover terugvinden. De Nederlandse namen werden weliswaar genoemd, maar er werd nergens gesproken over de Franse naambordjes. We kunnen van de veronderstelling uitgaan, dat de plaatsing van deze bordjes in die tijd nog als gewoon beschouwd werd en dan hoefde men daar niet over te discussiëren.

In de handelingen van de vergaderingen van het gemeentebestuur van 1906 vonden we een opmerking over nieuwe straatnaamborden.¹⁸² De emailen exemplaren zouden overal in de stad vervangen worden door zinken: de bordjes zouden blauw zijn met een witte letter. Het is mogelijk, dat bij deze vernieuwing de eentalige, Nederlandse bordjes zijn ingevoerd.

SLOTBESCHOUWING OVER DE FRANSE TIJD

In het vorige hoofdstuk hebben we geconstateerd, dat veel Maastrichtenaren al in de achttiende eeuw vertrouwd waren geraakt met het Frans. Toen de Fransen in 1794 het bestuur overnamen werd het contact met alles wat Frans was natuurlijk geïntensiveerd. Maar het was zeker niet zo, dat nu opeens iedereen Frans ging leren. De meeste bewoners zetten hun leven op de gebruikelijke voet voort omdat ze geen interesse hadden in de politiek en al gewend waren dat er steeds nieuwe machthebbers over de stad regeerden. Toch had de taalpolitiek van de Fransen wel degelijk invloed in de stad. In steeds meer domeinen werd Frans de dominante taal.

Bij de overheid was Frans verplicht. Maastricht was immers de hoofdstad van het departement Nedermaas en dit gebied werd beschouwd als een integraal deel van Frankrijk. Bij officiële gelegenheden en in geschriften moest steeds het Frans gebruikt worden. Op 13 juni 1803 werd in wet 2881 van het Bulletin des Lois bepaald, dat het gebruik van een andere taal bij uitzondering toegestaan was als vertaling bij een Franse tekst als dat noodzakelijk was voor de duidelijkheid. In 1810, toen er nog maar één krant mocht verschijnen per departement, werd er toestemming verleend deze in de departementen waar Frans niet de moedertaal was, tweetalig te drukken, dat wil zeggen in het Frans en in de moedertaal.

We weten natuurlijk niet zeker, of de overheidspersonen onder elkaar Frans spraken of dat ze in bepaalde situaties overgingen op Nederlands of dialect. Hier stuiten we weer op het gro-

¹⁸¹ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummer 506: correspondentie 1844-1900, band 8b.1.

¹⁸² GAM, Handelingen van het gemeentebestuur 1906, hoofdstuk XIII, volgnummer 219, artikel 5, bladzijde 525-528.

te probleem van dit onderzoek: we kunnen wel de geschreven taal bestuderen, maar naar de gesproken taal moeten we gissen. Het Maastrichts kwam in deze tijd als geschreven taal bijna niet voor. Dit is een cruciaal onderscheid tussen de geschreven en de gesproken taal.

Omdat er redelijk veel bestuurders en hogere ambtenaren in Maastricht woonden, kunnen we zeggen dat het Frans grote invloed heeft gehad, want juist deze mensen hadden het voor het zeggen in de stad. Het gewone volk keek naar hen op en probeerde hen te behagen als ze iets nodig hadden. We kunnen dit aannemelijk maken uit de vele verzoekschriften die bij het gemeentelijk bestuur en de armenzorg binnenkwamen. De meeste waren in het Frans geschreven. Dat velen daarvoor andere personen moesten inschakelen doet hier niet ter zake. Het belangrijkste voor hen was, dat hun verzoek ingewilligd zou worden en ze dachten meer kans te maken met een Franstalige brief, zelfs als ze schreven naar stadsgenoten. In dit geval kunnen we zeggen, dat het Frans voor hen duidelijk een instrumentele functie had. Het had dus meer invloed op de gewone burgers dan er soms beweerd wordt, ook al werd deze taal door hen niet gesproken.

De Fransen hebben geprobeerd het onderwijs totaal te verfransen. Leerkrachten en leerlingen werden min of meer gedwongen het Frans als voertaal te gebruiken in de klas, zeker op de middelbare school. De Franse overheid gebruikte de taal als instrument ter verspreiding van wetenschap en kunst, met het duidelijke doel de positie van hun land in het internationaal bestel te verstevigen. Op de lagere school leverde deze taaldwang vaak problemen op, omdat lang niet alle leerkrachten het Frans voldoende beheersten. Op de particuliere scholen werd vaak nog het Nederlands als voertaal gebruikt. Het Franse gezag had niet erg veel interesse in het lager onderwijs. Wel werd geprobeerd de middelbare opleidingen af te stemmen op het onderwijs in Frankrijk. Het waren vooral de kinderen van de beter gesitueerden die deze scholen bezochten. Zij hadden van huis uit waarschijnlijk al wat Frans meegekregen. De Franse lessen op de 'école centrale' waren echter te hoog gegrepen, vooral wat de literatuur betrof. Haar opvolgster, de 'école secondaire' sloot beter aan bij het niveau van de leerlingen. Deze deden hun best goede resultaten te bereiken, want ze wisten dat ze door de Franstalige scholing in aanmerking kwamen voor openbare functies in de stad. Voor deze leerlingen had het gebruik van het Frans tegelijk een instrumentele (een goede functie bemachtigen) en een cultureel-ideële functie. Juist als gegoede burger zouden zij later de culturele waarden kunnen overdragen aan de rest van de bevolking. Als de Franse inlijving langer had geduurd, zouden de Franse ideeën en de taal zeker door het onderwijs bevorderd zijn.

In het perswezen heeft het Frans lang invloed uitgeoefend. Ook in dit domein is er duidelijk sprake van verfransing. Veel boeken, kranten en zelfs almanakken werden in het Frans uitgegeven. Dit laatste was het geval als het serieuze boekjes betrof met leerrijke rubrieken en vermeldingen van de autoriteiten van de stad. De kluchtalmanakken verschenen in het Nederlands; vanaf 1810 kon men er zelfs hier en daar een beetje dialect in lezen.

Het verschijnen van veel Franstalige boeken was niet alleen toe te schrijven aan de Franse inlijving. In het vorige hoofdstuk hebben we al vermeld, dat er ook in de achttiende eeuw veel geschriften in het Frans werden gedrukt in Maastricht. Terwijl deze eerst veelal bestemd waren voor doorverkoop naar Frankrijk, werden ze later ook gelezen door intellectuelen die geïnteresseerd waren in de verlichte ideeën en in de politiek. Dat bleef ook zo in de Franse Tijd. Er verschenen meer officiële drukwerken in het Frans, omdat dit de bestuurstaal was. Religieuze boeken werden, net zoals in de achttiende eeuw, vaak in het Nederlands gedrukt, hoewel er ook Franstalige werken verschenen. Voor de schoolgaande jeugd was een Frans

woordenboek noodzakelijk geworden. Deze dictionnaires waren al langer in omloop, maar nu ambtenaren en overheidsfunctionarissen verplicht waren meer in het Frans te schrijven, waren deze woordenboeken voor hen ook nuttig.

Franstalige kranten werden al eerder verkocht in Maastricht, maar dit waren voornamelijk Luikse kranten. De *Courier de la Meuse* en later de *Gazette de Maestricht* werden echter in de jaren tachtig van de achttiende eeuw in Maastricht gedrukt. Deze laatste krant verscheen ook nog in de Franse Tijd. Tot Napoleon een strengere censuur invoerde in 1810, waren er zowel Frans- als Nederlandstalige kranten in omloop. Daarna mocht er maar één krant verschijnen en dat was het *Journal du Département de la Meuse Inférieure*. Daarnaast kwam er een advertentieblad. In Maastricht was deze departementale krant niet tweetalig, zoals bijvoorbeeld wel het geval was in Den Bosch. De kranten hadden geen erg grote oplage, maar omdat het in die tijd gebruikelijk was dat deze werden voorgelezen en ook op leestafels lagen in de sociëteiten en koffiehuisen, kunnen we er van uitgaan, dat hun invloed redelijk groot was op het politiek-geïnteresseerde publiek. Voor de mensen die minder belangstelling hadden voor het politieke gebeuren, was de krant vooral belangrijk vanwege de advertenties, die in de Franse bladen ook in het Frans verschenen. Op deze manier had deze taal wel degelijk invloed op de gewone bevolking.

Het gebruik van de talen in de informele sfeer hebben we vooral proberen na te gaan door onderzoek van familie-archieven. Er werd veel Frans gebruikt in de brieven die we gelezen hebben. Bij de elite was dit heel gebruikelijk als er onderling correspondentie gevoerd werd. We zien dit duidelijk bij de familie Behr. Bij hen had het gebruik van het Frans een sterk sociaal-culturele functie. Bij de handelaren werd het Frans veel meer instrumenteel gebruikt. De keuze van een taal moest vooral nuttig zijn. Dit hebben we gezien bij de familie Rouffaer en Dumoulin. Tenslotte zijn we uit de brieven aan graaf van Arberg te weten gekomen, dat hij met zijn rentmeester Nederlands sprak. Dit geeft aan, dat de taalkeuze afhing van het rollenpatroon.

Uit de brieven is natuurlijk niet te concluderen welke taal de auteurs van de brieven als omgangstaal gebruikt hebben, maar vooral uit de briefjes van de kinderen Behr aan hun ouders wordt duidelijk, dat naast het Nederlands ook Frans gesproken werd in hun gezin.

Dat het toneel verfranst was, was meer een modegril, die overgebleven was uit de achttiende eeuw, dan een gevolg van de Franse inlijving. Ook hier was het alleen maar de bovenlaag van de bevolking, die deze toneel- en andere theaterstukken bezocht.

Overzien we de Franse Tijd in Maastricht, dan kunnen we de conclusie trekken, dat in deze periode de invloed van het Frans veel groter werd dan in de voorafgaande eeuw. Toen werd het Frans vooral gebruikt als cultuurtaal met een symbolische waarde. De Frans-revolutionairen voerden echter een bepaalde taalpolitiek. Deze had als doel de ideeën van de Franse natie ook elders ingang te doen vinden. De taal werd gebruikt als een machtsmiddel. Het is logisch, dat deze opgelegde taal vooral gebruikt werd in de formele sfeer. Door het gebruik van het Frans in het bestuur, de rechtspraak en het notariaat werd het streven van de Fransen nog het meest benaderd. Het onderwijs, volgens de Fransen het beste middel tot de verfransing, heeft niet het gewenste resultaat gehad. Dit was gedeeltelijk te wijten aan de lage alfabetiseringsgraad in de stad, maar ook aan het gebrek aan voldoende leerkrachten die het Frans goed beheersten, zeker in het lager onderwijs. Toch zal uit het volgende hoofdstuk blijken, dat de verfransing van het onderwijs meer vruchten heeft afgeworpen dan de Fransen bij hun aftocht konden vermoeden.

Maastricht ten tijde van het Verenigd Koninkrijk en de afscheiding van België

HISTORISCHE ACHTERGROND

Na de val van Napoleon kwamen de belangrijkste staatslieden en vorsten in Wenen bijeen (van 18 september 1814-9 juni 1815) om na twintig jaar oorlog voor Europa een duurzame orde op te bouwen. Zij waren ervan overtuigd, dat die alleen op het beginsel van de legitimiteit kon berusten, dus op het herstel van alle wettige vorstenhuizen, die door Napoleon waren verjaagd. België (de oude Oostenrijkse Nederlanden) werd met Nederland verenigd onder de scepter van koning Willem I. De mogendheden wilden een sterke bufferstaat ten noorden van de Franse grens om weerstand te kunnen bieden aan een eventuele nieuwe Franse expansiedrang. De unie van de twee landen was al op 21 juni 1814 in Londen bekrachtigd.

De eerste jaren was de verhouding tussen de twee rijkssdelen, die niet om elkaar gevraagd hadden, vaak zeer problematisch.¹ Naast godsdienstige tegenstellingen waren de uiteenlopende economische oriëntaties van Noord en Zuid een bron van spanningen. Het Noorden koesterde de hoop dat althans een deel van de oude welvaart, die berustte op handel en scheepvaart, hersteld zou worden en wilde daarom lage in- en uitvoerrechten. Het Zuiden eiste juist beschermende tarieven voor zijn jonge industrie. Het duurde tot 1821-1822 alvorens een belastingstelsel met bijpassende tarieven was gevonden waarmee beide partijen konden leven.

De onderwijswet van 1806 werd nu ook op het Zuiden toegepast: er kwamen nieuwe lagere scholen, de kwaliteit van de leerkrachten werd verbeterd door vorming en inspectie en het klassikaal onderwijs werd ingevoerd. In het middelbaar onderwijs werden athenea gesticht. Er kwamen in 1815 nieuwe statuten voor de universiteiten van Leiden, Utrecht en Groningen en dit model werd een jaar later toegepast op de nieuwe universiteiten te Gent, Leuven en Luik.

Vanaf 1825 begonnen liberale en katholieke parlementsleden en publicisten steeds meer eisen te stellen: vrijheid van onderwijs, echte persvrijheid en vrijheid van vereniging. Er werden veel petities ingediend. Grote tegenstand ondervond de koning bij het invoeren van zijn taalwetten. Hij besloot namelijk het Nederlands als unificerend middel bij uitstek te hanteren. De provincies Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg en de arrondissementen Brussel en Leuven werden verplicht voor openbare aangelegenheden alleen de Nederlandse taal te gebruiken. Franstaligen kregen in de nationale bestuursorganen weinig kansen. In 1823 werd ook een begin gemaakt met de geleidelijke vernederlandsing van het lager en middelbaar onderwijs in deze streken. We komen op deze taalkwestie nog uitgebreid terug.

¹ Deze beschouwing is gebaseerd op: J. Rogiers en N.C.F. van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1993).

Maastricht: hoofdstad van de provincie Limburg

In het jaar 1814 kwam er een einde aan de Franse Tijd. In januari trokken de Franse troepen zich terug uit het departement Nedermaas. Op 5 mei 1814 werd de stad Maastricht aan de 'Hollanders' overgedragen. Bij de eerste vrede van Parijs (30 mei 1814) werd Maastricht bij België gevoegd en officieel onder het gezag van Prins Willem van Oranje gesteld, daar deze namens de Bondgenoten België zou besturen, totdat op het Congres te Wenen de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden definitief geregeld zou zijn. Deze besluiten brachten echter geen veranderingen in de bestaande toestand te Maastricht.² Bij de inbezitting van de stad op 5 mei 1814 door Bangeman Huygens en Vrijthoff, commissarissen vanwege de Verenigde Nederlanden, werd het stadsbestuur onder nieuwe benamingen voorlopig in functie gelaten. De meier, de adjunctmeiers en de Municipale Raad noemde men sindsdien respectievelijk burgemeester, vice-burgemeesters en gemeenteraad. Chrétien Coenegracht werd als burgemeester gehandhaafd totdat de Koning in mei 1815 A.C. Membrède benoemde. Deze was in de Franse Tijd onder andere gedeputeerde geweest van het departement Nedermaas.³

Het Nederlandse gezag was nog beperkt tot Venlo, Stevensweert, Maastricht en de voormalige Staatse dorpen aan de westzijde van de Maas. Maastricht en deze dorpen werden tot de zuidelijke gewesten gerekend en bestuurd door Willem I, die sinds augustus 1814 gouverneur-generaal van België was. Met ingang van 1 januari 1815 werd het ten westen van de Maas gelegen vroegere Generaliteitsgebied, evenals Venlo en Maastricht, voorlopig bij de provincie Brabant gevoegd en vanuit Brussel en Eindhoven bestuurd. Pas in mei 1815 kwamen ook de gebieden ten oosten van de Maas aan de koning der Nederlanden. Toen werd het mogelijk de definitieve omvang van de provincie Limburg vast te stellen. Deze bestond uit het voormalige departement Nedermaas en uit gedeelten van het vroegere departement van de Roer, die aan de koning der Nederlanden waren afgestaan bij de Traktaten van Wenen in 1815. Maastricht werd de hoofdstad van de nieuwe provincie.⁴

In oktober 1815 werd de eerste gouverneur van de provincie benoemd. Dit was Charles de Brouckère. Zijn carrière toont aan, dat het in die tijd heel gewoon was, dat ambtenaren die onder een voorgaand bewind gefunctioneerd hadden, overgenomen werden door een nieuw gezag. Hierin school ook voor de personen zelf geen enkel gevoel van verraad; het was een soort continuïteit van hun loopbaan. Ramakers beschrijft de carrière van deze gouverneur als volgt:

'In 1785 begonnen als schepen van het Brugse Vrije in het Ancien Régime, in 1787 rechter tijdens de modernistische hervormingsbeweging van Jozef II, in 1790 schepen tijdens de Brabantse Omwenteling, dan ambteloos burger om eind 1792 te kiezen voor de revolutionaire Fransen; doch dat gaat – zo lijkt het – niet van harte. In 1793 hersteld als schepen van het Vrije, aanvaardt hij eind 1794 een bestuurlijke functie in het tweede Franse bewind. Na een adempauze is hij sedert 1797 als rechter actief en blijkbaar als een redelijke competente, gezien zijn promoties naar en in Brussel.'⁵

Een belangrijk onderdeel van de taken van de gouverneur was het bekleden van het voorzitterschap van de Provinciale Statenvergadering. Deze vergaderingen vonden in het Frans plaats,

² P.J.H. Ubachs, 'Van tricolore tot driekleur Maastricht 1814-1815', in: *Miscellanea Trajectensia* (Maastricht 1962) 581-582. Hierna aangehaald als: Ubachs, 'Maastricht 1814-1815'.

³ Blondin, *Maastrichtse Vroedschap*, 7-10. Zie bijlage I voor de biografieën van deze burgemeesters. Zie ook het familie-archief Membrède in hoofdstuk 2.

⁴ Alberts, *Geschiedenis Limburg* II, 154-155.

⁵ E.P.M. Ramakers, 'Charles de Brouckère, gouverneur van Limburg 1815-1828', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 12-13. Hierna aangehaald als: Ramakers, 'Charles de Brouckère'.

maar de verslagen werden, zeker na 1823, toen voor Limburg het Nederlands als officiële taal was voorgeschreven, in de landstaal opgetekend.⁶

Het vertrek van de Fransen werd alleen betreurd door de mensen die voordeel hadden gehad van het Franse bewind. Dit was vooral de bovenlaag van intellectuelen, fabrikanten en grootgrondbezitters. De grootste groep van de bevolking bleef onverschillig. Het enige dat men wilde was rust: 'On voulait du repos.' Ubachs, wijst erop, dat men voorzichtig moet zijn met de gegevens over de houding van de inwoners van Maastricht. De ambtelijke berichtgeving was vaak tendentius en de opinie in geschriften van particulieren gold vaak niet voor de hele bevolking. In de kranten werd voor het plaatselijke nieuws maar een bescheiden plaatsje ingeruimd, zodat we daar ook niet veel wijzer van worden. Iets meer kunnen we te weten komen uit een dagboek van winkelier Jean Louis Deplaie uit de Wijker Hoge Brugstraat. Zijn aantekeningen lopen van 22 januari tot 14 mei 1814. Ubachs vertelt ons hier het volgende over: 'Hij was niet Fransgezind. Hij maakte in zijn notities voortdurend duidelijk onderscheid tussen de burgerij en de Fransen met hun aanhang. De Wijker winkelier haatte de Fransen niet; veeleer beschouwde hij ze als lastige indringers, die het welzijn van zijn geliefde vaderstad en haar inwoners belaagden.'⁸

De komst van de 'Hollandse' troepen werd echter ook met enige argwaan gadeslagen. Vooral in Maastricht was men bang, dat door het niet herstellen van de tweeherigheid de stedelijke autonomie in het geding zou komen.⁹ Ook vreesde men voor een te grote overheersing van het protestantse Noorden. De inwoners van Maastricht waren nu wel Nederlandse onderdanen, maar ze ontstaken niet meteen in geestdrift voor Oranje. Als er al enig blijk van sympathie was, kwam dit door bepaalde toevallige omstandigheden. Zo had de enige zuster van stadhouder Willem V, Caroline, als vrouw van de Prins van Nassau-Weilburg, militair gouverneur van Maastricht, jarenlang hier gewoond en zij was er gezien om haar gemoedelijke eenvoud.¹⁰

Maastricht heeft op economisch gebied wel wat te danken aan Willem I. Hij bevorderde de industrie door de aanleg van goede water- en landwegen, onder andere de Zuid-Willemsvaart en de weg van Maastricht naar Vaals. De vrees van de katholieken, dat hij ze zou beperken in de uitoefening van hun godsdienst, was ongegrond. Willem I handhaafde het Bonapartistisch concordaat van 1801, dat vrijheid van godsdienst inhield.¹¹

Het grote publiek had weinig interesse voor de bestuurswisseling. Alleen de bovenlaag van de bevolking kwam wel eens in verzet. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de schutterijkwestie. De gemeenteraad maakte al sedert 1816 bezwaar tegen de wet op de stedelijke schutterijen. Uitvoering van de wet en betaling van de schutters waren het probleem. Deze wet was vóór de grondwet van 1815 ingevoerd en zou volgens de raad niet gelden voor de zuidelijke provincies van het Koninkrijk. De koning ontsloeg Hennequin (lid van het college van burgemeesters) en negen andere raadsleden.¹² Zij werden voor de rechter gedaagd. De raadsleden waren niet vervolgbaar. Hennequin kreeg vrijspraak. De wetbepalingen werden echter toch uitgevoerd en

6 Ibidem, 22.

7 P.J. H. Ubachs, 'De Nedermaas niemandsland 1814-1815'. Citaat van Henckens in *Mémoires se rapportant à son service militaire au 6e régiment de chasseurs à cheval français de février 1803 à août 1816*, publié par son fils E.F.C.A. Henckens (Den Haag 1910) 197. PSHAL 100 (1964) 213.

8 Ubachs, 'Maastricht 1814-1815', 583.

9 Alberts, *Geschiedenis Limburg* II, 158.

10 L.J. Rogier, 'Nederlands Limburg 1813-1963', *De Maasgouw* 83 (1964) 79. Hierna aangehaald als: Rogier, 'Nederlands Limburg'.

11 Ibidem, 80-81.

12 Zie over Hennequin bijlage I: Biografieën.

de schutterij bleef. De koning vond dat deze onbetrouwbaar werd, toen de liberaalgezinde Ch.M.J.G. de Brouckère, zoon van de gouverneur, in 1828 het commando over de schutterij kreeg; in 1830 werd deze opgeheven.¹³

In Maastricht werden de liberale ideeën voornamelijk uitgedragen door de intellectuelen. Ze gingen samenwerken met de katholieken, die ook hun grieven hadden, onder andere vanwege hun achterstelling bij de benoemingen in overheidsdienst. De dwang om het Nederlands te gebruiken als officiële taal stoorde veel mensen. De bovenlaag sprak meestal Frans, het gewone volk het Maastrichts dialect. Het Nederlands was in deze stad een soort vreemde taal. Volgens Geurts was de tegenstand tegen het Nederlands geen onwil. De weerzin was vooral te wijten aan de monopoliepositie die deze taal ging innemen en de snelheid waarmee alles doorgevoerd werd. De dialecten waren in Limburg nu eenmaal de communicatiedragers.¹⁴ Voor Willem I was zijn taalpolitiek echter erg belangrijk.

De taalpolitiek van koning Willem I

Willem I was koning geworden van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, die tezamen een bolwerk zouden vormen tegen een eventuele Franse expansiedrang. Het eerste van de acht artikelen over deze vereniging luidde: 'Cette réunion sera intime et complète, de façon que les deux pays ne forment qu'un seul et même état.'

Willem I zag wel in, dat de twee gebieden erg verschillend waren. Het Noorden had weerstand kunnen bieden tegen de verfransing in taal en zeden. In het Zuiden waren de Vlaamse politieke en economische leidende kringen grotendeels verfranst. Dit was mede te danken geweest aan de inlijving bij de Oostenrijkse Nederlanden vóór de Franse Tijd. De 'verlichte' staatshoofden, Maria Theresia en Jozef II bevorderden de Franse cultuur en de Franse taal.¹⁵ Bovendien heeft de Franse Tijd zelf de verfransing natuurlijk nog meer doen toenemen. In Maastricht waren het nu niet alleen maar de leidende kringen, maar ook veel zakenlieden, die Fransgezind waren. Dit wilde niet altijd zeggen, dat zij de Franse cultuur gingen uitdragen. Het was vooral de Franse taal waar zij het nut van inzagen voor hun handel.

Willem I had als staatshoofd geen gemakkelijke taak. Hij moest proberen Noord en Zuid tot een hechte eenheid te maken. In de zuidelijke provincies waren de politiek en sociaal-economisch leidende kringen grotendeels verfranst. Zij bestonden juist uit ondernemende en vooruitstrevende mensen op verantwoordelijke plaatsen, die Willem I erg nodig had voor het opbouwen van een moderne staat. Het was voor hem dus heel belangrijk om van deze mensen echte Nederlanders te maken en het belangrijkste middel hiertoe zag hij in de taalpolitiek. Aan de basis van deze politiek lag een kruising van politieke en nationalistische leerstellingen. Enerzijds de opvatting dat staatseenheid taaleenheid impliceert en dat de school dienstbaar moet worden gemaakt aan deze politiek (dit was het Frans-revolutionaire idee: één staat, dus één taal); anderzijds de mening, ontleend aan het Duits taalnationalisme van Herder, dat het ene volk zich in het bijzonder onderscheidt van het andere door een eigen taal.¹⁶

Volgens Witte en Van Velthoven¹⁷ is taal een centraal gegeven in elk proces van natievor-

¹³ Alberts, *Geschiedenis Limburg* II, 162.

¹⁴ A.J. Geurts, 'Historische aspecten van de provincie(s) Limburg, 1815-1848', *De Maasgouw* 105 (1986) 53. Hierna aangehaald als: Geurts, 'Limburg 1815-1848'.

¹⁵ Smeijers, 'Vlaamse taal', 239.

¹⁶ De Jonghe, *Taalpolitiek*, 16.

¹⁷ Els Witte en Harry van Velthoven, *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief* (Brussel 1998) 15-16.

AANKUNFTING van 16 december 1822 n. 2, nopens het uitsluitend gebruik der land-of Nederduitse taal, na 1° januari aansaande.

De STAATSRaad, Gouverneur der provincie Limburg, Ridder van de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

De rigtige uitvoering Zyner Majesteits besluit van 15 september 1819 (officieel Dagblad n. 48), en speciaal die van art. V van hetzelfde willende verzekeren; schryft by deze de plaatselyke Besturen en verdere belanghebbende Autoriteiten in deze provincie, of wie het wyders moogt betreffen, aan, om zich te rekenen van 1° januari aansaande, voor de briefwisseling met hogere en ondergeschikte ambtenaren, zoo wel als met partikulieren, alsmede voor de behandeling van alle zaken hoegenaamd, welke zy ambtsbale te verrigten hebben, by uitsluiting van de landtaal te bedienen.

Zullende ingelyke, te rekenen van gezegd tydstop van 1° januari aansaande, het Memoriaal administratief, slechts in de land-of Nederduitse taal, zonder fransche vertaling, worden uitgegeven.

En worden de plaatselyke Besturen uitgenoodigd deze resolutie in hunne respectieve gemeenten te doen afkondigen en aanplakken, omme waar zulks te doen gebruikelijk is, ten einde een iegelyk er van kennis drage; zullende dezelve voorts in het Memoriaal administratief worden geplaatst, en drie herhaalde reizen; van acht tot acht dagen, in het provinciaal Dagblad.

Maastrecht, den 16 december 1822.

Den Smatraad, Gouverneur,

C. DE BROUCKERE.

Circulaire du 16 décembre 1822 n. 2, concernant l'usage exclusif de la langue nationale ou des Pays-Bas, au premier janvier prochain.

Le Conseiller d'Etat, Gouverneur de la province de Limbourg, Chevalier de l'Ordre du Lion Belgique.

Voulant assurer l'exacte exécution de l'arrêté de Sa Majesté du 15 septembre 1819 (Journal officiel n. 48), et spécialement celle de l'art. V de cet arrêté; invite les Administrations locales et autres Autorités intéressées, dans cette province, ou ceux que la chose pourra concerner, à se servir, à dater du premier janvier prochain, exclusivement de la langue nationale pour la correspondance tant avec les Autorités supérieures et subordonnées, qu'avec des particuliers, ainsi que pour toutes les affaires quelconques, qu'elles auront à traiter d'office.

A dater de la même époque du 1 janvier prochain, le Mémorial administratif ne paraîtra que dans la langue nationale ou des Pays-Bas, sans traduction française.

Les Autorités locales sont invitées à faire publier et afficher la présente résolution dans leurs communes respectives, aux endroits accoutumés, afin que chacun en soit informé. La présente sera, en outre, insérée au Mémorial administratif, et à trois différentes reprises, de huitaine à huitaine, dans le Journal de la province.

Maestricht, le 16 décembre 1822.

Le Conseiller d'Etat, Gouverneur,

C. DE BROUCKERE.

Bekendmaking in het Frans en in het Nederlands dat vanaf 1 januari 1823 ambtenaren in de provincie Limburg alleen nog in het Nederlands mogen corresponderen. Memoriael Administratief Provincie Limburg nr. 63 (1822). Coll. SHCL.

ming. Territorium en taal zijn aan elkaar gekoppeld. De natie werd ook in het verleden het beste tot uitdrukking gebracht door één taal, ook al speelden andere factoren zoals godsdienst, gemeenschappelijke geschiedenis en dergelijke een belangrijke rol in het proces. Taalpolitiek vormde daarom een onlosmakelijk onderdeel van het natievormingsproces dat zich in alle westelijke landen voltrok. Taal is bovendien meer dan een instrument om te communiceren. Ze is ook de expressie van een welbepaalde cultuur. Ingrijpen in een taalgemeenschap is dus tevens interfereren in een cultuurgemeenschap.

Willem I had duidelijk te doen met verschillende cultuurgemeenschappen. Het Zuiden was verdeeld in een Franstalig gebied, het Walenland, waar de mensen duidelijk eentalig waren, en Vlaanderen, een gebied waar twee talen gesproken werden: Vlaams en Frans. Het gewone volk sprak geen Frans, maar alleen zijn eigen Vlaams dialect. In de hogere standen spraken en verstonden de meesten nog wel het Vlaams, maar als schrijf- en beschaafde omgangstaal hadden zij vooral het Frans leren gebruiken. De Coninck, minister van Binnenlandse Zaken van 1817 tot 1825, schreef over de Vlaamse provincies aan Van Maanen, in die tijd minister van Justitie:

'Men verstaat in die provinciën het Vlaamsch voor zoverre die taal in de huishoudelijke, in de gewone behoeften des levens te pas komt. Te dezen opzichte staan de boer en de stedeling, de ambachtsman en de magistraatpersoon, de eenvoudige burgerman, wiens geheele opvoeding bestaat daarin dat hij heeft leeren lezen en schrijven, en hij, die op de hogeschool den naam van een verlicht man

heeft verkregen, tamelijk op een en dezelfde hoogte. Allen verstaan het Vlaamsch bijna even goed; dat is te zeggen, het Vlaamsch kan, zooals het door hen gekend wordt, noch den eenen, noch den anderen dienstig zijn tot het stellen van akten van eenig belang. De advocaat kan daarvan geen gebruik maken tot het duidelijk en klaar uiteenzetten der gronden waarop het regt van zijnen cliënt berust; het kan de regter van geen dienst wezen tot het duidelijk en verstaanbaar opmaken van een vonnis; andere beambten kunnen zich van de Vlaamsche taal, zoo zij dezelve al machtig zijn, niet bedienen tot het geven van instructiën aan hunne onderhoorigen, in welke zij, door het wanhebbelijke van de taal zelve, aan de waardigheid van hunnen post te kort zouden doen..... Ik ben van oordeel, dat men in de allereerste plaats in deze provinciën de Nederduitsche taal moet leeren, omdat men die taal daar niet kent, ten minste zóó niet kent, dat van dezelve door verlichte mannen in eenige belangrijke be-raadslagingen gebruik kan worden gemaakt.¹⁸

Vóór hem, in de achttiende eeuw, had J.B.C. Verlooy, zoals we al opgemerkt hebben, in zijn *Verhandelingen op d'Onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* (1788) ook aangedrongen op het gebruik van de moedertaal, want de zorg voor eigen taal en cultuur achtte hij een voorwaarde voor de ware vrijheid. Hij zegt in dit geschrift onder andere:

'Daerom, laet ons gezamentlyke Nederlanders, schoon wy van staet geschyden zijn, ons ten minsten in de Nederlandsche konsten aenzien als gevaderlanders en gebroeders. Laet-ons gezamender-hand ons gevoegzaam Nederduytsch handhaven, eeren en versieren: en dat eyndelyk de Tael van den Vrydom ook eens de tael der konsten zy.'¹⁹

In de negentiende eeuw was er nog geen sprake van een gemeenschappelijke moedertaal. In de Gemengde Grondwetcommissie van 1815, samengesteld uit Noordelijke en Zuidelijke Nederlanders, was de voertaal in de beraadslagingen het Frans, niet alleen omdat er Walen aan deel namen, maar ook omdat de Vlamingen zich in hun eigen taal niet behoorlijk konden uitdrukken. Zij schaamden zich voor deze taal en beschouwden deze als een soort 'patois'. Ook in de Raad van State en de Staten-Generaal voerden de Belgen van Vlaamse afkomst steeds het woord in het Frans en Cruts, procureur-crimineel te Maastricht, constateerde in 1821, dat het grootste gedeelte van de grondeigenaren in Limburg nog de gewoonte had hun zaken in het Frans te regelen. Als men in het Zuiden een lezend publiek wilde bereiken dat zich voor culturele zaken interesseerde, moest men dit in de Franse taal doen. Er waren haast geen Vlaams-talige kranten. Het leidende dagblad was *Le Courier des Pays-Bas*. Zelfs de regering gaf in de jaren van de machtswisseling een Franstalige krant uit: *Le National*.²⁰

Dit alles was niet zo verwonderlijk, want koning Willem I had te maken met twee generaties intellectuelen die verfranst waren: op de eerste plaats was er de groep van mensen van rond 1780, die zich hadden moeten aanpassen om iets te kunnen bereiken in de sociale wereld waarin zij zich geplaatst zagen toen zij volwassen werden. Daarnaast was er de generatie van rond 1800, die in een volkomen Franse sfeer opgegroeid was. Bovendien had er ook nog een sociaal-economische omwenteling plaatsgevonden. Een nieuwe leidende stand was geboren, waarvan de belangen verknoopt waren met de nieuwe orde. De taal van deze stand, de moderne burgerij, was het Frans; dit was namelijk de taal van de 'Beschaving' en de 'Vooruitgang'.

18 De Jonghe, *Taalpolitiek* 24 noot 1.

19 A.M. Hagen, *O schone moedertaal. Lofzangen op het Nederlands 1500-2000* (Amsterdam 1999) 38-39. Hierna aangehaald als: Hagen, *O schone moedertaal*. Verlooy werd geboren in Houtvenne in de Belgische Kempen. Hij studeerde rechten in Leuven en werd advocaat bij de Raad van Brabant in Brussel. Hij kwam in contact met belangrijke politieke figuren. In 1789 was hij een van de leiders van de Brabantse omwenteling. Hij was in de Franse Tijd een loyale francofiële ambtenaar. Dat laatste is vreemd, want hij pakte stevig uit tegen het Frans in zijn opstandig geschrift van 1788. De zorg voor eigen taal en cultuur achtte hij een voorwaarde voor de ware vrijheid.

20 De Jonghe, *Taalpolitiek*, 26.

Deze stand leefde en dacht in een sfeer van Franse denkbbeelden. Franse boeken en dagbladen waren hun voorbeelden en hun bron van kennis. Toch probeerde Willem I aan het begin van zijn regering en zelfs al in de overgangstijd tussen het Frans en Nederlands bewind, de Franse taaldecreten af te zwakken.

Op 18 juli 1814 werd er een taalbesluit uitgevaardigd door de Oostenrijker Vincent, gouverneur-generaal der Zuidelijke heroverde gebieden. Hij moest de Belgen op de vereniging met het Noorden voorbereiden. Dit taalbesluit kwam nog niet onvoorwaardelijk op voor de landstaal, maar er was ook geen echte taalvrijheid. De notariële en burgerlijke akten mochten in het Nederlands of in het Frans opgesteld worden, maar de registratie ervan moest geschieden in het Frans of in elk geval voorzien zijn van een Franse vertaling.

Op 1 oktober 1814 ging Willem I in zijn taalbesluit een stapje verder. Nu was er geen Franse vertaling meer nodig bij Nederlandstalige akten. We zien hierbij het volgende principe: in het Verenigd Koninkrijk was er slechts één landstaal, het Nederlands. Het Frans werd in het Walenland geduld omdat het niet anders kon. De streektaal in de Vlaamse provincies zou het Nederlands moeten zijn.

De grondwet van 1815 bepaalde niets over het officiële taalgebruik in het meertalige rijk. Tot 15 september 1819 bleven de Franse taaldecreten in het Zuiden van kracht in het bestuur en het recht (niet in de burgerlijke en notariële akten). Achter de schermen werd er echter hard gewerkt aan een nieuwe taalpolitiek. Van grote invloed was het optreden van de minister van Justitie C.F. van Maanen.²¹ Deze wilde de rechten van het Nederlands verdedigen. In zijn ministerie mocht alleen Frans gesproken worden als het strikt noodzakelijk was. De interne administratie mocht alleen in het Nederlands geschieden. Als er uit het Zuiden Franse brieven kwamen, werden die in het Nederlands beantwoord, met een Franse vertaling. Van Maanen vond dat men de Nederlandse taal met dwang kon opleggen. Volgens hem bestond er geen beter middel dan het herstel van de moedertaal om 'het toekomstige geslacht terug te geven aan een eigen vaderland, een eigen nationale zelfstandigheid'.²²

Tegenover Van Maanen stond de Minister van Binnenlandse Zaken P. de Coninck, een Zuid-Nederlander, die voor meer taalvrijheid was.²³ Deze stelde vast, dat de verfranse ambtenaren, magistraten en advocaten in Vlaanderen gevaar liepen hun baan te verliezen als het Nederlands verplicht zou worden gesteld. Hij zag de taalproblematiek vooral als een kwestie van tijd en geduld. Er konden alleen voorbereidende maatregelen genomen worden zoals: scholen oprichten waar goed Vlaams geleerd werd, slechts personen benoemen in administratie en justitie die beide talen min of meer machtig waren en het gebruik der beide talen facultatief verklaren vanaf 1 januari 1819. Na verloop van minimaal tien jaar kon aan het uitsluitend gebruik van het Vlaams gedacht worden.²⁴

Willem I koos partij voor Van Maanen. De koning wilde de taaldwang niet onmiddellijk, maar pas vanaf 1 januari 1823 invoeren. Op 15 september 1819 vaardigde hij een Koninklijk Besluit ten aanzien van de taal uit. Vanaf 1 januari 1823 zou in de provincies Limburg, Antwerpen, Oost- en West-Vlaanderen in officiële stukken Nederlands gebruikt moeten worden. Ambtenaren die vanaf 1 januari 1823 niet over een voldoende kennis van de landstaal beschikten, moesten afhankelijk van hun kundigheden en verdiensten, naar de Waalse of Duitse ge-

²¹ Zie bijlage I: Biografieën.

²² De Jonghe, *Taalpolitiek*, 78 noot 2 en 3.

²³ Zie bijlage I: Biografieën.

²⁴ De Jonghe, *Taalpolitiek*, 79.

bieden overgeplaatst worden. Kandidaten met onvoldoende kennis van de landstaal, kwamen niet meer voor ambtelijke posten in aanmerking.

Veel ambtenaren en politici trokken hun conclusies uit deze besluiten. De burgemeester van Maastricht J.F. Hennequin, die uitsluitend het Frans beheerste, schreef de koning, dat hij afstand deed van zijn administratieve ambten. Op zijn leeftijd (hij was toen 47 jaar oud) kon hij onmogelijk nog een nieuwe taal leren. Tegelijk diende hij zijn ontslag in als lid van de Staten-Generaal en gaf daarvan ook kennis aan de Gedeputeerde Staten van Limburg.²⁵

Voor Franstalige ambtenaren was het een spannende tijd. B.W.J. Cruts, procureur-crimineel te Maastricht, schreef op 2 februari 1821 een zeer uitvoerig rapport aan Van Maanen over de publieke geest in de provincie Limburg. Hij verklaarde hierin, dat men de weerstand tegen de landstaal niet moest zien als een vorm van vijandschap tegenover de regering, maar dat deze moest worden begrepen uit de loop der geschiedenis in deze streek. De meeste mensen spraken een soort 'brabbeltaal'. In de Waalse dorpen verstond men helemaal geen Nederlands en de hogere standen waren verfranst. Bovendien was het Frans twintig jaar lang de bestuurstaal geweest.²⁶

Van Maanen schreef op 22 april 1816 een brief naar de procureur des konings te Maastricht P. van Slijpe naar aanleiding van verschillende staatjes, declaraties en rekeningen, die allemaal in het Frans geschreven waren. Op 1 mei stuurde Van Slijpe een uitvoerig rapport terug over de taaltoestand bij de justitie in Limburg.²⁷ De procureur zei in zijn correspondentie met de gouverneur, dat hijzelf nu eens Nederlands, dan weer Frans gebruikte. De taalkeuze hing af van het onderwerp en van de persoon aan wie hij schreef. Als een brief van een autoriteit kwam en in het Frans opgesteld was, antwoordde hij voor de duidelijkheid ook in die taal. Op het kantoor van de registratie en de domeinen scheen men alleen Frans te kennen. Men weigerde daar zelfs Nederlandstalige stukken te behandelen als er geen Franse vertaling bijgevoegd was. Een ander probleem bij de justitie vormde het hooggerechtshof te Luik. Hier kende men geen Nederlands. Alle stukken, die uit Maastricht in het Nederlands aangevoerd werden, zouden eerst vertaald moeten worden. Dat zou een kostbare zaak zijn. Er zouden volgens hem enkele Nederlandstalige personen aan dit hof benoemd moeten worden om deze kwestie op te lossen.

Op 24 februari 1823 schreef Van Slijpe weer naar Van Maanen over de kwestie van de rechterlijke autoriteiten. Nu gebruikten alle ambtenaren het Nederlands in al hun ambtelijke verrichtingen. Alleen hijzelf moest af en toe in het Frans corresponderen met de procureur-generaal te Luik, omdat deze geen woord Nederlands verstond. In zijn brief vroeg hij ook toestemming voor de officieren van de arrondissementsrechtbanken in de provincie Limburg om hun personele correspondentie met de procureur-generaal te Luik in het Frans te mogen voeren. Van Maanen stemde hiermee in.²⁸

De meeste verzoekschriften tot handhaving van het Frans kwamen van de advocaten uit Brussel. Van Maanen en de koning gingen door de knieën en voor enkele advocaten in deze stad werd een uitzondering gemaakt. Andere advocaten werden door deze toegevendheid van de koning aangemoedigd en stuurden ook verzoekschriften in, die haast allemaal afgewezen werden. Dit was ook het geval met de petitie van Mockel en Destouvelles, beiden advocaat te

²⁵ F. Blauwkuip, *De taalbesluiten van koning Willem I* (Assen 1920) 83.

²⁶ *Ibidem*, 85.

²⁷ *Ibidem*, 114-120.

²⁸ *Ibidem*, 139-140.

Maastricht, de eerste een Waal uit Luik en de tweede een Fransman.²⁹

Er werden in de jaren 1828-1830 heel wat petitie's ingediend bij de koning, die behalve meer taalvrijheid ook andere zaken bepleitten, zoals vrijheid van drukpers, verlichting van belastingen, een betere organisatie van de rechterlijke macht en ministeriële verantwoordelijkheid. Volgens Ramakers kwamen er maar weinig petitie's uit Limburg. Terwijl uit andere gebieden in het Zuiden vragen kwamen om de Franse taal te mogen blijven gebruiken, waren deze in de Limburgse petitie's niet te vinden en ook niet in de pers. Uit Maastricht kwamen twee verzoekschriften: een van eind februari 1828 en een ander van 26 november van hetzelfde jaar. Deze waren opgesteld in het Frans.³⁰

Op 28 augustus 1829 deed de koning een eerste toegeving. Het gebruik van 'eene andere dan de Nederlandsche taal' was voortaan toegestaan voor de redactie van sommige akten en in strafzaken. De oppositie nam met deze concessie echter geen genoegen. Daarom liet de koning op 11 december 1829 doorschemeren meer liberale maatregelen te zullen nemen. Deze werden een feit op 4 juni 1830, toen hij het Koninklijk Besluit tekende, dat het gebruik van het Frans in de Vlaamse gewesten onbeperkt toeliet. Hoe kwam de koning hiertoe?

Volgens De Jonghe³¹ was Willem I, als modern vorst, in het Zuiden aangewezen op de steun van de vooruitstrevende en verlichte standen. Deze waren Fransgezind. Bovendien kregen de katholieken in het Zuiden steeds meer liberale sympathieën, omdat zij dachten, dat de scheiding van Kerk en Staat hen voordeel kon bieden in de vorm van vrijheid van onderwijs. De liberalen ijverden vooral ook voor vrijheid van drukpers. Beide partijen voerden aan, dat taalvrijheid een natuurrecht was.

Willem I heeft te veel vertrouwd op de staatsmacht en niet op de werking van de tijd. Hij heeft zich te veel laten leiden door de minister van justitie Van Maanen, die in de taaldwang een middel zag om het Zuiden te nationaliseren. Deze taalpolitiek kwetste de gevoelens van de verlichte standen.

Ook het Noorden van Nederland heeft niet meegewerkt om het Zuiden op te nemen in het Verenigd Koninkrijk. Men was al lang blij, dat er geen verdere moeilijkheden ontstonden en het interesseerde de meeste mensen in het Noorden niet of er nu Frans of Nederlands gesproken werd in het Zuiden.

De ontwikkelingen in Zuid-Nederland en in Maastricht, 1830-1839

In het Zuiden kwamen de grieven tegen de koning van verschillende zijden. De liberalen eisten meer vrijheden, de katholieken waren onder andere gekant tegen de instelling van het Leuvense Collegium Philosophicum in juni 1825. De katholieken en liberalen verenigden zich in een monsterverbond en drongen zelfs aan op een afscheiding van 'Holland'. De koning gaf aarzeland aan bepaalde grieven toe. Zo werd het Collegium Philosophicum in 1829 facultatief gesteld en een jaar later opgeheven. Bovendien kwam er een nieuwe perswet tot stand, die echter niet alle eisen inwilligde.

De protesten liepen hoog op; de meeste kwamen uit West-Vlaanderen. Er werd aangedrongen op meer vrijheid van godsdienst, onderwijs en pers. Het kwam tot een echte volks-

²⁹ De Jonghe, *Taalpolitiek*, 164-169.

³⁰ E.P.M. Ramakers, "Een schuldig pligt-verzuim?" *Petitebewegingen in Limburg tot herstel van grieven 1828-1830*, in: *Maaslands melange* (Maastricht 1990) 206.

³¹ De Jonghe, *Taalpolitiek*, 374-375.

opstand op 25 augustus 1830. De revolutionairen stelden een voorlopige regering samen van negen leden die op 4 oktober 1830 de onafhankelijkheid van België uitriep.³²

In de loop van het najaar koos de provincie Limburg steeds duidelijker de kant van de Belgen. De Hollandse troepen werden er verdreven. Alleen in Maastricht handhaafde generaal B.C.J. Dibbets het Nederlandse gezag. Limburg (met uitzondering van Maastricht) nam dan ook als Belgische provincie deel aan het congres dat in november 1830 te Brussel bijeenkwam. Het voorlopige bestuur stelde een nieuwe grondwet op, die de liberale en katholieke wensen honoreerde. Men wilde wel een constitutionele monarchie, maar niet onder het huis van Oranje. Leopold van Saksen-Coburg werd koning. Bij de afscheidingsbepalingen was de stad Maastricht een twistappel, omdat het voor de inval van de Fransen een tweeherig gebied was geweest. Leopold maakte al spoedig aanspraak op deze stad.

Op 2 augustus 1831 trokken Nederlandse troepen België binnen en deze drongen het Belgische leger terug in de zogenaamde 'tiendaagse veldtocht'. Er volgde een wapenstilstand op grondslag van de status-quo ante en diensgevolge bleef de hele provincie Limburg met uitzondering van Maastricht onder Belgisch bestuur.³³ Het duurde tot 1838 voor Willem I inzag dat hij niets anders kon doen dan de scheidingsartikelen tekenen. Op 19 april 1839 werd het officiële scheidingstractaat tussen Nederland en België gesloten.

In de jaren 1830-1839 nam Maastricht een aparte positie in binnen de provincie Limburg omdat het als enige stad onder Nederlands gezag stond. Generaal Dibbets had het als commandant van de vesting niet gemakkelijk. De meerderheid van de burgerij was op de hand van de Belgische opstandelingen en zou zich graag bij hen aansluiten. Het was onmogelijk de stad geheel af te sluiten van de buitenwereld. Het garnizoen moest van levensmiddelen worden voorzien. De economische situatie in Maastricht zou door een volledige afsluiting ernstig verslechteren, hetgeen de medewerking van de burgerij niet ten goede zou komen.³⁴

Volgens Nouwen had Dibbets de handhaving van het gezag te danken aan een aantal factoren buiten zijn persoon om.³⁵ Als eerste noemt hij het staakt-het-vuren verdrag, dat de Europese grootmogendheden afgedwongen hadden. Het belette de Belgen de stad onder vuur te nemen. Verder was er de aard van de Maastrichtse bevolking zelf, die meer geneigd was tot verbale onvrede dan tot echt geweld. Tenslotte behoorden de meeste pro-Belgische stadsgenoten tot de kring van geletterden en beter gesitueerden, die liever uitweken dan hun nek uit te steken. Naar het voorbeeld van het bestuur van de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts vestigden zij zich in België.

Vaak is het aantal emigranten in deze tijd overdreven. Volgens Verbeet hadden in de jaren 1830 t/m 1838 1568 Maastrichtenaars de stad verlaten om verschillende redenen. Onder de 126 mannen die om politieke redenen vertrokken in de jaren 1830 en 1831, waren veel advocaten, rechters of ambtenaren van het provinciaal bestuur. Hij noemt hierbij onder andere Ch.M.J.G. de Brouckère jr. die minister werd in België en later burgemeester van Brussel, N.J.T. Cruts, die advocaat- generaal werd te Luik en Ch. Destouvelles, die lid werd van het Congres te Brussel.³⁶ Ook J.Th. Weustenraad en J.L. Jaminé, de redacteurs van het oppositie-

32 Von Busekist, *La Belgique*, 51, noot 234 en 235.

33 Alberts, *Geschiedenis Limburg* II, 171.

34 Ibidem, 173.

35 L.J.M. Nouwen, *De geboorte van Limburg* (Beegden 1990) 76-77.

36 G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong: welvaart en politiek dilemma 1814-1839* (Maastricht 1978) 214-217. Hierna aangehaald als: Verbeet, *Limburg op de tweesprong*.

blad *L'Eclaireur Politique, Journal commercial et littéraire*, verhuisden naar België. Op dit blad zullen we verderop in dit hoofdstuk nader ingaan.

Volgens Bos staat een vertrek van een belangrijk deel van de stedelijke bovenlaag niet onweerlegbaar vast.³⁷ Hij maakt een onderscheid tussen de bestuurlijke elite en de welstandselite. Deze elites overlappen elkaar slechts gedeeltelijk. Bij de 169 bestuurders en 167 welgestelden gaat het in totaal om 263 verschillende personen. Van de bestuurlijke elite verlieten er 38 van de 169 de stad, 34 van hen vestigden zich in België en 4 elders. Van de welstandselite vertrokken er 28 van de 167, van wie er 21 naar België gingen en 7 naar elders verhuisden. De conclusie van Bos is, dat er 42 mensen van de bovenlaag uit Maastricht tussen 1830 en 1845 naar België verdwenen. Dit lijkt niet zoveel, maar het was toch een flinke adering voor een stad van 22.118 inwoners (1830) die kampte met een moeilijke situatie.³⁸ Er ging veel rijkdom en bestuurlijke ervaring verloren.

Op economisch gebied ging het na 1831 weer wat beter, toen de heffing van in- en uitvoerrechten door de Belgen en tegenmaatregelen van de opperbevelhebber aanleiding gaven tot een drukke, oogluikend toegelaten smokkelhandel in het gebied tussen de Belgische douanelinie en de stad Maastricht. In november 1833 werd de Maas vrij gegeven voor het verkeer. Zodoende kwam er een opleving van de nijverheid. Petrus Regout vestigde in deze tijd zijn kristal- en aardewerfhuizen in de stad. Hierop komen we terug in het volgende hoofdstuk.

DE TAALVERHOUDINGEN IN MAASTRICHT

Net zoals in het vorige hoofdstuk gaan we uit van verschillende domeinen en maken we een onderscheid tussen het formele en informele gebruik van de taal. We maken gebruik van de volgende bronnen bij het onderzoek naar de formele domeinen:

- Archief van het Gemeentebestuur. Hierbij gaat onze interesse vooral uit naar de notulen en de ingekomen stukken.
- Archief van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid. Ook hier spelen de ingekomen stukken een belangrijke rol. Verder besteden we aandacht aan de briefjes bij de vondelingen.
- Notariële archieven. We volgen vijf notarissen wat de taal der akten betreft.
- Onderwijsarchieven. Hierbij maken we een onderscheid in lager en middelbaar onderwijs. We volgen vooral de belevenissen van de Rijkslagere School en het Athenaeum.
- De schriftelijke communicatiemiddelen. We maken een verdeling in almanakken, boeken en kranten.

Over het informele gebruik van de talen proberen we iets te weten te komen door bestudering van:

- Familie-archieven. We volgen onder andere de correspondentie van enkele families die we ook in het vorige hoofdstuk bespraken.
- Het toneel en het verenigingsleven. Het gaat hierbij vooral om secundaire literatuur. De verenigingen zijn in deze tijd belangrijker dan in de Franse Tijd, omdat we kunnen nagaan of het Nederlands meer invloed kreeg na het vertrek van de Fransen.

37 N. Bos 'Migranten en optanten. De uittocht van de Maastrichtse bovenlaag na de Belgische Opstand nader beschouwd', in: *Maaslands melange* 229-239.

38 Verbeet, Limburg op de tweesprong, 217.

Het bestuurlijke domein

De bestuurders en andere autoriteiten in Maastricht hadden het meeste te maken met de taalwetten van Willem I, want zij schreven officiële brieven en akten. Het is voor ons dan ook interessant om na te gaan of zij zich gehouden hebben aan deze taalverordeningen. We zullen eerst de documenten van het gemeentelijk bestuur bespreken, daarna die van de burgerlijke instellingen van weldadigheid en tenslotte de akten van de notarissen.

De gemeenteraad van Maastricht

We hebben van de gemeenteraad de notulen bekeken en ook de ingekomen brieven. Hierdoor kunnen we ons een goed beeld vormen van het gebruik der talen door ambtenaren en burgers. We tekenen hierbij wel aan, dat we deze bronnen kritisch moeten bekijken, want er waren natuurlijk veel standaardbrieven die door het overheidspersoneel geschreven werden. In de Franse Tijd moesten deze in het Frans opgesteld zijn. Men was daar waarschijnlijk zo aan gewend, dat het wel enige tijd duurde, voor men weer Nederlands ging gebruiken. Dit hoefde niet te betekenen, dat men tegen de vernederlandsing was, want het kan ook een vorm van gemakzucht geweest zijn. Voor de burgers was het niet duidelijk in welke taal ze de overheid moesten aanspreken en daarom kozen sommigen van hen in het begin nog vaak voor het Frans, omdat zij dit twintig jaar lang gewend waren geweest. Een dergelijke brief impliceert echter nog geen kennis van deze taal, maar meer een strategie om een verzoek ingewilligd te krijgen.

De notulen van de gemeenteraad geven ons een goed overzicht van het schriftelijk gebruik van de taal door de ambtenaren. De eerste jaren na het verdwijnen van de Fransen wist men waarschijnlijk niet goed welke taal men zou kiezen, want de notulen uit de periode van 11 augustus 1814 t/m 23 oktober 1817 waren de ene keer in het Frans en de andere keer in het Nederlands gesteld.³⁹ Dit gebeurde willekeurig, niet om en om. Na 23 oktober 1817 werden de verslagen van de vergaderingen steeds in het Nederlands opgetekend, maar bij de uitgaande brieven en rapporten was tot 1821 nog veel Frans te vinden.⁴⁰ Daarna had het Nederlands de overhand.⁴¹ Hieruit zouden we kunnen concluderen, dat de taalpolitiek van Willem I bij de officiële instanties ook vóór 1823 al invloed had, maar misschien heeft het ontslag van Hennequin en negen andere raadsleden in die tijd ook een rol gespeeld.

We geven enkele opmerkelijke details uit de bovengenoemde perioden die de taalverhoudingen weerspiegelen en die de houding van de gemeenteraad weergeven ten opzichte van de koning.

Op 1 april 1815 stelde de burgemeester aan de raad voor of 'het niet allergeenoeijlijkst ware, dat eene commissie uit de Regering zich benevens hem na Brussel begaf om aan onzen geëerbiedigten Souverein, tot de waardigheid van Koning der Nederlanden verheven, de gevoelens van liefde en eerbied der ingezetenen over te brengen'. De Raad benoemde Olislagers van Meersenhoven, Baron de Crassier en Nypels om 'zich zonder verwijl met den Heer Burge-meester te begeven tot de Koning, om aan Zijne Majesteit op eene gepaste wijze aan te bieden

³⁹ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummer 95: notulen gemeenteraad, 11 augustus 1814-23 oktober 1817.

⁴⁰ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummer 96 en 97: notulen gemeenteraad, 23 oktober 1817-1 juni 1819 en 20 juli 1819-18 december 1820.

⁴¹ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummer 98 en 99: notulen gemeenteraad 29 januari 1821-6 oktober 1823 en 16 oktober 1823-23 maart 1829.

de hulde van de Burgerij dezer stad met de betuiging dat zij, altoos gehoorzaam en getrouw alles zal bijdragen ter behoud van Koning en Vaderland'. Misschien heeft dit blijk van vaderlandsliefde wel geleid tot het gebruik van de Nederlandse taal in het begin van de regering van Willem I, want tot 29 november 1816 werden de verslagen van de vergaderingen in het Nederlands opgetekend. Daarna kwam weer meer Frans voor.

Op 11 april 1817 schreef Géry Colpin, een van de leden van de Raad, een brief, waarin hij onder andere zei: 'mon flamand est assez mal.'

Op 23 september 1817 werd in het Nederlands verslag gedaan van een ruzie tussen de heer Pichot, een der burgemeesters van de stad, en graaf Van Dam, commandant der vesting. In de Groote Sociëteit wilde Pichot alles weten over de militaire zaken van de stad. Van Dam was erg driftig, had een zweepje bij zich, waarmee hij Pichot op de benen sloeg. Hij had deze ook beledigd door te zeggen: 'Je vous pulveriserai, vous croyez être des Bourguemaîtres d'Amsterdam. Je me fous des Bourguemaîtres.' Hier blijkt dus duidelijk uit, dat de omgangstaal tussen de hoge heren in de Sociëteit het Frans was.

Op 11 augustus 1819 had men gesproken over een ontwerp van een verzoekschrift aan Zijne Majesteit aangaande de opheffing van de schutterij. Maastricht en Venlo waren de enige gemeenten waar de wet van 27 februari 1815 op de schutterij in werking was gebracht. Er heerste grote ontevredenheid bij de inwoners over de grote kosten. Bovendien onttrokken verschillende personen zich aan hun schuttersplicht. Het eerste ontwerp van de brief was in het Nederlands opgesteld en besloeg ongeveer anderhalve bladzijde. Door de heer Cruts werd dit afgewezen, omdat er volgens hem niet voldoende details in stonden. Er volgde een ander ontwerp in het Frans met meer gegevens en in hoogdravende stijl. Er werd gestrooid met vleierijen aan het adres van de koning en het vaderland. Over de stad Maastricht zei men het volgende: 'Son attachement pour votre Auguste Maison, la ville à laquelle aucun sacrifice ne compterait s'il était commandé pour l'intérêt du Prince et de la Patrie.' Dit ging vijf en een halve bladzijde zo door. Er was een deliberatie in de raad over de verschillende ontwerpen. De meerderheid van stemmen was vóór de Franse brief (elf tegen twee). De heren Roosen en Ross waren tegen. Van Slijpe, Brants en Rouffaer waren tegen beide ontwerpen. Op 18 oktober 1819 kreeg men bericht van Zijne Majesteit, dat de schutterij niet opgeheven werd.

Op de vergadering van 17 december 1819 besprak men de conditiën over de verpachting van de stadsbelasting. Het verslag hiervan was in het Nederlands, maar de artikelen waren in het Frans opgesteld. Een week later werden deze artikelen goedgekeurd. Op die dag werden ook de artikelen over de nachtwacht vastgesteld, echter in het Nederlands.

In het nieuwe jaar, op 3 januari 1820 werden de nieuw benoemde leden van de raad geïnstalleerd. De heer Mockel hield hierbij een redevoering in het Frans.

Op 7 maart 1820 behandelde men ook een verzoekschrift aan de koning inzake de tuinen der kruisheren, augustijnen en kapucijnen. Men reclameerde tegen de opeising van deze tuinen door de Administratie der Domeinen. Men wilde de tuinen houden als deel van de kazerne en voor het garnizoen. Het ontwerp was in het Frans opgesteld (in de commissie die hierover ging, was Mockel voorzitter). Door de raad werd voorgesteld deze brief in de nationale taal aan de koning te sturen. Er was niet bij vermeld wie van de leden van de raad dit voorstel gedaan had.

Dat de kwestie van de verschillende talen een rol gespeeld heeft in de gemeenteraad wordt ook duidelijk uit een verzoek van Hennequin op 26 juni 1820. Hij vroeg of hij de inhoud van de akten voortaan in het Frans mocht aanduiden, omdat hij het Nederlands niet machtig was. De

leden van de raad hadden hiertegen geen bezwaar. Ze beheersten allemaal het Frans, sommigen zelfs beter dan het Nederlands. De zaken konden in het Frans behandeld worden en men was het erover eens, dat eventueel ook het verslag van de vergaderingen wel in het Frans gedaan kon worden. (Voor zover we het hebben nagegaan, is dit laatste nooit gebeurd in deze periode). Men besloot de akten in het Nederlands op te stellen, altijd vergezeld van een Franse vertaling.

Hennequin werd belast met het schrijven van een brief naar de koning over de inkwartiering en kazernering der troepen en over de militaire transporten. Zoals te verwachten was, schreef hij deze brief in het Frans. Zelfs gewone zaken werden in het Frans behandeld, zoals blijkt uit een verslag van een commissie over het planten van nieuwe bomen op het Vrijthof (17 november 1820), ondertekend door Pichot, Rouffaer, Mockel, Cruts, Destouvelles, Colen en De Rijckholt.

Op 25 april 1821 werd er een Nederlandse brief verstuurd naar de koning over de zwaarigheden van de schutterij. Het getal van de schutters was niet in overeenstemming met het aantal inwoners. Men vroeg om vermindering van het aantal schutters. De raadsleden wisten maar al te goed, dat Willem I de Nederlandse taal belangrijk vond. Toen de burgemeester van Maastricht op 2 september 1822 bij de koning op audiëntie ging, hield hij daar een redevoering in de nationale taal.

Omdat het voor dit onderzoek interessant is te weten in welke taal het gemeentebestuur werd benaderd door officiële instanties en door de gewone burgers, hebben we de ingekomen stukken bekeken vanaf 1815 tot en met 1830. In het jaar 1815 waren de brieven van september tot december in een omslag gebundeld. Frans en Nederlands wisselden elkaar af, zowel in de correspondentie van het gemeentebestuur en de burgemeester als in die van andere instanties.⁴²

Burgemeester Membrède schreef bijvoorbeeld op 1 september een Franse brief naar de Raad van State, maar een Nederlandse naar de stadsbouwmeester. Militaire zaken werden veelal in het Nederlands afgehandeld, maar op 21 september kreeg de burgemeester een Franse brief van 'Le Garde-Magasin des Lits militaires'. De rest van de maand september waren er veelal Nederlandse brieven te vinden, onder andere van de Regenten van het Armenhuis, van een chirurgijn, van de Gouverneur der Provincie, die als zetters voor de repartitie van belasting in de stad benoemde: Rouffaer (koopman), Rutten ((brouwer) en Jessé (notaris).

In oktober ontving de gemeente een verzoekschrift in het Frans van Jean Martin Meertens (koopman) en Mockel (advocaat) ten behoeve van de inwoners van het Lantaarnstraatje. Dit naar aanleiding van een aanvraag tot het plaatsen van een paaltje in deze straat om het rijden van karren te beletten. Burgemeester Van Slijpe schreef in die maand een Franse brief aan 'Madame la Veuve Michiels', waarin stond dat haar vraag om een burgerlijk pensioen door de koning verworpen was.

Gouverneur Charles de Brouckère liet op 2 november in het Nederlands weten, dat hij graag een opgave had van de ingezetenen die niet katholiek waren met bijvoeging van de betreffende godsdienst. Ook wilde hij weten hoeveel hervormde of lutherse kerken en synagogen er waren, hoeveel 'leerraars' er werkzaam waren en in welke taal zij dienst deden. Een antwoord hierop hebben we niet gevonden. Van Slijpe schreef op die dag (2 november) aan de gouverneur een zakelijke brief over bepaalde ontvangsten in het Frans.

⁴² GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummer 191: ingekomen brieven bij de Tweede Divisie der Secretarie en kladden en minuten van uitgaande stukken, september-december 1815.

In december schreven Van Slijpe en De Brouckère elkaar Franse brieven over de toestand van de liefdadigheid in Maastricht.

Van de jaren 1816 t/m 1823 hebben we als steekproef een inventarisatie gemaakt van de maand januari, want de ingekomen stukken waren per maand gerangschikt.⁴³ In de tabel geven we een overzicht van de taalverhoudingen. We zullen daarna wat verder ingaan op details.

AANTAL BRIEVEN AAN HET GEMEENTEBESTUUR IN HET FRANS, NEDERLANDS OF
TWEETALIG IN DE MAAND JANUARI 1816 T/M 1823

Jaar	Frans	Nederlands	Tweetalig
1816	45	45	—
1817	9	48	—
1818	15	25	3
1819	20	28	4
1820	11	26	3
1821	20	34	2
1822	8	28	—
1823	6	22	—

Bron: archief Gemeentebestuur van Maastricht (GAM).

Het gebruik van het Frans en het Nederlands werd niet consequent toegepast door dezelfde personen. Ook de geadresseerde was niet doorslaggevend. Zo was de briefwisseling tussen burgemeester en gouverneur soms in het Frans, soms in het Nederlands gesteld. Misschien moeten we dit taalgebruik toeschrijven aan de ambtenaren, die uit naam van hun opdrachtgever schreven, maar dit mochten doen in de taal waaraan ze de voorkeur gaven. Toch zagen we ook vaak dezelfde handschriften terugkeren in Frans- en Nederlandstalige brieven.

In het algemeen waren documenten van de landelijke overheid die bestemd waren voor het hele land in het Frans opgesteld, zoals een schrijven over het dunder worden van de paspoorten. Er waren ook verschillende Franse brieven van de burgemeester aan kolonels of commandanten van het leger, onder andere over het voedsel voor en inkwartiering van de troepen. Waarschijnlijk bevonden zich onder de militaire autoriteiten mensen die het Nederlands niet goed beheersten, maar Frans- of Duitstalig waren. Amersfoort bevestigt dit in zijn dissertatie. Hij schrijft onder meer over troepen uit Zwitserland, die dienst deden in Maastricht.⁴⁴ Hier heeft dus zeer waarschijnlijk de geadresseerde de taalkeuze bepaald.

Een aantal 'Bureaux' schreef ook steeds in het Frans onder andere 'Le Bureau des Contributions Directes', 'Le Bureau des Domaines', 'Le Bureau de Bienfaisance'. Misschien hielden zij nog langer vast aan de gewoonten die ontstaan waren in de Franse Tijd. De ambtenaren bleven waarschijnlijk in dienst en waren gewend in het Frans te schrijven.

De commissaris van politie Cudell bleef nog lang Frans gebruiken in zijn verslagen. In 1822 schreef hij voor het eerst in het Nederlands. Hij wilde waarschijnlijk met het oog op de strengere taalwet alvast aan zijn superieuren laten zien dat hij het Nederlands beheerste.

In brieven aan gewone burgers gebruikte de burgemeester Nederlands, bijvoorbeeld in zijn schrijven aan de heer Servaas met de mededeling dat deze tot parkopziener was benoemd. Pu-

⁴³ GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummers 192, 204, 216, 228, 240, 252, 264, 276: ingekomen stukken, januari 1816-1823.

⁴⁴ H. Amersfoort, *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande 1814-1829* ('s-Gravenhage 1988) 100, 124, 134, 144, 193.

Manuscript 2. 30 January 1822.

Met teggending van de hiernavolgende
Brief van L. E. den H. G. Gouverneur der
Provincie aangaande de nalatenschap van Leden
H. H. Anna Maria La Roche geboren
Bauer, heb ik d'ier te berispen dat alle
navorschingen omtrent deze Dame vruchteloos
gewest zijn en dat men niemand heeft kunnen
vinden die aan haar de misde kennis zonder
getuid hebben. Verders heb ik ook de
Dede Registers op het Bureau van den Leden
stand laten raadens, en geen gespoor van
vond. naar bevind hier inaan opgetekend.
On verder recherche te kunnen doen, zouden
de geintereffard Party geuiten aanwijzingen
moeten geven.

An der Eil. acht bare Herr Altst. Commanant's
Präsident-Parlamentarier von Le Coudray
Herrn
Maastricht.

blieke aankondigingen waren meestal tweetalig: Frans en Nederlands. Op die manier was men er zeker van dat iedereen de boodschap kon lezen.

Gewone burgers schreven in de beginjaren nog vaak in het Frans, zeker als zij iets gedaan wilden krijgen van de gemeenteraad. Dat veranderde pas rond 1820. Na die tijd vonden we meer Nederlands- dan Franstalige brieven.

Bij de Franstalige stukken uit januari 1823, de maand waarin het Nederlands verplicht werd in alle officiële stukken, vonden we nog zes documenten in het Frans, maar deze waren of afkomstig uit gebieden waar de wet niet gold (Luik en Doornik), of het betrof onofficiële brieven, bijvoorbeeld over de publieke loterij te Rothem. De publieke aankondigingen troffen we nu alleen in het Nederlands aan.

In de jaren na 1823 zagen we hetzelfde beeld. In 1824 vielen enkele Franstalige documenten op, maar dit waren meer persoonlijke brieven, onder andere een uitnodiging van de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts.⁴⁵ Dit geeft aan, dat de meer ontwikkelde mensen het Frans bleven gebruiken. Toch boden zij in 1826 hun *Annuaire* in het Nederlands aan.⁴⁶

De andere brieven kwamen uit Luik, Visé en Namen. Hier gold de taalwet niet. Het is wel opvallend, dat het hooggerechtshof van Luik nu in het Nederlands schreef over bepaalde personen die in staat van beschuldiging gesteld waren.

In de documenten van januari 1826 zagen we een bericht over de broodzetting in het Nederlands en Frans. Dit was bestemd voor het hele land.

Het is moeilijk een duidelijke conclusie te trekken uit al dit feitenmateriaal. We hebben opzettelijk gekozen voor een onderzoek per jaar, omdat anders een eventuele verandering in het taalgebruik niet te traceren zou zijn. Nu valt het op, dat bij de notulen van de gemeenteraad het Frans en Nederlands zeer willekeurig gebruikt werden, vooral in de periode van 1814 tot 1817. De reden voor een bepaalde taalkeuze kennen we niet. Misschien lag het aan de notulant. Na 1817 werd het Nederlands wel steeds gebruikt voor de verslagen van de gemeenteraad, maar in de bijgevoegde stukken troffen we ook veel Frans aan, onder meer in brieven aan de Gedeputeerde Staten. De meeste raadsleden stemden zelfs voor een brief in het Frans, toen een verzoekschrift aan de koning werd gericht aangaande de schutterij op 11 augustus 1819. Op 7 maart 1820 dacht men echter bij de koning meer te bereiken door een brief te sturen in de nationale taal. Ook in de jaren erna gebeurde dit steeds in het Nederlands. Dit heeft zeker te maken met het taalbesluit van Willem I van 15 september 1819, waarin hij aankondigde, dat vanaf 1 januari 1823 het Nederlands de bestuurstaal moest zijn. Tot die datum heerste er nog taalvrijheid. Toch is de gemeenteraad zich al gaan voorbereiden op de nieuwe wet. Vanaf 29 januari 1821 hebben we geen Frans meer gevonden in de verslagen en ontwerpen van brieven.

Anders ligt het bij de ingekomen brieven bij het gemeentebestuur. In het gegeven overzicht van de periode van januari 1816 t/m januari 1823 zien we, dat er zelfs in 1821 nog 20 Franse brieven binnenkwamen. Pas in 1822 en 1823 werd dat beduidend minder: acht en zes. Het Nederlands ging toen echt overheersen.

Tot 1823 hoefde men nog geen strafmaatregelen te verwachten als men Frans gebruikte. Dit laatste was vaak nodig in de correspondentie met officiële instanties in Luik. Meestal antwoordde men in de taal waarin men aangesproken werd. Dit was nuttig als er een bepaalde terminologie gebruikt werd. Zo konden er geen misverstanden ontstaan. Procureur P. van

45 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummer 288: ingekomen stukken, januari 1824.

46 GAM, archief Gemeentebestuur van Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummer 312: ingekomen stukken, januari 1826.

Slijpe schreef dit ook naar minister Van Maanen, als excuus voor zijn Franstalige brieven aan de gouverneur (zie de paragraaf over de taalpolitiek van Willem I in dit hoofdstuk).

We weten soms niet, of de taalkeuze in officiële stukken toe te schrijven is aan de overheidsfunctionaris zelf of aan zijn ambtenaren. Vóór 1823 werden de ambtenaren waarschijnlijk niet echt verplicht Nederlands te schrijven, want in het archief vonden we nog redelijk veel Franstalige brieven, zelfs van gouverneur De Brouckère. Toch zien we langzamerhand een afname van het aantal Franstalige documenten, want het was natuurlijk bij het overheidspersoneel bekend, dat zij niet in hun positie gehandhaafd zouden blijven, als zij het Nederlands niet beheersten. Politiecommissaris Cudell ging bijvoorbeeld uit eigen beweging al Nederlands gebruiken in 1822. Ook andere ambtenaren zullen zo gehandeld hebben.

Wat de gewone burgers betreft die bij de overheid een verzoek indienden, hebben we geconstateerd, dat er nog veel Frans gebruikt werd in de eerste jaren na de Franse Tijd. Een zekere gewenning zal hier debet aan zijn, maar ook hoopte men natuurlijk op een betere behandeling door een Franstalig verzoek. Mensen die zelf niet konden schrijven lieten dit door anderen doen in het Frans. Dat is een teken, dat ook de minder geschoolde bevolking het idee had, dat men met Frans meer kon bereiken bij de overheid.

We zien, omgekeerd, dat het gemeentebestuur zijn best deed de burgers aan te spreken in de taal die zij beheersten. De meeste publieke aankondigingen waren tweetalig.

De Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid

In de archieven van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid waren veel brieven van officiële instanties te vinden, maar ook brieven die door de burgers van Maastricht geschreven waren. We hebben de ingekomen stukken bekeken bij het Armbestuur in de jaren 1815 t/m 1839. Hieruit blijkt een geleidelijke overgang naar het Nederlands, vooral na 1823.

We gaan hierbij op dezelfde manier te werk als bij de ingekomen stukken van het gemeentebestuur. Eerst geven we een overzicht per jaar van 1815 t/m 1823.⁴⁷ Daarna volgt enige uitleg. In de tabel geven we alleen de talen Frans en Nederlands weer. Er waren geen echte tweetalige documenten. Wel werd in een enkele brief een Franse of Nederlandse bijlage toegevoegd, onder andere een Franse brief over een testament, dat geschreven was in het Nederlands.

INGEKOMEN STUKKEN BIJ HET ARMBESTUUR IN HET FRANS EN NEDERLANDS.

AANTALLEN PER JAAR, 1815-1823

Jaar	Frans	Nederlands	Jaar	Frans	Nederlands
1815	22	22	1820	45	16
1816	12	18	1821	45	27
1817	37	4	1822	45	36
1818	39	9	1823	12	52
1819	93	14			

Bron: archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid (GAM).

⁴⁷ GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummers 976-984: correspondance externe, 1815-1823 (vanaf 1823 aangeduid als: ontvangen brieven).

Willem I kondigde in 1815 in een brief in het Nederlands aan, dat er een andere aanpak kwam van de weldadigheid. Het bestuur van de arm- en godshuizen had onder het Franse bewind niet veel gedaan voor de behoeftigen. De armenzorg kreeg nu weer een structuur naar 'vaderlandsch gebruik'. Men ging over tot een geregeld en spaarzaam bestuur der armenfondsen en godshuizen. Er volgden 29 artikelen. In de steden kwam er een 'Kollegie van Regenten over de Armen'. Vanaf 1 januari 1815 kwam er een afzonderlijk bestuur voor de godshuizen en de arm-, wees-, kinder-, oudemans- en vrouwenhuizen. (Onder het Frans bewind stonden deze allemaal onder één bestuur).

De burgemeester van Maastricht, C. Coenegracht benoemde het Kollegie van Regenten over de Armen. Het waren: F.L. Behr (koopman), W.W. Mockel (advocaat), H. Nierstrasz (notaris), P. Tielens (oud-schepen) en P. van Slijpe (officier bij de rechtbank van 1e aanleg). Als secretaris werd H. Bosch benoemd. Deze benoemingen werden in het Nederlands vermeld.

Op 29 augustus 1815 vroegen Gedeputeerde Staten een overzicht van het aantal armen in de stad. Het antwoord hierop gaf twee soorten armen weer: armen wegens ouderdom, gebreken, last van veel kinderen: 800 en tijdelijke armen wegens ziekte, strenge koude enz: 3000. En dit op een bevolkingsaantal van circa 19.000.⁴⁸

Wat de taal betreft zien we, net zoals bij het gemeentebestuur, dat de brieven van de gouverneur en de burgemeester nu eens in het Frans, dan weer in het Nederlands zijn geschreven. Misschien zijn de ambtenaren hier wel debet aan. Toch kunnen we ons voorstellen, dat de heren van het bestuur en de regeringsfunctionarissen elkaar Franse brieven stuurden, omdat zij allen behoorden tot de elite. We vonden echter een Nederlandstalige brief van de heer Mancel, 'dokter voor de armen van de parochie Sint-Nicolaas, chirurgijn en vroedmeester der armen'. Ook hij behoorde tot de bovenlaag van de bevolking. Het was opvallend, dat er een Franse brief kwam van de zoon van deze dokter 'remplaçant son père interim au quartier sud et accouchements des pauvres des quartiers est et nord'. Er was nog een arts die een gedeelte van het werk van Mancel overnam en ook een Franstalige brief stuurde. Hij was de zoon van J. Bosch. Hij schreef: 'J'accepte avec plaisir l'interim des fonctions de Mons. Mancel père.'

Toch waren het niet alleen de notabelen die de Franse taal gebruikten, want we kwamen ook een brief tegen van J. Schrijnenmakers, 'fermier de votre établissement' en van Mathieu Roushop, 'maître-tailleur à Geleen Kanton d'Oirsbeek'.

Rond 1821 zien we dezelfde tendens als bij het gemeentebestuur: de gewone burgers gingen steeds meer in het Nederlands schrijven, evenals sommige instanties. Misschien was het wel zo dat er steeds meer ambtenaren kwamen die hun vervolgoopleiding in het Nederlands gehad hadden of niet meer zozeer gehecht waren aan het Frans. Ook zullen ze, om hun baan niet te verliezen, hebben willen aantonen dat ze het Nederlands machtig waren.

In 1823 is duidelijk te zien, dat de taalwet van de koning effect had. Voor de eerste keer was nu de inventaris van de brieven in het Nederlands: ontvangen brieven in het jaar 1823 met de rubrieken: nummer, maand, namen en onderwerp. In totaal waren er 64 stukken, waarvan er nog maar 12 in het Frans gesteld waren. We kunnen ons afvragen waarom deze mensen nog in die taal schreven. Alle officiële brieven moesten nu in het Nederlands geschreven worden en dat deed men ook. De ambtenaren van de gemeente en van het gouvernement hebben zich duidelijk gehouden aan de voorgeschreven wet. Gewone brieven mochten natuurlijk in de taal die de schrijver zelf wenste. Architect Hermans schreef bijvoorbeeld nog steeds in het Frans.

⁴⁸ Kemp, 'Bevolkingscurve Maastricht', 352. Hierin wordt het geschatte bevolkingsaantal genoemd voor 1816 aan de hand van het oudste bevolkingsregister, namelijk 19.000.

Twee sollicitatiebrieven voor de post van 'médecin des pauvres' waren ook in deze taal geschreven. Blijkbaar pasten de inwoners van Maastricht zich niet meteen aan aan de taalpolitiek van Willem I.

In de jaren 1824 t/m 1839 laten de archieven zien, dat het Frans steeds minder gebruikt werd.⁴⁹ Deze taal kwam wel nog voor in brieven uit de stad of de provincie Luik. Ook bleven sommige Maastrichtenaren de Franse taal trouw, onder andere de leden van de Groote Sociëteit. In de documenten van 1839 zagen we dat 'médecin Bosch' nog steeds in het Frans schreef. In hetzelfde jaar kwam er een Franse vragenlijst binnen van burgemeester H. Nierstrasz over het aantal bedelaars in de stad. De opdracht was in het Nederlands gesteld, maar de lijst zelf was in het Frans. Waarom is niet duidelijk.

De vondelingen

Bij het armbestuur kwamen ook brieven binnen die speciaal betrekking hadden op de vondelingen. We hebben deze vooral bekeken, om vast te stellen in welke taal er door de burgers geschreven werd. Daarnaast waren er natuurlijk de gebruikelijke officiële instanties, die correspondentie voerden met het armbestuur over deze vondelingen. Bovendien zijn we kwitanties tegengekomen van leveranciers en het is interessant te weten in welke taal deze waren opgesteld. We kunnen ons hierbij afvragen, of de bedrijven die het Frans gebruikten, dit deden uit eigen beweging of dat ze rekening hielden met de personen aan wie ze de kwitanties gaven. Er zijn 64 kwitanties bewaard gebleven: 54 hiervan zijn in het Nederlands geschreven en maar 10 in het Frans.

De ingekomen brieven waren niet zo erg talrijk. Van 1815 t/m 1819⁵⁰ waren het er 112, waarvan 14 in het Nederlands. Deze laatste waren zonder uitzondering afkomstig van officiële instanties en personen, zoals van de burgemeesters Coenegracht en Van Slijpe, van gouverneur De Brouckère en van De Coninck, minister van Binnenlandse Zaken. Er waren echter ook Franse brieven van de eerste twee.

Bij de Franse brieven waren enkele exemplaren van gewone burgers en van burgemeesters van andere gemeenten. Deze laatsten schreven ten behoeve van kinderen die steun konden gebruiken. In de periode van 1820 t/m 1823 vonden we meer Nederlandse brieven.⁵¹ In totaal waren het er 121. Tot januari 1823 was het aantal Nederlandse brieven niet zo groot, namelijk 28. Alleen al in het jaar 1823 waren het er 36! De officiële instanties schreven nu allemaal in de nationale taal. De 60 brieven uit de periode 1824-1832 waren uitsluitend in het Nederlands geschreven.⁵²

In een artikel over de vondelingen te Maastricht van 1814-1823 vermelden Gulikers en Smeets in bijlage I nadere bijzonderheden over de vondelingen, onder meer briefjes die op de baby's gevonden zijn. Volgens hen bedroeg het aantal vondelingen in de besproken periode 509, met een top in 1819-1821, in welke drie jaren er 250 vondelingen bij de burgerlijke stand werden aangegeven.⁵³

49 GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummers 985-1000: ontvangen brieven bij het Armbestuur, 1824-1839.

50 GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 7386: ingekomen brieven bij het Armbestuur ten bate van de vondelingen, 1815-1819.

51 GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 7387: ingekomen brieven bij het Armbestuur ten bate van de vondelingen, 1820-1823.

52 GAM, archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 7388: ingekomen brieven bij het Armbestuur ten bate van de vondelingen, 1824-1832.

53 J.H.J. Gulikers en M.K.J. Smeets, 'Vondelingen te Maastricht 1814-1823', in: *Huldeblijf* (Roermond 1967) 47.

Voor ons zijn de briefjes interessant, want daaruit kunnen we iets meer te weten komen over de taal van de burgers. Maar ook hierbij moeten we de aantekening maken, dat het niet altijd duidelijk is, waarom een bepaalde taal gebruikt werd. Misschien werd er eerder voor Frans gekozen als de vondelingen bij het vondelingenhuis werden afgegeven, omdat men dacht, dat de bestuurders, als welgestelden van de stad, deze elitaire taal zouden spreken. Ook kan Frans gebruikt zijn omdat de vondeling afkomstig was uit een relatie van een vrouw met een militair van het garnizoen. Meestal werd de informatie echter door de moeder geschreven. We geven een overzicht van het aantal vondelingen en briefjes met vermelding van de taalkeuze.

AANTAL VONDELINGEN EN BRIEFJES IN HET FRANS EN NEDERLANDS PER JAAR,
1814-1823

Jaar	Vondelingen	Briefjes	Nederlands	Frans
1814	25	2	2	—
1815	22	2	2	—
1816	51	2	2	—
1817	62	4	4	—
1818	26	6	4	2
1819	71	24	3	21
1820	97	57	12	45
1821	82	35	3	32
1822	59	16	8	8
1823	61	20	14	6

Bron: J.H.J. Gulikers en M.K.J. Smeets: 'Vondelingen te Maastricht 1814-1823' in: *Huldeblijk* (Roermond 1967).

In de jaren 1814 t/m 1818 werden er erg weinig briefjes gevonden. Men legde de baby's meestal op de stoep van het vondelingenhuis. Misschien was men bang, dat onbevoegden de briefjes in handen zouden krijgen. De rol, waar men de vondelingen in kon leggen, werd pas halverwege 1819 in gebruik genomen.⁵⁴ Op 16 juli 1819 werd voor het eerst een baby in de rol gevonden. Het kind kreeg dan ook heel toepasselijk de naam Hendrik Joseph Rol.

Vanaf 1819 nam het aantal briefjes sterk toe en het is heel frappant, dat er de eerste drie jaren zoveel Franse briefjes bij zijn. We hebben hierboven al enkele plausibele redenen aangegeven. De briefjes zelf geven soms ook een indicatie. In enkele gevallen werd vermeld, dat het kind in Luik gedoopt was. Misschien brachten ook ouders uit de Franstalige gebieden rondom Maastricht hun kind naar het vondelingenhuis in de stad. De rol gaf meer privacy en daarom nam waarschijnlijk het aantal vondelingen toe. Soms waren de vondelingenbriefjes in fonetisch Nederlands of Frans geschreven, een teken, dat de moeder (of vader) niet gewend was te schrijven. We gaan er wat uitgebreider op in, omdat deze briefjes een duidelijk voorbeeld vormen van zelfgeschreven materiaal door de gewone burgers. Vaak werd er alleen vermeld hoe het kind heette en of het wel of niet gedoopt was, maar we lazen ook erg aandoenlijke briefjes. Op 17 oktober 1820 werd een baby gevonden met de volgende informatie:

'dees kint is genoemd Lieonardus het w. ik moeder en ook zijn vader moet verlaeten door swaer straef van kranhyd en armoet daer den almagtigen Goodt iegelijk kan straffen. 17 oktober. Sijt sorgvuldig over mijn kint.'

Een ander voorbeeld is van 30 mei 1823:

⁵⁴ Dit was een soort draaiportje waarin het kind gelegd kon worden, zodat het van buitenaf niet gezien kon worden.

‘Mejuffer daar ik UE Vrinlijk verzoek om dit kinje bij een goede Voester te bezorgen daar mijn de nood toe dring om het van mijn weg te doen maar hoope liefde juffer dat ie het buiten doen als ie kan schicken daar ik als moeder nog wel het een ander als ik beter ben weldoen aan de Voester van het kinje het is gedoop in Sinter Vaast en verzoekke zijn naam jan Van den Handel daar ik UE onbekend blijft en verzoekke in de katelijk kerk te doope.’

Het Frans was blijkbaar nog moeilijker te schrijven dan het Nederlands. Op 10 maart 1821 schreef men over een baby:

‘Cette enfant et baptisez et anonses et sapelle Felix et pour remarque une petite coufure de coton ver et le vaosien de lospice de Liège.’

Uit dit schrijven kunnen we opmaken, dat deze vondeling uit de buurt van Luik kwam. Dat is ook het geval op 11 oktober 1820. Het briefje is in beter Frans opgesteld dan de vorige briefjes.

‘Liege, le 10 oct. 1820. Une fille malheureusement seduite prie très humblement, Messieurs les curateurs de la maison des Enfants trouvés de Maastricht, qu’ils veuillent bien avoir soin de son Enfant. Mon Enfant a reçu les noms de Michael Etienne dans le baptême, le même jour de sa naissance savoir le 24 Septembre 1820 dans la paroisse de St. Denis. Le sousignée Mère de l’enfant: Marie Joseph Michel.’

Na dit onderzoek van de archieven van de burgerlijke instellingen van weldadigheid komen we tot de conclusie, dat ze vergelijkbaar zijn met die van het gemeentebestuur. We vinden zowel brieven van officiële instanties als van gewone burgers. De eerste soort overheerst. We kunnen niet met zekerheid zeggen, dat het de ambtenaren geweest zijn die de taal van een brief bepaalden, want zij zullen zeker rekening gehouden hebben met het onderwerp en met de geadresseerde. Wel zullen sommigen het Frans beter beheerst hebben dan het Nederlands, vooral wat de ambtelijke woordenschat betrof, omdat deze taal de bestuurstaal was in de Franse Tijd. Het kan zijn, dat er ook in het Frans geschreven werd, omdat men wist, dat de Regenten van het Armbestuur graag deze taal gebruikten. De raadsleden waren daarvan op de hoogte door de brieven die zij van dit college ontvingen.

Na 1823 werden alle officiële stukken in het Nederlands verstuurd. Omdat het aantal van deze stukken groter is dan van de meer persoonlijke brieven, krijgt men al snel het idee, dat na de datum van 1 januari 1823 het Frans afgezworen werd. Vermoedelijk waren er echter nog veel Maastrichtenaren die deze taal bleven spreken. Een voorbeeld hiervan waren de leden van de Groote Sociëteit, waarschijnlijk ook ambtenaren die hun opleiding hadden gekregen in de Franse Tijd, en natuurlijk de adel, die het Frans als voertaal bleef gebruiken in de onderlinge conversatie en in de berichtgevingen per brief of in de krant. Hierop zullen we later terugkomen.

Over het gebruik van het Nederlands of Frans door de gewone burgers kunnen we geen duidelijke conclusie trekken. Op de eerste plaats, omdat er in verhouding maar weinig brieven van hen te vinden zijn in de archieven en op de tweede plaats omdat het niet zeker is dat zij deze brieven zelf geschreven hebben, zoals bij de briefjes die op de vondelingen gevonden zijn. We hebben al gezien, dat de taal vaak onbeholpen aandoet, zowel bij het Nederlands als het Frans. Over de reden van een bepaald taalgebruik hebben we in het voorafgaande al uitgeweid, maar ook al zou de helft van de vondelingen uit het Franstalige gebied rondom Luik komen, dan blijft staan dat er in de jaren 1819 t/m 1821 meer Frans dan Nederlands voorkwam in de vondelingenbriefjes, geschreven door inwoners van Maastricht en omgeving. Na 1821 veranderde deze situatie en werd er steeds meer Nederlands gebruikt. Dit geeft al aan, dat de gewone burgers zich aangepast hadden aan de taalkeuze van de autoriteiten, die zich door de wetten van Willem I genoodzaakt zagen het Nederlands als officiële bestuurstaal te aanvaarden.

Voor het onderzoek naar de notariële akten hebben we voor een andere lijn gekozen dan bij het gemeente- en armenbestuur. We zijn uitgegaan van de vijf belangrijkste notarissen die in deze tijd werkzaam waren in Maastricht. Dit waren Henri Nierstrasz, Pierre Dominique Jessé, Willem Joseph Helgers, Petrus Dionisius Hupkens en Carlus Antonius Remigius de Flize. Van hen hebben we om de vijf jaar de archieven bekeken. Het is niet nodig bij elk jaar stil te staan. We hopen door dit vijfjaarlijks onderzoek een goed overzicht te geven van de verschillen in taalgebruik bij dit soort akten tussen 1815 en 1839. De meeste aandacht zullen we besteden aan de jaren vóór de strenge taalwetgeving. We hebben in het vorige hoofdstuk al aangegeven, dat dit taalgebruik zowel afhangt van de persoon die de akte aanvraagt als van de notaris zelf. Wel zal de functionaris zich moeten onderwerpen aan de wetten die voor hem gelden. We zullen nagaan of de notarissen zich hieraan hebben gehouden.

We vermelden hier ook nog, dat de notulen van de Kamer van Notarissen (opgericht op 23 februari 1804) een wisselend beeld te zien geven van het gebruik van Frans en Nederlands. Vanaf 27 oktober 1814 werden deze notulen enige tijd in het Nederlands opgetekend, daarna nu eens in het Nederlands, dan weer in het Frans. Vanaf 30 december 1816 tot 4 november 1822 gebruikte men uitsluitend Frans, vanaf 1823 uitsluitend Nederlands.⁵⁵ Dit laatste was, zoals bekend, bij de wet voorgeschreven.

We zijn Henri Nierstrasz al tegengekomen in de Franse Tijd.⁵⁶ Hij had de Franse wetgeving nauwgezet gevolgd. Daarom waren we benieuwd of hij zich nu ook snel aanpaste aan de nieuwe regering en aan de wetgeving op het gebied van de taal.

In 1815 waren er in totaal 99 akten te vinden, waarvan 72 in het Nederlands, 17 in het Frans en 10 stukken waarin beide talen gebruikt werden.⁵⁷ Deze laatste hadden bijna altijd te maken met de openbare verkoop van meubels, die in de twee talen werd aangekondigd. De goederen zelf werden alleen maar in het Nederlands vermeld. De aankondiging werd ook in het Frans gedaan, wat waarschijnlijk te maken heeft met het feit dat deze in de kranten verscheen. Het interessantste waren natuurlijk in ons geval de akten die nog in de Franse taal opgesteld werden. Hiervoor moest een reden geweest zijn, want omdat het overgrote deel der akten in het Nederlands opgemaakt was, kunnen we aannemen, dat de notaris zelf het liefst deze taal gebruikte. De opdrachtgevers hadden een voorkeur voor het Frans. Dit waren onder andere enkele militairen, renteniers, kooplui en twee advocaten, namelijk Charles Destouvelles en Winand Mockel (zij hadden zelfs een petitie ingediend voor het behoud van het Frans bij de rechtbank).⁵⁸ De Nederlandstalige akten werden afgegeven voor verschillende soorten personen. Onder hen waren vooraanstaande burgers, zoals burgemeester Coenegracht en Johannes Hupkens, griffier bij de rechtbank van eerste aanleg.

In 1820 veranderde er wat het taalgebruik betreft niet veel. In het archief zijn 97 stukken bewaard, waarvan 70 in het Nederlands, 16 in het Frans en 11 gedeeltelijk in het Frans en gedeeltelijk in het Nederlands.⁵⁹ De laatste hadden weer uitsluitend betrekking op de openbare verkoop van meubelen. Ook nu waren de Franstalige akten voornamelijk bestemd voor personen

55 J.W.M. Wanders, 'Kamer van notarissen in het arrondissement Maastricht 1803-1842', in: Jos Daniëls ed., *Hommage aan een richte Zittender* (Sittard 1990) 92.

56 Zie het vorige hoofdstuk in de paragraaf over het notariaat. Verder bijlage I: Biografieën.

57 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2640: minuutakten van Henri Nierstrasz, 1815.

58 Zie de paragraaf over de taalpolitiek van Willem I in dit hoofdstuk.

59 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2645: minuutakten van Henri Nierstrasz, 1820.

van wie we dit zouden verwachten, bijvoorbeeld een kapitein van de infanterie en een koopman uit Luik. Voor sommige handelaren vonden we de ene keer een akte in het Frans en de andere keer een in het Nederlands. Vaak speelde hierbij de comparant een grote rol. Was die afkomstig uit een Franssprekend gebied, dan was voor Frans gekozen. Een klein beetje Frans was nog te zien in de akten over vervangingen bij de militie. Het signalement van de vervanger was in de kantlijn van de akte in het Frans vermeld. Dit heeft denkkelijk te maken met de aantekeningen die in de Franse tijd verplicht waren. De meeste akten waren echter in het Nederlands opgemaakt. Ook sommige mensen van adel lieten akten optekenen in deze taal.

In 1825 waren alle akten opgesteld in het Nederlands.⁶⁰ Dit heeft natuurlijk te maken met de taalwet van Willem I, die in 1823 van kracht werd. In 1830 was deze wet al iets versoepeld. Toch waren er van de 64 akten maar 3 in het Frans opgesteld.⁶¹ In 1835 waren alle akten in het Nederlands gesteld.⁶² Dit geeft aan, dat ondanks de versoepeling van de taalwetgeving zowel de notaris als zijn cliënten inmiddels gewend waren aan het gebruik van de nationale taal bij het opmaken van akten. Misschien heeft ook de politieke situatie in deze tijd een rol gespeeld.

Omdat Pierre Dominique Jessé pas in 1804 begon als notaris in Maastricht, hebben we hem in de Franse Tijd niet gevolgd, maar als inleiding op de periode na 1815 hebben we wel nog even gekeken naar de door hem gepasseerde akten in het jaar 1810. Hij heeft zich toen aan de Franse wetgeving gehouden, want alle akten uit dit jaar waren in het Frans opgetekend.⁶³

Hoe heeft hij gereageerd op het Nederlandse bewind wat de taal van de akten betreft? We hebben het tweede halfjaar van 1815 onderzocht, omdat toen pas echt de Nederlandse wetgeving ging tellen, nadat de omvang van het koninkrijk officieel was vastgesteld. Omdat hij in sommige jaren erg veel akten gepasseerd heeft, hebben we van 1820 en 1825 het eerste halfjaar bekeken.

In de tweede helft van 1815 omvatte het archief in totaal 99 akten, waarvan het grootste gedeelte in het Nederlands was opgetekend, namelijk 72.⁶⁴ Er waren 3 tweetalige akten, die een openbare meubelverkoop tot onderwerp hadden en er waren 25 Franstalige stukken. Deze laatste akten handelden onder andere over de vervanging in het leger, hoewel hiervoor ook akten in het Nederlands opgesteld waren. Verschillende kooplui gaven nog de voorkeur aan een Franstalige akte. De regenten van het Armhuis lieten tweemaal een akte optekenen in het Nederlands over goederen die ze naar de openbare lommerk gebracht hadden, maar er was ook een Franstalige akte voor hen met verschillende artikelen, clausules en voorwaarden, die betrekking hadden op het bestuur der armhuizen.

Het lijkt erop, dat Jessé in de eerste helft van 1820 veel meer cliënten had gekregen die de voorkeur gaven aan het Frans, want van de 181 akten waren er niet minder dan 71 in deze taal opgesteld, een heel andere verhouding dan in 1815.⁶⁵ Persoonlijk gebruikte de notaris liever het Frans. Veel aantekeningen in de kantlijn zijn in deze taal geschreven, onder andere 'première grosse délivrée au Sieur Schroeders' of 'copie au comparant'. Hij vermeldde het nummer van de bladzijde: 'première feuille' of 'deuxième feuille' ook bij Nederlandstalige akten.

60 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2649: minuutakten van Henri Nierstrasz, 1825.

61 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2653: minuutakten van Henri Nierstrasz, 1830.

62 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2655: minuutakten van Henri Nierstrasz, 1835.

63 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2778 A-B: minuutakten van Pierre Dominique Jessé, 1810 eerste halfjaar. Zie ook bijlage I: Biografieën.

64 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2789 A-B: minuutakten van Pierre Dominique Jessé, 1815 tweede halfjaar.

65 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2798 A-B: minuutakten van Pierre Dominique Jessé, 1820 eerste halfjaar.

De Franstalige akten waren niet altijd duidelijk te plaatsen. Verschillende ervan werden opgesteld voor handelaren en kooplui. Vaak waren het beoefenaren van vrije beroepen, die hun akten in het Frans lieten vastleggen, zoals Jean Bosch, 'médecin et receveur du Collège des régents des pauvres' en Charles Antoine René de Flize, 'premier clerc de notaire'. De vervangingen voor de dienstplicht waren meestal in het Nederlands opgesteld, maar het signalement stond in de kantlijn in het Frans vermeld. De volledig Nederlandstalige akten werden geregistreerd voor mensen met allerlei soorten beroepen: landbouwers, dagloners, een schoenmaker, een meesterkleermaker, een schrijnwerker, een goud- en zilversmid, maar ook voor renteniers en kooplui.

In de jaren 1825 en 1830 waren alle akten van notaris Jessé in het Nederlands opgesteld.⁶⁶ Ook zijn aantekeningen in de kantlijn maakte hij voortaan in deze taal. De registratie werd eveneens in de nationale taal weergegeven door Schaetzen. Bij de vervangingen voor het leger was het signalement in de kantlijn door het Nederlands vervangen. In 1835 vonden we 194 akten waarvan er maar 5 Franstalig waren.⁶⁷ In 1840 zagen we eenzelfde beeld: 200 akten, waarvan er 5 in het Frans opgetekend waren.⁶⁸ Dit aantal is haast te verwaarlozen, maar het geeft tevens aan, dat volgens de wet het weer mogelijk was dergelijke akten uit te schrijven in Maas-tricht.

Vlak na het vertrek van de Fransen in 1815 zien we ook bij Willem Joseph Helgers een tendens om de meeste akten in het Nederlands te schrijven, mede natuurlijk in opdracht van zijn cliënten. Vanwege de grote omvang van het aantal akten, hebben we van het jaar 1820 het eerste halfjaar bekeken.

Van 165 akten waren er in 1815 nog maar 32 in het Frans gesteld.⁶⁹ Het is duidelijk, dat de opdrachtgevers in grote mate de taal bepaalden. Advocaat Destouvelles was weer een van hen met een Franstalige akte. Net zoals bij de vorige notarissen, waren er een aantal handelaren en welgestelden die aan het Frans de voorkeur gaven.

In de eerste helft 1820 veranderde er niet veel in de verdeling Frans-Nederlands. In de archieven waren 125 stukken bewaard gebleven waarvan er 24 in het Frans waren opgetekend.⁷⁰ Deze waren weer bestemd voor de gebruikelijke personen, onder andere voor Jean Gerard Hupkens, griffier bij de rechtbank van eerste aanleg en voor leden van de familie De Behr. Ook bij de plaatsvervangers in het leger werd het signalement nog in het Frans weergegeven. Akten over verkopen van meubels waren weer tweetalig, met een inventaris in de Nederlandse taal.

In 1825 was bij Helgers niet veel Frans meer te vinden.⁷¹ Zelfs akten van Jan Joseph de Behr werden nu in het Nederlands vastgelegd en Baron De Crassier en zijn vrouw lieten de huwelijksvoorwaarden in deze taal vastleggen. In 1830 bleven de akten overwegend in het Nederlands opgesteld, maar er waren ook enkele Franstalige.⁷² Voor de familieleden van Baron De Crassier werd een dergelijke akte gepasseerd over ontvangen geld, wat erop duidt dat deze familie, hoe-

66 GAM, notarieel archief, inventarisnummers 2808 A-B en 2818 A-B: minuutakten van Pierre Dominique Jessé, eerste halfjaar 1825 en 1830.

67 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2824 A-B: minuutakten van Pierre Dominique Jessé, 1835.

68 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2829 A-D: minuutakten van Pierre Dominique Jessé, 1840.

69 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2970 A-B: minuutakten van Willem Joseph Helgers, 1815.

70 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2975 A-B: minuutakten van Willem Joseph Helgers, 1820 eerste halfjaar.

71 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2981 A-B: minuutakten van Willem Joseph Helgers, 1825.

72 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 2986 A-B: minuutakten van Willem Joseph Helgers, 1830.

wel Franstalig, zich in 1825 gehouden heeft aan de Nederlandse wetgeving. De jaren 1835 en 1840 lieten niet veel veranderingen zien. Bijna alle akten waren in het Nederlands geschreven.⁷³

Omdat Petrus Dionisius Hupkens zijn functie pas uitoefende vanaf 1816, hebben we dat jaar als vertrekpunt genomen. Hij passeerde veel akten en daarom volstaan we wat betreft de jaren 1820, 1825 en 1830 met de eerste helft.

In de periode februari 1816-juni 1817 waren er 140 akten te vinden waarvan 22 in het Frans.⁷⁴ De aankondiging van de meubelverkoop was tweetalig; de goederen werden weer in het Nederlands omschreven. Franstalige akten vonden we onder andere voor Jean Rudolphe Wurstyzen 'professeur de l'école secondaire' en handelaren uit de omgeving van Luik. Waarschijnlijk waren het de cliënten die de taal bepaalden waarin een akte werd opgesteld.

In het eerste half jaar van 1820 troffen we 248 akten aan, waarvan 26 in het Frans.⁷⁵ De registratie van de akten en de vermelding van de bladzijden vond ook plaats in deze taal, zelfs bij de Nederlandstalige akten. Er waren heel veel hypotheekakten. Het leek wel of Hupkens hierin gespecialiseerd was. Daarbij waren opvallend veel Franstalige akten, misschien omdat de welgestelden de geldsommen uitleenden. Een dergelijke hypotheekakte werd beschreven voor Marie Elisabeth Cécile Colpin, 'épouse de Monsieur Jean François Hennequin, membre des Etats Généraux et bourguemaître de Maestricht'. De Nederlandstalige akten gingen over vervangingen in het leger. Het signalement was nog in het Frans weergegeven.

In het eerste half jaar van 1825 waren er geen Franstalige akten.⁷⁶ Ook vooraanstaande families zagen zich genoodzaakt Nederlands te gebruiken. In de eerste helft van 1830 werden de meeste akten in het Nederlands opgetekend.⁷⁷ Zelfs advocaat Mockel en schepenen Pichot lieten hun hypotheekakte in deze taal registreren. Er waren maar 6 Franstalige akten te vinden. De burgers van Maastricht of omgeving gingen alleen nog maar over op deze taal als een van de comparanten uit een streek kwam waar Frans gesproken werd, zoals de provincie Luik. Ook de jaren 1835 en 1840 lieten hetzelfde beeld zien. In 1835 was er maar één akte in het Frans te vinden en in 1840 waren alle akten in het Nederlands opgesteld.⁷⁸

Carlus Antonius Remigius de Flize begon zijn loopbaan pas in 1821. We hebben alleen dit jaar onderzocht om toch een vergelijking te kunnen trekken met het jaar 1823, toen de taalwet van kracht was. Omdat ook hij veel akten passeerde, hebben we steeds de eerste zes maanden van het jaar onderzocht.

Van het eerste halfjaar van 1821 waren er in totaal 110 akten bewaard, waarvan 37 in het Frans.⁷⁹ De registratie vond ook plaats in deze taal en was ondertekend door advocaat Schaetzen. Soms was het gebruik van het Frans te verklaren als het mensen betrof die uit het Walenland kwamen, zoals Guillaume Visschers, 'banquier à Liège'. Veel Franstalige akten waren weer opgemaakt voor goedgee personen. Ook kooplui en handelaren lieten hun akten in het Frans registreren. Bovendien waren er mensen uit het gewone volk, die Frans prefereerden. Bij de Nederlandstalige akten troffen we net zo goed stukken aan voor de elite als voor het gewone volk.

73 GAM, notarieel archief, inventarisnummers 2988D en 2990B: minuutakten van Willem Joseph Helgers, 1835 en 1840.

74 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3028: minuutakten van Petrus Dionisius Hupkens, 1816-1817.

75 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3034: minuutakten van Petrus Dionisius Hupkens, 1820 eerste halfjaar.

76 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3044: minuutakten van Petrus Dionisius Hupkens, 1825 eerste halfjaar.

77 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3054 A-C: minuutakten van Petrus Dionisius Hupkens, 1830 eerste halfjaar.

78 GAM, notarieel archief, inventarisnummers 3061 A-B en 3066 A-C: minuutakten van Petrus Dionisius Hupkens, 1835 en 1840.

79 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3142 A-B: minuutakten van Carolus Antonius Remigius de Flize, 1821 eerste halfjaar.

De Flize heeft de taalwet keurig nageleefd, want in het archief van het eerste half jaar van 1825 was geen Frans te vinden.⁸⁰ De Nederlandstalige akten werden nu ook uitgeschreven voor personen voor wie wij normaal gesproken Frans verwacht zouden hebben, onder andere voor een Luikse koopman en voor graaf De Geloës. In het eerste half jaar van 1830 troffen we nog enkele Franstalige stukken aan.⁸¹ Toch werd de wet inzake de taaldwang pas veranderd op 18 juli. In deze zeven documenten werden voornamelijk overeenkomsten geregistreerd van mensen uit Frankrijk of uit de provincie Luik en daarom was de Franse taal toegestaan. In de eerste helft van 1835⁸² waren maar twee akten in het Frans opgetekend en in het eerste half jaar van 1840 vier akten.⁸³

Voor een overzicht van het taalgebruik bij de notarissen zijn vooral de eerste jaren na de Franse Tijd van belang.

FRANSTALIGE AKTEN IN VERHOUDING TOT HET TOTAAL AANTAL AKTEN PER NOTARIS
IN 1815 (1816) EN 1820 (1821)

Notaris	Jaar	Aantal	Franstalig	Percentage	Jaar	Aantal	Franstalig	Percentage
Nierstrasz	1815	99	17	17%	1820	97	16	16%
Jessé	1815	99	25	25%	1820	181	71	40%
Helgers	1815	165	32	19%	1820	125	24	20%
Hupkens	1816	140	22	16%	1820	248	26	10%
De Flize					1821	110	37	33%

Bron: notarieel archief (GAM).

Jessé en De Flize springen eruit. Zij passeerden verhoudingsgewijs meer Franstalige akten dan de andere drie notarissen. Bij Jessé zien we zelfs een toename van 16 procent tussen de jaren 1815 en 1820, terwijl er bij Hupkens juist een afname is van 6 procent. Nierstrasz en Helgers waren redelijk standvastig in hun percentages.

Het is opmerkelijk, dat we ook bij De Flize zoveel Frans vinden, want hij begon zijn notariaat pas in 1821. Nierstrasz en Jessé hadden nog gewerkt in de Franse Tijd. Zij waren gewend aan het opstellen van akten in het Frans. Bovendien weten we dat Jessé een Franstalige opleiding heeft gehad in Leuven.⁸⁴ In de jaren na 1825 hielden alle vijf de notarissen zich aan de wet. In 1825 en 1830 was er haast geen Frans te vinden in de akten. Na de versoepeling van de taalwet in 1830 kwam het maar sporadisch voor, hoewel toen het gebruik van het Frans in de akten weer toegestaan was.

Als we de akten van de vijf onderzochte notarissen in hun geheel bekijken komen we tot de conclusie, dat er in de jaren 1815 en 1820 nog veel Frans werd gebruikt. Nierstrasz en Jessé hadden hun functie ook uitgeoefend in de Franse Tijd en waren toen gewend Franstalige akten te passeren. De taal van de administratie was toen immers het Frans. We kunnen ons voorstellen dat de notarissen na het vertrek van de Fransen niet automatisch Nederlands gingen

80 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3149 A-B: minuutakten van Carolus Antonius Remigius de Flize, 1825 eerste halfjaar.

81 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3159 A-B: minuutakten van Carolus Antonius Remigius de Flize, 1830 eerste halfjaar.

82 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3167 A-B: minuutakten van Carolus Antonius Remigius de Flize, 1835 eerste halfjaar.

83 GAM, notarieel archief, inventarisnummer 3174 A-B: minuutakten van Carolus Antonius Remigius de Flize, 1840 eerste halfjaar.

84 A. Flament, 'Eenige levensbijzonderheden van beambten aan de Centrale Administratie te Maastricht naar hunne eigene opgaven', *De Maasgouw* 7 (1885) 1043.

gebruiken. Ze zullen de taalkeuze vaak hebben laten afhangen van de wens van de comparanten. Mensen die het Frans als moedertaal hadden, zoals Walen en Fransen, gaven de voorkeur aan het gebruik van hun eigen taal. Personen van adel prefereerden ook het Frans, hoewel er voor hen ook akten uitgeschreven zijn in het Nederlands. Dit kan te maken hebben met het soort contract dat gesloten werd. Een overeenkomst tussen mensen van hogere stand zal eerder in het Frans opgesteld zijn dan bijvoorbeeld een contract tussen een rentenier en een landbouwer. Verder waren het vaak de handelslui, kooplui en winkeliers die voorkeur hadden voor het Frans en dat is niet verwonderlijk. Het was de internationale handelstaal. In 1825, toen de taalwet van Willem I twee jaar van kracht was, zien we, dat de notarissen de taalvoorschriften goed hebben opgevolgd. Het Frans is nagenoeg verdwenen uit de akten. Als het al voorkomt, betreft het meestal een volmacht van een buitenlandse notaris.

Na 1830, toen er geen taaldwang meer was, waren de meeste mensen eraan gewend, dat de akten werden beschreven in het Nederlands. Er was weinig verschil in taalgebruik met de voorafgaande jaren. Maar een enkeling liet een akte opstellen in het Frans. Wat het gebruik van het Nederlands in officiële akten aangaat, heeft Willem I succes gehad.

Tenslotte willen we nog opmerken, dat we in de akten weinig stukken zijn tegenkomen van ongeschoolde arbeiders. De akten zijn meestal handelscontracten, hypotheekregistraties en volmachten. Dit zijn allemaal zaken waar een gewone arbeider niets mee van doen heeft. Dit domein is dus niet geschikt om iets te weten te komen over het gebruik van een bepaalde taal door de lagere sociale milieus van de bevolking in Maastricht. De mensen die niet konden lezen en schrijven, hebben niets nagelaten waarover we tegenwoordig nog kunnen beschikken.

Het domein van het onderwijs

Het onderwijs was voor Willem I het belangrijkste middel tot de vernederlandsing van de zuidelijke gewesten. Hij deed veel moeite om dit doel te bereiken, zoals we zullen zien in de volgende schets over het onderwijs. We gaan voornamelijk in op het lager en middelbaar onderwijs in Maastricht, maar ook vermelden we de rol van het Nederlands op de universiteit in Luik, omdat een deel van de Maastrichtse leerlingen daar hoger onderwijs genoot. Willem I probeerde door het oprichten van leerstoelen Nederlands aan de zuidelijke universiteiten deze taal te bevorderen. We beschrijven hier alleen de activiteiten van de Nederlandse hoogleeraar Kinker in Luik, maar in Gent en Leuven waren bijvoorbeeld Schrant en Visscher actief.

Het lager onderwijs

In Noord-Nederland was in 1806 een nieuwe schoolwet aangenomen. Het doel van het onderwijs zou volgens de wet zijn 'dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld en zij zelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden'.⁸⁵ In het Zuiden kon deze wet nog niet uitgevoerd worden, want hier had men te maken met de Franse wetgeving. Vanaf 1 juni 1815 was de wet wel van toepassing in de steden Maastricht en Venlo en de oude landen van Overmaas. Deze waren een maand tevoren tot het 9de schooldistrict van de provincie Noord-Brabant samengevoegd. Jan Jacob Sassen, advocaat te Maastricht, maakte deel uit van de Provinciale Commis-

⁸⁵ P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland, vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 99. Hierna aangehaald als: Boekholt, *Geschiedenis van de school*.

sie van Onderwijs. Dit 9^e district werd op 7 november 1817 opgeheven. De provincie Limburg werd toen op gelijke voet behandeld als de andere zuidelijke provincies.⁸⁶ Het onderricht kwam onder toezicht van de staat te staan. Aan de regeringssteun werd de voorwaarde verbonden, dat er geen Frans tijdens de gewone schooluren onderwezen mocht worden. Van 1815-1833 was Adriaan van den Ende (ontwerper van de schoolwet van 1806) inspecteur en later hoofdinspecteur van het lager onderwijs.⁸⁷ Hij achtte het zijn taak de moedertaal in het Vlaamse Zuiden te herstellen. Voor het Frans was er geen plaats. Het mocht alleen buiten de gewone lestijden gegeven worden. Toch zou de regering er niet in slagen deze taal volledig uit te schakelen. Een voorbeeld hiervan vinden we in Maastricht. Hier moesten de onderwijzers rekening houden met de ouders en vanaf de laagste klasse onderwijs geven in de Franse taal. Veel ouders waren zich bewust van de traditionele waarden van deze taal. Later zou hier een economisch doel bij komen, vooral na de oprichting van de aardewerkfabriek door Regout. We zullen op dit economische aspect ingaan in het volgende hoofdstuk. Volgens Tagage waren er in 1815 twaalf scholen in Maastricht waar het lesprogramma vermeldde: Hollands en Frans lezen en schrijven. Op vijf scholen werd Hollands, Frans en Latijn geleerd. Verder waren er twee scholen waar alleen onderricht gegeven werd in Hollands lezen en schrijven en vijf scholen waar de kinderen alleen leerden bidden en breien.⁸⁸

Als we het over het onderwijs hebben, moeten we wel bedenken dat in deze tijd maar een klein gedeelte van de jeugd naar school ging. Tagage meent, dat van de 2800 kinderen op lagere schoolleeftijd in 1815 er maar 771 daadwerkelijk onderwijs volgden. In 1828 waren er dat waarschijnlijk 1639 van de 3184. De onderwijstoestand was slecht vergeleken met de rest van Nederland. Het landsgemiddelde bedroeg in 1835 één leerling op de 8,3 inwoners. Voor Maastricht was dit één op de 22,9 inwoners.⁸⁹

Het bijzondere onderwijs was verdeeld in scholen van de eerste en scholen van de tweede klasse. De eerste groep werd bekostigd door een instantie, bijvoorbeeld een diaconie of weeshuis. Dit was het geval bij de 'école de l'enseignement mutuel' of de 'Lankastersche school'.⁹⁰ De tweede soort bestond uit privé bekostigde scholen van onderwijzers.⁹¹ Deze indeling moet niet verward worden met de algemene indeling van het onderwijs in niveaus. Hierbij waren de scholen ingedeeld in vier categorieën, naar analogie van het rangenstelsel voor de onderwijzers.⁹² De scholen van de hoogste rangen vond men in de steden en grote gemeenten. De kleinere dorpsscholen konden volstaan met onderwijs op een lager niveau.

De onderwijswet van 1806 kende een onderwijsakte op vier niveaus. De vierde of laagste rang eiste redelijke kennis van lezen, schrijven en rekenen en enige aanleg voor het beroep. Voor het verkrijgen van de derde rang moest men een behoorlijke kennis hebben van de Nederlandse taal. Kandidaten voor de tweede rang werden bij de onderwijsexamens eveneens ondervraagd over aardrijkskunde en geschiedenis. Voor de eerste rang behoorde ook wiskunde en natuurlijke historie tot de examenstof. Bovendien kon men nog akten behalen in moderne talen, die op de Franse scholen onderwezen werden.

86 Brepoels, *Lager onderwijs Limburg*, 67 noot 4, 5 en 6.

87 De Jonghe, *Taalpolitiek*, 196.

88 Tagage, 'Lager onderwijs Maastricht', 248.

89 Ibidem, 246-247.

90 De scholen voor onderling onderwijs volgden het systeem gepropageerd door Joseph Lancaster (1778-1838) en A. Bell, waarbij de onderwijzer geassisteerd werd door zogenaamde monitoren. Dit waren veelal oudere leerlingen, die aan hun mede-scholieren les gaven.

91 Tagage, 'Lager Onderwijs Maastricht', 253.

92 Boekholt, *Geschiedenis van de school*, 110.

Met de term 'Franse school' werd, zoals we in hoofdstuk 1 gezien hebben, in de achttiende eeuw vaak elke school aangeduid waar Frans onderwezen werd, maar er was een verschil tussen de zogenaamde Franse en Duitse scholen, waar de voertaal Nederlands was en de 'echte' Franse school, waar de leerkrachten hun onderwijs gaven in het Frans en waar de leerlingen geacht werden ook onderling in deze taal te spreken.⁹³

Er waren in het begin van de negentiende eeuw een aantal vormen van Franse scholen te onderscheiden: dagscholen, kostscholen en instituten. Ze hadden vaak een zeer uiteenlopend onderwijsprogramma en kenden een wisselend niveau. De voertaal hoefde niet altijd Frans te zijn. De dagscholen waren het goedkoopste, maar dit soort onderwijs bleef meestal toch voorbehouden aan de betere standen. De scholen stonden eigenlijk tussen het lager en middelbaar onderwijs in.

In 1835 werd in het onderwijsverslag van de regering een aantal van 97 Franse dag- en kostscholen vermeld, waarvan het katholieke Noord-Brabant er verreweg de meeste had. Dit wordt ook bevestigd door Van Oorschot.⁹⁴ In 's-Hertogenbosch bestonden in 1816 al drie Franse scholen met samen ongeveer 150 leerlingen. In 1826 bestond het aantal uit één Franse openbare kostschool en zeven Franse bijzondere dagscholen.

In de literatuur over het onderwijs in Maastricht wordt nergens uitdrukkelijk gesproken over Franse scholen. Ook in de archieven kwamen we deze term niet tegen. Soms dook de term 'Waalse school' op, waarschijnlijk vooral bestemd voor leerlingen van de waals-hervormde gemeente. Vermoedelijk was het zo vanzelfsprekend, dat op een school onderwijs werd gegeven in het Frans, als voertaal of als vak, dat dit geen aparte vermelding behoeft. In het onderwijsrapport van 1835 van inspecteur Wijnbeek kwam de term Franse scholen niet voor, terwijl hij toch het onderwijs in de Franse taal beoordeelde. Het overzicht van Tagage geeft aan, dat er op zeventien scholen in Maastricht les werd gegeven in Frans. Waarschijnlijk zijn dit veelal particuliere scholen geweest. Dat onderricht in het Frans niet alleen voor de Maastrichtse elite was bestemd, blijkt uit het leerplan van de school voor onderling onderwijs (1819) en van de stadsarmenschool (1836).

De school voor onderling onderwijs (de 'école mutuelle') werd opgericht in 1819. Initiatiefnemer was hoofdingenieur Ridder de Behr, lid van de Tijdelijke Jury voor middelbaar en lager onderwijs in het hertogdom Luxemburg. In het belang van het volksonderwijs stelde hij een school voor onderling onderwijs voor volgens het systeem van Lancaster en Bell.⁹⁵ Voorbeelden daarvan had hij gezien te Antwerpen en Luik. De school in Maastricht werd op 30 mei 1821 ingewijd.⁹⁶ Nauwelijks vijf weken na de opening waren al 170 leerlingen ingeschreven. Op 4 september 1821 telde zij reeds 360 leerlingen en in 1829 bleek dit aantal opgelopen te zijn tot 675.⁹⁷ De 'école mutuelle' was bestemd voor jongens en meisjes; het onderwijs werd gegeven in het Nederlands en het Frans. Het hoofddoel was, volgens het rapport van schoolopziener Pillera uit 1822, het aanleren van het Frans. Hijzelf had liever gezien dat dit in een hogere klas zou gebeuren en niet al in de beginjaren. De vermenging van twee talen kwam het ware doel

93 Ibidem, 49-50 en 128-129.

94 J.M.P. van Oorschot, *Het lager schoolwezen te 's-Hertogenbosch 1806-1857: scholen en schoolhouders*. Onuitgegeven doctoraalscriptie (Nijmegen 1963).

95 Zie noot 92 van dit hoofdstuk.

96 Tagage, 'Lager onderwijs Maastricht', 264-267.

97 R. Beckers, *Sporen van publieke opinie te Maastricht 1815-1830*. Onuitgegeven verhandeling voor licentiaat in moderne geschiedenis (Leuven 1962) 142-143 en 270. Hierna aangehaald als: Beckers, *Publieke opinie Maastricht*.

van het onderwijs niet ten goede.⁹⁸ In 1830 hield deze armenschool op te bestaan. Ten gevolge van de Belgische Opstand en de staat van beleg van Maastricht werd de school als kazerne gebruikt. In 1835 waren er, blijkens het verslag van inspecteur Wijnbeek, plannen om een stadsarmenschool op te richten.⁹⁹ Eerst was er in deze school geen plaats ingeruimd voor het Frans, maar in een artikel van 18 april 1840 in het *Journal du Limbourg* werd een lans gebroken voor het onderricht in deze taal, want de vakman die zich in zijn vak wilde vervolmaken moest naar Wallonië of Frankrijk.¹⁰⁰ Hierover zullen we in het volgende hoofdstuk uitweiden.

De districtsschoolopziener Pillera geeft ons in zijn verslag van 1822 een beeld van het Maastrichtse onderwijswereldje. Hij geeft onder meer een beschrijving van de school van A. Crets, waarbij hij opmerkt, dat het Frans de hoofdschotel vormde, hoewel soms ook het dialect als voertaal gebruikt werd!

'bijna alle de thans fungerende onderwijzers hebben zich onder het voormalig Fransch bestuur, of in navolging van hunne voorgangers gevormd. De Fransche taal is uit dien hoofde het eenige vak, waarover op meest alle de scholen het onderwijs loopt. In het Nederduitsch brengen de kinderen het nauwelijks tot het lezen en alle verder uitlegging in het rekenen, schrijven enz. wordt in het Fransch of nog algemener in het zoogenaamde Maastrichtse dialect (!) gegeven.'¹⁰¹

Volgens Wijnbeek waren er in 1835 veertien bijzondere scholen in Maastricht, twee uitsluitend voor jongens, negen voor jongens en meisjes en drie uitsluitend voor meisjes. Op één uitzondering na (een school van de lutherse diaconie) waren ze van de tweede klasse. Wijnbeek bezocht twaalf scholen en zei hierover in zijn verslag:

'In de meeste dier scholen wordt onderwijs gegeven in het Nederduitsch, Hoogduitsch, Fransch, in het schrijven, rekenen, de geschiedenis en aardrijkskunde. Doch geene dier scholen kan, ten aanzien van het uiterlijk of innerlijk, wedijveren met de Rijkslagereschool.'

Niet alleen de jongens kregen onderwijs in de Franse taal. Zo schreef Wijnbeek over de meisjesschool van juffrouw Roberts:

'Het lokaal is niet ruim en niet overal licht genoeg. De tafels zijn dubbel en meest alle plat. Er ontbreekt de voor het klassikaal onderwijs onmisbare orde en stilte en dat onder een 70-tal leerlingen! Hetgeen hier het best onderwezen werd, is het Fransch.'¹⁰²

Naast de bijzondere scholen werd in 1819 de Rijkslagere School voor kinderen van militairen en burgers gesticht. Ze moest de functie vervullen van modelschool en moest de particuliere onderwijzers prikkelen hun scholen op hetzelfde peil te brengen. Tot 1823 was de school alleen toegankelijk voor jongens, daarna ook voor meisjes. Op de dagschool werd uitdrukkelijk bepaald, dat het onderwijs in het Nederlands gegeven werd ten dienste van de Hollandse militaire beambten. Op de avondschool werd uitsluitend de Franse taal onderwezen aan een groepje leerlingen, dat het getal van dertig nooit overschreden heeft. Toch werd al vlug afgeweken van de eerste opzet en werd ook op de dagschool het Frans steeds belangrijker. Men had toegegeven aan de eisen van de ouders, die behalve de deftigheid van het elitaire Frans ook het nut ervan inzagen op economisch gebied.

Bij de ingekomen stukken van de Commissie van Beheer en Toezicht van de Rijkslagere School vonden we een brief (3 juni 1817) van de minister van Onderwijs Falck met een aantal

98 Tagage, 'Lager Onderwijs Maastricht', 268.

99 R. Reinsma, 'Het verslag van de Hoofdinspecteur Wijnbeek over het Lager en Middelbaar Onderwijs en het Athenaeum te Maastricht, uitgebracht in 1835', *De Maasgouw* 83 (1964) 134. Hierna aangehaald als: Reinsma, 'Verslag Wijnbeek'.

100 Tagage, 'Lager Onderwijs Maastricht', 275-276.

101 Ibidem, 255-257.

102 Reinsma, 'Verslag Wijnbeek' 135-136.

bepalingen omtrent het onderwijs.¹⁰³ We vermelden hier alleen de voorschriften, die betrekking hadden op het gebruik der talen.

'Omdat de school voornamelijk opgericht is voor kinderen van Hollandse militairen wordt het onderwijs gegeven in de Nederduitse taal. Bij het avondonderwijs wordt bij uitsluiting de Fransche taal onderwezen en naar bevinden van de omstandigheden kan daarbij vervolgens het onderwijs in de Hoogduitsche taal worden gevoegd. Als de onderwijzer deze talen niet beheerst kan er een andere leerkracht benoemd worden, die deze talen wel kent. Hij blijft wel ondergeschikt aan de hoofdonderwijzer.'

Deze talen werden later ook op de dagschool gegeven, blijkens het verslag van inspecteur Wijnbeek in 1835. De Rijkslagere School telde toen 269 leerlingen, 157 jongens en 112 meisjes. Over het onderwijs in de talen bij de jongens- en meisjesschool zei Wijnbeek:

'Vooral gaf mij het onderwijs in de talen, ten aanzien zoo der gronden, als der uitspraak in elk der twee scholen alle reden tot tevredenheid. Deze aanmerking geldt gelijkelijk voor het Nederduitsch, Fransch en Hoogduitsch.'¹⁰⁴

De invoering van het Frans op de dagschool is geleidelijk gegaan. Op 16 december 1823 schreef de minister een brief aan de commissie, waarin hij aankondigde, dat er vanaf 1 januari 1824 behalve op de avondschoon ook Franse les gegeven zou worden op de dagschool.¹⁰⁵

In een brief van hoofdinspecteur A. van den Ende van 2 januari 1828 vonden we de algemene bepalingen voor de meisjesschool.¹⁰⁶ Deze kreeg dezelfde hoofdonderwijzer als de jongensschool. Verder bestonden het onderwijzend personeel uit een onderwijzeres en een tweede leermeester. Ook waren er drie klassen. De onderwijzeres zou Franse les geven in de hoogste, en naar omstandigheden ook in de middelste klas.

De notulen van de Commissie van Beheer en Toezicht waren in het Nederlands opgesteld. Een enkele maal werd hierin iets gezegd over de taalsituatie.¹⁰⁷ Op 4 juni 1829 stelde de commissie voor de schooltijden van de jongens en de meisjes gelijk te maken, met de bedoeling om bij afschaffing van de avondschoon het onderwijs in de Franse taal uit te breiden.

In de vergadering van 27 november 1834 had een discussie plaats over de benoeming van een onderwijzeres voor de Franse taal. Hiervoor waren drie kandidaten. De meerderheid van de commissie stemde voor juffrouw Eugénie Clara Henriëtte Amans uit Maastricht. In de vergadering werd echter een nota voorgelezen van de heer J. Schmalhausen, secretaris van de Jury voor Middelbaar en Lager Onderwijs, die hier tegen was, omdat juffrouw Amans haar opvoeding had genoten in Frankrijk en geen Nederlands verstond. Zij zou de kinderen geen echt nationaal gevoel bij kunnen brengen, toch een van de doeleinden van het onderwijs. Dit argument heeft geen gewicht in de schaal gelegd, want juffrouw Amans werd per 1 januari 1835 benoemd tot onderwijzeres. Zij zou lesgeven in de Franse taal aan alle meisjes en in de eerste klasse zou ze ook vaderlandse geschiedenis, algemene geschiedenis, aardrijkskunde en rekenkunde geven en bovendien vrouwelijke handwerken in de eerste en tweede klas. Waarschijnlijk viel het met het verstaan en spreken van het Nederlands nogal mee, want anders had ze niet al die vakken kunnen geven.

103 RAL, onderwijsarchief, inventarisnummer 312: ingekomen stukken bij de commissie van beheer en toezicht van de Lagere School te Maastricht, 1819-1826.

104 Reinsma, 'Verslag Wijnbeek', 132.

105 RAL, onderwijsarchief, inventarisnummer 312: ingekomen stukken bij de commissie van beheer en toezicht van de Lagere School te Maastricht, 1819-1826.

106 RAL, onderwijsarchief, inventarisnummer 313: ingekomen stukken bij de commissie van beheer en toezicht 's Rijks Lagere School te Maastricht, 1819-1826.

107 RAL, onderwijsarchief, inventarisnummer 309: notulen commissie van beheer en toezicht 's Rijks Lagere School te Maastricht, 29 mei 1826-23 december 1835.

Uit de documenten van de Tijdelijke Jury in de jaren 1818-1820 blijkt dat deze het heel belangrijk vond dat een toekomstige leerkracht de Nederlandse taal goed beheerste. Op een aanvraag van een leerkracht uit Sint-Truiden of hij in het onderwijs werkzaam mocht blijven als hij Nederlands ging leren in Sittard, schreef de jury een Franse brief terug, waarin stond dat het absoluut noodzakelijk was dat een leerkracht het Nederlands goed beheerste.

Bij het onderwijs en de examens in de Nederlandse taal werd streng opgetreden. Zo blijkt uit een Franse brief van de jury aan de heer Van der Heijde uit Heerlen dat de heer Jean Brüll voorlopig niet opnieuw op examen kon, want uit een brief aan de gouverneur was het duidelijk geworden, dat hij te weinig vorderingen had gemaakt op dit gebied.¹⁰⁸

Nog een voorbeeld. Een onderwijzer uit Maastricht kreeg te horen, dat hij zijn onderwijs kon voortzetten, maar dat hij geen traktement meer kreeg van de staat, want hij hoorde niet bij de categorie van leerkrachten uit een gebied waar het Frans de heersende taal was. Hij kon zijn zoon de Vlaamse taal laten leren en deze kon dan hierin een examen afleggen.

Het middelbaar onderwijs

De term 'middelbaar onderwijs' is moeilijk te omschrijven in deze tijd. In de grondwet van 1815 werd de aanduiding wel gebruikt, maar invulling was er niet aan gegeven. De gymnasia behoorden volgens het K.B. van 1815 tot het hoger onderwijs, de Franse scholen en alle andere vormen van onderwijs voor kinderen boven de 12 jaar vielen volgens de schoolwet van 1806 onder het lager onderwijs. Het middelbaar onderwijs werd eigenlijk pas geregeld bij de wet van 1863.¹⁰⁹ Toch zullen we de atheneae, die na 1815 ontstonden maar betitelen als scholen van middelbaar onderwijs.

De regelgeving inzake de atheneae was vastgelegd in het organiek besluit van Willem I op 2 augustus 1815. In artikel 36 werd de doelstelling van dit onderwijstype als volgt omschreven:

- 1) 'Zoo veel mogelijk algemeene verspreiding van smaak, beschaving, geleerdheid enz.'
- 2) 'Het tenminste gedeeltelijk vervangen van de hooge scholen en van het akademisch onderrigt ten behoeve van die jonge lieden, welke door hunne omstandigheden verhinderd worden, den tijd tot eene academische loopbaan noodzakelijk, geheel aan eene der hooge scholen door te brengen.'¹¹⁰

Willem I zag de scholen als centra van cultuur. Het verlichtingsdenken werkte hierin door. In 1815 gold het besluit alleen maar in Noord-Nederland. Limburg behoorde tot 1830 tot de zuidelijke provincies. Pas in het Koninklijk Besluit van 3 juni 1817 werd de oprichting van de atheneae in het Zuiden geregeld met scholen in Brussel, Brugge, Doornik, Namen, Luik en Maastricht.¹¹¹

De overgang van het Franse naar het Nederlandse bewind ging aan het Collège, zoals de 'école secondaire' vanaf schooljaar 1810/11 werd genoemd, zonder schokken voorbij.¹¹² Op 14 augustus 1814 waren bij de prijsuitreiking enkele commissarissen van de Soevereine Vorst aanwezig en vanaf het schooljaar 1814/15 werd Nederlands als lesvak in de elementaire klassen ingevoerd. De samenstelling van de leerlingenpopulatie was enigszins gewijzigd. Het wa-

¹⁰⁸ RAL, onderwijsarchief, inventarisnummer 95-97: ingekomen en minuten van uitgaande stukken van de secretaris van de Tijdelijke Jury van het onderwijs in de provincie Limburg, 1818-1820.

¹⁰⁹ Boekholt, *Geschiedenis van de school*, 179.

¹¹⁰ F.L.R. Sassen, 'De atheneae in het organiek besluit van 1815': Overdruk uit *Universiteit en Hogeschool* (1862 nr. 6 jaargang 8) 351.

¹¹¹ H.H.E. Wouters, 'Antecedenten en voornaamste lotgevallen van het Stedelijk Gymnasium en de gemeentelijke Hogere Burger School 1798-1939', in: *Van Atheneum tot Lyceum. Honderd jaar Gemeentelijke VHM in Maastricht* (Maastricht 1964) 44. Hierna aangehaald als: Wouters, 'Stedelijk Gymnasium en HBS'.

¹¹² *Ibidem*, 40.

ren niet alleen de kinderen van hoge ambtenaren, officieren en enkele kleine luiden. De grote meerderheid bestond uit kinderen van de gegoede middenstand. Het aantal leerlingen bedroeg in het jaar 1813/14 170, maar er was een terugval in het jaar 1816/17 tot 118. Misschien had dit te maken met de onzekere situatie na de wisseling van het bewind. Het volgende schooljaar klom het aantal weer op tot 154. In hetzelfde jaar werd de organisatie en het lesprogramma van het Collège vrijwel ongewijzigd overgenomen door het Athenaeum (vanaf 1827 Koninklijk Athenaeum)¹¹³ Het toezicht op het Collège en later op het Athenaeum werd uitgeoefend door het Bureau d'Administration / Raad van Bestuur.¹¹⁴

We hebben de notulen van dit college bekeken om te weten te komen wat er voor ideeën heersten over het onderwijs in de talen Frans en Nederlands en ook waren we benieuwd in welke taal deze notulen opgetekend waren. Dit laatste konden we vlug overzien. Tot 1823 waren de notulen in het Frans gesteld. Vanaf de vergadering van 27 februari 1823 werd het Nederlands gebruikt.

Op 10 augustus 1817 kwam er in de vergadering een vraag aan de orde over een 'chaire séparée' voor de Nederlandse taal.¹¹⁵ Het alternatief was dat de leraren van de oude talen ook Nederlands zouden onderwijzen, wat vooral in de vertalingen tot uitdrukking zou komen. De leden van het Bureau waren verdeeld in hun mening over deze twee mogelijkheden. De motieven voor beide voorstellen moesten voorgelegd worden aan de 'Commissaire Général de l'Instruction Publique'. In een brief werden de motieven voor een aparte leerstoel Nederlands als volgt uitgelegd:

'Les motifs à l'appui de la chaire séparée sont:

Que la langue que parle le peuple dans cette ville ainsi que dans la partie flamande de la Province est loin d'être la langue hollandaise, qu'elle consiste dans un mauvais flamand, au point que les pièces écrites dans un hollandais pur, sont souvent inintelligibles pour lui.

Que les instituteurs qui font profession d'enseigner le hollandais n'enseignent qu'un flamand plus pur, plus correct à la vérité, approchant d'avantage du hollandais, mais qui est encore bien loin du véritable hollandais; qu'ils sont loin de sentir l'esprit et le génie de la langue que sous ce rapport il serait utile pour l'encouragement de la langue nationale d'avoir un professeur exclusivement chargé de l'enseignement de la langue hollandaise, qui non seulement serait à même de montrer aux élèves de l'athénée, les beautés de la langue, mais auquel les instituteurs particuliers de la ville pourraient eux mêmes recourir au besoin.'

Voor de andere optie werden ook uitgebreide motieven genoemd, waaronder één praktisch: het was beter meerdere leerkrachten te hebben dan maar één aparte leraar, want wat moest er gebeuren in het geval van ziekte of afwezigheid van deze leerkracht?

Op 15 november 1817 kwam er een brief van de minister van Onderwijs, Repelaer van Driel, waarin hij schreef, dat de leerstoel Nederlands voorlopig geen doorgang kon vinden, maar dat hij er alles aan zou doen, om op een andere wijze aan de behoefte aan onderwijs in de landstaal te voldoen. Deze belofte deed hij gestand, door voor te stellen om bij de nieuw op te richten lagere school in Maastricht een huisonderwijzer te benoemen in de Nederlandse taal, die

¹¹³ Ibidem, 41.

¹¹⁴ De leden van de Raad van Bestuur waren: burgemeester J.G.C. van Slijpe, officier van justitie B.W.J. Cruts, de medicus J.H. Bosch, het gemeenteraadslid M. van Heylerhoff, de oud-scholaster van het kapittel van O.L.Vrouw M.R. Lijssens, het Tweede Kamerlid G.A.E. van Aefferden en de griffier van de Provinciale Staten W.A. Pillera. (Wouters, 'Stedelijk gymnasium en HBS', 48).

¹¹⁵ Het verslag van de strijd om deze afzonderlijke leerkracht Nederlands is te vinden in het GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 3: notulen Raad van Bestuur en registratie van uitgaande brieven, 27 september 1810-24 april 1819.

Dienstmeid gevraagd 'parlant flamand et français'.
Advertentie in Aankondingenblad Provincie Limburg (1837). Coll. SHCL.

nu of met aanstaande maand October,
een geriefelijk HUIS,

Gelegen in de Kleine-Grachtstraat, n. 1688.
Zich te bevragen in de Breedestraat, n. 821. *bis*. (168)

ON DEMANDE :

Une Fille, parlant FRANÇAIS et FLAMAND,
connaissant la couture et pouvant faire quelques ouvrages
dans la maison.

S'adresser rue Large, n. 816. (164)

dan ook voor een gedeelte die taak op het Athenaeum kon uitvoeren. De Raad van Bestuur wilde dit wel accepteren als daarnaast de leerkrachten in de oude talen ook de Nederlandse taal mochten blijven onderwijzen door middel van vertalingen uit het Latijn en Grieks. In de ogen van de leden van het Bureau moest de landstaal een ondergeschikte rol blijven spelen, het was een soort bijvak van de oude talen, met dien verstande dat niet één docent Nederlands zou onderwijzen, maar de classici en de huisonderwijzer dat samen zouden doen. De leden van het Bureau en ook het gemeentebestuur vonden een extra subsidie van driehonderd gulden voor de huisonderwijzer niet nodig. Het antwoord van de minister was, dat er een huisonderwijzer benoemd zou worden, die echter geen lessen zou geven aan het Athenaeum.

We hebben al gezegd, dat koning Willem I bij het taalbesluit van 19 september 1819 aankondigde, dat met ingang van 1 januari 1823 de Nederlandse taal verplicht zou worden bij alle openbare instanties, dus ook bij het onderwijs. Cruts, de procureur crimineel en een van de leden van de Raad van Bestuur, zou liever zien, dat de taalmaatregel geleidelijker werd ingevoerd. In een brief aan Van Maanen op 2 februari 1821 schreef hij:

'De verschillende spreekwijzen in de provincie Limburg gebruikelijk zijn niets dan brabbeltalen. Een gedeelte derzelve bestaat uit Waalsche dorpen, alwaar men de landstaal noch spreekt, noch verstaat; in een ander gedeelte derzelve spreekt men een soort vlaamsch dat met de Brabantsche taal overeenkomt; elders een laag Hoogduitsch; te Venlo, Roermond en Maastricht zijn de bemiddelsten Vlaamsch van geboorte, alleen bekwaam eene taal die op het Hollandsch gelijkt te spreken, en ik zou met een volkomen vertrouwen aan een onpartijdig Hollander overlaten Uwe Exc. te zeggen, wat hij van gesprekken in de Maastrichtse taal gehouden verstaan zou. Reeds voor 1794 sprak onze adel, die voor het grootste gedeelte den winter te Luik, alwaar toen een hof was, doorbragt, niets anders dan Fransch; te Maastricht zelf was men in de voornaamste huizen gewoon deze taal te spreken. Nadat de Fransche legers de provincie bemagtigd hadden, werd dezelve zonder groote moeite de taal der publieke zaken, zij is nu sedert meer dan 20 jaar de eenigste geweest in dewelke zich de verschillende gedeelten der provincie in hunne onderhandelingen verstaan hebben. Van 1796 af is de studie der jeugd tot de kennis derzelve ingerigt worden, en deze taal is om zoo te zeggen alleen de grondslag van het overig onderwijs geweest. Hieruit de onkunde onzer jongelingen in de Vlaamsche en nog meer in de Hollandsche taal, die sedert twintig jaar zoo merklijk verbeterd is, dat zij die dezelve gebezigd hebben, zich er nauwelijks heden in terugvinden.....'

Over de leraren schreef hij:

'Onze professoren, sedert langen tijd gewoon de oude talen door de Fransche te onderwijzen, zouden niet in staat geweest zijn dit onderwijs bij uitsluiting in de landstaal te geven. Terwijl zij nu reeds zoo verre gekomen zijn, dat wij vermeenen te kunnen verzekeren dat zij in den jare 1823 zullen beantwoorden aan hetgeen men hun hierin mogte komen vragen, is dit echter niet dan aan de bepalingen der administratie te danken.'¹¹⁶

Dat Cruts er inderdaad zo over dacht, komt naar voren uit de notulen van de vergadering van 12 juni 1820.¹¹⁷ Daaruit blijkt dat hij een van de leden was van de examencommissie, die hadden besloten, dat voor de Waalse leerlingen de Hollandse compositie niet mee zou tellen wegens hun handicap bij het Vlaams. Een ander lid van de Raad zei dat dit idee ook gold voor de Vlaamse leerlingen en de 'composition française'. Hij pleitte voor een aparte prijs hiervoor en voor het niet meetellen in het geheel. Dit voorstel werd aangenomen. In dezelfde vergadering werd voorgesteld de kennis van de Nederlandse taal te verbeteren, vooral in de hogere klassen, omdat die in de lagere klassen nog niet de gelegenheid hadden gehad veel te oefenen in die taal. Over deze kwestie schreef men een brief aan de principaal Gulikers (16 juni 1820). Er werden een soort bijlessen in de Nederlandse taal voorgesteld voor die leerlingen die hier moeite mee hadden. Verder zouden de leraren klassieke talen een vertaling moeten eisen in het Frans én in het Nederlands.

Bij de prijsuitreiking van 17 augustus 1820 werden de afzonderlijke prijzen voor de Nederlandse en Franse taal inderdaad uitgereikt. Bij de prijzen voor de Nederlandse taal in de 4de klas waren André van Hasselt en Théodore Weustenraad op de eerste en tweede plek geëindigd. Dit is heel frappant, want beiden zouden in hun latere jaren veel literaire werken schrijven in het Frans.¹¹⁸

Op 23 november 1820 kwam er plotseling een brief van de minister van Onderwijs Falck, die de Raad van Bestuur waarschuwde, dat de bepalingen van het taalbesluit ook voor de *athenea* golden:

'Gezien het besluit des konings van 19 september 1819 nr. 48 betreffende het gebruik der landstaal in de Provincies Limburg, Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen en in overweging zijnde genomen dat, volgens dit besluit te rekenen van 1 januari 1823 het onderwijs in de oude en vreemde talen op de *athenea* en kollegien zal moeten gegeven worden in de landstaal is goedgevonden en verstaan....'

De Raad van Bestuur moest dit besluit aan de professoren mededelen. Iedereen die de landstaal niet voldoende beheerste, zou ontslagen worden. Verder schreef de minister dat de briefwisseling met het ministerie van Onderwijs in de landstaal moest geschieden.¹¹⁹ Op 9 december 1820 vonden we dan ook een Nederlandse brief van de Raad van Bestuur aan de minister, waarin stond dat de landstaal al vanaf het begin in het onderwijs werd gebruikt. De leerlingen zouden geen moeite hebben met dit onderwijs en met de vertalingen in het Nederlands.¹²⁰

Op 16 juli 1822 werd een ontwerp gemaakt voor een Nederlands schrijven aan de minister over de veranderingen die hadden plaatsgevonden. In deze brief, die pas op 7 september werd verzonden, pleitte het Atheneumbestuur ervoor zowel de Franse als de Nederlandse taal te ge-

116 Endepols, 'Taalstrijd onderwijs Maastricht', 251-252.

117 GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 4: notulen Raad van Bestuur en registratie uitgaande brieven, 27 mei 1819-20 augustus 1829.

118 Zie bijlage I: Biografieën.

119 GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 4: notulen Raad van Bestuur en registratie uitgaande brieven, 27 mei 1819-20 augustus 1829.

120 Idem.

bruiken bij vertalingen uit de klassieke talen. De strekking van de brief kwam op het volgende neer: als de minister bij de examens aanwezig was geweest had hij kunnen horen dat de leerlingen het Latijn even goed in het Frans als in het Nederlands konden vertalen en dat gold zowel voor de Waalse als Vlaamse leerlingen.

De minister antwoordde op 26 oktober 1822 dat hij niet van plan was uitzonderingen toe te staan. Hij zou inspecteur Wijnbeek sturen om een onderzoek in te stellen naar het gebruik van de landstaal op het Maastrichtse Athenaeum. Dit onderzoek viel wonder boven wonder goed uit. Wijnbeek stond zelfs toe dat er naast het Nederlands ook het Frans werd gebruikt als voertaal bij het onderwijs, maar hij voegde daaraan toe, dat men het Nederlands als voornaamste taal diende te beschouwen. In het vervolg moesten alle leerboeken in het Nederlands zijn geschreven. De Waalse leerlingen die geen Nederlands kenden, moesten in het begin aparte lessen krijgen in deze taal, zodat zij het onderwijs in het Latijn konden volgen. Endepols verklaart deze soepele houding van de inspecteur uit het feit dat Wijnbeek het Maastrichtse Athenaeum had vergeleken met andere athenea in het Zuiden, onder andere in Hasselt en Leuven. De laatste scholen kregen van hem een zeer slechte beoordeling.¹²¹

Op 22 september 1823 kreeg het bestuur van het Athenaeum echter een brief van de regering, waarin het onderwijs in de Franse taal uitdrukkelijk werd verboden. Het vroeger gegeven verlof was maar tijdelijk geweest. Het onderwijs in de landstaal zou in de laagste klas moeten beginnen en voortgezet moeten worden in de volgende jaren.¹²² De door de regering gestelde regels werden inderdaad uitgevoerd, maar directeur Gulikers bleef belang hechten aan het Frans. Zijn afscheidsrede, op 21 augustus 1829, hield hij in het Frans.¹²³

Na de versoepeling van de taalwet van Willem I in 1830 bleef de voertaal op het Athenaeum het Nederlands. Iedereen was er nu zo aan gewend, dat niemand meer op de gedachte kwam om terug te keren naar het gebruik van het Frans. Bij de prijsuitreiking in 1830 luidde één van de bepalingen, dat de professor der eerste klas er zorg voor zou dragen dat één van de te houden redevoeringen 'altoos in de Nederduitsche taal gehouden zal worden'.¹²⁴ Hieraan hield men zich ook in de volgende jaren, want in de archiefstukken van 1837 en 1838 lezen we in het verslag van de prijsuitreiking dat directeur Kerzmann en een der professoren van de eerste klas hun redevoeringen in het Nederlands hielden, waarna een van de leerlingen een speech hield in het Latijn.¹²⁵ Uit een bundel toespraken, bewaard vanaf 1835, blijkt dat Kerzmann nog maar één keer zijn redevoering in het Frans hield. Dat was bij de afsluiting van het schooljaar 1835/36.¹²⁶

Inspecteur Wijnbeek bleef zijn interesse tonen voor het onderwijs in Maastricht. Van 22 tot 28 juli 1835 bezocht hij het Athenaeum, de Rijkslagere School en enkele bijzondere scholen. In het verslag van dit bezoek aan de minister van onderwijs schreef hij over het Athenaeum:

121 Endepols, 'Taalstrijd onderwijs Maastricht', 277 noot 28 en 29.

122 GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 4: notulen Raad van Bestuur en registratie uitgaande brieven, 27 mei 1819-20 augustus 1829.

123 GAM, archief Ecole Secondaire, Collège, Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 331: afscheidsrede Gulikers, 21 augustus 1829.

124 GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 5: notulen Raad van Bestuur en registratie uitgaande brieven, 7 oktober 1829-30 december 1836.

125 GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 6: notulen Raad van Bestuur en registratie uitgaande brieven, 14 januari 1837-10 augustus 1848.

126 GAM, archief Ecole Secondaire, Collège, Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 400: toespraken directeur Kerzmann, leraar Steyns Pavé en leerlingen bij de prijsuitreikingen, ca. 1835-1854.

‘Het eerste, dat bij mijne intrede in dit gesticht mijne aandacht trof, was de orde en tucht, die algemeen scheen te heerschen. Ik bespeurde dezelve allerwege, binnen iedere klasse niet alleen, maar ook buiten de klassen. Bij het onderzoek der vakken, vond ik er den grondslag, gelegd tot zamenhang in het onderwijs van de meeste derzelve, niet alleen hersteld, maar zelfs grootendeels op een beteren voet gebragt dan tevoren.’¹²⁷

Hij vermeldde ook dat er in 1822 een ‘voorbereidende Nederduitsche klas’ was opgericht voor de leerlingen die bij aankomst het Nederlands niet voldoende beheersten, maar dat deze nu niet meer nodig was, omdat de meeste kinderen al voldoende kennis van deze taal hadden verworven op de Rijkslagere School. Toch vond hij dat voor diegenen die deze voorbereiding niet gehad hadden, er een toelatingsexamen nodig was, waaruit moest blijken of ze de Nederlandse en Franse taal en ook geschiedenis, aardrijkskunde en rekenkunde voldoende meester waren om op het Athenaeum verder te kunnen.¹²⁸ Wijnbeek gaf hierna een omschrijving van het verloop van de vakken. We laten hem even zelf aan het woord wat betreft de vakken Nederlands en Frans:

‘Nederduitsch: het onderwijs in de Nederduitsche taalgronden wordt op eene vrij voldoende wijze in de zesde en vijfde klassen door Peltzer, in de vierde door G. Gulikers, in de derde door Meijers, en in de twee hoogste klassen door Kerzmann medegedeeld. Bij laatstgenoemde heeft buitendien de behandeling der vaderlandsche dichters en prosaschrijvers de heilzame strekking, om de nationaliteit op te wekken en te versterken en het echte Nederlandsche karakter te vormen’(....)

‘Fransch: het onderwijs der Fransche taal, door dezelfde onderwijzers gegeven, is mij mede doelmatig voorgekomen, vooral in de hoogste klasse.’¹²⁹

Om nog een vollediger beeld te krijgen van het gebruik van de talen door leerkrachten en andere mensen betrokken bij het onderwijs, hebben we de ingekomen stukken bij de Raad van Bestuur bekeken.¹³⁰ Hieruit blijkt, dat praktisch alle leraren in het Frans solliciteerden. Dit gebeurde zelfs nog in 1827 door J. Koenders. Hij wilde graag leraar worden van de eerste klas. Twee jaar later schreef hij echter in het Nederlands; nu solliciteerde hij naar de positie van principaal. Een andere kandidaat voor deze functie was H.J.A. Kerzmann. Deze schreef in het Frans. Tot 1823 wisselde het gebruik van Frans en Nederlands elkaar af in de brieven die binnenkwamen van officiële instanties, zoals de gemeente en het ministerie van Onderwijs. Het programma van de examens en de prijsuitreiking werd tot 1823 in het Frans vermeld, daarna in het Nederlands.

In 1829 keurde het ministerie het goed dat P. Metton een cursus gaf in ‘het kunstmatig lezen in het Fransch’. Deze cursus kon ook dienen als welsprekendheid in deze taal. De lessen zouden gegeven worden in een lokaal van het Athenaeum op de volgende voorwaarde. De leerlingen van het Athenaeum zouden de lessen gratis of tegen een geringe betaling kunnen bijwonen. Metton had bij zijn aanvraag gewezen op de geografische positie van Maastricht, die kennis van de Franse taal noodzakelijk maakte. Het ministerie gaf te kennen wel wat te zien in deze afzonderlijke lessen, daar het gebruik van de Franse taal als voertaal in het onderwijs afgeschaft was.

Bij de meer informele brieven aan de Raad van Bestuur kwamen we zowel Nederlands als

127 Reinsma, ‘Verslag Wijnbeek’, 137-138.

128 Ibidem, 138-139.

129 Ibidem, 139.

130 GAM, archief Bureau d’Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummers 23-49; ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken van de Raad van Bestuur van het Athenaeum, 1814-1840

Frans tegen. C.C. Roemers, die in de Franse Tijd zo Fransgezind was, schreef in 1827 in het Nederlands, dat hij niet naar de prijsuitreiking kon komen wegens 'onpasselijkheid'. Membrède meldde een jaar later ook in het Nederlands dat hij niet aanwezig kon zijn bij de uitreiking der prijzen. We vonden echter een kladbrieftje uit het jaar 1836, waarin Nierstrasz in het Frans aan Van Heylerhoff vroeg of hij naar de prijsuitreiking kon komen. Hij hoefde alleen maar te antwoorden met 'oui' of 'non'. Hieruit blijkt, dat deze personen gewend waren onderling Frans te spreken.

Het hoger onderwijs

Er was in Maastricht geen universiteit gevestigd. Toch staan we even stil bij deze vorm van onderwijs, want sommige Maastrichtenaren gingen naar de nabijgelegen stad Luik om aan de Franstalige universiteit aldaar een academische graad te halen. Aantallen zijn helaas niet bekend. Koning Willem I had in een Koninklijk Besluit van 27 september 1815 bepaald, dat er in het Zuiden drie universiteiten zouden komen: in Leuven, Gent en Luik. Aan de faculteit der wijsbegeerte en letteren van de Luikse universiteit zou naast de Nederlandse ook de Franse taal-en letterkunde gedoceerd worden. De voertaal in het academisch onderwijs was Latijn, behalve voor de cursussen in de juist genoemde talen, de rechtspraak en de economische wetenschappen. Daarnaast waren er nog andere vrijstellingen wat het Latijn betrof. In Luik doceerden maar liefst acht professoren in het Frans.¹³¹ Deze voertaalkwestie bleef de gemoederen bezighouden, totdat in 1830 beslist werd dat iedere professor zich in zijn college van de taal mocht bedienen 'qui convient le mieux aux besoins de ses élèves'.¹³²

We kunnen aannemen, dat de meeste studenten uit Maastricht naar de dichtstbijgelegen universiteit in Luik gingen en daar praktisch uitsluitend colleges kregen in de Franse taal. Uit de correspondentie van J. Kinker blijkt echter, dat hij voor het cursusjaar 1819/1820 de leeropdracht had de Nederlandse grammatica, letterkunde en welsprekendheid te doceren in het 'Hollandsch'.¹³³ Er kwamen meer studenten dan hij had verwacht. Het waren Luxemburgers, Brabanders en Vlamingen, maar ook Walen. Onder hen bevond zich Kinkers beste leerling en latere opvolger, de Luxemburger J.F.X. Würth.¹³⁴ Het meest bevredigende onderdeel van Kinkers professorale activiteiten was zijn leiderschap van het genootschap Tandem, dat hij op 17 april 1822 startte als voortzetting van de avondbijeenkomsten bij hem aan huis. Tandem was een letterkundig genootschap. Ieder lid moest beurtelings een referaat houden over een zelf gekozen onderwerp. Ook werden er literaire werken voorgelezen en discussies gehouden. Het was verplicht Nederlands te spreken. In 1824 werd die bepaling nog verscherpt; wie geen Nederlands sprak werd beboet. Een van de leden van Tandem was Th. Weustenraad.¹³⁵ We hebben al gezien, dat hij op de vierde klas van het Athenaeum een prijs kreeg voor Nederlandse taal.

Wat de juridische faculteit te Luik betreft mogen we aannemen, dat hier naast het Latijn de Franse taal gebruikt werd. Magistraten, advocaten en notarissen die in Luik waren opgeleid, kregen hun vakkennis en vaktermen in het Frans aangeleerd. Hoewel veel juristen het Nederlands als moedertaal hadden en gewoon waren het Nederlands te gebruiken als om-

¹³¹ De Jonghe, *Taalpolitiek*, 303-304.

¹³² Ibidem, 312.

¹³³ Hagen, *Onschone moedertaal*, 51. Johannes Kinker (1764-1845) studeerde in Utrecht medicijnen en later rechtsgeleerdheid. Hij was advocaat in Den Haag en Amsterdam, maar hield zich voornamelijk met de letterkunde en de kantiaanse wijsbegeerte bezig. In de periode van de eenheid met België was hij van 1817-1830 hoogleraar in de Hollandsche taal, geschiedenis en welsprekendheid te Luik.

¹³⁴ A. Hanou en G. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling Deel I 1792-1822* (Amsterdam 1992) 386-387.

¹³⁵ A. Hanou en G. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling Deel II 1823-1828* (Amsterdam 1993) 22-25.

gangstaal, konden ze dit moeilijk volhouden in hun functie. Voor hen was het verbod van het Frans bij de justitie dan ook een bron van wrevel en ergernis. Op de Vlaamse universiteiten werd het Frans ook buiten het onderwijs als voertaal gebruikt. Dit blijkt uit een herinnering van een oudstudent van de universiteit van Gent die hierover zegt:

'Dans la vie quotidienne, les cives academici parlaient le français entre eux. La raison en était que les classes aisées, à la suite de la domination française de 1794 à 1814, étaient encore plus francisées qu'elles ne le furent au cours du XVIIIe siècle: mais aussi que les Flamands ne parlaient que leurs dialectes, ce qui causa maintes confusions entre les étudiants. Pour cela nous trouvions plus simple et plus élégant de parler le français entre nous (...) la plupart des Hollandais se pliaient à l'usage dominant et se mirent à apprendre le français.'¹³⁶

Concluderend kunnen we zeggen, dat de vernederlandsing in het domein van het onderwijs erg moeizaam verlopen is. Hoewel de Tijdelijke Jury er de eerste jaren alles aan deed leerkrachten te benoemen die de Nederlandse taal goed beheersten, bleven er toch nog mensen onderwijs geven in het Frans zonder traktement van het Rijk. Deze onderwijzers konden zelf bepalen of zij in het Frans of in het Nederlands lesgaven. Zelfs op de Rijkslagere School werd 's avonds meteen Franse les gegeven en naderhand op verzoek van de ouders ook overdag. Zelfs op de school voor onderling onderwijs, die voor arme kinderen was bestemd, werd Frans gegeven met het oog op verbetering van de kansen op de arbeidsmarkt.

In het middelbaar onderwijs was vóór 1823 geen sprake van vernederlandsing. De leerlingen die de middelbare school bezochten vlak na de Franse Tijd, waren op de lagere school gewend geweest aan onderwijs in het Frans. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de leerkrachten, de ouders en het bestuur van de school deze traditie wilden voortzetten, zeker omdat het gebruik van deze taal destijds nog steeds werd gekoppeld aan maatschappelijke positie en intelligentie. Zowel het stadsbestuur als het administratieve bestuur van het Athenaeum hadden niet voldoende geld ervoor over om een afzonderlijke leerkracht voor de Nederlandse taal te benoemen. Zelfs de rijksoverheid had er geen oren naar om de school financieel bij te staan. Zo bleef het Frans als voertaal op het Athenaeum gehandhaafd tot 1823, toen er van overheidswege dwingende voorschriften kwamen over het gebruik van de landstaal. Een van de leden van het bestuur, de heer Cruts, vroeg nadrukkelijk om een geleidelijke invoering van het Nederlands. Dit kon niet anders, want zoals hij op 2 februari 1821 al aan Van Maanen had geschreven, was men in Maastricht op het Frans aangewezen, omdat men zich in het Nederlands niet behoorlijk kon uitdrukken. Toch heeft hij zich bij de strengere taalmaatregelen neergelegd, want hij schreef aan Van Maanen, dat hij er zeker van was, dat alle leerkrachten Nederlands met ingang van januari 1823 zouden beantwoorden aan de gestelde eisen. De landstaal werd vanaf die datum stap voor stap ingevoerd, te beginnen met de laagste klas. Zo was ten slotte rond 1830 het Athenaeum helemaal vernederlandsd. Na de versoepeling van de taaldwang werden geen maatregelen genomen om de vernederlandsing terug te draaien. Men was in enkele jaren tijd gewend geraakt aan het gebruik van de nationale taal. Alle schoolboeken waren in het Nederlands geschreven. De toespraken bij de prijsuitreikingen werden nog slechts bij uitzondering in het Frans gehouden. De meeste leerlingen uit Maastricht en omstreken zullen met dit Nederlands waarschijnlijk geen moeite hebben gehad, want lang niet in alle gezinnen werd Frans gesproken. Het Maastrichtse dialect stond dicht bij het Nederlands dan het Frans. We kunnen dus zeggen, dat de maatregelen van Willem I in zeer korte tijd geleid

¹³⁶ Von Busekist, *La Belgique*, 46 noot 203.

hebben tot een algehele aanpassing aan het Nederlands, zeker door de jongere generatie.

Op het Maastrichtse Athenaeum zette de vernederlandsing na 1830 door, hetgeen waarschijnlijk te maken heeft met de politieke situatie. De stad behoorde in de periode tot 1839 officieel bij Nederland, terwijl de rest van de provincie voorlopig bij België kwam. Volgens Hanson herstelde het Voorlopige Bewind in België de volledige onderwijsvrijheid, waarmee de druk tot vernederlandsing verdween. Door een besluit van 22 oktober 1830 was het Nederlands niet langer de verplichte voertaal in de athenea en colleges die door de staat werden gefinancierd.¹³⁷ Op het gemeentelijk college te Weert werd tot 1837 feitelijk geen Nederlands gegeven, maar er werden wel veel uren besteed aan Frans. Buiten de lessen om dienden de leerlingen bovendien Frans of Latijn te spreken¹³⁸. Op het college te Roermond was in het schooljaar 1839/40 Frans nog de voertaal behalve voor het onderwijs in Nederlands en godsdienst. In de voorbereidende klas kregen de leerlingen zestien uur per week Frans om ze klaar te stomen voor het volgen van de lessen in de volgende jaren.¹³⁹ In Hasselt werden in 1834 het Grieks, Latijn en Nederlands in het Frans gegeven! In Tongeren maakte het gemeentelijke college na 1830 een verfransingsproces door.¹⁴⁰ In Venlo daarentegen werden alle vakken op het college in de moedertaal gegeven. Deze school was pas opgericht in 1834. Het vak Nederlands werd tot de hoofdvakken gerekend. De tweede taal was hier het Duits.¹⁴¹

Uit de notulen van de vergaderingen en uit de ingekomen en uitgaande stukken van het bestuur van het Athenaeum blijkt dat veel leerkrachten en de directeur van het Athenaeum nog lang Frans bleven gebruiken in hun correspondentie met het bestuur. Ook de leden van het bestuur bezigden deze taal onderling tot in de jaren dertig van de negentiende eeuw. De bestuursleden waren als notabelen natuurlijk heel vertrouwd met het Frans. Bovendien hadden de meesten een openbare functie gehad in de Franse Tijd, toen het gebruik van het Frans verplicht was.

De Maastrichtse studenten, die van het Athenaeum naar een van de zuidelijke universiteiten gingen, hadden veel plezier van hun kennis van het Frans, niet alleen in het onderwijs, maar ook in de omgang met andere, Vlaamse studenten. Zij spraken onderling Frans, omdat het Vlaams zo moeilijk was te verstaan, doordat er sterk verschillende dialecten werden gesproken. Willem I heeft echter zijn best gedaan om ook de studenten aan de zuidelijke universiteiten liefde voor de nationale taal bij te brengen door de instelling van een leerstoel voor Nederlandse letteren. In Luik was daar een redelijke belangstelling voor. Onder leiding van J. Kinker werd het letterkundig genootschap Tandem opgericht. Omdat op de andere faculteiten het Frans of Latijn overheerste, kunnen we echter niet spreken van een vernederlandsing van het hoger onderwijs.

Het domein van de schriftelijke communicatiemedia

Maastricht was in vergelijking met andere steden in de provincie een belangrijk perscentrum in de negentiende eeuw. Alleen Luik had op dit gebied meer te bieden. In Maastricht verschenen almanakken in grote oplagen voor alle burgers. De meer ontwikkelde inwoners hadden

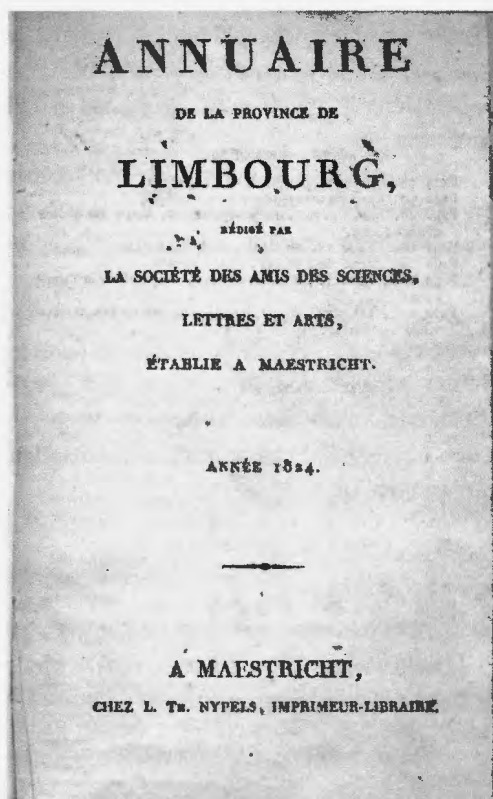
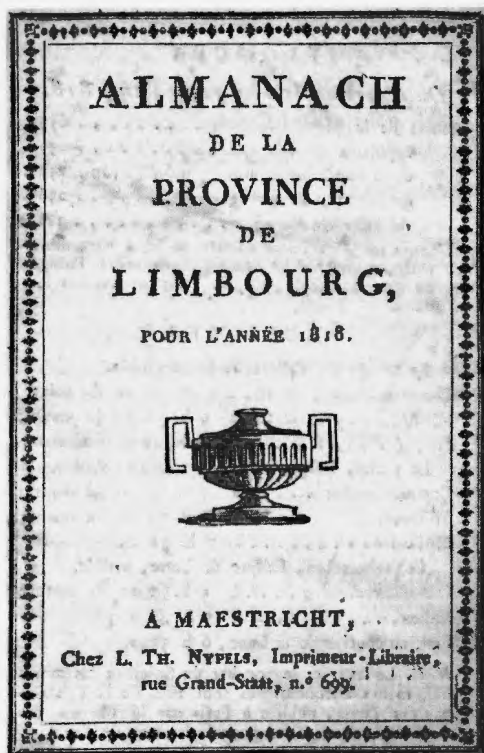
¹³⁷ M. Hanson, *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914*. MM 49 (Leeuwarden/Maastricht 1990) 13.

¹³⁸ Ibidem, 107-108.

¹³⁹ Ibidem, 110.

¹⁴⁰ Ibidem, 113 en 116.

¹⁴¹ Ibidem, 110-111.

[boven] Titelpagina van de Almanach de la Province de Limbourg (1818). Coll. SBM.

[onder] Titelpagina van het Annuaire de la Province de Limbourg (1824). Coll. SBM.

een grote keus uit boeken op allerlei gebied. Men kon zich abonneren op kranten of deze lezen in de sociëteiten en koffiehuisen. Er werden, zeker in het midden van de eeuw, meer kranten uitgegeven dan elders in ons land. We geven nu een overzicht van het gedrukte materiaal in deze periode.

De almanakken

Zoals we al in het vorige hoofdstuk gezien hebben, werden er in Maastricht veel almanakken uitgegeven, zowel in het Frans als in het Nederlands. We beginnen met de Franstalige werken en daarna volgen de Nederlandstalige. Deze laatste overheersten in deze periode.

De *Almanach de la Province de Limbourg* werd van 1818-1823 uitgegeven door drukkerij Nypels.¹⁴² De boekjes hadden een formaat van ongeveer een kwart A4 en bevatten rond de 185 bladzijden, een niet geringe omvang voor een almanak. De almanak was waarschijnlijk in eerste instantie bestemd voor ambtenaren en militairen. Zoals gebruikelijk in dit genre begon ook deze almanak met de verklaring van de kalender, de religieuze feesten etc. Hierna volgde de herleiding van maten, gewichten en geld. Verder vonden we lijsten van Nederlandse en Limburgse autoriteiten. De almanak eindigde met overzichten van jaarmarkten, prijzen van het graan en vertrek- en aankomsttijden van de postkoets.

In de almanak van 1818 vonden we enkele met de hand volgeschreven bladzijden, nu eens in het Nederlands, dan weer in het Frans. Uit deze aantekeningen maken we op dat de eigenaar van deze almanak zowel het Frans als het Nederlands beheerste.

In een exemplaar uit 1821 stonden op de eerste bladzijde enkele notities over 'livres vendus' in onder andere Oirsbeek, Nuth en Schinnen. Hieruit zouden we kunnen opmaken, dat de eigenaar in deze omgeving woonde en Frans sprak, ware het niet dat op dezelfde bladzijde ook Nederlandstalige aantekeningen vermeld stonden.

Op de kaft van de almanak uit 1823 lazen we twee namen: Schoenmaekers en De Vlieck. De eerste naam duidt op een bekende vooraanstaande familie. De Vlieck is waarschijnlijk het kasteel bij Ulestraten. Deze namen wijzen op notabele gebruikers.

Het *Annuaire de la Province de Limbourg* was naar alle waarschijnlijkheid de opvolger van de zojuist besproken almanak.¹⁴³ Het formaat is hetzelfde en ook de titel is nagenoeg gelijk. De uitgave heeft te maken met de oprichting van de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts in 1822. De inhoud kwam sterk overeen met de vorige, maar nu kwam ook de geschiedenis van Maastricht aan bod en er waren enkele gravures in opgenomen van Maastrichtse gebouwen, zoals het stadhuis en de Sint-Jan- en Sint-Servaaskerk.

Naast de twee beschreven Franstalige almanakken bestond er nog een almanak in de Franse taal, die echter niet specifiek voor Limburg gedrukt was, maar voor de rooms-katholieke geestelijkheid uit het hele land, namelijk de *Almanach du clergé catholique romain des Pays-Bas*.¹⁴⁴ Deze vermeldde de namen van alle bisschoppen en priesters in Nederland. Twee bladzijden waren aan Maastricht gewijd. Het schoolplan en de lestijden van het 'Collège Philosophique à Louvain' stonden vermeld. Op dit seminarie werd de Nederlandse taal niet vergeten blijkens het

¹⁴² Aanwezig in het RAL: 1818-1823 en in de SBM: 1818-1823.

¹⁴³ Aanwezig in het RAL: 1824-1831 en in de SBM: 1824-1831.

¹⁴⁴ Aanwezig in het RAL.

volgende: 'G. J. Meyer, professeur ordinaire – les lundis et samedis à 2 heures – expliquera la grammaire de la langue nationale et donnera des explications sur l'art d'écrire en cette langue.' De moderne talen werden echter ook onderwezen: 'les professeurs et lecteurs de l'université enseigneront les littératures française et allemande à ceux qui le désireront.'

Er verschenen veel meer Nederlands- dan Franstalige almanakken in deze tijd. Van de *Maastrichter Almanach* zijn veel exemplaren bewaard uit de periode 1817 tot 1865.¹⁴⁵ We zullen ons hier echter beperken tot 1839. De almanak werd in zakformaat uitgegeven door drukkerij Nypels. Naast de gebruikelijke rubrieken van elk jaarboekje was ook een lijst van Maastrichtse autoriteiten opgenomen. De bezitters van deze Nederlandstalige almanakken begrepen soms ook wel het Frans. Dat kunnen we opmaken uit twee uitgeknipte papiertjes die in de almanak van 1820 lagen met twee korte Franse citaten. In de almanak van 1824 werd de kalender gebruikt om enkele boodschappen op te schrijven, onder andere 'inkt, bier, pleister, snuif', wat erop wijst dat de bezitter van deze almanak het Nederlands als omgangstaal gebruikte.

De *Opregte Maastrichter Almanak* was een uitgave van de firma Nypels.¹⁴⁶ Van deze almanak hebben we al verschillende exemplaren uit de Franse Tijd besproken. De opzet bleef in de periode na 1815 gelijk. De kluchtalmanak was ook aanwezig. We vonden weer het gezegde in het Maastrichts: 'Vair repondere ug neet tat 'et wair precys op ten daeg zal vallen vaen eder leeg; mair gair kont stoaet-maeke tat 'et tog een eder quarteer zal oet koome zoe het hey geschreeve steyt'¹⁴⁷. Veel Maastrichts kwamen we verder niet tegen in de almanakken uit 1831, 1832, 1837, 1838 en 1839. Spronck wijst echter op het feit, dat er in de almanak van 1821 nog een klein beetje Maastrichts dialect te vinden is in het 'Leetsche gedigt op Sint-Cecilia daag' van Jan Meyers. Hij zegt, dat waarschijnlijk het vertrek van de Fransen in mei 1814 als natuurlijk gevolg had, dat de beoefening van de dialectliteratuur werd gestaakt. Het gedicht van Jan Meyers was eigenlijk alleen maar een soort uitbreiding van een gedicht van pastoor Delruelle.¹⁴⁸

De *Nauwkeurige almanak* zijn we ook al tegengekomen in de Franse Tijd.¹⁴⁹ De almanak werd uitgegeven door Sara Landtmeter en hield waarschijnlijk op te bestaan in 1818. Na dit jaar zijn althans geen exemplaren meer bewaard gebleven. Het jaarboekje bevatte informatie over de autoriteiten van de stad en zal dus vooral bestemd zijn geweest voor de burgers van Maastricht en niet zozeer voor de bevolking van het platteland in de omgeving.

De *Nieuwe Maastrichter Almanak* werd uitgegeven door G.A. Gulikers.¹⁵⁰ Deze week niet veel af van de *Opregte Maastrichter Almanak* en bevatte ook voorzeggingen, verhalen en liedjes, in 1838 bijvoorbeeld een 'Zedelijk Alphabet'. De andere bewaard gebleven uitgaven zijn van 1842 en 1844 en worden in het volgende hoofdstuk besproken.

¹⁴⁵ Aanwezig in het RAL (uit de periode 1814 tot 1839): 1817-1820, 1822, 1824, 1827, 1829, 1833, 1835, 1838 en in de SBM (uit de periode 1814-1839): 1815-1820, 1822-1831, 1833-1839).

¹⁴⁶ Aanwezig in het RAL (uit de periode 1814-1839): 1819, 1830, 1835, 1837, 1839 en in de SBM (uit de periode 1814-1839): 1826, 1831-1833, 1836.

¹⁴⁷ Zie voor de vertaling: almanakken in de Franse Tijd hoofdstuk 2, noot 116.

¹⁴⁸ Spronck, 'Opregte Maastrichter Almanak', 177.

¹⁴⁹ Aanwezig in het RAL: 1815, 1816, 1817, 1818.

¹⁵⁰ Aanwezig in het RAL (uit de periode 1814-1839): 1838 en in de SBM (uit de periode 1814-1839): 1838.

Uit dit overzicht kunnen we concluderen, dat de almanakken een duidelijke functie hadden. Ze werden in groten getale verspreid onder alle lagen van de bevolking. Spronck geeft ons enig inzicht in oplagen en kosten van een kleine almanak. De *Opregte Maastrichter Almanak* kostte in 1837 'vier goede koperen centen'. In 1870 werd deze almanak, volgens een mededeling van de drukker, door dertigduizend mensen gelezen.¹⁵¹ Of al deze mensen werkelijk in het bezit waren van een exemplaar of er alleen in lazen bij familie of vrienden valt hieruit niet op te maken. De gewone burgers hebben zich zeker vermaakt met de grappen uit de klucht-almanakken. Het moet heel aantrekkelijk geweest zijn, dat er af en toe iets in het dialect te lezen was.

De Nederlandstalige exemplaren werden meer gelezen dan de Franstalige. Deze laatste waren vooral bestemd voor de bovenlaag van de bevolking. Ze waren beter van kwaliteit: mooi ingebonden en hier en daar geïllustreerd met gravures. De artikelen waren interessanter en wetenschappelijker dan in de andere almanakken.

Boeken en andere drukwerken

Behalve almanakken werden ook boeken en andere drukwerken uitgegeven in Maastricht. In de stadsbibliotheek van Maastricht was een overzicht aanwezig van bewaard gebleven uitgaven in de periode van 1816 t/m 1839. Hieruit valt natuurlijk geen algemene conclusie te trekken, want er zullen zeker meer drukwerken verschenen zijn in deze periode. Ook is het niet altijd duidelijk, of de term 'bij', gevolgd door de naam van de drukker, betekent dat het boek hier gedrukt is. Het kan alleen maar uitgegeven zijn door de drukkerij. Bovendien kon een drukker zijn naam gebruiken, als hij aan het werk iets toegevoegd had, om het meer aansluiting te laten vinden bij de stad Maastricht. We geven eerst een schematisch overzicht van deze werken met vermelding van de taal, waarin deze werden uitgegeven.

BOEKEN IN HET FRANS EN NEDERLANDS. AANTALLEN PER JAAR, 1816-1839

Jaar	Frans	Nederlands	Jaar	Frans	Nederlands
1816	2	—	1828	2	4
1817	4	2	1829	2	4
1818	6	3	1830	4	3
1819	3	2	1831	—	3
1820	3	3	1832	4	7
1821	7	1	1833	3	—
1822	—	2	1834	2	6
1823	—	1	1835	4	2
1824	—	3	1836	2	6
1825	1	2	1837	1	6
1826	1	2	1838	4	3
1827	—	1	1839	4	10

Bron: Stadsbibliotheek Maastricht, Overzicht van bewaard gebleven Maastrichtse drukwerken aanwezig in de SBM.

Uit dit overzicht kunnen we opmaken, dat er gaandeweg meer Nederlandstalige werken zijn verschenen. Dit ging ten koste van de Franstalige. Het kan te maken hebben met de politieke

¹⁵¹ Spronck, 'Opregte Maastrichter Almanak'. Hij zegt: 'de drukker Polis deelt ons mede dat de Opregte rond 1870 door 30.000 mensen gelezen werd.' 140.

situatie van Maastricht in de jaren 1830-1839, toen de stad onder Nederlands gezag stond. In het volgende hoofdstuk zal duidelijk worden of deze trend zich voortgezet heeft.

De Franstalige uitgaven waren meestal wetenschappelijke werken of hadden betrekking op culturele zaken. Voorbeelden hiervan zijn: *Dissertation sur l'air atmosphérique et son influence sur l'économie animale* van J.R.L. Kerckhoffs (1816) en *Extrait du règlement de la société de Musique* (1821). Literaire werken werden in beide talen gedrukt. Zo verscheen er in 1831 *Proeve van dichtstukjes voor jonge lieden*, terwijl het jaar erna een soort gelijk werk in het Frans vermeld werd: *Fables, contes et poésies diverses à l'usage de la jeunesse*. Religieuze boeken verschenen vaker in het Nederlands dan in het Frans, bijvoorbeeld *Leidsman op den bloedige Kruisweg* en *Klein Hemels Palmhof*. Deze laatste uitgave kwam ook in het Frans voor. Waarschijnlijk waren deze werken niet specifiek in Maastricht gedrukt, maar kon men ze wel daar kopen. Wel uitdrukkelijk voor Maastricht geschreven was *Ode aan pastoor Wijnandts* (1824) van André van Hasselt. Deze dichter publiceerde echter meestal in het Frans.¹⁵²

Uitgaven die te maken hadden met het gerechtshof in Luik werden meestal in het Frans opgetekend. Zo verscheen er in 1821 een verhandeling over de schutterijkwestie en het proces in Luik daarover: *Précis des faits relatifs à la destitution et la poursuite devant les tribunaux de messieurs Hennequin, un des bourguemaîtres, Lekens, Mockel cadet, Hardy, Cools, Bemelmans, Crutz, Baron d'Emminghaus Frederking, Stregnant aîné et Destouvelles, conseillers de la régence de la ville de Maestricht*. In 1828 werd een ander proces opgetekend: *Procès de l'Eclaireur. Prévention de calomnie envers son Excellence le ministre de la Justice*.

Catalogi voor publieke boekverkoppen verschenen eerst vooral in het Frans, daarna soms in beide talen en na 1829 meestal in het Nederlands. Bij drukker Nypels overheerste het Frans, terwijl Straatman en Koymans al eerder overgingen op het Nederlands. Waarschijnlijk heeft ook de opdrachtgever deze taalkeuze mede bepaald.

In 1828 werden verschillende reglementen gedrukt en het is aardig deze te vergelijken. Het reglement van de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts was zoals te verwachten in het Frans. Het Philharmonisch Genootschap publiceerde het reglement in beide talen en we vonden ook een reglement voor de wijkmeesters vastgesteld door het plaatselijk bestuur van de stad Maastricht in het Nederlands.

Uit deze periode kwamen we verschillende werken van de schrijver Auguste Clavareau tegen.¹⁵³ Hij was afkomstig uit Luxemburg, maar werkte in Maastricht van 1823 tot 1844. In 1830 koos hij de zijde van Noord-Nederland en publiceerde veel Franstalige vertalingen van bekende Nederlanders, om zo de Noord-Nederlandse letterkunde ook in het Zuiden bekend te maken. Een voorbeeld hiervan is: *La nation hollandaise, poème en six chants*, een vertaling van het gedicht van Helmers.

Voor het onderwijs in het Frans verscheen in 1836 het boek *Gemakkelijke opstellen voor eerstbeginnende of allereerste oefeningen van de Franse taal met regels van de spraakkunst* en in 1838 *Dictionnaire des dictionnaires ou Vocabulaire universel et complet de la langue française reproduisant le Dictionnaire de l'Académie française*.

¹⁵² Zie bijlage I: Biografieën.

¹⁵³ Zie bijlage I. Biografieën.

Bij de drukkers in Maastricht werden ook veel kranten uitgegeven. In de Stadsbibliotheek te Maastricht zijn gelukkig bijna alle exemplaren uit deze periode bewaard gebleven en we konden dus putten uit voldoende materiaal. Voordat we met een beschrijving van de kranten beginnen, moeten we nogmaals wijzen op de beperkingen van een historisch onderzoek. We ontberen informatie over oplagen van kranten, namen van abonnees en over de verhouding tussen de verschillende sociale lagen der bevolking in Maastricht. Ook over de invloed van de kranten op de samenleving is maar weinig gepubliceerd. Evers zegt hierover: 'Het ontbreken van definitieve gegevens over verspreidingsgebied en oplage van de diverse geraadpleegde kranten brengt met zich mee, dat enige uitspraak over hun invloed met de grootste reserve moet worden benaderd.'¹⁵⁴ Een enkele keer wordt in de literatuur of in de bladen zelf het aantal abonnees genoemd en dit zullen we hieronder dan ook vermelden.

De kranten werden voornamelijk gelezen door de sociale bovenlaag, waarvan de leden de kennis, de interesse en het geld bezaten om zich te abonneren. Om hoeveel mensen het ging, is bijna niet meer vast te stellen. Maastricht was duidelijk een perscentrum. De kranten uit Maastricht werden in de hele provincie gelezen. Rond 1830 was bijvoorbeeld de *l'Eclaireur Politique* bestemd voor mensen in heel Limburg. Er zijn wel enige gegevens bekend over de sociale stratificatie in Maastricht, maar ook al weten we, dat in 1830 5 procent van de bevolking tot de vermogenden behoorde, 10 procent tot de ambtenaren en 15 procent tot de middenstand¹⁵⁵ op 22.118 inwoners¹⁵⁶, dan kunnen we daar nog geen conclusies uit trekken wat betreft de abonnees van kranten. Wel kunnen we verwachten dat naarmate het onderwijs verbeterde en er een uitgebreider lezend publiek ontstond, de oplagen van de kranten toenamen.

Omdat het doornemen van het krantenmateriaal een omvangrijk en vooral tijdrovend karwei is, hebben we gekozen voor een representatieve selectie: we hebben systematisch om de vijf jaar de belangrijkste kranten in Maastricht bekeken. We beperken ons tot de taal van de kranten, maar waar nodig zal ook verwezen worden naar relevante politieke, culturele of economische factoren. Het grote aantal kranten en de veelsoortige rubrieken hierin maken het soms moeilijk om tot een helder gestructureerd beeld te komen. Dit is inherent aan dit soort materiaal.

Alvorens over te gaan tot het eigenlijke onderzoek, willen we de politiek van Willem I ten aanzien van de pers weergeven. Op 23 september 1814 vaardigde hij een besluit uit betreffende de vrijheid van pers en de regeling voor de drukkerij en de journalisten. Hierbij werd bepaald, dat elke krant bij voorbaat toestemming van de overheid moest hebben om te verschijnen en daarbij bewijzen moest kunnen óverleggen dat zij minstens driehonderd abonnees had. Ook moest de krant drie exemplaren sturen naar de Commissie voor Binnenlandse Zaken.¹⁵⁷ Er was zeker geen persvrijheid, want bij wet van 10 april 1815 werden de journalisten die de openbare rust verstoorden door het verspreiden van geruchten, tijdingen en berichten met kwaadwillige bedoelingen, bedreigd met gevangenisstraf, ja zelfs met de doodstraf. Op 20 april 1815

¹⁵⁴ I.M.H. Evers, 'Liever Turks dan Pruisisch', *De Maasgouw* 100 (1981) 135.

¹⁵⁵ B. Roebroek, 'Ontkerkelijking en veranderende sociaal-economische structuren te Maastricht in de 19^e eeuw', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XI* (1966) 24 noot 29, 36 en 76.

¹⁵⁶ Volgens de *Oprechte Maastrichter Almanak* van 1831. Roebroek spreekt over 26.000 inwoners, maar dat lijkt ons een erg groot verschil. Verbeet baseert zich in zijn artikel 'Limburg op de tweesprong' ook op het getal 22.118. Misschien zit het verschil in het aantal personen van het garnizoen, dat al of niet meegerekend wordt.

¹⁵⁷ Luyckx, *Evolutie communicatiemedia* 201-102.

ging deze wet ook gelden voor de zuidelijke provincies. Op 28 september 1816 werd een speciale strafwet van kracht op de belediging van vreemde staatshoofden door middel van de pers.¹⁵⁸ In de jaren 1829-1830, toen de kranten in het Zuiden hun oppositie verhevigden, werden deze wetten nog eens verscherpt.¹⁵⁹

De koning heeft de pers gebruikt om de Nederlandse taal te propageren in het Zuiden van het land. Zo verscheen op 1 februari 1820 het *Letter- en staatkundig Dagblad voor het zuidelijk gedeelte van het Koninkrijk der Nederlanden*, uitgegeven te Gent. In de prospectus op de eerste pagina was te lezen wat hij met dit blad beoogde:

‘De nederlandsche spraak, welke onlangs bij ons in boeijen kwijnde, en voor uitheemsche talen genoodzaakt was te wijken, wordt thans aan hare eerste waardigheid wedergegeven. Elk echte Nederlander verheugt zich zijne schoone moedertaal in haren eersten glans te zien oprijzen, en biedt haar gulhartig zijne hulde aan. In al de gemoederen onzer Landgenooten ontbrandt een heilig vuur voor al wat zelfstandig en Vaderlandsch voorkomt; en nimmer werden de pogingen van Zijne Majesteit, onzen geeerbiedigden Vorst, tot de handhaving onzer Landsprake, gunstiger beschouwd, noch met beteren uitval bekroond. Nooit scheen ons oogenblik gunstiger om, voor zoo veel het onze zwakke middelen toelaten, mede te werken tot het verspreiden en opbouwen onzer taal; om derzelve keurigheid, deftigen aard en welluidenheid aan te toonen; derzelve gebruik onzen Vlamingers gemakkelijk te maken, en de oefening der Nederlandsche Letterkunde bij ons algemeener te doen worden. In deze inzichten vonden wij niets gevoegelijker om dit oogmerk te bereiken dan het opstellen eens Letter en Staatkundig Dagblads, als het beste middel zijnde om alle taallievende Vaderlanders, zonder buitengewone pogingen, en bij wijze van uitspanning in het heiligdom der Nederlandsche Spraak en Letteren in te leiden.’¹⁶⁰

Of deze Gentse krant in Maastricht veel intekenaars heeft gehad, valt te betwijfelen. Bij de kranten die uit deze tijd bewaard gebleven zijn in de Stadsbibliotheek is in elk geval geen enkel exemplaar aangetroffen.

De meeste kranten in Maastricht verschenen in deze periode in het Frans.¹⁶¹ Daarmee hadden de lezers in het geheel geen moeite. Hierbij moeten we bedenken, dat een dagblad alleen gekocht werd door een kleine groep intellectuelen, maar waarschijnlijk had één abonnement gemiddeld twaalf lezers. Zo lag er een krant op de leestafel van de sociëteiten en in de koffiehuisen. Verder ging een krant, net zo als nu ook wel het geval is, van het ene gezin naar het andere. Als we uitgaan van een gemiddelde van driehonderd abonnementen is het denkbaar dat toch een kleine vierduizend mensen de krant inzagen, al was het alleen maar om de advertenties. Vooral in de zaterdag-editie waren die volop aanwezig. Voor ons onderzoek zijn deze advertenties juist van het grootste belang, omdat we hierin een weerspiegeling vinden van het taalgebruik van de Maastrichtenaars.

Het *Journal de Maestricht, Affiches, Annonces, et Avis* was bedoeld voor heel Limburg. Het was de voortzetting van het *Journal politique du Département de la Meuse Inférieure*. Dit laatste blad had een bijblad voor de advertenties voor de jaren 1812-1814 onder de titel *Feuille d’Affiches, Annonces et Avis Divers de la ville de Maestricht*.¹⁶² Wegens de insluiting van de stad door de geallieerden ver-

¹⁵⁸ Ibidem, 202.

¹⁵⁹ Ibidem, 204.

¹⁶⁰ Kopie van prospectuspagina in Luyckx, *Evolutie communicatiemedia*, 203.

¹⁶¹ De besproken kranten zijn ingezien in de SBM indien niet anders vermeld.

¹⁶² Zie hierover de paragraaf over de kranten in de Franse Tijd.

scheen het *Journal politique* sinds 21 januari 1814 niet meer, maar kwam op vrijdag 22 april 1814 uit onder een andere titel, namelijk *Journal de Maestricht, Affiches, Annonces et Avis Divers*.¹⁶³ De uitgever bleef L.Th. Nypels, die sinds 8 november 1810 het oorspronkelijke blad publiceerde.

De krant was duidelijk Franstalig. Alle politieke gebeurtenissen in binnen- en buitenland waren in deze taal beschreven. In de krant van 21 maart 1815 werd een uitvoerig verslag gegeven van de proclamatie van de Soevereine Vorst als Koning in Maastricht. Het proclamatielied, in het Frans, geschreven door Babut-Dumares, lid van de 'Staaten van Braband', stond helemaal afgedrukt. De aankondigingen van de burgemeester en van het stadsbestuur van Maastricht werden in het Nederlands vermeld.

De particuliere advertenties waren gedeeltelijk in het Nederlands en gedeeltelijk in het Frans gesteld. Voor de publieke verkoop van twee naast elkaar gelegen huizen werd in het Nederlands geadverteerd, maar elders werd merkwaardigerwijs hout in het Frans aangeboden. Bij de 'annonces littéraires' bood Nypels zowel Frans- als Nederlandstalige boeken aan. Bij hem was ook een 'dictionnaire portatif de la langue française' te verkrijgen. De advertenties voor de verkoop van wijn waren steeds in het Frans geschreven.

Op 1 januari 1816, toen de provincie Limburg al definitief een onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden vormde, werd de naam *Journal de Maestricht*, op verzoek van het provinciaal bestuur, veranderd in *Journal de la Province de Limbourg*.¹⁶⁴ Het blad verscheen zes maal per week en omvatte vier bladzijden. De inhoud was ongeveer gelijk aan die van de vorige krant.

Bij culturele zaken overheerste het Frans. Advertenties op het gebied van theater en wetenschap waren in deze taal gesteld. Een voorbeeld hiervan vormde een aankondiging op 16 augustus 1820: 'Spectacle: L'honnête criminel en cinq actes.' De beurs-, veiling- en marktberichten waren ook in het Frans vermeld. Bij particuliere advertenties wisselde het gebruik van de talen. De verkoop van grote deftige huizen werd door de eigenaar of notaris meestal in het Frans aangekondigd. Aanbevelingen van wijnen werden ook in deze taal gedaan. Zelfs tuinlieden boden hun diensten in het Frans aan. Dat de inwoners van Limburg in 1820 nog sterk Frans georiënteerd waren, is duidelijk te zien aan de aanbiedingen van 'cadeaux d'étrennes' voor Nieuwjaar, terwijl er geen advertenties te vinden waren die Sinterklaascadeaus aanprezen. Ook in 1825 bleef het Théâtre de Maestricht zijn voorstellingen in het Frans aankondigen. De toneelstukken en opera's waren, gezien de titels, ook Franstalig. Het Cirque Olympique plaatste echter een aankondiging in het Nederlands van de dagen der voorstellingen. Advertenties over mode werden in het Frans opgesteld. Frankrijk was in die tijd leidinggevend op modegebied en de winkeliers wilden natuurlijk laten zien, dat zij niet achterbleven.

Zaken die met het onderwijs te maken hadden, werden meestal in het Frans vermeld, maar op 9 september 1825 zagen we een oproep voor een onderwijzer in het Nederlands. Dat is mischien wel logisch, omdat toen op de scholen deze taal als voertaal gebruikt werd.

Tot 1827 is het *Journal de la Province de Limbourg* politiek gezien redelijk neutraal te noemen. In dat jaar nam Ch.M.J.G. de Brouckère de leiding over. Deze zoon van de gouverneur stond bekend om zijn liberale, anti-regeringsgezinde houding. In de jaren 1828 en 1829 steunde het blad de petitiebewegingen tegen het beleid van de regering.¹⁶⁵

¹⁶³ A.J. Flament, 'Maastrichter en andere Limburgsche kranten in de Stadsbibliotheek en op het Rijksarchief te Maastricht', *De Maasgouw* 9 (1887) 166. Hierna aangehaald als: Flament, 'Maastrichter kranten'.

¹⁶⁴ J.P. Janssen, *Maastrichtse Pers 1839-1848 (een bijdrage tot de persgeschiedenis van Nederland in de 19^e eeuw)*. Onuitgegeven doctoraalscriptie (Sevenum 1977) 4 noot 34. Hierna aangehaald als: Janssen, *Maastrichtse Pers*.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 4.

Een zestal Maastrichtenaren die in Luik waren opgeleid en daar liberale ideeën hadden opgedaan, wilde medio 1827 komen tot de oprichting van een nieuwe krant. De belangrijkste initiatiefnemers waren de advocaten J.Th. Weustenraad en J.L. Jaminé.¹⁶⁶ Zij vonden het *Journal politique* gezien te neutraal. *L'Eclaireur* werd vanaf 16 september 1827 uitgegeven door weduwe Lefèvre-Renard. Het nam uitdrukkelijk de verdediging van de grondwettelijke vrijheden op zich. Officieel heette het blad *L'Eclaireur, journal politique, commercial et littéraire*.¹⁶⁷ Volgens ingekomen stukken bij gouverneur De Beeckman had het blad een oplage van circa driehonderd abonneementen.¹⁶⁸ Het werd natuurlijk in de juridische kringen veel gelezen, omdat de oprichters uit dit milieu kwamen. Het is daarom niet verwonderlijk dat voor de Franse taal gekozen was.

In de 'profession de foi' van 16 en 17 september 1827 werd verklaard, dat het blad onpartijdigheid en eensgezindheid tussen Noord- en Zuid-Nederland nastreefde. Bovendien zou het bijdragen opnemen in de Nederlandse en Franse taal omdat beide talen in ons land gesproken werden:

'Wij geloven het eerste voorbeeld van zulk een dagblad in ons land gegeven te hebben en wanneer ons niet alles bedriegt, geloven wij tevens dat juist de hoofdstad van de provincie Limburg en door haare geografische ligging en door de zeden en gewoonten van haare bewoonders, voor de oprichting van zulk een dagblad de meest geschikte plaats is, te meer daar Maastricht niet oneigenlijk als de overgang van het noorden en het zuidelijk gedeelte des rijks en omgekeert, kan aangemerkt worden.'

Deze woorden kwamen zeker uit de koker van Weustenraad, die, tijdens zijn studie te Luik, lid was van de vereniging Tandem onder leiding van hoogleraar Kinker, die een groot voorstander was van de samensmelting van het Zuiden en Noorden.¹⁶⁹ Eén van de doelen van Tandem was ook de Nederlandse taal in het Zuiden te propagieren. We vinden het opmerkelijk, dat de 'profession de foi' in beide talen opgenomen werd, terwijl de hele krant (behalve sommige advertenties) Franstalig was.

Het blad kreeg al spoedig moeilijkheden met de uitgave vanwege de sterk liberale ideeën van de redacteuren. Op 24 maart 1829 werd in het *Journal de la Province de Limbourg* vermeld, dat uitgeverij Lefèvre-Renard stopte met de uitgave van *L'Eclaireur*. Alle medewerkers van dit blad waren overgenomen door het *Journal* en voortaan zou dit blad *L'Eclaireur Politique, Journal de la Province de Limbourg* heten. De uitgever van de nieuwe *L'Eclaireur Politique* was L.Th. Nypels

Wat het gebruik der talen betreft week deze nieuwe krant niet veel af van haar voorgangers. In jaargang 1830 bleven alle beschrijvingen van de politiek in het Frans gesteld. Culturele zaken ook. Zo werd er een 'Grand Concert Vocal et Instrumental' aangekondigd 'à la Salle de Redoutes' en adverteerde het theater met de komedie *L'école des vieillards*. Uitgever Nypels bood Franse boeken aan op 1 januari als 'étrennes aux jeunes demoiselles'. In de particuliere advertenties wisselden Frans en Nederlands elkaar af. Ook grote huizen werden soms al in het Nederlands aangeboden. Veel advertenties bevestigden echter nog dat de elite Frans gebruikte.

Op 12 oktober 1830, vlak na de afkondiging van de staat van beleg (4 oktober), werd het blad opgeheven. Er mochten geen staatkundige bladen meer verschijnen. Van tevoren waren er al bepaalde botsingen geweest tussen regering en uitgever. Bij de gebeurtenissen in sep-

¹⁶⁶ Zie bijlage I: Biografieën.

¹⁶⁷ Janssen, *Maastrichtse Pers* 4-5.

¹⁶⁸ Beckers, *Publieke opinie Maastricht*, 57 noot 3.

¹⁶⁹ Zie de paragraaf over het hoger onderwijs in dit hoofdstuk.

AANKONDIGINGSBLAD

DER

PROVINCIE LIMBURG.

Zondag 15 October.

Het AANKONDIGINGSBLAD verschijnt *woensdag en zaterdag* van elke week en draagt de dagteekening van den volgenden dag. — De Abonnements prijs wordt bepaald op 50 centen per maand, en de insertien op 8 centen per regel. Men wordt verzocht de aankondigingen welke men verlangt te doen plaatsen, *op zegel geschreven, des dingsdags of vrijdags* te bezorgen bij den drukker en uitgever F. BURY-LEFEBVRE, langs het Vrijhof, n. 175, te Maastricht.

Changement de domicile.

M^r. D^r. Blanchemanche,

A l'honneur d'informer le Public qu'elle a transféré son domicile rue NEUVE, n. 729. (388)

Bij LOUIS VAN BEETHOVEN,
is aan eenen zeer matigen prijs te bekomen:
beste **PATENT HAGEL** voor Jagers. (387)

 Très bonne et solide CALEGE de rencontre à VENDRE,
ainsi qu'une *Birouchette*
et un *TIBURIL*,
tout en très bon état.

S'adresser à G. LÉONARD, carossier, rue des Capucins, n. 1099. (389)

 EN VENTE:
chez PLOEM, Frères,
IMPRIMEURS,

LE RETOUR DES NASSAU, Poème dédié à M^r. l'Abbé Moens, par M^r. l'Abbé N. J. L. Prix 40 cents. (386)

PUBLIEK **Meubel - Verkoop.**

Op maandag den 23 October 1837, des voormiddags ten 10 ure, zal ten storfhuise van den Heer *Hustin, stadscoijer*, alhier in de Hekkestraat, overgegaan worden tot eene **VERKOOPING** van eenen wel **ONDERHOUDEN INBOEDEL**, bestaande in Kasten, Kommoden, Ledikanten, Tafels, Spiegels, Porcelijn, Keukengereschap, Beddegoed, enz. Welk alles dsags te voren, des voor-en namiddags op de gewone uren, te zien zal wesen. (391)

Zeg het voort.

Cabinet de Lecture,

RUE NEUVE, n. 722.

F. LEFEBVRE.

A l'honneur d'informer le Public qu'il vient d'augmenter sa **BIBLIOTHÈQUE DE LECTURE** d'environ **600 volumes Nouveaux**,
PARMI LESQUELS IL S'EN TROUVE PLUS DE
200 PUBLIÉS à PARIS,
qui n'ont pas été réimprimés à Bruxelles, et que l'on ne trouve point dans les autres *Bibliothèques de Lecture*.

Malgré ce renfort, au moyen duquel il espère pouvoir satisfaire à toutes les exigences, il ajoutera encore, chaque Année, au moins 100 **OUVRAGES** nouveaux à sa Bibliothèque.

On s'abonne par mois et par volume, mais les Abonnés au mois jouissent de la Lecture des Ouvrages dans toute leur Nouveauté, de préférence sur les autres Abonnés. (390)

VERKOOP van een HUIS.

De Notaris HUPKENS, zal op dingsdag den 24 October 1837, des voormiddags ten elf ure, ten overstaan van den wel Edelen Gestrengen Heer Vrederegter van het kanton Maastricht, noord, in desselfs gewone zittingzaal op het Raadhuis, binnen deze Stad, krachtens geregelyk verleende autorisatie, in het openbaar opveilen en aan den meest-biedenden **VERKOOPEN**:

Een HUIS met verder toebehoor, gelegen in de *Spilstraat n. 755, te Maastricht*, reigenoten eene zijde den Heer Giesendorff, ter andere zijde den Heer Van Beneden.

Verdere narigten zijn te bekomen ten kantore van voornoemden Notaris HUPKENS, alwaar de konditien van verkoop kunnen ingenien en gelezen worden, acht dagen vóór de toewijzing. (385)

tember en oktober had de krant onverholen de zijde van België gekozen en oppositionele artikelen uit Belgische kranten overgenomen. Het voortbestaan van de krant werd ook bemoeilijkt door het vertrek van de belangrijkste redactieleden als Weustenraad en Jaminé, die naar België gegaan waren.

Eind 1833 kreeg Nypels van Dibbets toestemming om tweemaal per week een Aankondigingsblad der Provincie Limburg uit te geven. Het eerste nummer verscheen op 7 oktober 1834. Het was 'bestemd tot het opnemen van advertentiën en bekendmakingen van verkooping, verpachtingen, verhuring of wat verder van dien aard is, benevens het doen van publicaties bij de wetboeken voorgeschreven'. Dit stond te lezen in de prospectus bij het eerste nummer. Verder zouden er 'alle diergelijke aankondigingen in de Nederduitsche, Fransche of andere talen worden opgenomen, naar keuze der belanghebbenden'.¹⁷⁰ Het blad bestond uit vier pagina's.

Het Nederlands overheerste in deze krant. Om te beginnen bij de verordeningen van staatswege, verder bij de berichten van de burgerlijke stand, de marktprijzen, de prijscourant der effecten, de hoogte van de waterstanden in de Maas en de temperaturen van de lucht. De toneelvoorstellingen en concerten bleven in het Frans aangekondigd. Uitgever Nypels adverteerde met Frans- en Nederlandstalige boeken. Advertenties betreffende verhuur en verkoop van huizen en de aanbiedingen van winkeliers waren in beide talen te vinden.

Het Aankondigingsblad der Provincie Limburg is blijven bestaan tot juli 1839, toen de staat van beleg in Maastricht opgeheven werd en het *Journal du Limbourg* weer in de behoefte aan een Maastrichts dagblad voorzag.¹⁷¹

Als we de hele periode overzien, kunnen we concluderen, dat het Frans in de kranten nog lang de boventoon heeft gevoerd. In tegenstelling tot de Franse Tijd was er echter hier en daar ook Nederlands te lezen. Dit lijkt heel gewoon voor de berichten van de lands- en stadsregering, maar ook de inwoners van Maastricht zelf gingen in hun advertenties en andere bijdragen steeds meer Nederlands gebruiken. Het blad *L'Eclaireur* had de 'profession de foi' al afgedrukt in het Nederlands en Frans en de redactie had aangekondigd bijdragen in deze twee talen op te nemen. Dit bleek echter alleen het geval te zijn in enkele advertenties. Toen er in de periode van 1830 tot 1839 geen politieke bladen mochten verschijnen had men een advertentieblad nodig. Nu werd gekozen voor een Nederlandse titel. Veel advertenties en aankondigingen verschenen ook in deze taal, maar in principe zou dit blad bijdragen plaatsen in het Nederlands, Frans of in een andere taal. Uit het veelvuldige gebruik van het Nederlands in het advertentieblad is op te maken, dat het Frans in de andere bladen vooral gebruikt werd om de politiek te beschrijven. Dit was men jaren zo gewend geweest.

Een andere gewoonte die al in de achttiende eeuw was ontstaan, was het aanspreken van vooraanstaande personen in het Frans. Winkeliers die luxe goederen en duurdere producten verkochten zoals wijn, dure modeartikelen en juwelen, adverteerden nog lang in het Frans. Deze taal had in hun ogen waarschijnlijk een hogere status. De aankondigingen van theaterstukken, concerten en bals werden daarom eveneens in het Frans geschreven.

Toch zien we langzaam een kentering ontstaan. Verschillende zakenlui zagen de economi-

¹⁷⁰ Th. Wingens, 'Een en ander over en uit het Aankondigingsblad der Provincie Limburg (1834-1837)', *De Maasgouw* 82 (1963) 179-180.

¹⁷¹ Th. Wingens, 'Het Journal du Limbourg in het eerste jaar na de traktaten van Londen van 19 april 1839', *De Maasgouw* 83 (1964) 188.

sche noodzaak in van het gebruik van het Nederlands voor het gewone publiek. De verkoop- of verhuuradvertenties van kleinere huizen waren dan ook vaak in deze taal gesteld. Als er gewone vis op de markt aangekomen was, werd daarmee geadverteerd in de nationale taal, maar oesters en kreeften werden aangeboden in het Frans!

We kunnen ons afvragen of het zo uitzonderlijk was, dat er in een provinciehoofdstad Franstalige kranten verschenen en dat in de advertenties zowel Frans als Nederlands gebruikt werd. Daarom hebben we ook enkele kranten bekeken in het stadsarchief in Den Bosch en literatuur erover gelezen.¹⁷²

In de Franse Tijd verscheen hier gedurende drie jaar (1810-1813) een tweetalige krant: *Journal du Département des Bouches du Rhin*. Van tevoren bestond er alleen een Nederlandstalige krant, de *Vaderlandsche Bossche Courant*. De courantiers L.J. Bresser en C.A. Vieweg voldeden dus aan de wet van Napoleon, dat er maar één krant mocht verschijnen met een eventuele vertaling van het Frans in de gebieden die niet Franstalig waren. Ook hier vormt Maastricht dus al een uitzondering, want het *Journal du Département de la Meuse Inférieure* werd ééntalig uitgegeven in het Frans.

Direct na de verdwijning van de Fransen uit Den Bosch op 26 januari 1814 verscheen het tweetalige blad weer in het Nederlands als *Staatkundig Dagblad van de Rijnmonden*. Op 2 januari 1818 werd deze titel gewijzigd in *Provinciaal Dagblad*. Dit blad was erg gouvernementeel en nam niet deel aan de petitiebeweging in het Zuiden. Als oppositieblad ontstond toen *De Noord-Brabander*, waarvan het eerste nummer verscheen op 2 april 1829, uitgegeven door de gebroeders Van Langenhuysen. Het aantal intekenaars bedroeg 236, waaronder edellieden, vele leden van de Provinciale Staten en van de Raden der stad, dokters, renteniers en voorname kooplieden.

In het *Staatkundig Dagblad van de Rijnmonden* uit 1814 hebben we geen Frans aangetroffen. Alle berichten waren in het Nederlands gesteld, onder andere de overlijdensadvertenties, publieke verkopen van hout en huizen en advertenties van werkzoekenden. Ook deftige huizen, paarden en rijtuigen werden in het Nederlands aangeboden. Een 'fatsoenlijke burgerdochter' wilde graag kinderen thuis onderwijzen. Ze was bedreven in tekenen, borduren en in de beginselen van de 'Fransche en Hoogduitsche Taal' (13 mei). Op 21 oktober bood een jongeman zich aan om in een huis van opvoeding te onderwijzen. Hij was 25 jaar, in Frankrijk geboren en hij kende de Franse en Latijnse taal. We zien dus, dat het Frans wel nog gevraagd werd, maar in de kranten werd het helemaal niet gebruikt.

Ook in het *Provinciaal Dagblad* kwam geen Frans voor. Onderwijzers werden gevraagd in het Nederlands en voor de verkoop van grote buitenhuizen werd eveneens in deze taal geadverteerd, zoals op 14 november 1820 voor 'De Groote Ruwenberg' te St. Michielsgestel. We vonden ook advertenties van goud- en zilversmeden en van modehuizen in het Nederlands. Er werden Sint-Nicolaasgeschenken aangeprezen en geen nieuwjaarscadeaus, zoals in Maastricht nog gebruikelijk was. Verder adverteerde het theater in het Nederlands met Nederlandstalige stukken.

Uit al deze gegevens blijkt, dat Maastricht wel degelijk een uitzondering vormde wat het taalgebruik in de pers betreft, tenminste als we de situatie in Den Bosch als representatief mogen beschouwen voor de algemene tendens in Nederland. De mensen in Den Bosch hadden ook Franse invloed ondergaan in de Franse Tijd, maar toch gingen zij na het vertrek der Fran-

172 P. Hollenberg, 's-Hertogenbosch als perscentrum' in *Varia historica Brabantica IV* ('s-Hertogenbosch 1975) 165-239.

sen meteen over op het Nederlands in de dagbladen. Zij hebben waarschijnlijk het Frans gezien als de taal van de overheerser. Vóór de Franse Tijd verschenen in Den Bosch de kranten in het Nederlands. In Maastricht kwamen toen al Franstalige bladen voor. De invloed van Luik speelde hier zeker een rol. Omdat de Maastrichtenaren al meer gewend waren aan het Frans, hadden zij er minder moeite mee tijdens het Frans bestuur. Ook daarna bleef deze taal nog jaren lang in gebruik bij de overheid, in het onderwijs en in de kranten. Terwijl de officiële instanties na 1823 gedwongen waren over te gaan op het Nederlands, bleef in de krantenwereld het Frans nog lang overheersen, zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien.

Het familiale domein

Na het overzicht van de formele domeinen proberen we nu iets meer te weten te komen over het informele domein van de familie. Op de beperking van deze familie-archieven voor ons onderzoek hebben we in het vorige hoofdstuk al gewezen. Toen hebben we enkele families besproken in de Franse Tijd. We zullen de correspondentie van deze personen ook volgen in de periode na 1814 om te achterhalen of het Nederlandse bewind de taalgewoontes heeft veranderd.

Het familie-archief Suringar

Van Lucas Suringar (1770-1833) weten we dat hij hoogleraar was in de theologie. Hij was van Friese afkomst, maar woonde vanaf 1815 in Leiden. Alle ingekomen brieven van hem in het archief waren in het Nederlands gesteld.¹⁷³ Hierbij zat een aantal overlijdensberichten, onder andere van de vrouw van B. Verwey op 26 augustus 1818 en van Petronella Agatha Boudina Suringar, die overleed op 29 juli 1820. Verder een condoleancebrief (13 januari 1821) van J.T. Bergman voor Lucas Suringar ter gelegenheid van de dood van zijn eerstgeboren dochtertje op tweejarige leeftijd. Ook mensen van adel schreven aan hem in het Nederlands. Zo vonden we een brief van 'Douarière Van Heemstra' geschreven op 30 maart 1824.

De ingekomen brieven van de vrouw van Lucas Suringar, Catharina Anna Elisabeth Beckhaus (1778-1865) waren ook allemaal geschreven in het Nederlands.¹⁷⁴ Hoewel deze familie dus hoorde tot de elite, is ze steeds gewoon het Nederlands blijven gebruiken.

Zoals we in het vorige hoofdstuk al gezien hebben, trouwde een zoon van Lucas Suringar met een meisje uit Maastricht, Petronella Rouffaer, dochter van de welgestelde koopman Johan Rouffaer. Over hem hebben we al iets verteld. We hebben geconstateerd, dat er van hemzelf geen Franstalige brieven te vinden waren, maar dat hij deze taal wel passief beheerst moet hebben, want er werden verschillende officiële brieven van overheidspersonen in het Frans aan hem gericht. Bovendien kunnen we veronderstellen, dat hij als vooraanstaand koopman de internationale handelstaal beheerst zal hebben.

In de periode na 1815 vonden we zowel Nederlands- als Franstalige brieven bij de ontvangen stukken. In 1815 werd hij benoemd tot 'armbezorger' door burgemeester J. van Slijpe.¹⁷⁵ Op 5 juli 1816 ontving hij een Franse brief van gouverneur Charles de Brouckère over zijn be-

¹⁷³ GAM, familie-archief Suringar, inventarisnummer 2: ingekomen brieven bij Lucas Suringar, 1790-1833.

¹⁷⁴ GAM, familie-archief Suringar, inventarisnummer 5: ingekomen brieven bij Catharina Anna Elisabeth Beckhaus (vrouw van Lucas Suringar), 1802-1834.

¹⁷⁵ GAM, familie-archief Suringar, inventarisnummer 76: stukken ontvangen door Johan Rouffaer als armbezorger van Maastricht en Wijck, 1815.

noeming tot lid van de Provinciale Staten.¹⁷⁶ Een stuk met artikelen over de benoeming was bijgevoegd. Dit document was tweetalig opgesteld en ondertekend door de griffier der staatssecretarie namens de minister van Binnenlandse Zaken. De volgende aankondigingen van benoemingen (10 juni 1823 en 6 juni 1826) waren in het Nederlands gesteld. Ook hier betrof het brieven van de gouverneur. Deze was sinds 1 januari 1823 gedwongen alle officiële stukken in de nationale taal te schrijven.

Het familie-archief Behr

Bij de ingekomen brieven van Friedrich Ludwig Behr vonden we een Franstalig paspoort, dat hij ontving als lid van de commissie van grensscheiding tussen de Nederlanden en Frankrijk.¹⁷⁷ Dit is logisch als we bedenken dat de diplomatieke taal in die tijd het Frans was. Dat hij het Nederlands ook beheerste, blijkt uit een brief van koning Willem I van 12 februari 1818, waarin deze hem verzocht zich in verbinding te stellen met de Ingenieurs der Mijnen in verband met waarnemingen van instortingen in de Sint-Pietersberg te Maastricht.¹⁷⁸ Verder schreef hij na zijn opname in het Legioen van Eer, een Franse ridderorde, en in de Militaire Willemsorde, een Nederlandse onderscheiding, bedankbrieven in de respectieve talen.¹⁷⁹

Er was een aantal stukken te vinden in het Nederlands, die betrekking hadden op de naturalisatie en verheffing in de adelstand.¹⁸⁰ De naturalisatie werd toegewezen, maar zijn adellijke afkomst werd niet erkend.

Bij de ingekomen brieven van zijn vrouw Thérèse Elisabeth de Milly vonden we zowel Frans- als Nederlandstalige exemplaren.¹⁸¹ Op 24 september 1824 ontving zij een brief van een vriendin uit Gouda vanwege haar ziekte. Deze was in het Nederlands geschreven. Een andere brief begon met het opschrift: 'Mijn zeer waarde en allerliefste Nigtie.' Haar zoon Emile schreef echter in het Frans vanuit Deventer op 19 november 1826. Emile was geboren in 1814 en was dus twaalf jaar toen hij deze brief schreef. Hij corrigeerde zichzelf af en toe maar het is duidelijk dat hij het Frans goed beheerste.

Bij het overlijden van haar echtgenoot in 1834 ontving ze Nederlandstalige brieven van de kanselarij van de Militaire Willemsorde en een van Frederik, prins der Nederlanden. Op 20 januari 1839 schreef haar zoon J. Behr haar een brief uit Brussel. Hij ging de functie van gezant van de koning te Constantinopel vervullen. Hij hoopte naar Londen te gaan om maatregelen te treffen voor zijn reis. Hij schreef in het Frans, maar hij begon in het Engels met 'My dear Mother' en eindigde met 'God bless you'.

Dat de leden van het gezin Behr meestal correspondeerden in het Frans, is duidelijk uit de al genoemde brieven en uit een aantal brieven van Louise Behr aan haar zus Hélène Behr (1803-1885) van wie wij de ingekomen brieven bekeken hebben.¹⁸² Ook waren er in dit archief

176 GAM, familie-archief Suringar, inventarisnummer 77: stukken ontvangen door Johan Rouffaer betreffende zijn benoeming als lid van de Provinciale Staten, 1816-1826.

177 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 24: paspoorten ontvangen als lid van de commissie van grensscheiding tussen de Nederlanden en Frankrijk, 1816 en 1820.

178 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 25: missive van koning Willem I met het verzoek zich in verbinding te stellen met de ingenieurs der mijnen i.v.b. waarnemingen van instortingen in de Sint-Pietersberg, 12 februari 1818.

179 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 27: stukken ontvangen en opgemaakt als lid van de commissie van grensscheiding tussen de Nederlanden en Frankrijk inzake de waarde van de door de koning van Frankrijk toegekende decoraties bij de ratificatie van het grenstraktaat van 14 juni 1820, 1820-1821.

180 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 32: stukken betreffende de naturalisatie en verheffing in de adelstand van Friedrich Ludwig Behr, 1827-1829.

181 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 38: ingekomen brieven bij Thérèse Elisabeth de Milly, 1793-1848.

182 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 49: ingekomen brieven bij Hélène Behr, 1833-1877.

tien in het Frans geschreven brieven te vinden gericht aan Charles Frédéric Sauvé Behr (1800-1853), een teken dat hij zichzelf ook in deze taal uitdrukte.

Het was heel frappant, dat we een Nederlandstalige brief vonden van Frederick Ludwig Behr, gedateerd op 5 februari 1829 en gericht aan zijn dochter Hélène, die begon met: 'Lief Vruike' en eindigde met 'van je beminnende vader'. Hij schreef deze brief vanuit Middelburg. Het kan zijn dat hij in deze stad meestal Nederlands moest gebruiken en dit daarom ook maar deed in zijn brieven. Misschien heeft hij zich na zijn naturalisatie wat meer aangetrokken gevoeld tot de nationale taal. Het is voor ons vaak niet mogelijk achteraf een duidelijke verklaring te geven voor het gebruik van een bepaalde taal.

De collectie Dumoulin

Een andere familie die we in de Franse Tijd gevolgd hebben, is die van het geslacht Dumoulin. Nu zullen we de documenten van een zoon van Lambert Joseph Dumoulin bekijken. Deze zoon heette Lambert Joseph Guillaume Dumoulin (21-7-1793 tot 14-6-1870). Hij was apotheker en gehuwd met Maria Sophia Frijns. Vooral uit zijn nagelaten werken is duidelijk, dat hij het Frans zag als de wetenschappelijke taal bij uitstek. Ook zal zijn opvoeding tijdens de Franse Tijd een grote rol hebben gespeeld. Van hem vonden we veel werken op het gebied van de botanica, speciaal over kruiden die te maken hebben met de farmacie.¹⁸³ Bijna al deze verhandelingen waren geschreven in het Frans. Deze werken hebben in feite niets te maken met het familiale domein, maar ze geven ons wel een beter inzicht in het verschil tussen het formele en informele gebruik van de talen. We noemen daarom toch enkele voorbeelden van zijn geschriften:

- *Notice sur les plantes les plus remarquables croissant aux environs de Maestricht*. Hij vermeldde erbij: 'lu à l'Assemblée générale du 13 octobre 1832.' Hierna volgde een beschrijving van een groot aantal planten.
- In 1835 schreef hij *Observations sur quelques nouvelles plantes à ajouter à la Flore de nos environs* onder andere over 'des différentes espèces de tilleuls'.
- Uit 1840 stamde een Duitstalig werk: *Pflanze in der Umgebung von Aachen und Vaals*. We weten niet, of hij dit oorspronkelijk in het Frans geschreven heeft en later vertaald in het Duits. Deze laatste taal is natuurlijk wel relevant voor die regio.
- Tenslotte was er ook een Nederlandstalig werk (ca. 1860) met als titel: *Tafel van de hoeveelheid zouten en andere scheikundige bereidingen welke door water, alcohol en ether kunnen opgelost worden*.

Dat hij echter in zijn privé-leven niet altijd Frans gebruikte, zien we aan een Nederlandstalige verklaring die hij afgaf na de dood van zijn moeder Anna Catharina van Gulpen op 6 juli 1830.¹⁸⁴

Een fragment van een gedicht ter gelegenheid van zijn huwelijk is bewaard gebleven en dit was gedeeltelijk in het Frans en gedeeltelijk in het Nederlands gesteld. We konden niet alles hiervan lezen, maar we geven een klein gedeelte weer, waaruit blijkt, dat de makers van dit gedicht zowel het Frans als het Nederlands beheersten en dit waarschijnlijk ook in de omgangstaal gebruikten. De talen Frans en Nederlands werden afwisselend gehanteerd:

¹⁸³ GAM, archief collectie Dumoulin, inventarisnummers 11, 12, 13 en 20: manuscripten m.b.t. botanie en chemie, 1832-1860.

¹⁸⁴ GAM, archief collectie Dumoulin, inventarisnummer 10: verklaring van erfrecht, opgemaakt door Lambert Dumoulin na het overlijden van zijn moeder A.C. Dumoulin-van Gulpen, 25 januari 1831.

Comment pour tenir bon ménage,
Il faut que tout époux soit sage.
Ja wijs en braaf moet elk dan zijn,
Dan drinkt men nooit onklaren wijn.

Aussi vertu, délicatesse,
Doit s'allier à la tendresse.
Dan is de trouw geen slavernij
Maar eene blijde vrijerij.

Dat ook zijn vrouw Maria Sophia Frijs de Franse taal machtig was en er interesse in had blijkt uit een aantal Franse romantische gedichten die uit haar collectie bewaard zijn gebleven.¹⁸⁵ Er waren 89 gedichten te vinden in deze verzameling. Enkele titels zijn: 'Patrie Honneur', 'L'immortel laurier', 'Le vieux soldat', 'La bergère délaissée', 'Sur un amant qui sommeille', en 'O ma patrie'.

Het familie-archief Bonhomme

In dit archief hebben we de stukken bekeken van 1804 t/m 1830, voornamelijk de registratie van Paul Nicolaas Bonhomme (1758-1815) als postiljonhouder: 'Registre d'ordre et de discipline. Relais de Maestricht'.¹⁸⁶ Het betreft hier meer de werksituatie dan het familiale domein. Toch vermelden we de aantekeningen op deze plaats, omdat bijvoorbeeld de klachten die hij ontving misschien ook persoonlijk bedoeld waren. Bovendien komt uit de stukken naar voren, dat de postiljonhouder zowel het Frans als het Nederlands beheerste. Na de dood van Paul Bonhomme werd zijn werk voortgezet door zijn weduwe M.C. Bonhomme-Nijsten met assistentie van zijn zoon Matheus Gerardus. Deze laatste nam op 4 mei 1817 het postiljonhouderschap over en zette dit voort tot 1845.

De inspecteur der posterijen controleerde elk jaar het district en maakte daarbij een aantekening. Deze was tot 1829 in het Frans: 'Vu par l'inspecteur des postes vingt-et-un chevaux nécessaires pour le service et cinq postillons' (1821). Hierna werden de namen genoemd van deze vijf personen. In 1823 en 1824 waren er dat respectievelijk zes en zeven.

In het Nederlands in 1829 luidde de tekst: 'Gezien door den inspecteur der posterijen in het district der poststatie te Maastricht bestaande uit 24 paarden en zeven postiljons voor den dienst nodig van welke namen als volgt.....'

Er waren ook enkele klachten opgetekend. Op 26 juli 1827 beklagde de heer Van der Wall zich. Hij was oud-rentmeester der domeinen. Hij deed dit in het Nederlands. V. Beyers diende op 1 december 1827 een klacht in, in het Frans. Dit is niet erg verwonderlijk omdat hij tekende met: 'Employé au ministère des finances de l'Autriche.' Waarschijnlijk kende hij geen Nederlands en gebruikte hij daarom de internationale handelstaal, het Frans.

Het familie-archief W.H. Pijls: nalatenschap kanunnik Adriaan Maurissen

Tenslotte hebben we nog enkele aanwijzingen gevonden over het gebruik van de talen in het archief W.H. Pijls, dat ook de stukken over de nalatenschap bevat van kanunnik Adriaan Maurissen.¹⁸⁷ In het eerste deel van het archief waren vooral officiële stukken bewaard. Hierin vonden we een Nederlandstalige akte naar aanleiding van het overlijden, opgetekend door de neven en nichten van de overledene met een staat van nagelaten goederen. De inboedelbeschrijving was in het Nederlands gesteld, maar met een Frans opschrift. We zien dat hij nog

¹⁸⁵ GAM, archiefcollectie Dumoulin, inventarisnummer 21: 'cahier des romances'. Manuscript bevattende Franse romantische liedjes toebehorende aan M.J. Frijs, echtgenote van L.J.W. Dumoulin, 1825.

¹⁸⁶ GAM, familie-archief Bonhomme, inventarisnummer 1: register met aantekeningen omtrent postiljons, bijzondere gebeurtenissen en klachten betreffende de paardenpost te Maastricht, 1804-1827.

¹⁸⁷ GAM, familie-archief W. H. Pijls: ongeinventariseerd. Nalatenschap kanunnik Adriaan Maurissen, 1822.

als kanunnik betiteld werd, hoewel de kapittels al in de Franse Tijd waren opgeheven. Waarschijnlijk geeft deze akte aan, dat de familie Maurissen gewend was Nederlands te spreken, want Adriaan was gestorven op 15 november 1822; toen was de nationale taal in de akten nog niet verplicht. Verder was ook het afschrift van het testament in het Nederlands gesteld.

Een Franstalige akte vonden we van de heer Mancel op 13 december 1822. Deze verklaarde, dat de erfgenamen de huur nog betaald hadden van de kamers, die de overledene bij hem gehuurd had.

Adriaan Maurissen had ook al eens ergens anders gewoond, want op 12 september 1816 was er door notaris Jessé een akte opgemaakt van huur en voeding bij 'madame Anne Christine Bosch, propriétaire, veuve de Monsieur Pierre François Deceuleneer'. Deze laatste was eigenaar van het Generaalshuis. Delen daarvan werden verhuurd. Er woonden verschillende notabelen.

Zijn erfgenamen kregen na de begrafenis verschillende rekeningen. Sommige hiervan waren in het Frans geschreven, andere in het Nederlands:

- Ch. Straetman schreef: 'Gelevert op de begrafenis van A. Maurissen: 500 halve roggebreden.'
- De heer Bemelmans leverde een rekening voor 'een halve ton oud bier'.
- Verder was er een rekening van de koster (Nederlands) voor de begrafenis zelf, onder andere voor de lijkdragers. Dit was een bedrag voor in totaal 126 gulden.
- Notaris Van der Houven stuurde een rekening in het Nederlands en dat deed ook dokter Germain 'voor 50 visites en 1 consult in 1822'.
- De heer Van Heusschen zag nog een betaling tegemoet voor een ebbenhouten kruis en een reparatie uitgevoerd in 1822. Hij vermeldde dit in het Nederlands.
- Franstalige rekeningen kwamen van L. Franquinet 'pour les médicaments suivants...' en van juwelier Dufoin 'avoir monté une épingle contenant trois pierres'.
- Dokter Bosch gebruikte ook de Franse taal: 'Doit au Docteur Bosch fils pour honoraire.'
- Dokter Mancel schreef zijn nota echter in het Nederlands. Dat hij gewoon was Nederlands te schrijven kwam ook naar voren in zijn brieven aan het Armbestuur.¹⁸⁸

Samenvattend kunnen we zeggen, dat de taalkeuze van de besproken families afhankelijk is van hun afkomst en sociale status. Lucas Suringar behoorde tot de wetenschapsmensen, hij was hoogleraar in de theologie. We hebben al gezien, dat hij van Friese afkomst was en daarom is het niet zo verwonderlijk, dat hij het Frans minder gebruikte dan zijn collega's in Maastricht, die veelal een Franstalige opleiding genoten hadden in Luik of Leuven. Een van zijn zonen trouwde met Petronella Rouffaer, dochter van koopman Johan Rouffaer uit Maastricht en daarom is ook deze familie opgenomen in het familie-archief Suringar. De leden van deze koopmansfamilie hebben zeker het Frans beheerst, want dat was gebruikelijk in de internationale handel. Hier was deze taal vooral nuttig en had een instrumentele functie. Dat hebben we ook gezien bij de familie Dumoulin. Dat hun nazaten dus bekend waren met het Frans is dan ook niet verwonderlijk en apotheker Lambert Dumoulin heeft daarbij ook nog eens een Franstalige schoolopleiding gehad. Dat hij zijn werken in het Frans geschreven heeft is een logische consequentie. Maar zoals we gezien hebben gebruikte hij in zijn privé-leven ook Nederlands.

¹⁸⁸ Zie onder ingekomen stukken van het Armbestuur in dit hoofdstuk.

Bij de familie Behr hebben we te maken met een naar eigen pretentie adellijk geslacht, al werd deze adellijke afkomst in Nederland niet erkend. Deze familie gebruikte het Frans vooral sociaal-cultureel. Ze wilden zich onderscheiden van de rest van de bevolking. Het familiearchief Bonhomme laat ons zien, dat zelfs de min of meer officiële instantie van de posterijen het Frans nog lang bleef gebruiken in de registratie. Uit de brieven, akten en rekeningen na het overlijden van kanunnik Maurissen komen we iets meer te weten over het gebruik van de talen door de middenstand en de vrije beroepen. Ook hebben we kunnen constateren dat Adriaan Maurissen zijn testament in het Nederlands heeft geschreven. Hij was een hoogwaardigheidsbekleder, lid van de elite, maar hij koos voor het gebruik van het Nederlands, zelfs vóór 1823.

Bij het nagaan van de rekeningen na de begrafenis, constateren we dat de lagere middenstand, waaronder de bakker en de timmerman, Nederlands gebruikten. De juwelier echter schreef zijn rekeningen in het Frans. Waarschijnlijk was hij meer gericht op de verkoop aan de beter gesitueerden. We zijn dit verschijnsel ook in de advertenties in de kranten tegengekomen. Wat betreft de dokters hebben we gezien, dat Germain en Mancel in het Nederlands schreven en dat Bosch dit in het Frans deed. We kunnen dus niet de conclusie trekken, dat vooraanstaande personen altijd Frans gebruikten.

Het domein van het verenigingsleven en het toneel

Ook dit domein kunnen we beschouwen als minder formeel, want juist in een verenigingsleven komen de mensen ongedwongen bij elkaar. We moeten ons hier echter wel beperken tot de meer elitaire gezelschappen, omdat we over het gewone verenigingsleven in de stad geen gegevens konden vinden. Ook voor het volkstoneel was nog geen plaats. Het theater was nog steeds verfranst.

Een van de illustere Maastrichtse verenigingen was de Groote Sociëteit. Deze vereniging bestond al sinds 1760. Het was een stichting van Baron d'Aylva, die toen commandant van de vesting Maastricht was. Het merendeel van de leden bestond uit ambtenaren en officieren. Ondanks het veelvuldige gebruik van de Franse taal, was deze sociëteit van oudsher een trefpunt van oranjegezinden. Onder hen bevonden zich personen als P. van Slijpe, P. Schaetzen, H. Nierstrasz, H. van Panhuijs en Ch.M.J.G. de Brouckère. Maastrichtenaren die geen lid werden van de Groote Sociëteit, sloten zich meestal bij andere verenigingen aan, zoals de Redoute en het Casino Slavante. De laatste had onder andere de volgende leden: J. Bosch, N. Cruts, G. Colpin, C. Destouvelles en J. Hennequin.¹⁸⁹ Ook daar werd vaak Frans gebruikt.

De wetten van de Groote Sociëteit werden vanaf haar oprichting in 1760 tot 1 oktober 1778 alleen in het Frans vermeld, daarna tweetalig, in het Frans en Nederlands¹⁹⁰. De notulen werden tot 16 mei 1835 in het Frans gemaakt, waarna de secretaris Cazijs overging in het Nederlands.¹⁹¹ Ook generaal Dibbets was toen lid van deze sociëteit.

Een andere vereniging was de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts, die in 1822 opgericht was en waarvan veel geleerden en intellectuelen lid waren. De voertaal was het Frans.

¹⁸⁹ Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, 29.

¹⁹⁰ SHC, archief Groote Sociëteit, inventarisnummer 1: Anciennes Lois de la Grande Sociëte, formée à Maestricht le 1 octobre 1760: deel I, 1760-1781.

¹⁹¹ SHC, archief Groote Sociëteit, inventarisnummer 3: resolutieboek, 1801-1863.

Een van de eerste initiatieven van de vereniging was de uitgave van een almanak, het *Annuaire de la Province de Limbourg*. De leden van de vereniging vonden dat de almanakken die in omloop waren niet voldoende informatie boden. Zij wilden een almanak die meer te bieden had dan de namen van de autoriteiten, de jaarmarkten en de afvaarten der pakschuiten en beurtschepen. Het *Annuaire* bevatte artikelen over sterrenkunde, meteorologie, de gezondheidszorg in de provincie, het openbaar onderwijs, het koningshuis en de geschiedenis van de stad Maastricht. De verhandelingen verschenen anoniem, maar de auteurs waren onder anderen de arts J. Bosch (gezondheidskunde), de docent J.G. Crahay (maten en gewichten, geografie en geologie) en M. van Heylerhoff (geschiedenis).¹⁹² Dat men ervan overtuigd was, dat iedereen zo'n compleet overzicht van de wetenschap zou moeten bezitten, blijkt uit de woorden van de secretaris van de vereniging in zijn jaarverslag: 'Si la Société continue à s'occuper de ce travail sur le même plan, la collection des *Annuaire*s renfermera un traité complet des notions scientifiques qu'il serait à désirer que tout individu possédât.'¹⁹³ Wij constateren nog eens ten overvloede, dat het jaarverslag van dit illuster gezelschap ook in de Franse taal genoteerd werd. Het laatste *Annuaire* werd uitgegeven in 1831. Door de uittocht van verschillende leden na de Belgische Opstand zouden er steeds minder interessante artikelen verschijnen. Bovendien wees de uitgever Nypels op het feit, dat door de geïsoleerde positie van Maastricht een behoorlijke verkoop van de almanak in het overige deel van de provincie onmogelijk werd gemaakt.¹⁹⁴

Naast de culturele en wetenschappelijke vereniging waren er in de stad enkele muziekverenigingen.¹⁹⁵ Rond 1820 werd de *Société de Musique* opgericht en in 1825 de *Société des concerts d'amateurs*. Eind 1825 besloten deze twee verenigingen tot samenwerking binnen de toen tot stand gekomen *Société de Concerts*. In 1828 werd het Philharmonisch Genootschap in de gelederen opgenomen. Er werden zodoende heel wat concerten gegeven en er werden ook buitenlandse musici uitgenodigd, zelfs uit Parijs. De concerten waren naast artistieke prestaties ook gezellige bijeenkomsten. De programma's van de te geven muzikuitvoeringen werden in het Frans aangekondigd, zoals gebruikelijk was voor alle culturele aangelegenheden.

In 1828 werd de *Société d'Harmonie* opgericht, die ook concerten ging verzorgen. In 1829 werd getracht om voor deze sociëteit de titel van Koninklijke Harmonie te bemachtigen, maar de koning beschikte afwijzend. Deze titel werd alleen maar in uitzonderlijke gevallen toegestaan.

Naast de verenigingen voor instrumentale muziek was in 1827 een zanggenootschap opgericht, *Orphée* geheten. Het was een gemengd koor. De leden kwamen voornamelijk voort uit de 'classe de la bourgeoisie'.

In de tijd van 1830 tot 1839 bleef Maastricht in cultureel opzicht een Frans-Waalse stad, maar de oorlogssituatie verhinderde een intensief contact met bijvoorbeeld Luik. Bovendien hadden vooraanstaande mensen de stad verlaten. Maastricht stond, cultureel gezien, in deze periode op een lager niveau.

192 I.M.H. Evers, 'Op- en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht. De *Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts* 1822-ca 1855', *PSHAL* 127 (1991) 208. Hierna aangehaald als: Evers, 'Op- en neergang geleerd genootschap'.

193 Ibidem, 208.

194 Ibidem, 208.

195 Deze beschouwing is gebaseerd op: G. Quadvlieg, *Maastrichts muziekleven in de negentiende eeuw* (Maastricht 1978). Hierna aangehaald als: Quadvlieg, *Muziekleven*.

Na 1814 duurde het een aantal jaren voor er in Maastricht weer een regelmatig toneelleven op gang kwam. Er werden wel voorstellingen gegeven door reizende gezelschappen en ook waren er concerten en bals.¹⁹⁶ Uit de periode tot 1840 zijn weinig gegevens bekend, al blijkt uit de financiële rapporten, dat de schouwburg regelmatig bespeeld werd. Er werden voornamelijk stukken opgevoerd die in de achttiende eeuw populair waren. Men was aangewezen op rondtrekkende gezelschappen, die meestal niet de meest recente en betere toneelstukken speelden. Wat geboden werd, kon van alles zijn. Uit een affiche uit 1837 blijkt, dat er een kindergroep kwam optreden voor volwassenen. Dit fenomeen was al eeuwen oud, maar was vooral in de achttiende eeuw weer tot bloei gekomen. Toen speelden deze gezelschappen aan de vorstenhoven. Nu kwamen ze ook naar provinciesteden. In Maastricht trad het gezelschap *Gymnase Enfantin* op onder directie van de heren Huart en Saqui. Ze speelden op 14 december 1837 verschillende stukken, waaronder *Les premiers Amours* (vaudeville in één bedrijf) en *La Petite Laitière* (fabel van La Fontaine).

De toneelvoorstellingen bereikten in het algemeen geen breed publiek, want de entreegelden waren hoog. Bovendien heerste er van 1830 t/m 1839 de staat van beleg, een periode waarin zelfs de viering van carnaval verboden was.

Resumerend kunnen we stellen, dat het verenigingsleven bloeide in de periode tot 1830. In de jaren van het beleg stonden de culturele activiteiten echter op een laag pitje. We weten alleen iets over de meer elitaire verenigingen, die vooral leden hadden uit de gegoede burgerij. Daarom krijgen we ook op dit min of meer informele terrein weinig informatie over het gebruik van de talen door de gewone mensen in Maastricht. In de wetenschappelijke sociëteiten heeft men waarschijnlijk Frans gesproken. De statuten werden in elk geval nog lang in deze taal opgetekend, evenals de notulen.

Bij de muziekverenigingen heeft dit vermoedelijk anders gelegen. Muziek kon gespeeld worden door alle rangen en standen van de bevolking. Toch moest men natuurlijk wel het notenschrift kunnen lezen. Het reglement van het Philharmonisch Genootschap uit 1828 werd in het Nederlands vermeld. Bij de repetities en andere bijeenkomsten is er zeker ook Maastrichts gesproken door de leden onderling. Het bleef echter deftig en artistiek om de aankondigingen van muzikale concerten in het Frans te vermelden.

Bij het toneel hebben we dit laatste verschijnsel ook gezien. Aangezien er in Maastricht in deze tijd geen vast toneelgezelschap was, bleef men afhankelijk van rondtrekkende acteurs, die veelal uit Luik en Verviers kwamen. Deze waren Franstalig. Dit vond men niet erg, want in Maastricht was het toneelpubliek al lang gewend aan voorstellingen in deze taal. Dat het Franstalige toneel in deze tijd elders in Nederland toch niet zo gewoon was, kunnen we opmaken uit de advertenties van het theater in de kranten van Den Bosch. De aankondigingen werden gedaan in het Nederlands en de toneelstukken werden ook in deze taal opgevoerd. In januari 1830 speelden de Nederlandsche Tooneelsten onder leiding van Meijuffrouw A. C. Otting in de schouwburg de volgende voorstelling: *Thérèse of het weesmeisje van Genève* van A. Hoetink (drie bedrijven), waarna volgde: *De Bedrogen Officier*.¹⁹⁷

Uit een affiche van de schouwburg van 's-Hertogenbosch¹⁹⁸ kunnen we opmaken, dat er Ne-

¹⁹⁶ De gegevens over deze tijd vonden we voornamelijk in: Erenstein, *Maastricht theatergezicht*.

¹⁹⁷ *Provinciaal Dagblad*, 12 januari 1830.

¹⁹⁸ Stadsarchief Den Bosch: Bijlagen B. en W., 1817 3de kwartaal.

derlandse stukken werden opgevoerd. Dit affiche kondigde de toneelstukken aan voor maandag 1 en dinsdag 2 september 1817. Op maandag werd opgevoerd: *Sint-Maerten, of de gestole gansen* (toneelspel in een bedrijf) door de Nederduitsche Tooneelsten. Dit spel werd gevolgd door *De snijder en zijn zoon* (blijspel in twee bedrijven). Tussen beide werken in zou opgevoerd worden: *Brouwer en Graasbeek of de Vrolijke Nederlandsche Kunstschilders* (geestig blijspel in een bedrijf). Op dinsdag kon men het volgende programma verwachten: *De Reisgenoten of de Bedroge Erfgenaam* (blijspel in vijf bedrijven), gevolgd door *De Naamgenooten* (blijspel in een bedrijf).

In de literatuur over Den Bosch komt het Nederlandse karakter van het theater naar voren. Van de Sande zegt dat stukken als *Jan Steen* (vaderlands blijspel met zang), *Laurens Koster* (uitvinder der boekdrukkunst) en *Het Turfschip van Breda* veel toeschouwers trokken in deze tijd.¹⁹⁹ Misschien zouden deze Nederlandstalige blijspelen ons wat meer informatie hebben kunnen geven over het gewone leven. In Maastricht kunnen we het domein van het toneel echter niet benutten voor dit doel, omdat het theaterleven volkomen verfranst was.

SLOTBESCHOUWING OVER DE PERIODE 1814-1839

De periode van 1814-1839 wordt beheerst door de taalpolitiek van Willem I, die in het gebruik van het Nederlands een middel bij uitstek zag om het Noorden en Zuiden te verenigen. Zijn handelwijze is van cruciaal belang geweest voor de taalgeschiedenis van Maastricht. In Noord-Nederland was men zich na de Franse periode gaan afzetten tegen de invloed van de Fransen. In veel opzichten kwam het er op neer, dat het nationale gevoel niet gevoed werd vanuit de Frans-geïnspireerde eenheidsstaat, maar juist door verzet daartegen. Zo schreef Bilderdijk extatische liederen op het Nederlands en kwalificeerde hij het Frans als 'snorkend neusgebrom'. Dichters als Helmers en Loots, bezongen de 'Hollandsche natie' en de 'Hollandsche taal'.²⁰⁰ In Maastricht bleef, zoals we gezien hebben, deze reactie uit.

Het Frans werd in Maastricht niet gezien als de taal van de overheerser, waar men zich zo vlug mogelijk van moest ontdoen. Het Frans was langzaam ingeslepen in de cultuur en gewoontes. De economische betrekkingen waren vooral op het zuiden gericht en het Frans was de internationale handelstaal. Een sterk nationaal gevoel had men nog niet ontwikkeld en men had daarom ook geen behoefte aan een nationale taal. Veel oudere ambtenaren en andere functionarissen hadden zich in de Franse Tijd uit ideële of economische overwegingen toegelegd op het Frans, want dit was de bestuurstaal. De jongere garde had al een Franstalige opleiding genoten en zal meer moeite hebben gehad zich in het Nederlands uit te drukken. Daar komt nog bij, dat menige ambtenaar thuis geen Nederlands sprak, maar het Maastrichts dialect. Zo bleef de nationale taal voor hen vreemder dan de Franse. Deze laatste bleef ook na het vertrek van de Fransen nog jaren de bestuurstaal, tot de taalpolitiek van Willem I daaraan een einde maakte in 1823. Toen moesten de overheidsfunctionarissen in Maastricht overgaan op het Nederlands. Dat dit niet van harte ging, blijkt uit de onofficiële brieven van de ambtenaren, die nog vaak in het Frans opgesteld waren. Er was een groot onderscheid tussen de taalpolitiek enerzijds en de taalcultuur en -gewoontes anderzijds. De Franse cultuur was in de

¹⁹⁹ Anton van de Sande en Aart Vos, 'Godsdienst en cultuur', in: 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629 tot 1900 (Den Bosch 1990) 241-273.

²⁰⁰ A.M. Hagen, *De lof der Nederlandse taal* (Nijmegen 1999) 13.

achttiende eeuw sterk doorgedrongen in Maastricht, vooral bij de bovenlaag van de bevolking. Mode en toneel waren verfranst. Ook de gewone mensen hebben de Franse invloed ondergaan, maar in mindere mate. Waarschijnlijk hebben zij zich niet verdiept in de taalpolitiek. Voor hen was het belangrijker dat hun verzoeken bij officiële instanties ingewilligd werden. Na de Franse Tijd bleven zij nog vaak vasthouden aan het idee, dat de bestuurders Frans spraken en daarom lieten zij hun brieven in deze taal opschrijven. De vernederlandsing van de bestuurlijke lichamen is in eerste instantie van hogerhand opgelegd, maar werd later aanvaard als de maatschappelijke norm en gezien als een soort code die gebruikt werd bij het onderhouden van betrekkingen met andere instanties in het land. Waarschijnlijk heeft ook de macht der gewoonte een grote rol gespeeld bij het blijvend gebruik van het Nederlands na 1830 in deze kringen. Wat de rechters betreft was het duidelijk dat zij liever het Frans hanteerden dan het Nederlands, omdat zij dikwijls hun opleiding genoten hadden in Luik en ook vanwege het feit, dat ze contacten moesten onderhouden met het Hoger Gerechtshof te Luik. Toch hebben zij zich aangepast aan de nieuwe taalwet, net zoals de notarissen en het bestuur van de armenzorg.

Ook in het onderwijs werd het Nederlands als voertaal aanvaard, al had men daar in de eerste jaren wat moeite mee. Frans had namelijk nog steeds het imago de cultuurtaal bij uitstek te zijn. Deze taal nam vaak de plaats in van het Latijn als wetenschapstaal. De leraren vonden het vanzelfsprekend het Frans als voertaal te gebruiken. Velen waren hier natuurlijk aan gewend geraakt in de Franse Tijd. Verschillende leerkrachten die op de 'école secondaire' lesgegeven hadden, zien we terugkeren op het Athenaeum. Zij schreven hun brieven naar het bestuur in het Frans, zelfs na de officiële invoering van de nationale taal in het onderwijs. De notulen van het bestuur werden eerst in het Frans opgetekend, maar vanaf 1823 in het Nederlands. We hebben gezien, dat na de versoepeling van de taaldwang in 1830 het Frans niet terugkeerde in het onderwijs. Dat geeft aan, dat men gaandeweg meer waardering had gekregen voor de nationale taal. De vernederlandsing van het onderwijs was heel belangrijk voor de ontwikkelingen van het taalgebruik in Maastricht, want hier werden de toekomstige bestuurders en intellectuelen opgeleid. De taalvoorkeur van deze personen bepaalde in grote trekken weer het taalgebruik van de andere sociale groepen in de stad.

Wat de drukpers, het familiale domein en het verenigingsleven betreft, zien we een andere ontwikkeling. In de almanakken troffen we het meeste Nederlands aan. Ook verschenen er in de loop der jaren steeds meer boeken in deze taal. In de kranten bleef de Franse invloed echter nog lang merkbaar. De echt politieke bladen waren allemaal Franstalig. Alleen in de berichtgeving van het lands- en stadsbestuur en in enkele advertenties kwam ook Nederlands voor. Alle annonces die betrekking hadden op culturele activiteiten of op luxe artikelen waren in het Frans gesteld. Dit zien we eveneens bij de aankondigingen van het theater. Muziek-instrumenten, boeken en wijnen werden in het Frans aangeprezen. Met de uitweiding over de kranten en het theater in Den Bosch hebben we aannemelijk gemaakt, dat het veelvuldige gebruik van het Frans in Maastricht, in ons land eerder een uitzondering was dan regel in deze periode.

De Franse cultuur weerspiegelde zich nog in de verschillende verenigingen, het theater en andere culturele activiteiten die in de stad plaats vonden. Over het theater is niet veel opgetekend uit deze periode, maar uit de kranten komen we te weten, dat de uitvoeringen in de schouwburg in het Frans plaatsvonden. Concerten en bals werden ook in deze taal aangekondigd.

In de familie-archieven, die vooral van vooraanstaande families bewaard zijn gebleven, is nog veel Frans te lezen, maar ook Nederlands, zoals we geconstateerd hebben bij de familie Suringar en bij kanunnik Maurissen.

Afsluitend kunnen we stellen, dat de taalwetgeving van Willem I vooral grote invloed heeft uitgeoefend op de bestuurlijke lichamen en het onderwijs in de stad. Omdat deze op hun beurt weer van groot belang waren voor het taalgebruik van de hele bevolking is het duidelijk, dat het jaar 1823 in veel opzichten een keerpunt is geweest in de taalgeschiedenis van Maas-tricht.

Naar nieuwe tijden: de periode 1839-1850

HISTORISCHE ACHTERGROND

Het jaar 1839 is in de Nederlandse geschiedenis het jaar van de definitieve scheiding tussen Nederland en België.¹ Deze bracht het Koninkrijk der Nederlanden terug tot ongeveer de grenzen van de oude Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het Noorden was niet erg rouwig om het verlies van het Zuiden, want dat veroorzaakte toch alleen maar moeilijkheden.

Voor de noordelijke provincies in ons land veranderde er niet zoveel in 1839, maar voor Limburg had de scheiding grote gevolgen. Feitelijk werd de provincie in tweeën gesplitst. Oost-Limburg kwam weer terug onder het gezag van Willem I, terwijl de rest van de provincie bij België bleef. Als we het in dit hoofdstuk over 'Limburg' hebben, bedoelen we daar in het vervolg het Nederlandse gedeelte van de provincie mee.

De inwoners van Limburg waren niet ontevreden over het Belgische beleid. De landbouw leefde weer op, de belastingdruk was lager en men waardeerde de grotere politieke vrijheid en de liberale wetgeving.² Toen Willem I de XXIV artikelen in 1838 wilde aanvaarden, stelden veel Limburgers alles in het werk om bij België te blijven. In de maanden april en mei van dat jaar kwam er een petitiebeweging op gang: de 'Protestation du Limbourg'. Deze werd vooral door de politieke elite getekend.³ In de maanden erna viel de Limburgse oppositie echter helemaal uiteen. Het protest verstomde, afgezien van enkele incidentele en ongecoördineerde acties van het gewone volk. De volksvertegenwoordigers roerden zich echter weer toen duidelijk werd, dat Willem I het Traktaat van Londen zou ondertekenen. Zij spraken zich in het Belgisch parlement unaniem tegen deze overeenkomst uit en stelden alles in het werk om de aanvaarding van het traktaat te verhinderen. Dit had echter geen resultaat. De diverse bestuurscolleges in de provincie waren pragmatischer en protesteerden niet meer, omdat zij hoopten in functie te kunnen blijven onder het Nederlandse bestuur. Volgens Van der Heijden kan men de berustende houding van de Limburgers verklaren door het ontbreken van een opiniërend dagblad, angst voor represaillemaatregelen na de terugkeer van de Noord-Nederlanders en een ogenschijnlijke mentaliteitsverandering.⁴ Bovendien was de bevolking gewend geraakt aan wisselingen van bestuur.

Op 22 juni 1839 werd Oost-Limburg door Willem I in bezit genomen. A.J.L. Borret en J.E.P.E. Gericke werden door hem benoemd tot buitengewone commissarissen. De laatste werd in 1841 de eerste gouverneur van Nederlands Limburg.⁵ De status van Limburg moest in

¹ De schets over de ontwikkelingen in Nederland is gebaseerd op de studie van J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1993). Hierna aangehaald als: Blom, 'Nederland sinds 1830'.

² 'R.P.W.J.M. van der Heijden, 'De terugkeer van het Nederlands gezag in Limburg, 1839-1840', *De Maasgouw* 108 (1989) 65.

³ Ibidem, 66.

⁴ Ibidem, 68.

⁵ Zie bijlage I: Biografieën.

1839 nog geregeld worden. Willem kon de provincie bij Nederland voegen of tot onderdeel maken van het groothertogdom Luxemburg. Hij koos voor het eerste. Bij het Traktaat van Londen was overeengekomen dat Willem I als hertog van Limburg zou toetreden tot de Duitse Bond, zodat deze een compensatie kreeg voor het deel van Luxemburg dat aan België toegewezen was. Op 16 augustus 1839 deed de koning aan de Bondsvergadering het voorstel om de provincie Limburg, met uitzondering van de vestingen Maastricht en Venlo, als hertogdom Limburg in de Duitse Bond te doen opnemen. Op 5 september 1839 aanvaardde de vergadering deze regeling.⁶ Hoewel Maastricht niet bij de Duitse Bond ging horen, werd de stad aangewezen als garnizoensplaats voor het Bondscontingent. Voor de Duitse Bond was het namelijk heel belangrijk, dat deze strategische grensplaats niet in Belgische of Franse handen zou vallen.

Van Nederlandse zijde werd niet veel moeite gedaan om Limburg te laten integreren in het Nederlands staatsverband. Willem I weigerde de Limburgers te laten deelnemen aan de stemming over de grondwet van 1840. De noorderlingen hadden niet veel op met de Limburgers. Men vreesde een grotere invloed van de katholieken in de Staten-Generaal. Bovendien zagen de Hollandse commerciële en financiële kringen Limburg als een 'vreemd aanhangsel', waarvan men zich zo snel mogelijk moest ontdoen.⁷

De Limburgers hadden op hun beurt bezwaren tegen de Noord-Nederlanders en hun beleid, met name wat betreft de belastingheffing en de kwestie van de staatsschuld. Veel nadruk werd gelegd op grond- en personele belasting, wat ongunstig was voor de landbouw in Limburg. Bovendien werd er nog extra belasting geheven om de schulden als gevolg van de bestrijding van de Belgische Opstand af te lossen. De Limburgers vonden dat zij niet mee hoefden te betalen aan de staatsschuld van de vroegere Republiek.⁸ De anti-Nederlandse stemming kwam tot uiting in de oppositie van de Limburgse afgevaardigden in de Staten-Generaal en in een beweging die de scheiding tussen Limburg en Nederland nastreefde. Deze separatistische beweging verliep in twee golven: de jaren 1843-1845 en de periode 1848-1849.

De afscheidingsgedachte werd in de jaren 1843-1845 verwoord door J.B. graaf de Marchant et d'Ansembourg en J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel-Heusch. Zij wilden in eerste instantie dat Limburg bij België werd gevoegd, maar toen dit geen haalbare kaart bleek, streefden ze naar een zelfstandige positie van de provincie, te vergelijken met die van Luxemburg. Ook jonkheer L.L.G.M. de Villers de Pit  en de Tweede Kamerleden J.J.F.M.H. Corneli en C.M.H. baron de Weichs de Wenne waren actief in de separatistische beweging.⁹

De separatisten voerden actie in de pers. Ze maakten propaganda voor hun eigen meningen in het *Journal du Limbourg*, totdat gouverneur Gericke dit blad aan regeringszijde wist te brengen door het financiële steun te verlenen. Tot 1848 bleef deze krant dan ook regeringsgezind.¹⁰ In december 1843 verscheen er een nieuwe krant, de *Gazette du Duché de Limbourg*. Deze werd beschouwd als het persorgaan van de separatisten, maar was geen lang leven beschoren. Het laatste nummer verscheen op 29 juni 1845.¹¹ Pas in maart 1848 kwam er een krant die zich danig roerde en die lang zou bestaan: *De Limburger, dagblad van Maastricht*.¹²

6 Alberts, *Geschiedenis Limburgen* II, 190.

7 Ibidem, 191.

8 Ibidem, 193.

9 Geurts, 'Limburg 1815-1848', 61-62.

10 Alberts, *Geschiedenis Limburgen* II, 195.

11 Flament, 'Maastrichter kranten', 167.

12 Ibidem, 167.

In 1848 werd Van Scherpenzeel-Heusch de leider van de separatisten.¹³ Geurts beschrijft de droom van de baron als volgt: 'Limburg losmaken van Nederland door nauwere verbinding met Duitsland en vervolgens een samengaan van het Rijnland, het Maasdal en België binnen een groot Duits rijk.'¹⁴ Deze droom is niet uitgekomen, maar hij kon ontstaan doordat Nederlands Limburg (behalve Maastricht en Venlo) na 1839 in politiek opzicht een dubbele positie innam. Enerzijds was de provincie een integrerend onderdeel van Nederland, anderzijds was zij als hertogdom Limburg verbonden met de Duitse Bond. Van Scherpenzeel-Heusch en L.A.M. Schoenmaeckers werden in 1848 gekozen als vertegenwoordigers van het hertogdom Limburg in het Frankfurter Parlement. Zij en hun medestanders verkondigden dat de separatie niet meer tegen te houden was. Het zou afgelopen zijn met het Hollandse bestuur en de Hollandse schuldenlast.¹⁵ Bij de Nederlandse verkiezingen van 1 december 1848 werd Van Scherpenzeel-Heusch tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gekozen. In Limburg haalde hij 40 procent van de stemmen. Hij weigerde echter zitting te nemen in het parlement tot de politieke positie van Limburg grondig was gewijzigd.¹⁶ In Duitsland was de revolutionaire gedachte echter langzaam weggeëbd en zaten de oude regimes weer stevig in het zadel. In Den Haag verwachtte men geen moeilijkheden meer met de Duitse Bond en ook niet met Limburg. In 1849 legde Van Scherpenzeel-Heusch verbitterd zijn mandaten als afgevaardigde voor de Frankfurter en Haagse vertegenwoordiging neer.¹⁷

In Nederland was het in het jaar 1848 onrustig, in navolging van de februarirevolutie in Frankrijk. De liberalen wensten meer invloed op het bestuur. Op 8 maart werden 27 ontwerpen tot herziening van de grondwet ingediend bij de Kamer. Toch behelsden deze nauwelijks enige verbetering. De koning was niet tegemoet gekomen aan de liberale verlangens naar rechtstreekse verkiezingen en ministeriële verantwoordelijkheid, noch aan die van de katholieken naar volledige vrijheid van godsdienst, onderwijs en vereniging. De reacties van veel kamerleden en van de katholieke, liberale en democratische persorganen waren dan ook afwijzend.¹⁸ De katholieke pers in Limburg koos de kant van de liberalen en de democratische oppositie.

Op 13 maart bleek de emotionele en onevenwichtige koning Willem II opeens van mening veranderd en was hij bereid om een ruimere grondwetsherziening toe te staan. Dit was waarschijnlijk in grote mate toe te schrijven aan de dreiging van een revolutie. Omdat de regering afgetreden was na de aankondiging van de koning, benoemde deze op 17 maart een commissie ter voorbereiding van de grondwetsherziening en ter advisering van de samenstelling van een nieuw ministerie. De leden waren L.C. Luzac, J.M. de Kempenaer (kamerleden), de advocaat D. Donker Curtius, de Leidse professor J.R. Thorbecke en als vertegenwoordiger van de zuidelijke katholieke oppositie het liberale oud-kamerlid L.D. Storm uit Breda. Thorbecke had samen met Storm al half april het ontwerp voor een nieuwe grondwet voltooid en de commissie had hiermee ingestemd.

De beginselen waren zodanig geformuleerd, dat deze meer dan een eeuw lang in grote lijnen ongewijzigd konden blijven en zelfs tot nu toe in belangrijke mate zijn gehandhaafd.

¹³ Zie bijlage I: Biografieën.

¹⁴ Geurts, 'Limburg 1815-1848', 66.

¹⁵ J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (Groningen 1955) 359.

¹⁶ Ibidem, 690-691.

¹⁷ Ibidem, 716-717.

¹⁸ G.A.M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en het herstel der hiërarchie. De Hollandse Katholieke Jongeren 1847-1852* (Hilversum/Antwerpen 1964). Hierna aangehaald als: Beekelaar, *Grondwetsherziening*. De algemene beschouwing over de grondwetsherziening is gebaseerd op deze studie.

- Centraal in de nieuwe grondwet stond de ministeriële verantwoordelijkheid tegenover de Kamers.
- Het parlement bleef bestaan uit twee kamers, waarvan de Tweede Kamer de belangrijkste was. Deze werd in het vervolg, net zoals de gemeenteraden en de Provinciale Staten rechtstreeks gekozen volgens censuskiesrecht. De Eerste Kamer werd gekozen door de Provinciale Staten.
- De Tweede Kamer kreeg het recht van initiatief, amendement, interpellatie en enquête; de Eerste Kamer het recht van interpellatie.
- Er kwam volledige vrijheid van godsdienst, onderwijs, drukpers en vereniging en vergadering. Staat en kerk dienden formeel strikt gescheiden te worden.

In Limburg waren de revoluties en de vraag naar meer hervormingen ook niet onopgemerkt gebleven. Een stroom van petitiees voor een meer democratische grondwet ging richting Den Haag. Deze werden spoedig aangevuld met verzoeken die de afscheiding van Limburg ten doel hadden. De gouverneur liet in april echter aan de Nederlandse regering weten, dat de Limburgers liever met Nederland verbonden bleven dan met het nieuwe Duitsland. Wel zou een grondwet op basis van liberale beginselen tot stand gebracht moeten worden. Vooral in Maastricht leefden de liberale ideeën zeer sterk. De intelligentsia daar was al aan het einde van de achttiende eeuw gegrepen door de denkbeelden van de Verlichting en haar leden zagen in het liberalisme van Thorbecke hun ideaal. De afhankelijkheid aan zijn persoon werd zo groot, dat de door de Aprilbeweging ten val gebrachte staatsman in 1853 door Maastricht naar de Tweede Kamer werd afgevaardigd. Volgens Rogier zou men kunnen zeggen, dat het Thorbecke was, die Limburg met de rest van Nederland verzoend heeft.¹⁹

DE TAALVERHOUDINGEN IN MAASTRICHT

De afscheiding van België heeft de Maastrichtse taalverhoudingen op bestuurlijk gebied niet direct beïnvloed. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien, dat het Frans in de officiële stukken grotendeels verdwenen was na 1823 toen Willem I zijn taaldecreten had afgekondigd. In de notulen en correspondentie van het gemeentebestuur en in notariële akten werd bijna steeds het Nederlands gebruikt. Het heeft daarom weinig zin deze domeinen na te gaan in de periode na 1839. Andere bronnen geven een beter inzicht in de taalverhoudingen in Maastricht. De nadruk zal ook nu blijven liggen op het Frans en het Nederlands, omdat we hierover de meeste gegevens konden vinden, maar het dialect werd in deze periode steeds belangrijker. Het was een instrument voor een sterk gevoelde eigen identiteit en van distantie ten opzichte van de eenheidsstaat en eenheidstaal. Men voelde zich meer stadsgenoten met dezelfde taal dan inwoners van een bepaald land. Bovendien werd het dialect sterk gepropageerd door de sociëteit Momus. Er verschenen verschillende werken in het dialect, onder andere toneelstukken, prozawerken en poëzie.

We geven nu een overzicht van de bronnen die we in dit hoofdstuk gebruiken. Voor de formele domeinen zijn dit:

- De archieven van het onderwijs, met name van de Rijkslagere School en het Koninklijk Atheneum.

¹⁹ Rogier, 'Nederlands Limburg', 1813-1963', 183.

- Archieven van commerciële instellingen zoals fabrieken en winkels. We zullen één groot en één klein bedrijf nader bekijken, namelijk de aardewerk- en kristalfabriek van Regout en de wijnhandel Thiessen.
- De communicatiemedia:
 - De almanakken: de meeste hiervan waren bestemd voor het gewone volk. De nadruk zal liggen op het Nederlands en het dialect.
 - De uitgaven van drukwerken: boeken, catalogi van boeken, gedrukte pamfletten enz. We gaan voornamelijk uit van een overzicht van werken die aanwezig zijn in de stadsbibliotheek te Maastricht. Ondanks de onvolledigheid van dit materiaal en de moeilijkheid van het interpreteren van de term ‘bij’ vóór de drukkersnaam kunnen we toch een indruk krijgen van de verhouding tussen het Frans en Nederlands in de uitgeverwereld.
 - De kranten: deze vormen een zeer belangrijke bron voor ons onderzoek. Vooral uit de advertenties is veel te leren, zowel over de adverteerders zelf als over de aangesproken doelgroepen.

De bronnen die wat meer kunnen vertellen over het informele gebruik van de talen zijn:

- De archieven van de sociëteit Momus. De nadruk zal liggen op de rol van het Frans en het dialect. Onder deze noemer zullen we ook het toneelwezen in Maastricht laten vallen, omdat de Momusvereniging hierbij vaak nauw betrokken was.
- Familie-archieven: deze verschaffen ons gegevens over het gebruik van het Nederlands en het Frans. Het is interessant na te gaan of na de afscheiding van België het Frans aan belangrijkheid inboette.

Het domein van het onderwijs

We maken weer een onderscheid tussen lager en middelbaar onderwijs om na te gaan waar het Frans nog het langste heeft doorgewerkt. Wel moeten we hierbij aantekenen, dat ook in deze periode de afbakening van lager, middelbaar en hoger onderwijs anders lag dan in onze tijd.²⁰ De Latijnse school werd gerekend tot het hoger onderwijs, want deze bereidde voor op de universiteit. Een opleiding in de klassieken werd hiervoor essentieel geacht. In de loop van de negentiende eeuw sloot de Latijnse school echter steeds minder aan bij de behoeften van de maatschappij. Bij Koninklijk Besluit van 15 augustus 1815 waren daarom andere vakken, onder andere moderne geschiedenis en aardrijkskunde, aan de vorming toegevoegd. Er werden geen moderne talen onderwezen, want deze behoorden toe aan het middelbaar onderwijs. Tot 1876, toen het hoger onderwijs bij wet geregeld werd, bleef dit Koninklijk Besluit gelden. De regeling voor de Latijnse scholen gold ook voor een aantal gemeentelijke athenea. De meeste leidden een noodlijdend bestaan. Rond 1830 kwam er voor het middelbaar onderwijs een voorstel om na een onderbouw van twee jaar een keuzemogelijkheid te creëren voor vier jaar voorbereiding op de universiteit of direct op de maatschappij. Door de politieke verwikkelingen met België kwam hier echter niets van terecht. Wel ontstonden er twee afzonderlijke afdelingen bij de Latijnse scholen. Het eerste in Den Haag in 1838. De eerste afdeling gaf de vooropleiding tot de universiteit, de tweede meer algemeen vormend onderwijs met een programma als op de ‘Franse scholen’. Het Koninklijk Athenaeum te Maastricht was een school van de tweede soort. Naar huidige maatstaven laten we deze school onder het hoofdstuk middelbare school vallen.

²⁰ We volgen in deze korte schets de visie van Boekholt in: *Geschiedenis van de school*, 123-126.

In Maastricht werd op de lagere scholen meer aandacht besteed aan het Frans dan elders in het land. Daar kon men de kinderen wel naar de zogenoemde 'Franse' scholen sturen, maar verder was het Frans niet in het leerprogramma van het lager onderwijs opgenomen. In de eerste helft van de negentiende eeuw vond men een goede ontwikkeling van het normbesef belangrijker dan die van de verstandelijke vermogens. Het vak Nederlands bleek zelfs in het algemeen problemen op te leveren. Kinderen werd niet geleerd een opstel of verslag te schrijven. Zelfs onderwijzers beheersten het Nederlands niet altijd. Bij de examens kwam aan het licht dat sommige onderwijzers alleen dialect spraken.²¹

In de periode van 1839 tot 1850 zijn de meeste gegevens te vinden over de Rijkslagere School. Er waren in Maastricht ook verschillende particuliere scholen, maar daar is weinig over bekend. Uit de aantekeningen van de secretaris-penningmeester van het schoolbestuur van de Rijkslagere School kunnen we iets te weten komen over de onderwijzers, de lessen en over het aantal leerlingen.²²

In 1844/45 waren er zeven kwekelingen aan de school verbonden, naast zes gewone leerkrachten. In de middelste en hoogste klas werd Franse les gegeven. Eind 1846 was dit vak zo belangrijk geworden, dat het bestuur het noodzakelijk vond een 'Franschen onderwijzer' te benoemen. Voor deze vacature kwamen vijftien sollicitaties binnen. Jacques Valette werd aangesteld. De kwekeling J.H. Driessen werd benoemd als onderwijzer aan de hogere afdeling van de jongensschool. Hij was in het bezit van een diploma tot het geven van Franse les.

In Maastricht begon een opleiding tot bekwaming in de betrekking van onderwijzer. Op 10 maart 1848 werd hierover een circulaire gestuurd. Kandidaten moesten zich voor 1 april melden bij de heer J. Roeland, hoofdonderwijzer aan de stadsarmenschool. Er was een proeftijd van zes weken. De cursus zelf duurde drie maanden; er kon praktische ervaring opgedaan worden aan een goed ingerichte school. Tot de vakken waarin examen gedaan werd, behoorde geen Frans, wel Nederlands, lezen, schrijven, aardrijkskunde en geschiedenis. Na dit examen kon men les geven aan de lagere klassen. De meest verdienstelijken van de eerste cursus mochten doorgaan naar de vervolgcursus voor het geven van onderwijs in de hogere klassen.

Op 26 januari 1850 vroeg de Commissie van Beheer en Toezicht subsidie aan bij het Rijk voor een opleiding voor onderwijzers in de Franse taal. De Provinciale Staten gaven daar geen geld voor. Op 14 januari 1851 werd wel toestemming gegeven door de Commissaris des Konings.

In dit jaar (1851) was de post van hoofdonderwijzer vacant aan de Rijkslagere School na het vertrek van Diederik. Voor het vervullen van deze vacature werd gezocht naar iemand 'die alle voor den bedoelden post vereischte hoedanigheden, te weten de noodige bedrevenheid en geoefendheid in het geven van een doelmatig klassikaal onderwijs, eene grondige kennis van de fransche taal en derzelve uitspraak en de vereischte vastheid van karakter ten behoeve der leiding van het overige onderwijzende personeel mitsgaders de geneigdheid tot aanvaarding van den post, in zich vereenigt'. De heer Math. H. Nivel, onderwijzer aan de openbare school te Meerßen, werd benoemd.

Wat betreft het aantal leerlingen vonden we een redelijk nauwkeurig verslag over de jaren 1841-1846. Uit deze lijst blijkt, dat het gemiddeld aantal leerlingen op de Rijkslagere School in

²¹ Boekholt, *Geschiedenis van de school*, 106.

²² RAL, onderwijsarchief, inventarisnummer 367-368: verslagen en andere stukken van de Rijkslagere School, 1841-1856.

deze periode rond de 200 lag. In de jaren na 1844 nam het aantal meisjes toe. Het gemiddelde aantal jongens dat naar het Athenaeum ging lag rond de tien. Dit instituut zullen we in de volgende paragraaf beschrijven.

Het middelbaar onderwijs

Zoals we al in het vorige hoofdstuk gezien hebben, werd het Frans alleen nog maar als vak gegeven. De voertaal op school was het Nederlands. Omdat het Koninklijk Athenaeum in Maastricht in de periode van 1839-1848 dé school bij uitstek was, hebben we zoveel mogelijk gegevens hierover proberen te verzamelen.²³

De rector van de school, H.J.A. Kerzmann, was in 1840 van plan van zijn instituut een soort lyceum te maken met een gemeenschappelijke onderbouw van twee jaar en daarna gescheiden cursussen van drie jaar. Er was in Maastricht namelijk meer belangstelling voor vakken die men in het maatschappelijk leven kon gebruiken dan voor een klassieke opleiding. Vakken als wis- en natuurkunde waren meer in trek dan Latijn en Grieks. Dit plan is echter niet doorgegaan.

De Raad van het Koninklijk Athenaeum diende een verzoek in voor een industrie- of hogere burgerschool 'tot voltooiing eener beschaefde opvoeding in het algemeen als tot opleiding voor de vakken van landbouw, handel, fabrieken, burgerlijke administratie en den militaire stand'. Zo wilde de Raad voorkomen dat de jeugd naar Belgische colleges uitzwermden. Op 12 december 1846 besloot de gemeenteraad een tweede afdeling aan het Koninklijk Athenaeum op te richten. Op 3 januari 1848 werd de Industrieschool door burgemeester Nierstrasz geopend. Elk van beide scholen kreeg een rector. Voor de eerste afdeling (de klassieke opleiding) bleef dit Kerzmann. Voor de tweede afdeling (de industrieschool) werd dit P.J. van Kerckhoff.

De volgende vakken werden op de industrieschool onderwezen: Nederlands, Frans, Duits en nu ook voor het eerst Engels. Verder aardrijkskunde, plant-, dier- en sterrenkunde, de leer van de delfstoffen, landbouwkunde, wis- en natuurkunde, scheikunde, werktuig- en warenkunde, boekhouden en handelscorrespondentie, schoonschrijven en tekenen. Deze opleiding duurde vier jaar. De minimum leeftijd voor de eerste afdeling was elf jaar en voor de tweede afdeling twaalf jaar.

Het was niet zo verwonderlijk dat de meeste leerlingen een opleiding prefereerden aan de industrieschool, want in 1841/1842 telde Maastricht al twaalf fabrieken met 528 werklieden. In 1867 zou dat oplopen tot zeventien fabrieken met 3800 arbeiders.

In de archieven van het Koninklijk Athenaeum zijn we vooral op zoek gegaan naar de lesprogramma's, omdat we hieraan kunnen zien hoeveel tijd er nog besteed werd aan het Frans. Eén document bevatte het Algemeen Reglement van het Koninklijk Athenaeum uit 1847.²⁴ Vooral artikel 17 is voor ons van belang: 'In het algemeen wordt tot het geven van het onderwijs geen andere dan de Nederduitsche taal gebezigd.' Verder vermeldt het reglement dat er twee afdelingen zouden zijn: een wetenschappelijke opleiding van 6 jaar, die leidde naar een academische studie en een opleiding die de leerlingen zou voorbereiden op een betrekking in de maatschappij. Deze laatste duurde 4 jaar. In artikel 19 werd omschreven, dat bij de moderne talen in de hogere klassen veel tijd werd besteed aan zowel het mondelinge als het schriftelijke

²³ De geschiedkundige schets ontleen we aan Wouters, 'Stedelijk Gymnasium en HBS', 55-63.

²⁴ GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 81: algemeen reglement voor het Koninklijk Athenaeum, 1 juli 1847.

ke taalgebruik, zodat de leerlingen zich zuiver konden uitdrukken in deze talen. De programma's van die lessen hebben we bekeken per schooljaar in de periode 1839-1850.²⁵ Hieruit blijkt, dat er ook al in de beginjaren van deze periode twee moderne talen gegeven werden op het Athenaeum.

Om duidelijk te maken dat het vak Frans erg belangrijk werd gevonden, volgt een staatje van de lesuren per week wat betreft de vakken Nederlands, Frans en Duits per klas. Engels stond helemaal niet op het programma. Met klas VI is het laagste leerjaar bedoeld en met klas I het hoogste.

LESUREN IN DE VAKKEN NEDERLANDS, FRANS EN DUIITS PER WEEK,
GERANGSCHIKT PER KLAS IN DE SCHOOLJAREN 1838/39 T/M 1849/50

Schooljaar	Klas VI		Klas V			Klas IV			Klas III			Klas II			Klas I		
	N	F	N	F	D	N	F	D	N	F	D	N	F	D	N	F	D
1838/1839	3	4	2	3	3	2	3	3	2	3	2	3	3	2	3	3	2
1839/1840	3	6	2	3	3	2	3	2	2	3	2	1	2	2	1	2	2
1840/1841	3	6	3	3	3	3	3	2	3	3	2	1	2	2	1	2	2
1841/1842	3	6	3	3	3	3	3	2	2	3	2	2	3	1	2	2	1
1842/1843	3	6	3	3	3	3	3	2	2	3	2	1	2	2	1	2	2
1843/1844	3	6	3	3	3	3	3	2	2	3	2	2	2	1	2	2	1
1845/1846	3	6	3	3	3	2	3	2	2	3	2	2	2	1	2	2	1
1846/1847					3	3		2								2	1
1847/1848	4	4	3	3		2	3	2	2	3	2	2	2	1	2	2	1
1848/1849	4	4	3	3		2	3	2	2	3	2	2	2	1	2	2	1
1849/1850	4	4	3	3		2	3	2	2	3	2	2	2	1	2	2	1

Bron: archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum (GAM).

Uit dit overzicht blijkt, dat het Frans als moderne taal een speciale positie innam in het lesrooster. Van de leerlingen werd al verwacht dat ze met een bepaalde kennis van deze taal naar het Athenaeum kwamen. Dat weten we, omdat in het schooljaar 1840/41 werd vermeld aan welke voorwaarden de leerlingen zouden moeten voldoen om toegelaten te worden tot het Athenaeum. De leerlingen moesten behoorlijk lager onderwijs genoten hebben en voldoende vorderingen hebben gemaakt in de moedertaal, in de rekenkunst en in 'de eerste gronden der fransche taal'. Dat de kennis van deze laatste taal waarschijnlijk toch nog niet op een erg hoog peil stond, is af te leiden uit het feit, dat in de meeste jaren het vak Frans dagelijks op het programma stond voor de zesdeklassers. In de vervolgjaren werd het aantal uren minder, maar bleef vergelijkbaar met het getal van de lessen in het vak Nederlands. Vooral in het derde leerjaar zien we, dat er meer uren Frans gegeven werden dan Nederlands. Ook in de hoogste twee klassen was dat soms het geval. In het jaar 1842/43 werd daar een verklaring voor gegeven: omdat er maar vijf uren beschikbaar waren voor de moderne talen, was gekozen voor twee uren Frans en Duits, want Nederlands was toch al de voertaal. Naderhand is men daarop teruggekomen, want in de volgende jaren zien we, dat er weer twee lessen voor dit laatste vak

²⁵ GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 255-265: programma's der lessen, concepten, minuten en gedrukte exemplaren, schooljaar 1838/1839-1849/1850. Het jaar 1844/1845 ontbreekt, hoewel de nummering in het archief doorloopt. Van het jaar 1846/1847 konden we geen totaal overzicht vinden, wel een enkele omschrijving per taal of klas.

werden uitgetrokken. Dit is een teken, dat er toch veel aandacht voor de moedertaal was. Duits moest toen een uur inleveren. Bovendien valt het op, dat vanaf 1847/48 pas met Duits begonnen werd in leerjaar drie. Deze taal werd in Maastricht dus duidelijk ondergeschikt geacht aan het Frans.

De school ging er trots op, dat er veel aandacht besteed werd aan het vak Frans. Dit blijkt uit een brief van rector Kerzmann, geschreven op 19 juli 1839, waarin hij de Raad adviseerde het programma ook in het *Journal du Limbourg* te laten afdrukken 'opdat hetzelve ook ter kennis van de overige inwoners kome. De kwaadwilligheid heeft het niet bekendmaken der lessen van het loopende schooljaar gebruikt om sommigen te doen gelooven dat de fransche taal niet meer hier ter stede onderwezen wordt en daardoor nadeel aan het Athenaeum te doen'.

De leerkrachten gebruikten nog regelmatig Frans in hun brieven aan het bestuur. In het schooljaar 1847/48 troffen we een Franse brief aan zonder datum en afzender, waarin het volgende werd meegedeeld: 'J'ai l'honneur de vous communiquer les heures des leçons ainsi que les livres que j'emploierai l'année prochaine.' Dit is weer eens een bewijs, dat de hoger-opgeleiden nog vaak in het Frans communiceerden. Dat wordt ook duidelijk uit een andere brief uit datzelfde jaar van E.H. Baumhauer, leraar natuurkunde. Waarschijnlijk schreef hij ook aan het bestuur, want hij vermeldde het programma voor zijn vak. Dit deed hij in het Nederlands. Daarna volgde een meer persoonlijk getinte opmerking in het Frans: 'Quoique ma santé ne se soit pas rétablie, je viendrai demain à onze heures donner la dernière composition à la deuxième classe avant de partir déjà lundi prochain pour la Hollande.' Bij het officiële gedeelte dat handelde over de schoolvakken gebruikte men waarschijnlijk het Nederlands omdat dit voorgeschreven was, maar in de geschreven omgangstaal zien we nog steeds het Frans verschijnen. Dit is toch wel heel opmerkelijk voor mensen die dagelijks in de klas de landstaal moesten gebruiken.

Terugkijkend op het onderwijs in Maastricht in deze periode kunnen we zeggen, dat er verscheidene soorten scholen waren. Wat het lager onderwijs betreft, weten we het meeste van de Rijkslagere School. Daarnaast waren allerlei onderwijzers actief in particuliere scholen. Het aantal leerlingen dat de Rijkslagere School bezocht was in feite niet zo groot. In 1846 waren er 235 leerlingen en dat is het grootste aantal dat we hebben kunnen constateren.

Op deze school werd onderwijs gegeven in Frans in de middelste en hoogste klas. Dit vormde een uitzondering ten opzichte van het onderwijs elders in het land, waar de scholen verdeeld waren in eigenlijke lagere scholen voor de volksklasse en de Franse scholen voor de gegoede burgerij. We hebben al kunnen constateren, dat het Frans in Maastricht belangrijk gevonden werd, aangezien men een aparte onderwijzer voor dit vak wilde aanstellen. Op de middelbare school kon men voortbouwen op de opgedane kennis van deze taal.

Op het Athenaeum werd naast het onderwijs in klassieke talen aandacht besteed aan Frans en Duits. Er werden aanzienlijk meer uren Frans gegeven dan Duits. Van de leerlingen die naar het Athenaeum kwamen, werd verwacht dat ze al over enige elementaire kennis van het Frans beschikten, en dat werd niet verondersteld voor het vak Duits. Hieruit kunnen we concluderen, dat het Frans belangrijker gevonden werd. Dit was niet zo verwonderlijk aangezien een aantal leerlingen later in de fabrieken werk zou vinden, die op Waalse leest geschoeid waren en waar ook veel Franse termen gebruikt werden. Voor de beter gesitueerden was het haast vanzelfsprekend dat er aandacht besteed werd aan het Frans in het onderwijs. Vooral voor diegenen, die een vervolgstudie op het oog hadden aan een van de zuidelijke universitei-

ten, was de kennis van het Frans onontbeerlijk. Het aantal leerlingen aan het Athenaeum was overigens niet zo groot. De getallen lagen tussen de 100 en 125 in de leerjaren 1841-1844. In 1848/49 waren er zelfs maar 75.²⁶ Dit kan te maken hebben gehad met de opening van de industrieschool in januari 1848.

We kunnen ons afvragen of het Maastrichtse Athenaeum, wat de talen betreft, een bijzondere positie innam ten opzichte van de rest van Nederland. Vergelijken is echter moeilijk, omdat er zoveel verschillende schooltypes door elkaar liepen in deze tijd. Er bestonden de echte klassieke Latijnse scholen, die de leerlingen voorbereidden op de universiteit. Daarnaast ontstonden er na 1838 tweede afdelingen aan deze scholen, waar algemeen vormend onderwijs gegeven werd als op de Franse scholen. Hier werden onder andere moderne talen onderwezen. We hebben bij het bespreken van dit type onderwijs gezien, dat er totaal geen regelgeving bestond en dat iedere school zijn eigen programma kon bepalen. Dit was ook het geval in het middelbaar onderwijs in de eerste helft van de negentiende eeuw.²⁷ We kunnen daarom het Koninklijk Athenaeum van Maastricht niet precies positioneren. Er was vóór de verdeling in twee afdelingen eigenlijk al sprake van een soort fusie tussen een Latijnse school en een Franse school, want er werden zowel klassieke als moderne talen gegeven.

Het domein van de commerciële instellingen

Omdat in het begin van de negentiende eeuw de industriële economie nog niet zo'n belangrijke plaats innam in Maastricht, hebben we er in de vorige hoofdstukken geen aandacht aan besteed. In de jaren dertig kwam daarin verandering. Veel industrieën kwamen tot stand met hulp van Belgisch kapitaal. De belangrijkste industrieel was Petrus Regout. In 1834 richtte hij een stoomslijperij in, waar aanvankelijk ruw kristal uit Seraing werd verwerkt. In 1836 was hij gestart met de productie van aardewerk en in 1838 begon hij ook een eigen glasblazerij, omdat hij moeilijkheden kreeg met de aanvoer van halffabrikaten. In 1841 werkten er in Regouts fabrieken al 340 personen. In 1847 richtte Regout een gasfabriek op. Zo werd het mogelijk in de industrie continu te werken.

Na moeilijkheden met het vinden van voldoende financieringsmiddelen en afzetgebieden in de jaren veertig werd de industrie te Maastricht na 1850 een van de aanzienlijkste van Nederland. Dit was te danken aan het Luikse bekken. Van hieruit konden de technische kennis en ook de grond- en hulpstoffen geïmporteerd worden.²⁸ De industrie te Maastricht is eigenlijk een voortzetting van het Luiks industriegebied op Nederlands grondgebied, dat wil zeggen aan de Nederlandse zijde van de tolgrenzen. Volgens Maenen had Regout in zijn aardewerk- en kristalfabriek veel Waalse technici in dienst, waarvoor hij reis- of verhuiskosten moest betalen, een vrije woning en een vrije dokter in geval van ziekte. Voor een goede communicatie met hen was kennis van de Franse taal onontbeerlijk.

We zullen, om enig idee te krijgen van het taalgebruik in dit domein één groot en één klein bedrijf nader bekijken.

²⁶ GAM, archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummer 258, 259, 260 en 264: programma's der lessen, concepten, minuten en gedrukte exemplaren, schooljaar 1841/1842, 1842/1843, 1843/1844 en 1848/1849.

²⁷ Boekholt, *Geschiedenis van de school*, 126-127.

²⁸ A.J.F. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878 Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 29. Hierna aangehaald als: Maenen, *Regout*. Bij het verslag over Regout putten we uit de gegevens van het boek van Maenen indien niet anders vermeld.

Regout had bij de oprichting van zijn fabrieken veel te maken met buitenlandse werknemers. In zijn slijperij waren in 1835 vaklieden te vinden afkomstig uit Angelo, Havré, Huy, Namen en Vonêche in België en Bacarat in Frankrijk. Op 1 januari 1839 was de nieuwe glas- en kristalblazerij in volle werking, nadat de aankoop van ruw glas en kristal hem door zijn concurrent Val St. Lambert was belet. De grondstoffen moesten gedeeltelijk uit België komen, zoals menie uit Luik en zuivere kalk uit Andenne. De hulpstoffen steenkool en hout werden uit het Luikse steenkoolbekken, respectievelijk uit de Ardennen aangevoerd. Ook de eerste glasblazers kwamen uit België en Frankrijk: uit Luik, Cerfontaine, Namen, Vonêche, Warmonton, Yvoir, Givet en Bacarat. De technische leiding van de glasfabriek was waarschijnlijk in handen van de toenmaals befaamde A.G. d'Artiques uit Vonêche.

Voor zijn aardewerf fabriek moesten de vaklui uit plaatsen als Andenne, Luxemburg en Metz komen. Medio 1837 zouden er 62 personen in deze fabriek gewerkt hebben: 28 vreemdelingen en 34 Maastrichtenaren. Tot omstreeks 1850 vervaardigde Regout de zogenaamde Belgische fayence, waarvoor hij de grondstoffen betrok uit Andenne, Charleroi en Duitsland (Coblener aarde). Met deze materialen waren de Belgische arbeiders vertrouwd.

Volgens Wennekes²⁹ deed Regout eindeloze proeven met klei en verschillende baktemperaturen om het fabricageproces onder de knie te krijgen. Het grootste probleem hierbij was het ontstaan van harde puntjes. Toen de eerste gave koppen en schoteltjes uit de oven kwamen moet hij uitgeroepen hebben: 'Dao zien gein pukkelkes mie in.'

Als we de personeelsbezetting bekijken van Regouts fabrieken, duiken er ook Franse termen op. Een 'glasblazersplaats' bijvoorbeeld bestond uit zeven personen: 'de maître-ouvrier, souffleur, carreur, 1^e, 2^e, 3^e, 4^e gamin'. Dat deze namen gebruikt werden, kwam door het personeelsbestand van Walen en Fransen. Zij hadden in hun eigen land het vak geleerd en bleven deze termen dus gebruiken. De arbeiders uit Maastricht moesten zich hier maar bij aanpassen. Ook het reglement van de glasfabriek is misschien wel overgenomen van de Belgische fabrikanten. Anno 1851 was dit nog steeds in het Frans opgesteld: 'Règlement pour la taillerie sur verre de Mr. P. Regout de Maestricht.' Ook in 1851 werden de regels voor de ziekenkas in het Frans opgesteld.

Ter gelegenheid van het bezoek van de koning aan de fabrieken van Regout in juni 1842 richtte deze de Société l'Harmonie des Ouvriers Réunis op. Deze telde 45 à 60 uit het personeel gerekruteerde muzikanten, die geüniformeerd waren. Aan dit harmoniegezelschap was tevens een muziekschool verbonden, die behalve een instrumentale ook een zangklas telde. De harmonie mocht dan een mooie Franse naam hebben, door de Maastrichtenaren werd ze al gauw de 'Pottemennekes-Herremenie' genoemd.

Regout was zich terdege bewust van het belang van zijn Franssprekende werknemers. Zo werd er in de zondagsdienst (een stichting van Regout) in de Sint-Mathijskerk speciaal ten behoeve van deze mensen in het Frans gepreekt. Regout was echter niet alleen op België georiënteerd. Hij richtte zijn blik ook naar Noord-Nederland, dat een belangrijk groot afzetgebied was. Bovendien was Regout bevriend met koning Willem II. Bij diens bezoek aan de stad in juni 1841 kreeg de Maastrichtse fabrikant de opdracht een buitenverblijf te kopen voor Zijne Majesteit. Twee maanden later kocht Regout het kasteel Vaeshartelt ten behoeve van de koning. Hiervan vonden we de Nederlandstalige koopakte met de datum 7 augustus

29 W. Wennekes, *De Aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam/Antwerpen 1993) 48.

1841.³⁰ Het kasteel werd gekocht van François Felix, graaf de Gimaudet de Rochebouet ten overstaan van notaris De Flize voor de som van 134.190 gulden.

De koning beloofde peter te worden van de baby die Regouts vrouw, Maria Aldegonda Hoeberechts, verwachtte. Hij deed zijn belofte gestand toen Wilhelmine Regout geboren werd. Het meisje werd vernoemd naar de moeder van Willem II, Wilhelmina van Pruisen. Verder heeft Willem II Petrus Regout benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw en tot lid van de Eerste Kamer. Er bestonden ook zakelijke banden tussen beide personen. Zo plaatste Willem II belangrijke orders bij Regout. Om de openstelling van de Japanse havens voor de Nederlandse schepen te bewerkstelligen stuurde de koning een persoonlijke brief naar de Japanse keizer, vergezeld van cadeaus ter waarde van 12.900 gulden, waaronder kandelaars, bloemvazen en wapens afkomstig uit Regouts fabrieken.

Bij het zoeken in de archieven van de familie en de firma Regout stuitten we op het merkwaardige feit, dat er eigenlijk maar weinig documenten te vinden waren uit de periode vóór 1850. Toch kwamen er enkele interessante gegevens te voorschijn. In het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht is een verzameling koopakten van de onroerende goederen van Petrus Regout bewaard gebleven van 1827 tot 1866.³¹ De akten waren haast allemaal in het Nederlands gesteld, op enkele uitzonderingen na, zoals een akte uit 1827, toen Regout een huis kocht van Jacq. Dubois uit Luik. De Luikse notaris Richard stelde de koopakte op in het Frans. Regout had waarschijnlijk geen vaste notaris, want we kwamen akten tegen van de notarissen Hupkens, Jessé, De Flize en Nierstrasz. Dit kan ook gelegen hebben aan de comparant van de wederpartij, die misschien het meest vertrouwd was met één bepaalde notaris. Het is niet verwonderlijk dat de akten Nederlandstalig waren, aangezien door toedoen van de taalwetten van Willem I alle notarissen verplicht werden vanaf 1 januari 1823 deze taal te gebruiken in hun officiële akten.

Regout schreef zowel Frans als Nederlands, zoals blijkt uit zijn brieven.³² Uit 1849 vonden we een 'Mémoire sur les tuyaux en verre procédés de Mons. Pierre Regout, propriétaire des verreries, cristalleries, fayenceries, usine à gaz à Maestricht'. In acht bladzijden weidde hij uit over zijn fabrieken. Bijgevoegd was een verklaring van de burgemeester van Maastricht in het Frans en Nederlands naast elkaar. Regout had zowel connecties met de stad Luik als met Nederlandse steden. Vandaar dat de verklaring van de burgemeester waarschijnlijk in beide talen gesteld was.

Een ander document bevatte vijf geschreven kantjes in het Frans. Hierin stelde Regout voor zijn systeem van glazen buizen voor waterleidingstransport te gebruiken. De maatschappij van Amsterdam wilde water langs de spoorweg Rhenen-Utrecht naar de hoofdstad brengen 'par un conduit couvert'. Regout weidde omstandig uit over zijn systeem en voegde er ook tekeningen van de buizen bij.

Op 11 september 1850 schreef Regout een Nederlandstalige brief aan de gemeente Maastricht, waarin hij verzocht de stadsverlichting niet aan een tweede fabrikant te verlenen. Over deze kwestie is heel wat te doen geweest, wat bleek uit een uitvoerig geschreven pleidooi van Mr. W. Sassen aan het Hof van Appèl te Maastricht op 31 mei 1858. Dit was helemaal in het Nederlands opgesteld.

Regout had gezorgd voor een brandverzekering voor zijn fabrieken.³³ Uit de polissen die

³⁰ GAM, archief Regout, inventarisnummer 67: koopakte Vaeshartelt, 1 december 1841.

³¹ SHC, archief Sphinx (inventaris A. van Giessel), inventarisnummer 2: aktenboek, 1827-1866.

³² SHC, archief Sphinx (inventaris A. van Giessel), inventarisnummer 8: stukken betreffende de 'Gaskwestie', 1854-1859.

³³ SHC, archief Sphinx (inventaris A. van Giessel), inventarisnummer 6: vergunningen, contracten en andere stukken betreffende diverse onderwerpen, 1849-1879.

F. 170

Waarsticht is hier
De Willems-Beaun-Ordeureniger Nederlandsche Handel-Maatschappij, Charter
aan Petrus Regout

voor verzending over de kantonenland van Rotterdam naar het gewest van Noord

No.	Aan	Beschrijving	Meten	Waarde	Totaal
1	5	grote Schotel van wit en blauw geschilderd	2	60	per 12
2	1	Kastelhouw	10	65	
3	2	grote Schotel	2	20	per 12
4	1	Kastel	2	60	
5	1	Kastelhouw	6	60	
6	1	ijstelschotel	1	60	
7	1	ijstelschotel	1	20	
8	5	Kastel Schotel in blauw geschilderd of wit	1	70	
9	2	Kastel Schotel in blauw	1	75	
10	10	indellon schotel			

'Kristal en Glasblazerij en Slijperij, Fabrieken van wit en geschilderd Aardewerk, Menie, Verwstof, Refractair- Steenen, ijzeren geslagen Spijkers en 's Rijks geweerfabriek.' Factuur d.d. 23 mei 1842 aan de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Uit: A.J.F. Maenen, Petrus Regout 1801-1878 (Nijmegen 1959).

bewaard gebleven zijn, kunnen we opmaken dat hij in elk geval twee maatschappijen in de arm had genomen, beide afkomstig uit Brussel. Bij de ene maatschappij waren de polissen haast allemaal in het Frans opgesteld. Dit was de *Compagnie des propriétaires réunis, pour l'assurance à primes contre l'incendie, établie à Bruxelles Rue de Marquis 2*. De andere firma omschreef alles in het Nederlands. Deze laatste heette Maatschappij van algemene assurantien tegen gevaeren van brand en was gevestigd te Brussel Nieuwe Brugstr. 48.

Een enkel ingekomen stuk geeft aan, dat Regout nu eens in het Frans, dan weer in het Nederlands werd aangesproken, al naar gelang de afkomst van de schrijvers.³⁴ Een overeenkomst met de Marine voor levering van lichtglazen werd, zoals we konden verwachten, in het Nederlands geschreven, maar een brief van Winand Nicolaas Clermont, industrieel en Belgisch consul, wonende te Maastricht, was in het Frans gesteld.

In 1862 werd een hele lijst met adressen genoteerd van genodigden bij het huwelijk van Pauline Regout met Charles Leurs, 'docteur en médecine'. Deze lijst was weer Franstalig. Het was nog lang gebruikelijk in de betere kringen, om officiële bekendmakingen van geboorten, huwelijken en overlijden in het Frans te laten verschijnen.

In het contractenboek van Regout uit 1848-1850 zien we dat het sluiten van overeenkomsten zowel in het Nederlands als in het Frans gebeurde.³⁵ Overeenkomsten met de stadsbouwmeester, het stadsbestuur en het Ministerie van Binnenlandse Zaken werden in het Nederlands vastgelegd.

Regout publiceerde regelmatig in kranten. In een ingezonden stuk aan de redactie van *De Limburger* ging hij in tegen de beschuldiging van het misbruik maken van zijn Eerste Kamerlidmaatschap. Deze brief was uiteraard in het Nederlands opgesteld. In het *Journal du Limbourg* verscheen een Franstalig artikel. Of hij dit zelf ingestuurd heeft, is niet duidelijk. Er werd gesproken over de gasinstallatie van Regout in Luik en er werden berichten tegengesproken over twijfels aan degelijkheid in een eerder verschenen artikel. Dit ingezonden stuk was positief over de buizen. Ze verkeerden in perfecte staat.

Van Petrus Regout zijn ook verschillende geschreven werken bewaard, die echter allemaal dateren uit de periode na 1850. Toch willen wij deze hier even noemen om aan te geven, dat hij zowel in het Nederlands schreef als in het Frans.

- 1858: *Pauperisme en Industrie. Proeve ter beantwoording van de vraag: Wat is er te doen tot verbetering van de werking der bedelaarskoloniën?*
- 1863: *Open brief aan de Gemeenteraad van Maastricht.*
- 1864: *Nota van den heer Regout aan de commissie belast met het onderzoek van kinderen werkende in fabrieken.*
- 1866: *Album dédié à mes Enfants et mes Amis, Pierre Regout à Maastricht.*

*De archieven van wijnhandel Thiessen in Maastricht*³⁶

We zullen nu even stil staan bij een kleinere zaak, een detailhandel in wijn van de familie Thiessen uit Maastricht. In het Sociaal Historisch Centrum in deze stad is een boek bewaard met aantekeningen uit de periode 1788-1904 en hierin lazen we zowel zakelijke als familiale details.

In het 'stipael register' (register van vaste goederen) toebehorende aan Jean Willem Thies-

³⁴ SHC, archief Sphinx (inventaris A. van Giessel), inventarisnummer 7: particuliere geschriften en kopieën van verzonden stukken, 1874-1885.

³⁵ SHC, archief Sphinx (inventaris A. van Giessen), inventarisnummer 21: contractenboek Petrus Regout, 1848-1850.

³⁶ SHC, archief familie Thiessen, wijnhandelars te Maastricht, periode 1788-1904.

sen, waren de ontvangsten van geld tussen 1788 en 1810 opgetekend in het Nederlands. Daarentegen werd het Frans gebruikt om de genoten rente van bepaalde kapitalen aan te geven. Er waren ook Franstalige akten van de uitgezette kapitalen van de notarissen Hupkens en Wouters uit 1789 en 1803.

In 1827 tekende J.W. Thiessen aan dat hij van zijn nicht Cathary 'eenen wissel van 1600 gulden Luyks' ontvangen had. Als we nu denken, dat de familie misschien na 1814 overging op het gebruik van het Nederlands vergissen we ons, want in 1846 kwamen we nog een aantekening tegen: 'payé à Gertrude f31,36.' Verder vermeldde in 1850 en 1855 Franstalige lijstjes over het personeel: 'entrée en service', 'payé' etc.

Jean Willem Thiessen maakte aantekeningen over de geboorte en dood van zijn kinderen. Dit deed hij in het Nederlands. Enkele voorbeelden:

- '24 Augustus 1808, omtrent 8 uren 's avonds is gestorven mijn zoontje Mathias Hubertus Thiessen geboren 24 Juli laatsten.'
- '15 Januari 1811 mijne vrouw geleegen van eenen jongen Georgius Fernandus Hubertus.'

Af en toe werden ook de peetoom en peettante genoemd en dan gebruikte hij de Franse termen 'ma tante' en 'mon oncle' in een Nederlandse zin. Deze woorden waren blijkbaar helemaal ingeburgerd en werden niet meer gezien als leenwoorden uit het Frans.

Op 28 maart 1839 schreef Georges Thiessen (geboren in 1811, zie boven) een Frans briefje: 'Le soussigné, négociant en vins, propriétaire de cette maison, qu'il a reçue en héritage de feu sa mère la veuve Thiessen, née Jacobs de Brée, a laissé faire un nouveau plancher dans cette chambre à coucher qu'il a occupée avec son épouse, née Waefelaerts d'Anvers.'

Achter in het boek van de familie Thiessen vonden we een apart papier, met als titel: 'Ter gedachtenis voor het nakomelingschap'. De bouw van de wijnkelder in 1888 werd zowel in het Frans als in het Nederlands beschreven. Daarna volgde een korte genealogie van de familie. Deze was helemaal in het Frans. Hierin werd Georges Thiessen ook nog eens genoemd als zoon van Wilhelmus Thiessen en Carolina Jacobs, geboren op 15 januari 1811. Op 27 juni 1838 was hij getrouwd en hij kreeg vier kinderen. Wie dit allemaal opgetekend heeft, is niet meer na te gaan. Het was waarschijnlijk een familielid, dat zich interesseerde voor de afkomst en het huis van de familie.

Na deze inventarisatie van gegevens uit het commerciële domein, concluderen we dat de handel en industrie in Maastricht ook na de afscheiding nog sterk op België was gericht. Een van de oorzaken was het Belgisch kapitaal waarmee de meeste fabrieken gefinancierd werden. Verder was men ook voor de praktische kennis aangewezen op personen uit België en Frankrijk. Dit was heel duidelijk te merken bij de fabrieken van Petrus Regout. De werklieden met vakkennis op het gebied van aardewerk en kristal waren afkomstig uit het Luikse bekken. Daar kwamen trouwens ook veel hulp- en grondstoffen vandaan. Omdat de vaklui uit deze streek Franstalig waren, werden veel bedrijfstermen nog lang in deze taal gehanteerd. Verder waren natuurlijk ook veel gebruiksaanwijzingen van apparatuur in het Frans opgesteld. Het was daarom voor de Maastrichtse arbeiders noodzakelijk om enige basiskennis van het Frans te bezitten. Vandaar dat de ouders van de toekomstige fabrieksarbeiders ervoor pleitten, dat ook op de volks-lagere scholen in de stad onderwijs werd gegeven in de Franse taal.³⁷ Dit Frans heeft zeker niet op een hoog peil gestaan, maar voor de arbeiders was het voldoende om met

37 Tagage, 'Lager onderwijs Maastricht', 275.

hun Belgische en Franse collega's te communiceren. Verder zal de taal op de werkvloer wel het Maastrichts dialect geweest zijn.

Dat de leiding van de fabriek, die vooral afhankelijk was van Belgisch kapitaal, nog sterk op het Frans gericht was, blijkt uit het feit, dat nog tot in de jaren vijftig van de negentiende eeuw de reglementen van de fabrieken in het Frans gesteld waren. Voor de Franstalige arbeiders werd zondags in het Frans gepreikt. Op deze manier heeft Regout bijgedragen aan de handhaving van het gebruik van het Frans in de Limburgse hoofdstad.

Bij wijnhandel Thiessen werd het Frans en Nederlands afwisselend gebruikt, zowel bij zakelijke als familiale aangelegenheden.

In het zakelijk verkeer werd nog veel Frans gebruikt, zoals blijkt uit de advertenties in de kranten. Hierop gaan we in de volgende paragraaf nader in.

Het domein van de schriftelijke communicatiemedi

Net zoals in de voorafgaande hoofdstukken, zullen we bij deze media een verdeling maken in almanakken, boeken en kranten. De eerste categorie heeft waarschijnlijk de meeste lezers gehad.

De almanakken

Het eerste dat ons opviel, toen we de almanakken uit de periode 1839 tot 1850 bekeken, was dat er geen Franstalige uitgaven werden gedrukt. Alle Maastrichtse jaarboeken waren Nederlandstalig met hier en daar wat Maastrichts; dit laatste vooral in de kluchtalmanakken.

De *Oprechte Maastrichter Almanak* is voor ons het belangrijkste, omdat we hierin een combinatie vinden van Maastrichtse geschiedenis en Maastrichts taalgebruik.³⁸ Het dialect komen we vanaf 1844 steeds vaker tegen. De indeling van de boekjes hebben we al in het vorige hoofdstuk besproken. Daar komt nauwelijks verandering in. We zullen hier voornamelijk als nieuw gegeven het gebruik van het dialect benadrukken.

In de uitgaven van 1840 en 1841 was helemaal geen dialect te vinden, behalve dan de spreuk over de voorspellingen van het weer. In 1844 werd bij de anekdoten en gedichten hier en daar dialect gebruikt, bijvoorbeeld:

'Wie veul doeie vandaog, vraagde den dokter toen heer 's meurgens in het hospitaol kaom. Nege, waos het antwoord. Ich heb thans veur tien medecyn veurgeschreeve! Dat is ouch zoe, mair ynen heet neet willen in numme, zag den oppasser.'³⁹

In 1845 werd veel aandacht besteed aan het afgelopen Momusjaar 1800 en 4 x 11. Het lied 'Momusvreug' was afgedrukt in het dialect en dat was ook het geval bij de anekdotes 'Mastreegter Hutspot'. Er volgden nog enkele moppen, half in het Nederlands en half in het Maastrichts.

Het belangrijkste artikel dat in 1846 verscheen, was in het Maastrichts geschreven: 'Echt bescheit aongaonde de Mastreegter-Aoker Isere weeg woe zoe lang euver geprotokolt is.'⁴⁰

In de *Klugt Almanak* van 1847 kwamen we bij de kalender enkele leuke dialectspreuken tegen. In april: 'Het schijnt dat ze het trouwe wille aofzette, want alles spooit zig nao het keske

³⁸ Aanwezig in het RAL (uit de periode 1839-1850): 1841, 1844, 1846 en in de SBM (uit de periode 1839-1850): 1840-1845.

³⁹ Hoeveel doden vandaag, vroeg de dokter toen hij 's morgens in het ziekenhuis kwam. Negen, was het antwoord. Ik heb toch voor 10 personen medicijnen voorgeschreven! Dat is ook zo, maar een heeft die niet willen innemen, zei de oppasser.

⁴⁰ Echt besluit aangaande de spoorweg van Aken naar Maastricht, waar zoveel over gedebatteerd is.

veur zich te laote ophange.⁴¹ In juni, bij een weersvoorspelling over onweer: 'Alweil dondert het nog al in veul hoeshauwes woe de vrouw de broek aon heet.'⁴² Liedjes en gedichtjes in deze almanak waren vaak in het dialect geschreven. Van de andere almanakken uit deze periode hebben we zelf geen exemplaren gevonden, maar Spronck noemt nog het jaar 1848 waarin de almanak ook veel dialect bevatte.⁴³

Er werden verscheidene almanakken uitgegeven onder de naam *Nieuwe Maastrichter Almanak*.⁴⁴ We hebben twee ervan bekeken. De drukker van de eerste almanak was Bury-Lefèbvre. Deze almanak was serieuzer te noemen dan de *Opregte Maastrichter Almanak*. Er was geen klucht-almanak in opgenomen. In alle uitgaven werden de autoriteiten van de provincie en de stad met name genoemd.

We troffen in deze almanak helemaal geen dialect aan. We kunnen veronderstellen dat hij bestemd was voor de beter ontwikkelde burgers, terwijl de eerder genoemde almanak meer geschreven was voor de plattelandsbevolking. Dat kunnen we ook opmaken uit het feit, dat in een *Klugt-Almanak* veel tuinbouwadviezen gegeven werden.

De andere almanak met dezelfde naam werd uitgegeven door de gebroeders Ploem. Deze bevatte wel weer een klucht-almanak met de prognosticatie of voorzegging over de twaalf maanden van het jaar. De door ons bekeken almanak stamde uit 1843. De voorspellingen van het weer stonden in de klucht-almanak in het Nederlands aangegeven, zoals: 'zacht, regen, onweer etc.' De gezegdes erbij waren echter in het Maastrichts. Zo stond er bijvoorbeeld voor de maand februari:

'De wievermaound is aouch neet schoen
Mer wat zal me ter aoun doen
Woe dat de vrouw meyster is
Daou geyt 't sleg, dat is gewis.'⁴⁵

Op het einde van de jaarkalender stond vermeld:

'Geer zult wel tot aoun euren hals heubbe van de prognosticatie, daourum zal m'en euch aoch get anders zekke mer veuraouf zulle veer de Boere zekke wat ze maoute zeyje en plante.'⁴⁶

Hierna volgde voor alle maanden van het jaar een tuinkalender met aanwijzingen in het Nederlands. De rest van de gedichtjes en verhalen was ook in het Nederlands geschreven, onder andere over de mode, de onheilen van het jaar 1842 en een ode aan de stoommachine: 'Den à Vapeur'. De almanak besloot met een gezegde in het dialect: 'Alweer 'e jaour veurbey ie veer 't weyte.....'⁴⁷

Er was nog een andere almanak in omloop, de *Maastrichter Almanak*, die werd uitgegeven door A.H. Roberts⁴⁸ In de jaren 1846 en 1847 was hierin nog niet zoveel dialect te vinden. Bij de klucht-almanak werd het voorbeeld gevolgd van de *Opregte Maastrichter Almanak*. De voorzeggingen over de twaalf maanden van het jaar werden nu gedaan door Don Antonio Blygeestio

41 Het schijnt dat ze het trouwen willen afschaffen, want iedereen spoedt zich naar het kasje om zich te laten ophangen.

42 Het dondert tegenwoordig nog al eens in huishoudens waar de vrouw de broek aan heeft.

43 Spronck, 'Opregte Maastrichter Almanak', 178.

44 Aanwezig in het RAL: 1840 en 1849 (Bury Lefèbvre) en 1843 (Gebroeders Ploem).

45 De vrouwenmaand is ook niet mooi, maar wat doet men daar aan. Waar de vrouw de baas is, daar gaat het zeker slecht.

46 Jullie zullen nu wel meer dan genoeg hebben van de voorzeggingen, daarom zal men jullie ook wat anders zeggen, maar vooraf zullen we de boeren zeggen wat ze moeten zaaien en planten.

47 Al weer een jaar voorbij eer dat we het weten.

48 Aanwezig in het RAL: 1846, 1847, 1848 en in de SBM: 1845, 1846 en 1850.

Lachbroerio. De gezegdes in de maandkalender waren in het Nederlands opgetekend. De tuinkalender voor elke maand werd beschreven in het Nederlands, maar voor de gedichten en anekdotes werd ook enkele malen het dialect gebruikt, onder andere in 1846: 'De keunig en de twee schiepers, fabel nao Flarian.'

In 1848 kreeg het dialect een grotere plaats in deze almanak. De rijmpjes in de kalender van de kluchtalmanak waren nu in het Maastrichts. Eind januari vonden we bijvoorbeeld de volgende spreuk:

'Zoe is den iersten maond vervloge
Dat is toch zeker neet geloge
Verscheelt et zich wat met et weer
Leege is soms almanaks maneer.'⁴⁹

De Ware Maastrichter Almanak verscheen in het jaar 1848. De uitgever was A. J. Koymans.⁵⁰ De gewone kalender omvatte weer de heiligenfeesten, verjaardagen van de leden van het Koninklijk Huis etc. De Prognosticatie over de twaalf maanden van het schrikkeljaar 1848 werden gedaan door Don Antonio Magino. Bij de maanden van de kluchtalmanak stonden Nederlandse rijmpjes. De anekdotes, gezangen en gedichten die op de kalender volgden, waren ook allemaal in het Nederlands gesteld.

Behalve de Maastrichter almanakken verscheen er in deze periode ook een almanak voor het hele hertogdom Limburg onder de titel: *Jaarboek voor het hertogdom Limburg*.⁵¹ Dit jaarboek werd uitgegeven door het Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten te Maastricht (de Nederlandse afdeling voor de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts). Het jaarboek was een voortzetting van het Franstalige *Annuaire de la Province de Limbourg* waarvan de uitgave in 1831 gestaakt was. De eerste jaargang van 1846 werd pas in 1850 gevolgd door een tweede. Volgens Evers zou de laatste jaargang verschenen zijn in 1851.⁵² Wij vonden echter in de stadsbibliotheek te Maastricht een exemplaar uit 1852, maar niet uit 1851. Misschien was dit toch de derde jaargang. Daarna werd de almanak niet meer uitgegeven.

De jaargangen die we in de bibliotheek in Maastricht aantroffen, waren niet meer helemaal compleet, maar door de inhoudsopgaven bij de verschillende delen konden we ons toch een goed idee vormen van het geheel.

De jaargang van 1846 bevatte naast de gebruikelijke gegevens over veranderende feesten en jaartellingen de maandkalender tot en met augustus (pagina 12). Daarna volgde bladzijde 73 met een gedeelte van de tekst over de geldreductie. Op de pagina erna begon een heel verhaal in het Frans: 'Notice monumentale et historique sur la ville de Maestricht.' Er stond expliciet bij vermeld, dat deze rubriek een voortzetting was van die uit het *Annuaire* en daarom is het niet echt verwonderlijk, dat hiervoor Frans gebruikt werd. In totaal nam deze rubriek veertig bladzijden in beslag. De overige rubrieken waren Nederlandstalig, onder andere over de gezondheidstoestand in het hertogdom en het openbaar onderwijs. Na deze artikelen volgde een opsomming van de hoge autoriteiten van land, provincie en stad.

Van de jaargang uit 1850 ontbraken de pagina's 13 t/m 241. Uit de inhoudsopgave bleek,

49 Zo is de eerste maand vervlogen, dat is toch zeker niet gelogen. Het weer kan anders geweest zijn dan voorspeld, liegen is soms eigen aan de almanak.

50 Aanwezig in de SBM (uit de periode 1839 tot 1850): 1848.

51 Aanwezig in de SBM : 1846, 1850 en 1852.

52 Deze gegevens over het *Jaarboek van het hertogdom Limburg* haalden we uit: Evers, 'Op- en neergang geleerd genootschap', 209-211.

dat deze bladzijden voornamelijk maten en gewichten bevatten, de reductie van het geld en een beschrijving van de autoriteiten. Bladzijde 242 begon met een uitgebreide beschrijving van het geleerd genootschap. Misschien hoopte de vereniging door deze uitvoerige documentatie nog wat leden te werven. De Franstalige rubriek 'Notice monumentale et historique' van 1846 werd voortgezet met een beschrijving van het stadhuis. Een ander Franstalig stuk volgde: 'Notice historique sur la Grande Commanderie de l'ordre teutonique de vieux joncs', geschreven door Franquinet. Dit verhaal was oorspronkelijk in deze taal geschreven en werd ook zo overgenomen in het jaarboek.⁵³

In 1852 was het formaat iets groter. Eerst werden de aangelegenheden vermeld van het hertogdom: statistische gegevens over grenzen, ligging, oppervlakte, bevolking etc. Maastricht had op 1 januari wettelijk 23.401 en feitelijk 25.768 inwoners. Er volgden rubrieken over de verkiezingen, burgerlijke, gerechtelijke en geneeskundige zaken en over het onderwijs.

De belangrijkste conclusie die we kunnen trekken is, dat alle almanakken uit deze periode voornamelijk Nederlandstalig zijn. Zelfs het geleerd genootschap gaf na 1846 een jaarboek uit in deze taal. Toch konden de auteurs het nog steeds niet helemaal laten om enkele Franstalige stukken in deze almanak op te nemen.

De gewone burgers van Maastricht en ook de boerenbevolking uit de omgeving zullen blij zijn geweest met de almanakken die in het Nederlands verschenen en bovendien nog volstondden met rijmpjes en gezegdes in hun eigen taal. Uit de geciteerde teksten kunnen we opmaken, dat er nog geen strakke regels waren voor de schrijfwijze. Zo werd de Nederlandse klank *aa*, bijvoorbeeld in *jaar* in het Maastrichts soms geschreven als *jaor*, soms als *joar*, terwijl ook nog de variant *jaour* voorkwam. Eenzelfde soort opmerking kunnen we maken over het Nederlandse woord *hebben*, dat in het Maastrichts soms als *hubben*, maar ook wel als *heubben* geschreven werd. Verder werd de *g* of *ch* ook niet consequent gebruikt. De ene keer zagen we het woord toch, dan weer *tog*. Het Nederlandse woord ook werd soms vertaald als *oug*, dan weer als *aouch*. Het geschreven dialect was in deze tijd nog niet gecodificeerd. Pas veel later geeft de 'Veldeke-spelling' een soort richtlijn.

Boeken en andere drukwerken

Evenals in het vorige hoofdstuk geven we hier een lijst van boeken weer die in de Maastrichtse Stadsbibliotheek bewaard zijn gebleven, nu uit de periode 1840-1850. Deze lijst geeft geen compleet overzicht van de gedrukte boeken in Maastricht. Het is ook niet zeker, dat al deze uitgaven in de stad gedrukt zijn. Om een overzicht te krijgen van het aantal Nederlands- en Franstalige werken geven we deze eerst in een schema weer (p. 170). Hierbij laten we voor het gemak het ene dialectische werk uit 1843 buiten beschouwing namelijk: *Avekaot. Den Pluevink of De Kunst um door de wereld te komme*.

Uit dit overzicht kunnen we meteen afleiden, dat het Nederlands veld begint te winnen in vergelijking met het Frans, tenminste als we de jaren 1840-1841 als referentiepunt nemen. De catalogi van openbare verkopen van boeken waren voor het grootste gedeelte Nederlandstalig. In 1840 verschenen er nog drie in het Frans, daarna kwam dit nog maar hoogst zelden voor. In 1842 was Limburg het onderwerp van twee boekwerken, één in het Frans en één in het Nederlands: *Losse gedachten, een bijdrage tot uitbreiding van den echten volksgeest in Limburg en Echos*

53 Zie de paragraaf over boeken en andere drukwerken in dit hoofdstuk.

AANTAL BOEKEN IN HET FRANS EN NEDERLANDS PER JAAR, 1840-1850

Jaar	Frans	Nederlands	Jaar	Frans	Nederlands
1840	5	6	1846	—	5
1841	3	4	1847	1	7
1842	1	7	1848	1	7
1843	1	5	1849	2	6
1844	1	6	1850	3	12
1845	1	7			

Bron: overzicht van bewaard gebleven Maastrichtse drukwerken aanwezig in de SBM.

Limbourgeois. Dit laatste werk was van Auguste Clavareau. Deze schrijver zijn we al vaker tegengekomen en hij schreef altijd in het Frans.⁵⁴ De meeste godsdienstige werken waren in het Nederlands uitgegeven. Dit was nu ook het geval bij veel reglementen, onder andere voor het sluiten van de herbergen, het beheer van de rivieren, waterleiding etc. Alleen een enkel elitair genootschap gaf het reglement nog uit in het Frans: *Règlement de la Société des Redoutes établie à Maastricht*. De sociëteit Momus gaf werken uit in het Frans, Nederlands en dialect. In 1841 stonden een aantal drukwerken in het teken van de carnavalsstoet. Deze waren allemaal Franstalig. Ook de tekst van het theaterstuk *Mardi-Gras* verscheen in deze taal. Verder vonden we het boekje *Poëtische en prozaïsche werken van de sociëteit Momus*. Van 1843 dateerde de klucht: *Avekaot. Den Pluevink of De Kunst um door de wereld te komme* (in het dialect dus). Verschillende staatkundige verhandelingen van J.W. Salie werden in het Nederlands gepubliceerd. Voordien gebruikte hij meestal Frans in zijn geschriften. In 1848 verscheen het drukwerk *De Limburgsche Kwestie* (redevoering in de Tweede Kamer). Voor gerechtelijke stukken over processen bleef men Frans gebruiken; in 1844 bijvoorbeeld *Procès de la Gazette du Duché de Limbourg*. In 1850 verschenen nog drie Franstalige uitgaven: *Notice historique sur la Grande Commanderie de l'ordre teutonique de vieux jons* van G.D.L. Franquinet, *Observations sur la réforme judiciaire* van J. Verduchène en tenslotte *Guide des voyageurs. Histoire de Maastricht et de ses environs suivie d'un dictionnaire des principaux habitants et négociants de cette ville* van M.J. de Pouilly.

Dit laatste boek hebben we uit nieuwsgierigheid bekeken om iets meer te weten te komen over het Maastrichtse leven uit die tijd. Deze uitgave dateerde van 1853, maar er kunnen natuurlijk ook exemplaren vóór die tijd verschenen zijn. Het was geschreven in briefvorm. De schrijver deed net, alsof hij een Parisienne uitleg gaf over Maastricht en haar vragen beantwoordde. Elk hoofdstuk begon dan ook met 'Madame'. Zijn kijk op het hertogdom Limburg gaf hij ondubbelzinnig weer:

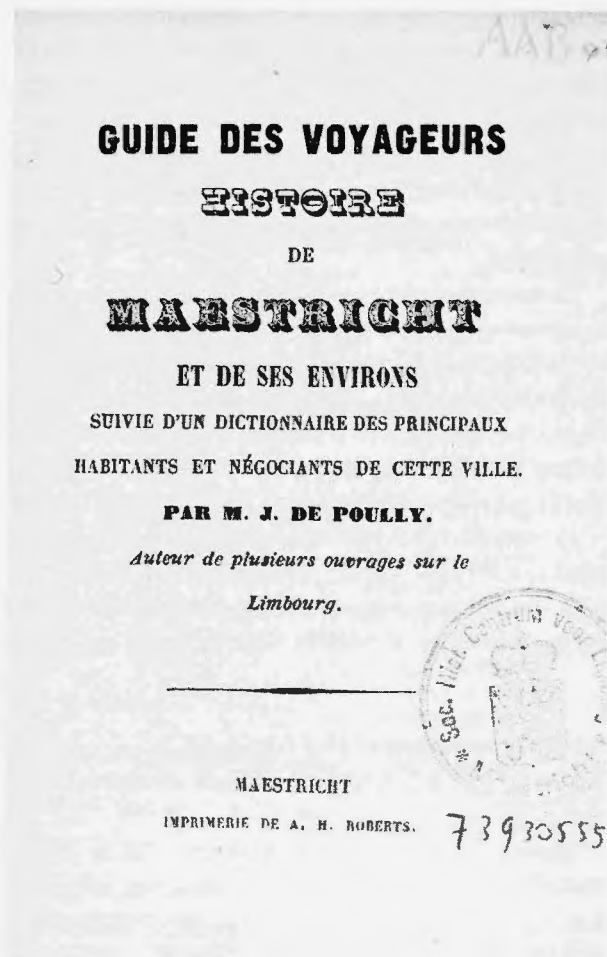
'Le Duché de Limbourg est à la Néerlande ce que la Bretagne est à la France, une province annexée et plus tard fondue, dans un état pour ne pas me servir du mot Royaume, convenable pour la Néerlande, mais impropre depuis tantôt cinq ans, lorsqu'il s'agit de notre France bien aimée.'

In een van zijn brieven merkte hij over de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts op:

'Il est fâcheux, que le petit nombre des sociétaires ne permette pas de continuer un annuaire précieux pour la ville, annuaire qui a déjà paru pendant plusieurs années et qui a fait regretter son interruption.'

Over het theater zei hij het volgende:

⁵⁴ Zie bijlage I: Biografieën.

‘Maintenant nous n’avons spectacle qu’une fois par semaine et encore pendant quatre mois seulement. C’est tantôt la troupe de Liège, tantôt celle de Verviers qui se charge de l’entreprise qui, du reste, ne laisse pas que d’être assez fructueuse, malgré les énormes frais de déplacement de la troupe.’ Hij betreurde het, dat er geen eigen toneelgezelschap was. Erg trots was hij op het Athenaeum van Maastricht waarover hij schreef:

‘Les langues hollandaise, française, allemande et anglaise y sont enseignées par des professeurs spéciaux et les jeunes gens parlent ces différentes langues avec la facilité de leur langue maternelle.’

Tenslotte vermelden we nog wat hij vond van de kranten in de stad:

‘Le Journal du Limbourg est le plus ancien, on dit ce journal a le plus d’abonnés. Le Courrier de la Meuse ne compte que deux ans d’existence.’

Volgens hem was de laatste krant een concurrent voor de eerste en had deze vooral religieuze belangstelling. De Limburger werd vooral gelezen op het platteland, waar men geen Frans verstonde.

Ondanks de beperkingen van dit overzicht kunnen we toch wel concluderen, dat in de periode van 1840 t/m 1850 minder Franstalige werken in Maastricht werden gedrukt dan in de tijd ervoor. Godsdienstige literatuur verscheen vooral in het Nederlands. Reglementen en veror-

deningen waren meestal in de moedertaal geschreven, zeker als het uitgaven betrof van het hertogdom Limburg. Dat waren officiële stukken van het Rijk. Een enkel reglement was nog Franstalig. De spoorwegmaatschappij Aken-Maastricht stelde het bestek en de voorwaarden tweetalig op. Men zou hier eerder Duits en Nederlands verwacht hebben, maar Frans werd blijkbaar toch nog gezien als de internationale taal. Vergissingen waren zo niet mogelijk.

De culturele vereniging Société des Redoutes bleef het Frans gebruiken in haar reglement en ook de Momusleden hielden nog lang aan deze taal vast als ze zelf hun kluchten schreven en speelden.

De verkoopcatalogi van boeken uit de boedel van een overleden persoon, zelfs als het iemand van adel betrof, waren nu vaker Nederlandstalig dan vóór 1840. De tijdgeest kan hier debet aan zijn, maar het kan ook gelegen hebben aan de uitgever of nog waarschijnlijker aan de familie en erfgenamen. We zullen in de paragraaf over Momus zien, dat deze vereniging het dialect propageerde, reden waarom er ook een dialectisch werk te vinden was. Daarnaast werd er door de leden Frans gesproken en gelezen. Bovendien werden er stukken in deze taal gespeeld door de toneelvereniging. Hiervan vinden we in de drukwerken enkele voorbeelden.

De vermelde gids voor reizigers naar Maastricht was in het Frans geschreven. In die tijd werd er niet zoveel gereisd en de mensen die dat wel deden, waren meestal de gegoede burgers. Het was nog heel gebruikelijk om deze personen in het Frans aan te spreken. Ook de opzet van het boekje, in de vorm van brieven aan een Parisienne, paste daarbij.

De kranten⁵⁵

Voor een goed begrip van het taalgebruik in de kranten hebben we om de vijf jaar een jaargang van de kranten bekeken, net zoals in de vorige hoofdstukken. We geven weer een overzicht per krant.

De kranten gingen een steeds grotere politieke rol spelen, zeker in de tijd van de separatistische beweging. Ze waren toen het orgaan bij uitstek om politieke gevoelens te ventileren en zowel de voorstanders van de afscheiding als de tegenstanders maakten gretig gebruik van dit medium om elkaar te bekritisieren. Janssen gaat dieper in op deze kwestie.⁵⁶ Wij zullen ons er in het kort mee bezig houden, maar ons hoofdthema blijft het nagaan van het gebruik van de verschillende talen in de kranten.

Het eerste nummer van het *Journal du Limbourg* verscheen op 5 juli 1839. De provincie was sinds mei van dat jaar na de aanname van de 'XXIV artikelen' door het Nederlands en Belgisch parlement in tweeën gesplitst. In de periode tussen 1830 en 1839 waren er geen politiek gerichte kranten verschenen, maar na de definitieve overdracht van het gezag op 24 juni 1839 was de uitgave van deze bladen weer mogelijk. In Maastricht werd de traditie van Franstalige kranten voortgezet.

Het *Journal du Limbourg* had eerst als ondertitel *feuille politique, commerciale, littéraire et administrative*, maar de aanduiding 'administrative' verdween per 1 juli 1840. De drukker was H. A. Bury-Lefebvre. Vanwege verkregen subsidie stond het blad onder regeringstoezicht.

Het eerste nummer bevatte een uitvoerige 'profession de foi' waarin het doel en de opzet van de krant werd uitgelegd:

⁵⁵ De kranten zijn geraadpleegd in de SBM indien niet anders vermeld.

⁵⁶ Indien niet anders vermeld, zullen we de gegevens over de kranten halen uit: Janssen, *Maastrichtse pers*.

‘...notre but principal est de nous occuper sans relâche, de nos grands intérêts commerciaux.... Nous ferons une étude particulière de toutes les sources de bien-être.... qui vont s'étendre sur ces contrées.... Nous adoptons pour devise: modération, conciliation, prospérité. Loin de nous toute discussion passionnée, tout esprit contentieux, toute idée de réaction ou de désordre... Nous citerons les faits avec clarté, avec précision, avec impartialité, le bon sens de nos lecteurs.... en sera le juge compétent.’

Volgens Wingens heeft de redactie zich de eerste paar jaar aan deze belofte gehouden.⁵⁷ De ‘profession de foi’ mikte op een regionaal lezerspubliek, bestaande uit neringdoenden en de handeldrijvende stand. De politieke beginselen waren zo vaag en algemeen geformuleerd, dat de regering er geen aanstoot aan kon nemen.

Het liberalisme van de krant was eerst uiterst gematigd. In het begin was het aantal abonnees gestegen tot 227, maar al spoedig, namelijk op 1 januari 1840, daalde het aantal tot 134. Wilde het blad niet ten onder gaan, dan moest het zich meer gaan aansluiten bij de oppositie. Zo werd het de spreekbuis van de liberale Momussociëteit. Bury-Lefèbvre meende op deze manier meer abonnees te krijgen. Dat is hem gelukt, want op 1 april 1841 waren er dat al 336. In de periode van 1843 tot 1848 zette het *Journal du Limbourg* zich af tegen de separatistische activiteiten, want de lezers waren voornamelijk handelslieden en neringdoenden, die geen belang hadden bij een afscheiding.

Als stelregel kunnen we zeggen, dat de taal van het *Journal* Frans was, tenzij het een publicatie van de overheid betrof. De advertenties waren zowel in het Frans als in het Nederlands mogelijk. Een duidelijk gebruik van het Frans vonden we dan ook bij de beschrijvingen van politiek van binnen- en buitenland, bij de feuilletons, de beursberichten en de persoonlijke opmerkingen van de redactie. In het Nederlands verschenen de berichten van de burgerlijke stand en het nieuws uit het *Staatsblad*.

In de advertenties was een grote afwisseling te zien wat de twee talen betreft. Culturele onderwerpen werden veelal in het Frans vermeld, zoals op 2 maart 1845: ‘Programme du Concert de la Société d’Harmonie à la Salle de Spectacle’ en op 15 juni van dat jaar: ‘Bal d’inauguration à la Salle de Redoutes de la Société Momus.’ Op 6 januari 1845 troffen we echter een aankondiging aan van het Toneelgezelschap Ons Genoegen te Maastricht. Nu werd Nederlands gebruikt omdat er Nederlandstalige toneelstukken op het programma stonden, waaronder *Robert en de struikrovers* (toneelstuk in vijf bedrijven). Op 5 juni van dat jaar was er weer een Nederlands stuk te zien in de Stadsschouwburg: *De vrouw met twee mannen* (toneelstuk in twee bedrijven), opgevoerd door de Hollandsche Tooneelstenen uit Den Haag. Op 5 oktober 1845 kondigde de sociëteit Momus in het Maastrichts aan: ‘Proclamatie van Den Hoege Road van Elf van de euvral bekinde Mastreegter Momezij oan het Mastreegter fatsoenelik en on-fatsoenelik Publiek.’ De opsomming van de komende vergaderingen was echter in het Frans.

Voor luxe producten, zoals ‘huitres anglaises’ werd in het Frans reclame gemaakt. Hetzelfde gold voor muziekinstrumenten. Veel zakenlui prezen hun artikelen in het Frans aan; deze waren immers bestemd voor de plaatselijke bevolking, die veelal nog Frans georiënteerd was. Onderwijskundige zaken werden eveneens in het Frans vermeld, bijvoorbeeld op 20 augustus 1845: ‘Athénée Royal: Distribution des Prix.’

In Nederlandstalige oproepen werden vaak Franse woorden gebruikt, zoals op 2 februari 1840: ‘Gevraagd iemand, genegen zijnde zijne affaire liefst in quincaillerie-waren over te doen.’

57 Th. Wingens, ‘Het Journal du Limbourg in het eerste jaar na de traktaten van 19 april 1839’, *De Maasgouw* 83 (1964) 184.

Nederlands was vooral te vinden in advertenties voor de verkoop van gewone huizen, gras en bomen en bij de aankondiging van de jaarmarkt te Maastricht. Voor grote huizen werd nog vaak reclame gemaakt in het Frans. Op 15 november 1840 stond er een grote advertentie voor de 'vente du Château de Terworm', maar op 28 augustus van datzelfde jaar werd daarentegen aangekondigd: 'vrijwillige openbare verkooping om uit de onverdeeldheid te geraken van een fraai, groot huis met tuin, geschikt voor handel.'

Op 24 januari 1850 werd het *Jaarboek voor het Hertogdom Limburg* aangeboden van het Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten te Maastricht. Een redactioneel artikel over dit jaarboek was echter in het Frans gepubliceerd. Stoomboten op de Maas gaven in dat jaar soms hun bestemmingen en vertrektijden aan in het Nederlands, soms in het Frans.

Petrus Regout stelde zich in het nummer van 21 september 1850 beschikbaar als kandidaat voor de Eerste Kamer. Net als in *De Limburger* waren zijn verzoek tot plaatsing en zijn brief aan de Provinciale Staten in het Nederlands geschreven.

Volgens Wingens werd er in nr. 145 van jaargang 2 (21 juni 1840) van het *Journal du Limbourg* een nieuwe uitgave van het *Aankondigingsblad* bekend gemaakt: 'Te beginnen met Woensdag, den 24 Juny, zal de boekdrukker Bury-Lefèbvre het *Aankondigingsblad der Provincie Limburg*, hetwelk sedert July van verleden jaar opgehouden heeft, weder uitgeven.'⁵⁸ Wingens had in 1964 geen exemplaren van deze nieuwe editie kunnen vinden. In het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht hebben we er echter wel nog enkele aangetroffen, zij het onder een iets andere naam, uitgegeven door de gebroeders Ploem, Groote Gracht 927. Waarschijnlijk is de uitgave door Bury-Lefèbvre niet doorgegaan en heeft men een andere drukker gezocht.

Het blad heette nu *Aankondigingsblad voor Limburg*. Er verscheen een gratis proefnummer op 25 juni 1840: 'De uitgevers van het *Aankondigingsblad voor Limburg* hebben de eer te berigten, dat zij in de volgende bladen in de Nederduitsche taal, mede zullen deelen, de voornaamste en belangrijkste binnen- en buitenlandsche nieuwstijdingen.' Het eerste echte nummer kwam uit op 2 juli 1840. De krant verscheen op donderdag en zondag. Op 14 september werd het formaat vergroot en de titel veranderd in *Nieuws en Aankondigingsblad voor Limburg*.

Wat het taalgebruik betreft constateerden we, dat het blad als stelregel in het Nederlands verscheen. De taal van de advertenties was echter vrij. In een enkele aankondiging werd dan ook Frans gebruikt, bijvoorbeeld door een 'Pensionnat de Demoiselles' en door een 'Magasin à prix fixe' (25 juni 1840). In de krant van 14 september van dat jaar bood horlogemaker B. Arenz uit de Wolfstraat zijn horloges aan in het Nederlands. In het *Journal* zou hij dit waarschijnlijk in het Frans gedaan hebben, maar daar mikte hij op een deftiger publiek. Op 25 oktober werd de nieuwe drukkerij van M. Leiter, geboren Nypels, in het Nederlands aangekondigd en op 26 november was er een bijvoegsel over 'de Plechtige Inhuldiging des Konings te Amsterdam op Zaterdag den 28sten November 1840'.

Op het einde van 1843 verscheen een nieuwe Franstalige krant, de *Gazette du Duché de Limbourg*. Gouverneur Gericke schreef op 31 juli 1843 in zijn rapport aan de koning, dat er fondsen bijeen werden gebracht om tot oprichting te komen van een nieuw Franstalig blad, dat anti-regeringsgezind was en de afscheiding zou propageren.⁵⁹ Het blad in de Hollandse taal, het *Dag-*

⁵⁸ Ibidem, 188-189.

⁵⁹ A.J.C. Rüter, *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849* Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap Utrecht Deel II: 1843 Periodieke Rapporten (Utrecht 1949) 122.

blad van het Hertogdom Limburg, zou dan ophouden te verschijnen en dat betreurde hij, omdat veel mensen, vooral op het platteland, geen Frans verstonden en zij voor een dagblad in het Nederlands aangewezen zouden zijn op een andere provincie, met name op *De Noord-Brabander*, die in 's-Hertogenbosch uitgegeven werd. Hij had een vertrouwelijk gesprek gehad met burgemeester Nierstrasz over het herstel van een Nederlandstalig dagblad. De burgemeester stelde voor een nieuw blad in het leven te roepen met subsidie van de regering. De minister van Binnenlandse Zaken zag echter niets in een nieuw blad en stelde voor het bestaande blad te ondersteunen.⁶⁰ De gebroeders Ploem waren echter niet bereid het blad met steun te continueren. Weduwe M. Leiter-Nypels werd wel bereid gevonden de uitgave over te nemen onder een nieuwe titel: *Nieuwsblad van het Hertogdom Limburg*. Het eerste blad had eind 1843 nog maar 140 abonnees en bij het nieuwe blad ging dit aantal nog achteruit tot onder de 100.⁶¹

De nieuwe Franstalige krant kwam pas einde 1843 uit, omdat er wat moeilijkheden waren geweest om een geschikte redacteur te vinden. Dit was uiteindelijk Antoine Eugène Quesne geworden, 29 jaar oud, geboortig uit Clermont (Frankrijk) en woonachtig te Brussel. Drukker was A.H. Roberts.

Op 21 december 1843 verscheen het prospectusnummer van de *Gazette du Duché de Limbourg, Agriculture, Commerce, Industrie, Politique, Littérature, Beaux Arts*. In de beginselverklaring werd de wenselijkheid uiteengezet van een orgaan waarin de publieke opinie een uitlaatklep kon vinden. Aan het isolement van de provincie moest een einde gemaakt worden. Het belangrijkste doel zou echter zijn de gewestelijke overheid tegen te werken. De *Gazette du Duché de Limbourg* trok fel van leer tegen de regering en ook tegen gouverneur Gericke, maar door het uitblijven van verhogingen van de belasting op bezittingen werd de separatisten de wind uit de zeilen genomen. De belangstelling van de abonnees voor hun blad ging achteruit. De krant wist zijn bestaan nog te rekken tot eind juni 1845. In het nummer van 29 juni 1845 verscheen de volgende mededeling: 'La Gazette du Duché de Limbourg ne paraîtra plus après son numéro de ce jour, faisant le dernier du deuxième trimestre de l'année.'

In de jaargang van 1845 van de *Gazette du Duché de Limbourg* vinden we eenzelfde regelmaat terug als in het *Journal du Limbourg*: de krant was Franstalig, met uitzondering van de berichten van stad en staat. De advertenties konden zowel in het Nederlands als Frans verschijnen.

Het politieke nieuws werd gebracht onder de kop 'Bulletin Politique'. Er verschenen Frans-talige feuilletons. Ook de beursberichten en de dienstregeling van de spoorwegen werden in het Frans vermeld.

Bij de advertenties was er een afwisseling in het gebruik van de beide talen te zien, maar de nadruk lag hierbij op het Nederlands, vooral bij de verkoop van bomen, landerijen en huizen. De nieuwjaarswensen waren gedeeltelijk in het Nederlands gesteld, met op 4 januari een gedicht van acht coupletten, overgenomen uit de *Kamper Courant*. Net zoals in het *Journal du Limbourg* werd voor culturele zaken steeds het Frans gebruikt, onder andere door de sociëteit *Momus* bij haar aankondigingen van feesten of bijeenkomsten. Voor luxe artikelen was een Franstalige advertentie ook nog gebruikelijk. Zo prees 'horloger' B. Arenz zijn waar in het Frans aan, terwijl we in het *Aankondigingsblad* zijn publicatie in het Nederlands tegenkwamen.

⁶⁰ Ibidem, 165.

⁶¹ Het *Dagblad van het Hertogdom Limburg* verscheen drie maal per week van 16 maart 1841 tot 30 december 1843 te Maastricht bij de gebroeders Ploem. Tot 29 juni 1844 werd het voortgezet als het *Nieuwsblad van het Hertogdom Limburg* door weduwe M. Leiter-Nypels. Dit blad verscheen eveneens drie maal per week.

Nog net voor het laatste nummer van de *Gazette* zou uitkomen, startte uitgever Roberts een nieuwe krant. Op 26 juni 1845 verscheen het prospectusnummer van het *Journal de Maestricht, Politique, Commerce et Littérature*. In de beginselverklaring werd gewezen op de noodzaak van een tweede krant in Maastricht. Uitdrukkelijk zei de krant echter geen opvolger te zijn van de *Gazette* en niet te streven naar een andere status van het hertogdom Limburg. De krant had op de eerste plaats een religieus (katholiek) karakter en er werd weinig kritiek in geuit op de regering van stad en land.

De rubrieken weken niet veel af van die in de voorafgaande kranten, maar blijkens de inhoud van de artikelen was dit blad meer uitgesproken op Maastricht gericht. Er werd begonnen met het nieuws van deze stad en de directe omgeving. Daarna volgden ingezonden brieven met een reactie hierop door de redacteur. Soms was er nieuws over een Nederlandse politieke situatie, zoals op 8 juli 1845 een korte samenvatting van de zitting van de Provinciale Staten van Limburg van 4 juli.

In deze krant vonden we ook weer Frans voor de berichten over de politiek in binnen- en buitenland en de redactionele artikelen. Nederlands werd gebruikt voor de aankondigingen van de stadsregering en de staatsberichten.

Sommige commerciële berichtgevingen waren echter half in het Frans, half in het Nederlands opgesteld. Op 28 augustus was daar een goed voorbeeld van te vinden. Er stond vermeld: 'Middelprijzen der inlandsche granen van 20 Juli tot 19 Augustus.' Vlak hieronder volgden de gemiddelde prijzen op de Belgische markt in het Frans: 'Prix moyen du froment et de seigle 18-23 août.' Misschien waren deze prijzen rechtstreeks uit een Franstalige Belgische krant overgenomen.

Particuliere advertenties waren er maar weinig te vinden in verhouding met andere kranten. Wel gaven ze hetzelfde beeld te zien wat betreft de taal: de op cultuur, onderwijs en luxe producten gerichte aankondigingen in het Frans, alledaagse zaken in het Nederlands.

Vanaf oktober 1845 verscheen er bij A.H. Roberts naast het *Journal de Maestricht* nog een ander katholiek blad, namelijk *De Limburger*. Tot 31 mei 1846 verscheen het tweemaal per week, daarna driemaal tot 1848, om vervolgens dagelijks te verschijnen tot 1866. De eerste nummers zijn niet bewaard gebleven en daarom is er ook geen beginselverklaring te vinden. In het *Journal de Maestricht* zette de redactie van dat blad, misschien dezelfde als die van *De Limburger*, wel uiteen welke de motieven waren die hadden geleid tot de oprichting van het Nederlandstalige blad:

'La feuille hollandaise, nous avons eu en vue de pourvoir à un besoin réel, à remplir un vide qui existait, à satisfaire au désir d'une classe de lecteurs qui ne lit que les journaux écrits dans notre langue maternelle. Voilà les motifs de l'apparition du journal hollandais.'

Het is opmerkelijk, dat zulk een uitspraak gedaan wordt in het Frans! Dat een Franstalige krant aangeeft, dat er behoefte is aan een Nederlandstalig blad komt waarschijnlijk voort uit het feit, dat dit nieuwe blad door dezelfde uitgever werd gedrukt. Toch geeft deze opmerking aan, dat er inderdaad een nieuw Nederlandstalig lezerspubliek was ontstaan voor een politiekgerichte krant.

De ondertitel was: *Dagblad van Maastricht en van het Hertogdom voor Staatskunde, Wetenschappen, Handel en Nijverheid*. Het motto luidde: 'Vrijheid en orde.' Volgens het prospectusnummer van 21 maart 1848 zou het blad de 'belangen der Nederlanders in het algemeen en die van Limburg en hare Catholijke bevolking in het bijzonder voorstaan'.

In de meeste rubrieken werd Nederlands gebruikt, maar in de advertenties wisselden Ne-

DE LIMBURGER.

Dagblad van Maastricht en van het Hertogdom,

VOOR

ADVERTENTIE.

ABONNEMENTEN.
Voor Maastricht 3 maanden G1. 7.50.
Niet de Post — G1. 4.30.
Dit blad verscheijnt dagelijks.

STAATKUNDE, WETENSCHAPPEN, HANDEL EN NIJVERHEID.

Voor ieder regel 10 cents.
Per insertie 35 cents per lijn.

Vrijheid en Orde.

REN ERNSTIG WOORD.

Onze lezers zullen het ons niet ten kwade duiden, wanneer wij een oogenblik stilstaan bij de noodlottige rampen, welke thans zoo velen onder natuurgenoeten getroffen hebben, en daaromtrent hun een ernstig woord toevoegen.

Het is voor den opmerkzamen beschouwer, maar vooral voor den nadenkenden Christen, een gewichtige opmerking, wanneer hij de geschiedenis der laatste jaren vlugtig doorlopende, alle de rampen opsomt, die in een kort tijdsbestek, niet een enkel volk, niet een gedeelte der aardbewoners, maar schier alle volken en wel vooral de beschaafde volken getroffen hebben. Twee achtereenvolgende jaren mislukte overal den aardappelengroei, dat hoofdvoedsel der geringere klasse en zelfs der meer goedgevoeden, en het gevolg daarvan was een schaarste en duurte van levensmiddelen, die overal zich hoog drinkende gevoelens deed, en die, zoo niet op alle plaatsen, toch op vele, ja in geheel rijken, zoo als bij voorbeeld in Ierland, een vreesden hongersnood deed ontstaan.

Nauwelijks was deze ramp van Europa afgevoerd, of ziet de onwettelingskoorts hare los. Troepen werden omvergeworpen, Rijken in aanne grondvesten geschoot, en overal vielen streven bloeds door burgers tegen burgers, zwaaiers tegen broeders vergoten. Oorlog, en wel de schriklijkste, namelijk burgeroorlog, ontstond bijna het geheel beschaafde Europa, en de geest die de aanleggers bezield, bedreigde de geheele menschnijp met vernieling en verdelging. Niet alleen, dat daardoor duizenden menschen in hun bloed werden gesmoord, maar alle bronnen van bestaan, alle koophandel en nijverheid werd daardoor schrikkelijk aangetast en gewelddadig verwoest; duizenden verlieten hunne onderhoudsmiddelen, en wisten niet meer op welke wijze aan vrouw en kinderen brood te verschaffen.

Och ook die ramp ging voorbij, hoewel niet zonder groote krachtinspanning gelukte het echter, ten minste voor het oogenblik, die byzondere afweer; doch nauwelijks begint men weder eenigzins vrijer adem te halen, nauwelijks beginnen handel en nijverheid weder wat te belevien, of ziet een andere geest overvalt het sidderend menschedom. De vreeselijke Aziatische buikloop, de slom dood en verwoesting met zich voerende cholera, overdekt genoeg de helft des aardbols; duizenden en duizenden worden door haar uit ons midden weggesleept, aan de zijde van gade en kroost, van vrienden en bloedverwanten, als in een

oogweak weggenomen en ten grave gevoerd. Lang, zeer lang teisterde deze schrikkelijke ramp Europa, doch eindelijk week zij en deed ons weder ruimer adem halen.

Doch, tot hoelang heeft die rust geduurd? Helas niet lang; zien wij slechts rondom ons, een andere geest is dezelve opgevolgd; een ander element is tegen ons losgelaten en geheele streken zijn door de woede des waters vernield, en duizenden zijn, in eenen nacht, van have en goed ontbloot.

Groot zijn de verwoestingen door hetzelfde aangebragt en 'tis nog niet te berekenen welken invloed zulks op de prijzen der levensmiddelen en op den opbrengst van den veldoogst zal uit oefenen.

Waarlijk wij vragen het in ernst af, of in alle die openbare, algemeene rampen niet de vinger Gods te zien is, die het menschedom aan zijne aanwezen op eene geduchte wijze herinnert, welikt om hen daardoor van den rand des afgronds terug te voeren, waarop het zoo algemeen verspreid rationalisme en materialisme de menschen gevoerd heeft?

Zijn die slagen van eene almachtige hand geene gedachte les, om ons te leeren, dat wat ook nieuwwerwische wijzgeeren en sophisten inogen zeggen, wij slechts nietige schepselen zijn, en dat onze zoo hoog geroemde reden niets vermogt wanneer Hij, de magtige Opperheer, zijne hand tegen ons uitstrekt?

Doch ligt eene zoo geduchte les voor ons allen in die ernstige gebeurtenissen opgesloten, daaraanboven mogen zij, die het bijzonder geint moogt te beurt vallen, aan die rampen te ontsnappen of althans minder zwaar door dezelve getroffen werden, daarin eene aanmaning zien om hunne ongelukkige natuurgenoeten ter hulp te snellen. Het gedeelte van het jaar, waarin wij thans zijn, is eene dier bijzondere oogenblikken, welke meer bepaald aan het vermaak en de vreugde worden gewijd, dikwerf zelfs door losbandigheid en brooddrankenheid gekenschetst.

Wij willen geenszins een redelijk vermaak verbieden, wij willen niet bewoeren, dat het onbetamelijk is openbare vermakelijkheden te houden te midden van een algemeenen nood; wij laten aan de beoordeeling van een ieder over om voor zich zelve daaromtrent te beslissen. Doch wij willen ten minste hen, die daaraan deel nemen, bidden hunne noodlijdende broeders niet te vergeten. Terwijl gij te midden van het feestgewoel, u aan het vermaak overgeeft, zijn duizenden uwer natuurgenoeten aan kommer en gebrek blootgesteld, en dwalen om, zonder zelfs een dak te bezitten, waar zij zich kunnen

neervleien.

O mogten overal, waar bijeenkomsten of vermakelijkheden gedurende den vastenavond mogten plaats grijpen ook het denkbeeld voorruiiten de vermaken der gelukkigen ook eenigzins nuttig voor de leniging der rampen van zoovele ongelukken te doen dienstig zijn. De Societät der Harmonie heeft reeds het menschlievend denkbeeld aangekondigd onder het op morgen door haar te geven Concert eene collecte voor de behoeftigen te doen plaats hebben. Wij verzoeken ons aan ieder voor te stellen om insgelijks bij alle bijeenkomsten, bij alle openbare en bijzondere vermakelijkheden eene gelijkssoortige inzameling te doen plaats hebben en de gezamenlijke opbrengst van dien te stellen in handen van eenige waardige en vertrouwen verdienende personen, om dezelve te doen strekken tot leniging der rampen die onze ongelukkige broeders, bepaaldelijk in Limburg, door de tegenwoordige gewelddadige overstromingen getroffen hebben.

Buitenlandsche Berigten

Engeland.

Londen, 5 Febr. De beraadslaging over het antwoord op de troonrede heeft gisteren de geheele zitting van de kamer der gemeenten bezig gehouden; zij is eindigend met de aangenomen en eenvoudige aanneeming van het opstel door den Hr. Ch. Villiers voorgesteld.

Heden is het begin van de zitting van het Hoogerhuis en van de kamer der gemeenten aan onderwerpen van zuiver plaatselijk aandelang toegeewijd geworden.

Het grootste gedeelte der dagbladen van Londen verklaren vandaag, dat de inlichtingen gisteren in het hoogerhuis en in de kamer der gemeenten gegeven over den twist met het grieksch gouvernement, geenszins voldoende zijn noch van natuur om het ongelijk van het engelsch gouvernement en die zaak te verlichten.

Men heeft beiden tijdingen uit Lissabon van den 30 januarij ontvangen: zij melden dat de kamer der afgevaardigden aan het ministerie eene stemming van vertrouwen geschoon heeft met eene meerderheid van 61 stemmen tegen 8. Het antwoord op de troonrede is met dezelfde meerderheid aangenomen.

Duitschland.

Men schrijft uit Berlijn, den 6 februarij, om één uur na middag:

De plechtige eed op de Grondwet is heden afgelegd geworden. De Koning, alvorens den eed uit te spreken, heeft eene redevoering gehouden. Hij heeft met omzigtig het bezinsbeeld om de

derlands en Frans elkaar af. Het Théâtre de Maastricht kondigde op 13 januari 1850 aan: 'La famille Courtois donnera demain, Dimanche, sa première représentation de ses Soirées Mystérieuses, Instructives, Indiennes et Chinoises.' Op 21/22 januari daaropvolgend werd ook een concert in het Frans vermeld: 'Concert Annuel de la Liedertafel Concordia à la Salle de Spectacle.'

Het bleef nog steeds deftig om modeartikelen in het Frans aan te prijzen, maar op 15 september 1850 bood 'Meesterkleermaker Wickering Groote Markt' echter '500 broeken van de beste kwaliteit' aan. Een hulp voor de apotheek werd in het Frans gevraagd, maar de 'Holloway-pillen' van een kwakzalver werden in het Nederlands aanbevolen op 23 oktober 1850.

Bij de advertenties voor carnaval stond het Maastrichts dialect even centraal: 'Café des Pays-Bas: Deensdag, 12 februari, 's middags om 3 oore: Groete illuminatie en concertissimo, à la vocale et instrumentissimo; met Hollandse koffi en Franse wiin, zulle alle kinisse welkom ziin bij N. Pierre....zek het voorts es ug beleef.'⁶²

Op onderwijsgebied werd nu al vaker in het Nederlands geadverteerd, zoals op 28 november 1850: 'De Vereniging van den H. Vincentius à Paulo van Maastricht vraagt R.-K. Onderwijzer voor eenen Armenschool'.

Op 23 oktober 1847 was het eerste nummer van *L'Aviso de la Meuse* verschenen. Het was een protestants weekblad, gedrukt bij Samuel Trouillart Hanssen. Een 'aviso' is een aan het Spaans ontleend woord voor een snel, licht (oorlogs)vaartuig voor het overbrengen van berichten. Het Nederlandse woord hiervoor is adviesjacht.⁶³ De volledige titel van het blad luidde: *L'Aviso de la Meuse, Chronique hebdomadaire et Feuille d'Annonces*, met als motto: *Multum in parvo* (veel in het weinige).

In het eerste nummer legde de redactie de opzet van het blad uit:

'Nous enregisterons succinctement par manière de revue hebdomadaire, tout ce que la presse, tant nationale qu'étrangère, nous signalera comme digne de l'attention de ceux qui en prenant le thé traditionnel, aiment à savoir quelque peu, sans se donner une indigestion de lecture, ce qui se passe de saillant de par le monde sublunaire.'

In de beginselverklaring toonde het blad zich voorstander van een nieuwe grondwet en verlaging van de belastingen. Het grootste gedeelte was gewijd aan Nederlands nieuws, waarbij *L'Aviso* zich een groot voorstander van de regeringspolitiek toonde en zich voorzichtig afzette tegen het katholicisme. Hieruit kunnen we concluderen, dat de initiatiefnemers mikten op een publiek bestaande uit hogere, Franssprekende, Hollandse ambtenaren in Limburg, die veelal protestant waren. Op 1 juni 1849 was dit blad een dagblad geworden. Dit was waarschijnlijk te danken aan de subsidie, die het blad van regeringswege kreeg. De titel luidde nu: *L'Aviso de la Meuse, Journal politique, commercial et littéraire*.⁶⁴

Net zoals bij de andere Franstalige kranten, waren de belangrijkste rubrieken Franstalig. Nederlands werd weer gebruikt voor de berichten van de burgerlijke stand en de aankondigingen van de stads- en staatszaken. De advertenties in de jaargang van 1850 verschenen zo-

62 Dinsdag, 12 februari, 's middags om 3 uur grote illuminatie en vocaal en instrumentaal concert: met Hollandse koffie en Franse wijn zullen alle kennissen welkom zijn. Zeg het voort a.u.b.

63 Tevens is de *Aviso* een afgekorte titel voor *Aviso, Relation oder Zeitung*, een protestants weekblad uitgegeven in Wolfenbüttel in 1609, een van de oudste kranten van West-Europa, maar Janssen betwijfelt in zijn boek, of men in Maastricht in 1847 van het bestaan van deze krant op de hoogte was. In de kop van de Maastrichtse *Aviso* was een afbeelding van een adviesjacht opgenomen, zodat we wel kunnen aannemen, dat daaraan de naam van de krant ontleend was. (Janssen: hoofdstuk 7 noot 46).

64 Flament, 'Maastrichter kranten', 167.

wel in het Frans als in het Nederlands. Deze laatste taal werd op 11 januari gebruikt voor een bericht over herijking van maten en gewichten en op 23 februari voor een aanbeveling voor een collecte vanwege een watersnoodramp in Nederland. Verder voor een aankondiging van de 'jaarmarkt voor paarden, hoorn- en ander slagvee' op 13 maart en een 'Aanbesteding van eenen Provinciale Weg' op 2 mei.

Het Théâtre de Maastricht bleef echter in het Frans adverteren en ook de concerten van de Société Royale d'Harmonie en Concordia werden in deze taal bekend gemaakt.

Voor de 'verrerie de Maastricht' vroeg men op 10 januari 'un jeune homme, sachant le hollandais et le français'. Ook hieruit blijkt, dat in 1850 de beide talen, Frans en Nederlands nog een rol speelden in Maastricht.

Een bepaalde taalkeuze betekende niet automatisch ook een politieke keuze, hetgeen zich goed laat illustreren aan de hand van de strijd van de Maastrichtse pers rond het separatisme in de jaren 1848-1849. We zouden misschien verwachten, dat een Franstalige krant meer geneigd was om de kant van België of Frankrijk te kiezen bij onenigheden en dat een Nederlandstalige krant zich zou richten naar de mening van Noord-Nederland, maar niets is minder waar. In het geval van het separatisme draaide *De Limburger* het meeste van alle kranten met alle winden mee, om maar bij de grote meerderheid van het lezerspubliek in de gratie te blijven. Pas op het allerlaatst, toen de kaarten al geschud waren en de separatisten het onderspit hadden gedolven, liet de krant zich gunstig uit over de Nederlandse regering. Het meeste had de krant gevoeld voor een vereniging met België. De Franstalige krant *L'Aviso* was juist helemaal niet Belgisch gezind, hoewel we dat qua taal wel zouden verwachten. Het *Journal du Limbourg* voelde wel wat meer voor een aansluiting bij België, maar was niet uitdrukkelijk separatistisch.

Na deze lange uiteenzetting over de Maastrichtse kranten volgt hier nog een korte nabeschouwing. In 1840 was het *Journal du Limbourg* een voornamelijk Franstalige krant, gericht op een lezerspubliek van welgestelde intellectuelen en handelslieden, die liberale ideeën hadden. In de politieke en culturele berichtgeving bleef het Frans overheersen. Economisch gezien waren wel veel handelaren op Noord-Nederland gericht, maar om de lokale bevolking te bereiken werd het Frans nog veel gebruikt in de advertenties, vooral om culturele zaken en luxe producten aan te prijzen. Dit in tegenstelling tot de kranten in Den Bosch in deze tijd, want we troffen in *De Noord-Brabander* en in het *Provinciaal Dagblad* in de jaren veertig uitsluitend Nederlandstalige advertenties aan, zelfs voor wijn, muziekinstrumenten, mode en onderwijs.⁶⁵ In de Maastrichtse bladen won het Nederlands terrein bij de aankondigingen van verkoop of verhuur van huizen en bij de vraag naar personeel.

Naast de politieke krant verscheen er ook een *Aankondigingsblad*, zij het onder een iets gewijzigde titel. In dit blad viel maar weinig Frans te lezen, omdat het geschreven werd voor de gewone burgers en dezen waren waarschijnlijk al blij dat ze Nederlands konden lezen.

In de roerige tijd van het separatisme tussen 1843 en 1845 verschenen er in Maastricht meerdere bladen. De *Gazette du Duché de Limbourg* steunde de afscheidingsbeweging en kwam daardoor vaak in conflict met het *Journal du Limbourg*, dat in vele artikelen wees op het eigen-

⁶⁵ Stadsarchief Den Bosch: *De Noord-Brabander*, jaargang 1849: 8 mei, 21 juni, 23 juni en 14 juli. *Provinciaal Dagblad*, jaargang 1840: 11 februari en 27 november.

belang van de separatisten. Toen hun acties in maart en april 1844 mislukten, had de *Gazette* niet veel reden tot verschijnen meer. Na verschillende wisselingen van redactie hield het blad op 29 juni 1845 op te bestaan.

Nu verscheen een nieuwe krant, het *Journal de Maestricht*. Het was een kleurloos blad dat te veel steunde op officiële politieke en religieuze berichten, die zonder commentaar werden opgenomen. De eigen artikelen behandelden meestal lokale onderwerpen. Waarschijnlijk heeft deze opzet de intellectuelen in Maastricht niet erg aangesproken. Het blad verloor steeds meer abonnees en het laatste nummer verscheen op 26 april 1846. Misschien waren er in die tijd ook wel te veel kranten in Maastricht. Toch hield juist een Nederlandstalige krant, *De Limburger*, die eind oktober 1845 uitkwam, het langer uit. Dit blad bleef bestaan tot 1866. Er waren voordien ook al Nederlandstalige kranten verschenen, zoals het *Dagblad van het Hertogdom Limburg* (1841-1844) en het *Nieuwsblad van het Hertogdom Limburg* (1844), maar deze waren in feite vooral bestemd voor de bevolking van het platteland in Limburg, waar de verspreiding van de Franse taal veel geringer was dan in Maastricht. Het verstrooiende element was het belangrijkste in deze twee kranten. *De Limburger* daarentegen had goede culturele artikelen, die ook door de stedelijke bourgeoisie en de intellectuelen werden gewaardeerd. Waarschijnlijk gingen steeds meer mensen die niet in een Franse traditie opgegroeid waren, zich interesseren voor politieke, culturele en economische zaken. Het lezerspubliek was aan het veranderen. De verschuiving in het taalgebruik zit vooral in de opkomst van de middenstand, die ook de krant ging lezen. Die beheerste het Frans minder; voor hen was een Nederlandstalige pers nodig. Dit betekent, dat de taalverschuivingen in de krant mogelijk minder zeggen over de 'taligheid' van de bevolking van Maastricht, maar meer over het sociale bereik van de dagbladen.

Bovendien kunnen we als een van de onderliggende oorzaken van de grotere belangstelling voor het Nederlands de industrie in Maastricht aanwijzen. De ondernemers waren voor grondstoffen, kapitaal en geschoolde arbeid meestal nog gericht op het Luikse bekken, maar hun afzetmogelijkheden vonden ze ook vaak in Noord-Nederland. Het Nederlands werd daardoor steeds belangrijker voor hen.

Het verschijnen van Franstalige kranten in Maastricht in deze periode is uitzonderlijk te noemen als we deze stad vergelijken met andere provinciesteden. In Den Bosch waren bijvoorbeeld alleen maar Nederlandstalige kranten in omloop. In de regeringshoofdstad Den Haag verscheen echter het *Journal de la Haye*. Dit blad hield op te bestaan in 1849, omdat door de dood van Willem II de financiële steun wegviel.⁶⁶ J.W. Cramer en P. Duchastel probeerden daarna een nieuw Franstalig blad op te richten. Van 1 november 1849 tot eind juli 1850 werd *Le Publiciste, Journal des Pays-Bas* uitgegeven. Dit blad had maar 140 abonnees en was niet rendabel.⁶⁷ Beekelaar zegt dat in het algemeen (behalve in Limburg) de Franstalige bladen geen lang leven beschoren was, tenzij de regering of gefortuneerde geestverwanten van het blad in kwestie financiële steun verleenden. Toch gebruikten de kranten deze taal graag, omdat daardoor de politieke, sociale of religieuze overtuigingen, waarvan de krant de drager was, overal in Europa gehoord konden worden, waarbij men tot hoopgevend voorbeeld nam de *Gazette de Leyde*, die in de achttiende eeuw het meest toonaangevende blad van heel Europa was geweest.⁶⁸ Drukker J.W. ten Hagen was er dan ook van overtuigd, dat er een afzetgebied te vinden was voor een Franstalige krant in Den Haag. Hij gaf vanaf 14 januari 1851 het blad *L'Echo*

66 Beekelaar, *Grondwetsherziening*, 131

67 Ibidem, 137.

68 Ibidem, 131.

universel de la Presse Catholique uit, eerst driemaal per week, daarna viermaal en met ingang van 28 juni 1851 als een echt dagblad. Deze uitgesproken Thorbeckiaanse krant heeft het negen jaar volgehouden.⁶⁹ Daarmee wordt duidelijk, dat het voortbestaan van een blad niet altijd afhang van de taal waarin het geschreven werd, maar van de artikelen die erin opgenomen werden. Een strijdbare krant met een uitgesproken mening werd door de abonnees op prijs gesteld. Dat hebben we ook gezien bij de kranten, die in Limburg verschenen in het jaar 1848.

Het familiale domein

Om iets meer te weten te komen over het informele gebruik van de talen, verdiepen we ons in enkele familie-archieven. Zijn de vooraanstaande families al wat meer vernederlandst in deze periode of gebruiken ze nog steeds Frans? We zullen de geschriften van twee van deze families bekijken: de familie Behr, die we ook in de vorige hoofdstukken al bespraken, en de familie De Thier. Van deze laatste familie hebben we vooral de bewaarde kwitanties en nota's bekeken. Meer familie-archieven uit deze tijd hebben we niet aangetroffen.

De familie Behr

In deze periode komt vooral de jongere generatie aan het woord: de kinderen van F.L. Behr en T.E. de Milly. We hebben de ingekomen brieven bekeken van Hélène, Louise, François en Charles en tevens van diens echtgenote Pauline Dubois. Hieruit maken we op, dat de familie nog gewend was in het Frans te corresponderen. Als de broers en zussen aan elkaar schreven, deden ze dat steeds in deze taal. Hélène kreeg bovendien een dergelijke brief van een ‘amie’ Caroline en van een zekere Henriëtte.⁷⁰

In de verzameling van Louise kwamen we een brief zonder datum tegen van ‘ta soeur Fanny’, maar haar vader schreef, zoals we al gezien hebben, uit Middelburg in het Nederlands (deze brief dateert van 5 februari 1829 en valt dus eigenlijk buiten deze periode).⁷¹ Bij de ingekomen stukken van François waren er geen te vinden uit de periode van 1839 tot 1848, maar we kunnen veronderstellen dat ook hij het Frans is blijven bezigen, want zelfs in 1868 en 1869 ontving hij nog brieven in deze taal.⁷² Van Charles en zijn vrouw Pauline Behr zijn verschillende brieven bewaard gebleven die ze aan elkaar hebben geschreven in de jaren veertig in een periode dat Pauline in Luik vertoefde ter verbetering van haar gezondheid. Deze waren allemaal in het Frans geschreven.⁷³

We zien dat zij allen de traditie trouw blijven. Van Pauline Dubois hebben we alleen kunnen vinden, dat zij geboren is in Luik. Ze heeft waarschijnlijk een Franstalige opvoeding gehad.

De familie De Thier

Deze familie heeft op de heerlijkheid Neerkanne gewoond vlak bij Maastricht. Van Ignace baron de Thier zijn kwitanties en nota's bewaard gebleven uit de periode 1830 tot 1846.⁷⁴ Uit deze gegevens is al op te maken, dat de baron zelf Frans sprak, want veel leveranciers hebben hun

69 Ibidem, 143-144.

70 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 49: ingekomen brieven bij H       Behr, 1833-1877.

71 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 57: ingekomen brieven bij Louise Behr, 1829-1901.

72 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 123: ingekomen brieven bij François Behr, 1810-1869.

73 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 73 en 87: ingekomen brieven bij Charles Frederic Sauvé Behr, ca. 1817-1853 en ingekomen brieven bij Pauline Julienne Marie Dubois (vrouw van Charles Behr), 1837-1853.

74 GAM, archief Heerlijkheid Neerkanne, inventarisnummer 35N: nota's en kwitanties voor Ignace baron de Thier, 1830-1846.

best gedaan om een rekening te sturen in het Frans. Toch zijn er ook Nederlandstalige nota's. We zullen de verschillen in dit taalgebruik proberen te verklaren door te kijken naar de zakenlui die de rekeningen stuurden en naar de geleverde producten. De door ons vermelde rekeningen zijn alle tussen 1844 en 1846 opgemaakt.

Franstalige nota's en kwitanties:

Pharmacien et Droguiste Roersch.
J.E. Henrar Frères, Marchands de draps à Maestricht.
P. Bemelmans, brasseur: '80 mesures de froment et d'orge.'
Mons. De Rosen: '50 bouteilles de champagne.'
M. Fraikin, serrurier à Liège.
H. Pierrey, maître tailleur de pierres.
Bury-Lefèbvre: 'Abonnement Journal du Limbourg.'
Avocat Jaminé: 'Etat de frais et honoraires.'
Léonard Salme: 'Etat des journées des maçons.'
C. Bollen: 'Livrè au cocher 42 mesures de suie et reçu 48 florins 40 centimes.'
Mathias Poilvache, menuisier: 'Etat de journées.'
Les Douanes: 'transport de bois.'

Nederlandstalige nota's en kwitanties:

G. Schummen: voor geleverde waterpomp en gebruik van buskruit, nagels etc.
P. Bemelmans: voor 6 tonnen middel bier etc.
P. Pans: voor vervoer van roet: '1 kaar roet de waarde 10 gulden gunder toongeurs poort uit op het kaastel van Kan voor de baron detier.'
Van Beneden: voor geleverde potten en pannen.
M.P. van Berlo: 'verschoten en bevaardigt een spienvarken en ingelij in eenen groten vorm.'
S. Schiepers (Hofsmid van Kan): 'Gewerkt te dinsten van de heer Baeron.'
Aanslagbiljet Personele Belasting van de Gemeente Vroenhoven.

Als we de Frans- en Nederlandstalige nota's vergelijken valt het ons in de eerste plaats op dat bierbrouwer Bemelmans de ene keer het Frans en de andere keer het Nederlands gebruikte. Toch dateerden beide rekeningen uit 1844. Misschien heeft hij één ervan niet zelf geschreven, maar het kan ook zijn dat hij Frans kende, maar zijn taalkeuze willekeurig was. Over het algemeen werden nota's die te maken hadden met een hoger peil van ontwikkeling en smaak opgesteld in het Frans, zoals het abonnement op de krant, de geleverde champagne, de apothekersproducten en het honorarium van de advocaat. Toch schreven ook de gewone handwerkslui rekeningen uit in het Frans, zoals een timmerman, een tegellegger en zelfs een man die roet vervoerde.

Wat de Nederlandstalige nota's betreft kwamen we eigenlijk geen opmerkelijke zaken tegen. Dat de smid, de loodgieter en de slager deze taal gebruikten, lijkt ons heel logisch. P. Pans, die ook roet transporteerde heeft zelfs veel moeite met het schrijven. We vragen ons daarom af of C. Bollen het Franse briefje zelf heeft geschreven of dat de koetsier dat misschien heeft gedaan.

Samenvattend kunnen we constateren dat er kennelijk toch nog veel zakenlui waren, die zich in het Frans goed konden uitdrukken. Het kan zijn dat ze alleen de woordkennis hadden op hun vakgebied, maar dat neemt niet weg, dat ze wel nog geïnteresseerd waren in deze taal, mede ten behoeve van de klanten aan wie ze leverden.

Het domein van de verenigingen

In het verenigingsleven gaan de meeste mensen wat ongedwongener met elkaar om dan in officiële situaties; daarom hopen we door een onderzoek van deze verenigingen wat meer te weten te komen over het taalgebruik bij informelere gelegenheden. We schetsen eerst het ontstaan en het verloop van de sociëteit Momus. Daarna besteden we aandacht aan de andere culturele verenigingen.

De sociëteit Momus

Dé vereniging bij uitstek in Maastricht in deze tijd was Momus. We zullen aan deze vereniging dan ook het meeste aandacht besteden. Bijzonder is vooral het feit, dat deze sociëteit, opgericht als carnavalsvereniging, veel dialect gebruikte. Over het jaar en de datum van de oprichting van de sociëteit Momus bestaan nog al wat onduidelijkheden. Janssens schrijft hierover, dat hij geen enkele aanwijzing heeft gevonden in de archieven dat de vereniging al in 1839 opgericht zou zijn.⁷⁵ Toch wordt hiervan vaak uitgegaan bij de jubileumvieringen. Volgens hem kan het wel zo zijn, dat er in het jaar 1839 al plannen gemaakt zijn, maar pas op 13 maart 1840 werd Momus voor het eerst genoemd in het *Journal du Limbourg*. De eerste officiële verenigingsstatuten stammen ook uit 1840.

Waarom werd de sociëteit opgericht? Naar alle waarschijnlijkheid moeten we de oorsprong zoeken in de viering van carnaval in 1840. Na de troebele jaren van 1830 tot 1839, waarin de viering van carnaval verboden was geweest, wilde men het feest nu weer eens groots vieren. Er werd dan ook een schitterende, historische carnavalsoptocht verwacht, aldus het *Journal du Limbourg* van 19 februari 1840. Na de feestdagen, op 5 maart 1840 sprak de krant vol lof over de optocht.

Op 15 maart 1840 verscheen een officiële oproep in het *Journal* dat eenieder die lid wilde worden van de vereniging Momus zich zondag kon opgeven bij de heer Zeguers in het Theater. Voor een carnavalsvereniging is het natuurlijk heel gebruikelijk dat het bestuur uit elf personen bestond. Behalve de oprichters van het eerste uur, de heren L. Polis, F. en G. Stiel en J. Naus, die respectievelijk president, secretaris, ceremoniemeester en maréchal waren, vermeldt Janssens nog de volgende leden: P. Bemelmans, C. de Flize, J. Lambotte, R. Mulkens (allen vice-president), A. Schaepkens (Momus' schilder), J. Schrammen (vice-poète) en W. Steins (penningmeester). Dat er vier mensen zijn als vice-president is waarschijnlijk toe te schrijven aan het feit, dat de taken nog niet precies verdeeld waren. In 1842 was dat wel het geval. Ieder bestuurslid had toen een eigen taak en een eigen carnavaleske naam.

Hoe kwam de vereniging aan haar naam? Momus (Latijn) of Momos (Grieks) is de god, die er om bekend stond in zijn kritiek goden noch mensen te sparen. Janssens vindt het niet denkbeeldig dat een gezelschap dat zich bezig houdt met scherts en dwaasheid zich bij de keuze van een naam heeft laten leiden door hét boek voor de dwazen, namelijk *Lof der Zotheid* van Erasmus. Deze noemt Momus het godje, dat van de Olympus naar beneden op aarde werd gegooid, omdat hij met grote wijsheid malse kritiek leverde op de daden der goden en zo hun gelukzaligheid verstoorde. Het moet daarom wel duidelijk zijn, dat de vereniging werd opge-

⁷⁵ H.F.L.M. Janssens, *Momus 1840-1878. Een aanzet tot plaatsbepaling van de Maastrichtse sociëteit*. Onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis KUN (Venlo 1981) 1. Hierna aangehaald als: Janssens, Momus. De gegevens over Momus halen we indien niet anders vermeld uit deze scriptie van Janssens.

richt om, na een periode van tien jaar gedwongen rust, weer eens uit de band te springen op de carnavalsdagen.

Momus was echter niet alleen een carnavalsvereniging. Ze nam ook deel aan andere feesten zoals het Sint-Servaasfeest in 1842. In hetzelfde jaar werd ook een dramatische afdeling in het leven geroepen, die toneelstukken ging opvoeren en in 1843 is er sprake van de Momus-Lier, een groep zangvrienden. Veel later werd er een Momuszangaafdeling opgericht. De vereniging ondernam ook verscheidene acties om de nood van de minderbedeelden te lenigen. Deze charitatieve doelstelling kwam tot uitdrukking in de 'Soepkokerij'. In de grondwet van 1842 lezen we: 'Wat doen tog de Momusse! Ze geeve d'erme broed en doen de rieke lagche.' ⁷⁶

Hoewel er ook 'Hollanders' lid waren van de sociëteit, werd het spreken en schrijven in het Maastrichtse dialect door de leden hoog op prijs gesteld. De grondwet verscheen ook in het Maastrichts.⁷⁷ Bij de oprichting in 1840 luiden de eerste twee artikelen:

Den iersten artikel dee ig ug verhaol
Verget toch neet eur moyerstaol
Rangeert et wie ze spreken in Mastreech
Dan kommen de Momussen aon et leech.⁷⁸

Et but van de Momezij
Is amusement en gekkerij.⁷⁹

In de publicaties, die we in het Momus-archief vonden, werd vaak het Maastrichts gebruikt, onder andere geschreven door 't Hoeglustig Comité van Elf (het bestuur van de vereniging). Toch werden er ook wel brieven in het Nederlands verstuurd. Deze hadden voornamelijk te maken met de contributiegelden.

Dat er behalve Nederlands en dialect ook nog Frans gesproken en zeker geschreven werd, blijkt uit de gedrukte kaarten van de vereniging ter gelegenheid van de carnavalsfeesten. De leden werden hiermee uitgenodigd tot het bijwonen van verschillende avonden (meestal zeven), die gehouden werden vanaf december tot aan carnaval en die bedoeld waren als amusement, maar ook als voorbereiding op het eigenlijke carnavalsfeest.

Het carnavalsprogramma voor 1841/42 werd zowel in het Frans als in het dialect aangekondigd op mooie gedrukte kaarten met tekeningen op de voorzijde: 'Programme des fêtes qui auront lieu pendant le carnaval de 1842' ofwel 'Program veur de Mastreegse Vastelavend van 1831 en Elf'.⁸⁰ Deze kaarten werden waarschijnlijk aan de leden thuisgestuurd.

Bij de documenten uit 1845 vonden we ook een kladbrieftje (waarschijnlijk van de voorzitter) voor de opening van het seizoen. Dit was in het Frans geschreven: 'ouverture, chanson, collecte' etc. Hierna volgde in zijn aantekeningen een programma van de muziekstukken: 'ouverture, introduction et chœur, récitatif, air' etc. Dit papiertje vormde naar alle waarschijnlijkheid een geheugensteuntje voor de voorzitter bij het afwerken van het programma. Omdat deze notities in het Frans vermeld stonden, kan men veronderstellen, dat hij zijn leden ook in het Frans toesprak, maar dat is niet zeker.

⁷⁶ *Poëtische en prozaische werken van de Sociëteit Momus, 1842*

⁷⁷ GAM, Momus-archief, inventarisnummer 65-I: grondwet en herziening ervan, 1840 en 1879.

⁷⁸ Het eerste artikel, dat ik U opnoem, vergeet toch niet Uw moedertaal. Stel alle woorden op, zoals ze spreken in Maastricht, dan komen de Momussen aan het licht.

⁷⁹ Het doel van de Momusvereniging is amusement en gekheid.

⁸⁰ GAM, Momus-archief, inventarisnummer 198 en 199: stukken betreffende de door of met medewerking van de Sociëteit Momus jaarlijks georganiseerde feesten, 1841/1842.

Van de jaren 1845 tot 1850 hebben we alleen maar een aankondiging van het programma in het Frans gevonden.⁸¹ Dit kan toeval zijn. Misschien zijn er toch ook kaarten gedrukt met een tekst in het Maastrichts, want dat zou men verwachten van een carnavalsvereniging die haar 'moyerstaol' propageert.

Misschien kunnen we iets over de verhoudingen van de talen halen uit een gedichtenbundeltje dat door Momus werd uitgegeven in 1842: *Poëtische en prozaïsche werken van de sociëteit Momus*.⁸²

Het bevatte naast het reglement een tweetal Nederlandstalige gedichten en een twaalfstal Momusliederen. Van deze liederen waren er vijf in het Maastrichts geschreven, onder andere: 'Momus Vreug', 'Eus Vaderland' en 'De Momus mutz', vier in het Frans en twee in het Nederlands. Uit dit bundeltje zouden we dus de conclusie kunnen trekken, dat de leden van de sociëteit hun eigen dialect het belangrijkste vonden.

In de *Momus-Annalen*, gedrukt door Bury-Lefèbvre, werd voor het Frans geen grote plaats ingeruimd. Het dialect was ook hier het belangrijkste.⁸³ Deze *Annalen* verschenen in 1844 en bestonden uit vier tot acht bladzijden. In totaal zijn er waarschijnlijk dertien nummers uitgegeven tussen 11 januari 1844 en 11 januari 1845. Na deze tijd is er in de archieven niets meer van bewaard gebleven. Of de uitgave ook werkelijk gestopt is, is onzeker. In het januari-nummer van 1845 lezen we hier niets over. Er werd zelfs verwezen naar toekomstige uitgaven. Volgens Janssens zou de opheffing van de *Annalen* gelegen kunnen hebben aan de omstandigheid, dat het *Journal du Limbourg* na 1843 steeds meer aandacht besteedde aan de activiteiten van de sociëteit Momus.⁸⁴

In de prospectus van de *Momus-Annalen* werd vermeld dat in allerlei soort talen gepubliceerd zou worden: 'Beschrijvingen in Frans, Hoegduits, hoegdravend Hollands, plat Mastreegs, Greeks, Latien, Ingels, Spagnools, Russes, Chinees en in alle toale die bestoan en nog neet zouwe bestoan.'⁸⁵ De openingsrede van de president bij de installatie van de vereniging werd ook afgedrukt: 'Diskoers, oetgesproke door den Hoeglustige President van de Momezij.'

In de nummers die volgden was wel enig Frans te vinden, met name in verslagen van bijeenkomsten en vervolgartikelen, bijvoorbeeld over het epigram (kort hekelgedicht). In september werd het Momuslied afgedrukt: 'Le chant de Momus' op de wijs van de 'Marseillaise'. Het eerste couplet luidde als volgt:

'Allons enfants de la folie,
Le jour de fête est arrivé,
Le Dieu Momus nous y convie
Il nous convie à la gaité: (bis)
Amis, que nos chants d'allégresse,
S'unissent en accords joyeux,
Et que, dans ces moments heureux,
Redouble notre sainte ivresse.'

In totaal was in deze *Momus-Annalen* een veel groter aantal artikelen in het Maastrichts dialect

81 GAM, Momus-archief, inventarisnummer 203-207: stukken betreffende de door of met medewerking van de Sociëteit Momus jaarlijks georganiseerde feesten, 1845-1850.

82 Aanwezig in de SBM.

83 Aanwezig in de SBM.

84 Janssens, *Momus* 27.

85 Beschrijvingen in Frans, Hoog-Duits, hoogdravend Hollands, plat Maastrichts, Grieks, Latijn, Engels, Spaans, Russisch, Chinees en in alle talen die bestaan en ook die nog niet bestaan.

opgenomen dan in het Frans of Nederlands. Veel van de activiteiten werden in het 'Mestreechs' weergegeven en de redevoeringen werden gedrukt in de taal waarin ze uitgesproken waren. Dat was haast altijd in het dialect, zeker als het toespraken betrof van het Hoeglustig Comité van Elf. Het 'hoegdravend Hollands' werd niet zoveel gebruikt (en van 'Ingels, Spagnools of Chinees' was helemaal geen sprake).

In de ledenlijsten, die vanaf 1845 in het archief bewaard zijn, wordt een onderscheid gemaakt tussen stadsleden, dames, officieren en leden van buiten de stad.⁸⁶ Het is vreemd dat de lijsten in het Frans opgesteld zijn. Men zou eerder het dialect verwachten. Misschien was het om een deftiger tintje aan de sociëteit te geven in navolging van de Groote Sociëteit en de Sociëte d'Emulation.

Bij een aantal leden werd het beroep vermeld, onder andere: advocaat, notaris, dokter, leeraar, boekhandelaar. Zakenlui werden niet apart genoemd, maar zijn duidelijk wel lid geweest. Drie leden van de familie Regout kwamen op de lijst voor: Pierre, Jean en Thomas. Ook kwamen we wijnhandelaar G. Thiessen tegen en restauranthouder Zeguers.

Er waren eveneens verschillende ambtenaren en officieren lid. Volgens Janssens bekleedden zij niet de allerhoogste posten en voelden zij zich niet thuis in de Groote Sociëteit, waar de topambtenaren lid van waren.⁸⁷ Momus was niet zo stijf, de sfeer was er ongedwongen. Zij zullen op de eerste plaats gezelligheid gezocht hebben. De officieren vormden het 'Hollands element' in de vereniging. Het was misschien wel voornamelijk voor hen, dat de officiële mededelingen nog al eens in het Nederlands gesteld waren en dat er Nederlandse artikelen in de Momus-Annalen stonden.

De dames die lid waren van de sociëteit, waren soms echtgenotes van de heren-leden, maar er waren ook enkele weduwen onder het gezelschap. Zij zullen voornamelijk gezelligheid gezocht hebben, maar ook een beetje aanzien. Soms organiseerde Momus aparte avonden voor de dames.

De leden van buiten de stad kwamen uit verschillende plaatsen, zowel van dichtbij als veraf: uit Valkenburg, Luik, Sittard, Roermond, maar ook uit Haarlem, Dordrecht, Rotterdam en Brussel. Het is niet duidelijk, wat zij zagen in het Momus-lidmaatschap.

Momus heeft veel invloed gehad in de stad, zoals we kunnen afleiden uit de ontwikkeling van het ledental. Dit aantal schommelde in de jaren 1845-1850 rond de 650.⁸⁸ Omdat de meeste leden tot de bovenlaag van de bevolking behoorden, is het niet verwonderlijk dat zij Frans-talige kranten lazen, die op de leestafel aanwezig waren. In de eerste jaren was dit het *Journal du Limbourg*. Later ook de *Gazette du Duché de Limbourg* en in de jaren zestig en zeventig *Le Courier de la Meuse* en *L'Ami du Limbourg*.

De toneelafdeling van Momus is voortgekomen uit de historische optocht van 1841. Toen is de basis gelegd voor het amateurtoneel. De stoet gaf veel mensen de gelegenheid een bepaalde rol te spelen in een echt kostuum. Heel wat Momusleden raakten zo in de ban van het toneel. Al in 1842 werd de 'toneelaofdeiling' opgericht ofwel Momus' dramatische afdeling, later ook genoemd het Kemedietrupke of Momus Kemediespeulders.⁸⁹

86 GAM, Momus-archief, inventarisnummers 1-5: ledenlijsten, 1846-1850.

87 Janssens, Momus, 35.

88 Janssens, Momus, 41.

89 Erenstein, Maastricht theatergezicht, 26.

Aanvankelijk speelde men kluchten en vaudeville-achtige stukken met zang en dans, vooral in het Maastrichts dialect, maar ook in het Frans en Nederlands. Tijdens de 'soirées' leverden de acteurs ook hun bijdragen. Zij voerden meestal originele Maastrichtse stukken op, geschreven door een van de leden. Er waren korte toneelvoorstellingen, maar soms ook avondvullende kluchten, blijspelen, operettes en komische opera's. Een van de eerste producten van het muziektheater was *Le Mardi gras chez Momus* (folie-vaudeville en deux tableaux), geschreven door een 'Momus français'. De muziek was op bekende melodieën gebaseerd.⁹⁰

In 1845 vonden 'soirées dramatiques' plaats met de volgende stukken:

- *La société Momus*, ouverture composée et dédiée à la Société par W. Palmers de Heerlen.
- *Keizer Karel en de Berchemse boer*, vaudeville in twee acten van Van Deene, euvergezat in het Mastreegs door yne Momus, joué par Vos, Nyst en Niesten, Lherman, Berents, Weustenraad.
- *Ouverture du Philtre*, musique d'Auber.
- *Boquillon à la recherche d'un père*, comédie-vaudeville en trois actes par Bayard et Dumonoir, joué par Crets, Graaf, Bonniver, Vos, Nyst, Niesten, Lherman, Berents et Weustenraad.⁹¹

Momus beschikte over een eigen orkest, een mannenkoor, een gemengd koor en eigen instrumentale en vocale solisten.⁹²

Andere amateurgezelschappen in Maastricht

Behalve de toneelafdeling van Momus waren er in Maastricht nog meer amateurgezelschappen actief in de negentiende eeuw. Schillings⁹³ noemt de volgende: Apollo, Euterpe, Concor dia, de Société musicale et dramatique, Amis Réunis, L'Union, Chorale, Les jeunes Amateurs Maestrichtois, de Rederijderskamer Bloeiend door Eendracht, Kunst en Vermaak en De Lauwerkrans.

Uit de namen van deze verenigingen wordt al duidelijk, dat men nog graag Frans gebruikte. De genoemde sociëteiten gaven gewoonlijk jaarlijks twee of meer 'soireekes' voor leden en familieleden. Naast zang en voordrachten werden eenakters opgevoerd, afwisselend in het Frans of het dialect. Voor het Franse repertoire putte men uit de talrijke comédies en vaudevilles in één bedrijf; de dialectstukken waren aanvankelijk bewerkingen van Franse, Duitse en soms Nederlandse toneelstukken. Er werden vaak bekende operamelodieën aan toegevoegd en de toneelspelers doorspekten ze met Maastrichtse gezegden en toespelingen op plaatselijke toestanden.

De opvoeringen voor het deftige publiek en de gegoede burgerij, waartoe ook de leden van Momus behoorden, vonden plaats in de 'Kemedie', de schouwburg. De volksstukken en de romantische spektakelstukken werden uitgevoerd in de concertzaal van de Harmonie Royale of in de 'Grand Salon' in de Grachtstraat. Het toneel van deze laatste lokaliteiten was maar primitief: het was opgebouwd uit biertonnen en een aantal beschilderde doeken dienden als décor.⁹⁴

⁹⁰ Ibidem, 32.

⁹¹ GAM, Momus-archief, inventarisnummer 203: stukken betreffende de door of met medewerking van de Sociëteit Momus jaarlijks georganiseerde feesten, 1845.

⁹² Erenstein, *Maastricht theatergezicht*, 32.

⁹³ H. Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*. MM 23 (Amsterdam 1976) 34. Hierna aangehaald als: Schillings, *Toneel*.

⁹⁴ Ibidem, 34-35.

Naast de toneelverenigingen waren er ook muziekgezelschappen actief in Maastricht. Toen Koning Willem II in 1841 een bezoek bracht aan Maastricht werd er een gelegenheidsmuziekkorps opgericht: een 35-tal muzikanten van de voormalige Société d'Harmonie was bereid dit bezoek muzikaal op te luisteren, onder leiding van kapelmeester Faulhaber. De officiële heroprichting van dit gezelschap vond plaats op 7 november 1841. Het reglement van de harmonie, vastgesteld in de Generale Vergadering op die zevende november was opgetekend in het Nederlands, maar in 1843 werd op 10 oktober een 'Règlement d'ordre pour les soirées musicales et pour les parties de danse' vastgesteld.⁹⁵ Waarom dit in het Frans was geschreven, is niet duidelijk. Misschien heeft men dit gedaan in navolging van andere muziekgezelschappen in het Walenland. Het kan ook te maken hebben gehad met het feit, dat in 1843 Jean Louis Fridel de muzikale leiding kreeg over de sociëteit. Deze was in Maastricht geboren, maar was de zoon van een Frans trompettist, afkomstig uit Dieuze.

De programma's van de concerten vermeldten de afzonderlijke muziekstukken ook in het Frans. Een voorbeeld hiervan was te vinden bij het optreden van 6 maart 1842:

- Ouverture de Guillaume Tell par Rossini.
- Romance: Pourquoi n'as-tu rien dit?
- Divertissement pour le Cornet à Piston sur un air de Caraffe.
- Variations par Gellert.
- 5me Air varié pour le violon par Ch. de Bériot.
- Potpourri pour basson par Jacobé.
- Septuor et chœur de Beniowsky.

In de jaren veertig werd weer een poging gedaan om te starten met een muziekschool, zowel door de Société d'Harmonie als door het Zanggenootschap Orphée. De laatste school was vooral bestemd voor het onderwijs aan behoeftige kinderen en was gratis. De eisen voor de toelating luiden echter: 'Savoir lire et écrire avec facilité et produire un certificat de bonne conduite; une tenue propre est exigée.' We zien, dat de culturele aspecten nog steeds in het Frans weergegeven werden. Voor de kinderen uit arme gezinnen waren de eisen waarschijnlijk te hoog gegrepen. Het aantal leerlingen bedroeg in 1847 dan ook nog maar dertig. In 1848 werden de school en het zanggenootschap opgeheven.

Terugkijkend op het verenigingsleven in Maastricht in deze periode, kunnen we concluderen dat Momus hierin een belangrijke rol vervulde. De sociëteit had veel leden uit de gegoede burgerij. Ondanks haar ontstaan als een carnavalsvereniging was zij ook op cultureel gebied erg actief. Op de eerste plaats door het propageren van het Maastrichts dialect. Het midden van de negentiende eeuw staat bekend als de tijd van de Romantiek. De volkstaal werd toen heel belangrijk gevonden. Juist door het gebruik van het Maastrichts werd de eigen lokale identiteit sterk benadrukt. Ook in Luik en in Aken waren zulke dialectgezelschappen ontstaan. Hun initiatief werd blijkbaar gewaardeerd, want de vereniging breidde zich snel uit. Dat de Momus-leden ook het Frans gebruikten, komt waarschijnlijk voort uit een zekere concurrentie met de Groote Sociëteit. We hebben aan deze vereniging in dit hoofdstuk geen aparte aandacht gewijd, omdat we al eerder gemeld hebben, dat de leden van de Groote Sociëteit onderling Frans spraken. Het was namelijk een echte elitevereniging. Momus heeft zich in zekere zin aan deze vereniging willen aanpassen. De uitnodigingen voor toneelstukken en andere bijeenkomsten

⁹⁵ Quaedvlieg, *Muzieklevens*, Bijlage 2 75-76.

werden vaak in het Frans verstuurd, zeker in het begin. In de latere jaren raakte steeds meer het dialect in zwang.

Meestal wordt het dialect beschouwd als een lagere variëteit van een taal, met name van de moedertaal. Momus vindt het Maastrichts belangrijker dan het Nederlands en plaatst het op één niveau met het elitaire Frans. We komen hier in het volgende hoofdstuk nog op terug.

Bij de andere toneelverenigingen was het gebruik van het dialect wat minder uitgesproken. Als onderlinge omgangstaal zal het wel zijn gebruikt, maar er bestaan geen bewijzen in de archieven. De amateurtoneelgezelschappen voerden stukken op in het dialect en in het Frans. De Franse stukken werden doorspekt met Maastrichtse gezegdes en toespelingen op plaatselijke gebeurtenissen. Dit maakte deze stukken aantrekkelijk voor mensen, die het Frans niet zo goed beheersten.

Bij de muziekgezelschappen kwam het gebruik van het Frans vooral tot uitdrukking in de opstelling van de programma's, waarbij tot laat in de negentiende eeuw vrijwel uitsluitend deze taal gebruikt werd. Deze gewoonte kwam waarschijnlijk niet voort uit communicatieve overwegingen, maar was een artistiek modeverschijnsel, net zoals tegenwoordig het Frans nog gebruikt wordt in het restaurantwezen. Het dialect had hier geen uitgesproken plaats, al geldt hier natuurlijk ook weer, dat het zeker de gewone omgangstaal was van de leden. Uit de volgende paragraaf zal duidelijk worden, dat deze conclusie niet onwaarschijnlijk is.

Het dialect in Maastricht

Na het hoofdstuk over de verenigingen, met name over Momus, dé sociëteit, die het 'Mestreechs' zo gepropageerd heeft, willen we even stilstaan bij het Maastrichts dialect, omdat dit naast het Nederlands en het Frans een belangrijke positie innam in de stad. In de inleiding zijn we al in het kort ingegaan op de twee betekenissen van het woord 'dialect' in de linguïstiek. Taalhistorisch gezien verwijst de term naar alle talen afstammend van een grondtaal, zoals bij de variëteiten van het Grieks in de klassieke periode. In sociolinguïstische zin is een dialect steeds gekoppeld aan het begrip standaardtaal, waaraan het ondergeschikt is.⁹⁶

In de negentiende eeuw veranderde de positie van het stadsdialect radicaal.⁹⁷ Dit kreeg een uitgesproken sociaal profiel. In de steden werd de tegenstelling tussen de standen steeds groter. Sociale verschillen kwamen toen ook in taalverschillen tot uiting. In dit proces werd het stadsdialect typisch de taal van de lagere sociale klasse. Bovendien ging dit dialect zich nog scherper dan voordien van het plattelandsdialect onderscheiden. In de steden werden de dialecten in zekere zin sociolecten. De gegoede burgerij ging gebruik maken van de nationale taal om zich te onderscheiden van de rest van de bevolking. Bij deze laatste groep voltrok zich ook een verandering op taalgebied. Er vond een homogenisering plaats van de regionale verschillen binnen de stadsdialecten: er was een taalvermenging van de wijkdialecten van de stad en de dialecten van het platteland. Meestal bleef het stadsdialect bij deze vermenging dominant. Bijna alle stadsdialecten ondergingen deze ontwikkeling, maar er zijn uitzonderingen, waaronder Maastricht en Roermond. In beide steden werd (en wordt) het dialect namelijk op alle niveaus gesproken, zij het met enig onderscheid in fonetiek en woordenschat. G.D.L. Franquinet gaf in 1851 het werk: *Proeve over het taal-eigen der stad Maastricht* uit. Hierin zegt hij

⁹⁶ Zie hiervoor de inleiding.

⁹⁷ Hagen, 'Stads praten', 15.

over het dialect: 'Ook is zij niet, zooals andere dialekten, enkel tot de volksklasse bepaald: van den hoogsten tot den laagsten stand, iedereen kent, iedereen spreekt het Maastrichtsch.'⁹⁸

We kunnen ons afvragen waarom het dialect in Maastricht zich op deze manier ontwikkeld heeft. Op deze vraag is geen eenduidig antwoord te geven. Voor een deel is de verklaring te zoeken in de complexe geschiedenis van de stad, met een grote mate van bestuurlijke en economische autonomie. Het kosmopolitische karakter van de stad was geen goede voedingsbodem voor de verspreiding van de nationale taal. Door het gebruik van het dialect werd de sterk gevoelde locale identiteit in hoge mate benadrukt. Bovendien sprak de elite Frans, zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het Nederlands nam zodoende de kleinste plaats in bij de triglossie in de stad. Het Maastrichtsch werd naar alle waarschijnlijkheid door de meeste mensen gesproken en was zodoende een goed communicatiemiddel tussen alle lagen van de bevolking.

De sociëteit Momus heeft zeker een steentje bijgedragen aan de grote verspreiding en het prestige van het dialect door het te gebruiken in de toneelstukken en avondbijeenkomsten. De leden van Momus kwamen voort uit het beter gesitueerde deel van de stadsbevolking. Doordat zij steeds dialect spraken of Frans en ook hun voorstellingen òf in het Maastrichtsch òf in het Frans werden opgevoerd, kwamen beide talen praktisch op een vergelijkbaar niveau te staan. Het prestige van het dialect werd daardoor verhoogd. Omdat er niet zoveel Nederlands werd gesproken in de stad, werd het dialect bovendien niet gezien als een lage variëteit hiervan. Deze twee aspecten kunnen wellicht verklaren waarom het dialect op alle sociale niveaus werd gebruikt.

Het geschreven Maastrichtsch dialect komen we eigenlijk pas tegen in de achttiende eeuw en dan nog maar sporadisch. Dit dialect wijkt sterk af van het tegenwoordige. Volgens Heynen was het boerser.⁹⁹ Hij wilde daarmee zeggen, dat het dialect toen overeenkomsten vertoonde met de tegenwoordige dorpse dialecten. Endepols meent, dat de dorpse dialecten voor een groot gedeelte afleggers zijn van een Maastrichtsch stadsdialect. Ze volgen dit op afstand.

Het dialect is steeds in ontwikkeling geweest. In de achttiende en negentiende eeuw werd het sterk beïnvloed door het Frans. Volgens Endepols is dit vooral het geval geweest in de taalkring van de deftige bourgeoisie.¹⁰⁰ In haar dialect werden veel Franse bastaardwoorden opgenomen. Zodra echter een Frans woord bij het gewone volk trachtte binnen te dringen werd het ontfranst en vermaastrichtst. Voorbeelden daarvan zijn: *quinzaine* (veertien dagen) dat *kèsjem* werd, *colifichet* (snuisterij) dat verbasterd werd tot *kolefitsje* en het woord *quinquet* (soort olielampje) dat *kèngkee* ging heten. Volgens Tummers werden vooral de volgende Franse woorden in het Maastrichtse dialect opgenomen:

- Woorden, alleen ontleend om daarmee een deftige, voorname indruk te maken.
- Woorden, ontleend, omdat ten tijde van de ontlening er geen equivalent in het Maastrichtsch bestond; vooral woorden die betrekking hadden op mode, culinaire producten en op muziek.¹⁰¹

Jaspar geeft ons een idee van de verbastering van het Maastrichtse dialect door de bovenlaag van de bevolking.¹⁰² In de persoon van Schumacher zegt hij:

98 Citaat aangehaald door Ton van de Wijngaard in 'Praote euver 't Mestreechs', in: Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs eds., *Honderd Jaar stadstaal* (Amsterdam/Antwerpen 1999) 234.

99 Broeder E. Heynen publiceerde het liedje van Primus Bex (1790) en gaf daar commentaar bij. *Veldeke* jaargang 17 (1943-1944) 2.

100 Endepols, *Mestreechter Spraak*, 11.

101 Tummers, 'Tweetaligheid', 61-62.

102 E. Jaspar, 'Oet de gedinksjrifte van J.H. Schuhmacher, Mestreech in 1850-1882', *Veldeke* 14 (1939-1940) 56-57.

'Et Mastreechs wiemedel letterlek van Franse wäörd en oetdröckinge; me vònt tot tat gekleit stònt tegeneuver et gewoen vollek, dat et zuver, onvervals Mastreechs spraok en dat taan ouch et bête be-
waord heet. Et klonk neet deftig genòg te spreke van vajer, moojer, broor, zuster, neef enz. en zag me
daorum: mompeer, mameer, monfreer, maseur, kooze.¹⁰³

Volgens Spronck is het Maastrichtse dialect, en vooral haar literatuur, een reactie op de vèr-
gaande aantasting van het streekeigene door een wezensvreemde cultuur.¹⁰⁴

Endepols geeft in zijn redevoering over de taaltoestanden in Maastricht een aardige anek-
dote weer over het gebruik van het dialect door de hogere klasse: 'Weet U, wat Membrède
overkwam, le Président du Tribunal Criminel, député au Corps Législatif te Parijs, toen op 18
en 19 Brumaire Napoleon door zijn grenadiers de vergadering uit elkaar liet jagen? Membrède
sprong uit het raam en toen hij veilig buiten was, kon hij in zijn verbouwereerdheid alleen uit-
roepen op z'n Mestreechs: "Das sjterrek!"¹⁰⁵

Een voorbeeld van dialectliteratuur uit de achttiende eeuw is het Sermoen *euver de Weurd*: *inter
omnes Linguas nulla Mosa Trajectensi prastantior*, gehauwe in Mastreeg 1729.¹⁰⁶ Spronck bestrijdt de
datum en wil het eerder rond 1775 plaatsen.¹⁰⁷ Hij leidt dit af uit het feit, dat er pas sprake is van
een gevaarlijk opdringen van de Franse taal en cultuur in de tweede helft van de achttiende
eeuw en daaraan wordt vaak gerefereerd in dit stuk. We laten hier enkele zinnen volgen opdat
de lezer zich een idee kan vormen van het dialect in deze tijd.

'Ich sal uch bewisen, dat et Mastreegs de beste van alle de taulen is, en daumet gairluj mich baiter kont
verstoon, deijl ich mien sermoon in twie deijlen. Igh sek dat Mastreegs is de beste taul wegens heur
schoenheid, en dat is het ierste deijl, sij is de beste wegens heur leeflikheid en dat is het twiede deijl.....'¹⁰⁸

De eerste schrijversnaam, die ons bekend is, is van pastoor L.P. Delruelle (1735-1807). Hij was
van Waalse afkomst, maar geboren in Maastricht. Er zijn geen originele werken van hem be-
waard gebleven, maar in met de hand geschreven liederenbundels van na 1850 zijn er ver-
schillende gedichten aan hem toegeschreven. Zo vinden we er een dichtwerk in, met als titel
'Jennemij en Trijn'. Het is een huldigingsgedicht in dialoogvorm bij gelegenheid van een 50-
jarig kloosterfeest van Helena Jorissen. De pastoor schreef echter ook volkse liederen, waar-
van ik niet kan nalaten een strofe te vermelden:

Jongens, jongens, trouw tog neet,
Want in de trouw stik veul verdreet.
Dan moot geer veur alles zeurge
Veur vandaog en oug veur meurge
Veur de kost en veur de heur
Want geer wet het is blixems deur.¹⁰⁹

103 Het Maastrichts wemelde letterlijk van de Franse woorden en uitdrukkingen; men vond, dat dat deftig stond tegenover het gewo-
ne volk, dat het zuivere, onvervalste Maastrichts sprak en waarvan men zegt, dat dat het beste bewaard gebleven is. Het klonk niet def-
tig genoeg om te spreken van vader, moeder, broer, zus en neef, daarom zei men: 'mon père, ma mère, mon frère, ma soeur, cousin.'

104 Spronck, 'Maastrichtse dialectliteratuur', 438.

105 Endepols, 'Taaltoestanden Maastricht', 613.

106 De spelling van de schrijver van dit Sermoen is lang niet altijd consequent. Klassiek Latijn is: *praestantior*.

107 Spronck, 'Maastrichtse dialectliteratuur', 438-440.

108 Ik zal jullie bewijzen, dat het Maastrichts de beste van alle talen is en opdat jullie me beter kunnen begrijpen, deel ik mijn preek
in twee gedeelten in. Ik zeg dat Maastrichts de beste taal is wegens haar schoonheid en dat is het eerste deel, zij is de beste wegens haar
lieflijkheid en dat is het tweede deel.

109 Spronck, 'Maastrichtse dialectliteratuur', 481: Jongens, jongens, trouw toch niet, want in het huwelijk steekt veel verdriet. Dan
moeten jullie voor alles zorgen, voor vandaag en ook voor morgen, voor de kost en voor de huur, want jullie weten dat het bliksems
duur is.

De tweede schrijversnaam vinden we geruime tijd later, namelijk Theodoor Weustenraad (1805-1849).¹¹⁰ We zijn hem in de loop van dit boek al enkele keren tegengekomen als leerling van het Maastrichts Athenaeum en als redacteur van het blad *L'Eclaireur*. Hij schreef veel in het Frans. In het dialect is van hem vooral het werk *De Percessie nao Scherpenheuvel* bekend uit 1828, dat in vroegere tijd wel pornografisch genoemd werd. Volgens Dumoulin en Coumans draagt het duidelijk de sporen van de 'Verlichting': het opkomen voor de persoonlijke vrijheden en het afwijzen van onder meer een intolerante godsdienst en irrationele zaken, zoals het wijd verbreide bijgeloof.¹¹¹ In Maastricht vond men veel aanhangers van de Franse filosofen Voltaire, Rousseau en Diderot onder de intelligentsia. Ook was de invloed van het revolutionaire Luik er te merken doordat veel Maastrichtenaren daar hun universitaire opleiding hadden genoten. Dit was ook het geval met Weustenraad. Hij wilde in zijn werk *De Percessie nao Scherpenheuvel* uiting geven aan zijn gevoelens ten aanzien van de clerus, de humanitaire opvattingen en het godsgeloof van zijn medeburgers. In een tijd, dat de vrouw een tweederangs burger was, deelt hij haar een reële plaats toe in de maatschappij. Dit is dus al een emancipatiegedachte avant-la-lettre. Als voorbeeld van kritiek op de geestelijkheid laten we hier twee strofen volgen:

'Et altäörke waor zier fraai behange,
Mer niks waor koddiger te zien
Es al die krökskes, opgeofferd
Door lui die laam gebleve zien.
Me zaog ouch beintsjes, hendsjes, hertsjes
Oetblinke tösse et krökkenhout;
Veur teije waore ze vaan zèllever
Beslage, ezzebleef, mèt goud.

Mer ins, op ene Vastelaovend,
Zien ze veraanderd gans in teen;
Geer kont et, op men ziel, geluive,
Menier pastoor heet et gezeen.
Ouch opdat niemand traon zou twiefele
Heet ziech de maan, van deen tied aof,
E sjoen servies, zèllevere talleure
Zoe stèl en lanksem aongesjaf.'¹¹²

Naast dit lange gedicht van 289 strofen van 8 regels schreef hij nog meer gedichten in het dialect. Ook publiceerde hij in het Frans maar, zoals Geert van Istendael het in 1994 uitdrukte in de inleiding op het opnieuw uitgegeven werk *De percussie vaan Sjerpenheuvel*: 'Omdat Weustenraad schrijft in zijn moers-en stadstaal, in het Maastrichts dialect, kan hij ongeremd zeggen wat hij hoort, ziet, ruikt en er zijn laconieke bedenkingen bij maken.'¹¹³

¹¹⁰ Zie bijlage I: Biografieën.

¹¹¹ P. Dumoulin en J. Coumans, *Sjöd miech nog eint in. Het dialect van Maastricht: een groot-Limburgse taal* ('s-Gravenhage 1986) 146. Hierna aangehaald als: Dumoulin, *Dialect Maastricht*.

¹¹² GAM, archief handschriften, inventarisnummer 329: strofen uit het originele werk van Weustenraad: Vertaling: Het altaar was heel mooi versierd, maar niets was koddiger te zien dan al die krukken, opgeofferd door mensen die lam gebleven zijn. Men zag ook beenjes, handjes, hartjes blinken tussen de houten krukken. Eertijds waren ze van zilver, zelfs beslagen met goud.

Maar eens op vastenavond zijn ze veranderd in tin. U kunt het op mijn woord geloven, meneer pastoor heeft het gezien en zodat niemand eraan twijfelt heeft de man zich van die tijd af aan een mooi servies met zilveren borden beetje bij beetje aangeschaft.

¹¹³ Theodoor Weustenraad, *De Percussie vaan Sjerpenheuvel*, bezorgd door Lou Spronck met inleiding van Geert van Istendael (Maastricht 1994) 16-17. Hierna aangehaald als: Weustenraad (Spronck), *De Percussie vaan Sjerpenheuvel*.

Noch pastoor Delruelle, noch Weustenraad lieten hun poëtische ontboezemingen in het dialect drukken. Zij schreven voor hun eigen genoeg en voor hun vriendenkring. Nergens blijkt, dat zij iets meer bedoelden dan een aardigheid, een amusement voor vrienden.

Na 1840 werd de stroom van dialectliteratuur groter. Men ging zich bewust tot een groter publiek richten. We hebben dit al geconstateerd bij de sociëteit Momus en ook in de almanakken komen we dan steeds meer dialect tegen, bijvoorbeeld in de *Oprechte Maastrichter Almanak*.

Uit het milieu van de Momus kwamen twee der voornaamste Maastrichtse dialectschrijvers voort: Guillaume Désiré Lambert Franquinet (1826-1900) en Laurent Polis (1845-1915). Over hen en over een aantal andere schrijvers zullen we in het volgende hoofdstuk uitweiden.

SLOTBESCHOUWING OVER DE PERIODE 1839-1850

In de jaren 1839-1850 zien we de domeinen veranderen die voor ons onderzoek naar het gebruik van de verschillende talen in Maastricht van belang zijn. Hadden we in de voorafgaande periode nog veel aan gegevens van notarissen en stadsbestuurders, nu hoeven we daar niet meer bij stil te staan, omdat de officiële taal die zij al vanaf 1823 gebruikten, het Nederlands was. Dat neemt niet weg, dat bepaalde personen in die kringen onderling nog Frans hebben gesproken, maar als schriftelijke bron is dit domein voor het onderzoek irrelevant. Een ander domein werd in deze periode belangrijker, namelijk dat van de commerciële instellingen. Het allergrootste onderscheid met de voorafgaande perioden werd echter gevormd door de veranderingen in de taalverhoudingen zelf, met name de grotere invloed van het dialect in de geschreven bronnen. Dit was vooral te danken aan de oprichting van de sociëteit Momus rond 1840. Ook in andere domeinen zien we echter wijzigingen optreden in de taalverhoudingen.

In het onderwijs speelde het Frans een minder belangrijke rol dan in de periode ervoor. Weliswaar werd er op de lagere scholen onderwijs in die taal gegeven, wat elders in het land niet gebruikelijk was, maar net als op het Athenaeum was de voertaal het Nederlands. Willem I had dat uiteindelijk weten te bereiken met zijn strenge taalwet van 1823. Frans bleef voor de leerlingen van de middelbare school belangrijk. Voor de kinderen van de welgestelden had deze taal een culturele waarde en was ze noodzakelijk voor een vervolgstudie die veelal plaatsvond in België, waar alle universiteiten Franstalig waren. In tegenstelling tot andere steden in Nederland was het onderwijs in het Frans in Maastricht ook noodzakelijk voor kinderen die niet verder gingen studeren, maar die in de fabrieken van Regout of in België gingen werken, waar nog veel Frans werd gesproken. Er speelden hier dus naast culturele ook utilitaire overwegingen een rol. Uit de lessentabel kwam naar voren, dat er, wat de moderne talen betreft, meer belang werd gehecht aan kennis van het Frans dan van het Duits of Engels.

Een domein dat in de voorafgaande hoofdstukken nog geen belangrijke rol vervulde, is het domein van de commerciële instellingen. Uit het archief van bijvoorbeeld de fabrieken van Regout in Maastricht kunnen we afleiden hoe belangrijk de talen Frans en Nederlands waren. Vooral in de aardewerkindustrie was enige kennis van het Frans noodzakelijk, zelfs voor de arbeiders, want zij moesten omgaan met Franstalige bazen en collega's. De ouders vroegen om Franse les op de lagere scholen, in het belang van een betere positie van hun kinderen op de arbeidsmarkt. Dat het Frans niet alleen maar in de grootindustrie belangrijk was, blijkt uit de archieven van wijnhandel Thiessens. De financiën werden bijvoorbeeld in deze taal geregistreerd.

Uit de krantenadvertenties, die betrekking hadden op de economische bedrijvigheid, bleek dat producten die men met cultuur en luxe associeerde, vooral in het Frans aangeprezen werden. De adverteerders mikten op een welgesteld publiek bestaande uit mensen die kranten lasen en ook de duurdere producten konden betalen. Voor de gewone artikelen hoefde men geen Frans te gebruiken, want de meerderheid van de inwoners van Limburg kon deze taal toch niet lezen.

In de Maastrichtse pers begonnen de taalverhoudingen ook te veranderen. Er werden geen Franstalige almanakken meer uitgegeven, terwijl in de Nederlandstalige jaarboekjes een grotere plaats ingeruimd werd voor het dialect. Dit verscheen vooral in de kluchtalmanakken. Er was nog geen gecodificeerde spelling en daarom zijn er veel verschillende aanduidingen te vinden voor dezelfde klanken. In het serieuzere *Jaarboek voor het hertogdom Limburg* waren twee Franstalige artikelen te vinden. Dit geeft aan, dat de notabele inwoners nog aan deze taal gehecht waren.

In boeken en andere drukwerken begon het Nederlands terrein te winnen. Catalogi en reglementen verschenen vaker in deze taal. De sociëteit Momus gaf werken uit in het Frans, Nederlands en dialect. De gids voor reizigers die naar Maastricht kwamen, werd echter door Pouilly in het Frans geschreven. Misschien verwachtte hij dat er veel Franstalige Belgen naar de stad zouden komen.

In de kranten overheerste het Frans. Hoewel ook in Den Haag Franstalige kranten verschenen, was het toch juist in de Limburgse hoofdstad, dat deze bladen het langste uithielden. Dit heeft misschien voor een gedeelte te maken gehad met het niveau van de kranten, maar zeker ook met het feit, dat er in deze stad veel meer Frans werd gesproken dan elders in het land, vooral door de hogere lagen van de bevolking. Het duurde nog tot 1845 voor de eerste Nederlandstalige politieke krant verscheen, namelijk *De Limburger*. Dat er zoveel interesse bestond voor de politiek was toe te schrijven aan de separatistische beweging in de jaren 1843-1845 en 1848-1849. De *Gazette du Duché de Limbourg* had haar ontstaan juist te danken aan de eerste afscheidingsbeweging en verdween dan ook in 1845. *De Limburger* hield het langer vol. Dit is waarschijnlijk te danken aan de verandering in het lezerspubliek door de opkomst van de middenstand. Deze groep beheerste het Frans minder en ging zich steeds meer richten op afzetmogelijkheden in Noord-Nederland.

In de familie-archieven bleven de taalverhoudingen min of meer gehandhaafd. Vooraanstaande personen gebruikten nog graag het Frans. Daaraan probeerden ook de leveranciers zich aan te passen. Dat blijkt uit de vele Franstalige nota's die baron De Thier ontving in 1844. Deze hadden trouwens niet alleen te maken met de levering van luxe producten. Ook voor gewone zaken, zoals graan, tegels en zelfs roet werd een Franstalige kwitantie uitgeschreven. Het omgekeerde, een Nederlandstalige advertentie voor luxe producten, kwam echter niet voor.

Het domein van de verenigingen werd in deze periode beheerst door de sociëteit Momus, opgericht begin 1840. Door haar toedoen traden er grote veranderingen op in de totale taalverhoudingen in de stad. De sociëteit was ontstaan als een carnavalsvereniging. Na de strubelingen van de jaren 1830-1839, toen het vieren van carnaval verboden was, was men van plan van het feest in 1840 iets groots te maken. Voor een carnavalsvereniging is het niet ongebruikelijk dat ze het dialect propageert. De tijd was er echter ook rijp voor. Ook in Aken en Luik heersten romantische sentimenten en waren dialectgenootschappen ontstaan. Men had bovendien behoefte aan een eigen identiteit na jaren van politieke onrust. De stad hoorde nu wel

bij Nederland, maar de inwoners voelden zich meer burgers van Maastricht dan van Nederland. Ze hadden immers al zoveel vreemde bestuurders gekend. Het gebruik van het dialect was een van de uitingen van dit 'stadsnationalisme'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de sociëteit Momus veel leden kreeg. Van een carnavalsvereniging groeide zij uit tot een cultureel genootschap. Er verscheen door haar toedoen veel meer literatuur in het dialect. Door enkele leden van de vereniging werden toneelstukken in het Maastrichts geschreven en opgevoerd. Op deze manier werd het dialect uit de volkse sfeer gehaald, die het nog had in de kluchtalmanakken, en geplaatst naast het elitaire Frans. Het aanzien van het dialect werd veel groter en in de geschriften werd het de derde taal van Maastricht, zij het in beperkte vorm. Figuren als pastoor Delruelle en Theodoor Weustenraad hadden al eerder in het dialect geschreven. Zij deden dit meer uit hobby en hun werken zijn in die tijd niet gedrukt. Later gingen de Momus-leden serieuze literatuur uitgeven in het dialect. Er verscheen zowel proza als poëzie, waarin de stad Maastricht en het 'Mesteechs' werden bezongen.

Behalve dialect komen we in de archieven van de vereniging echter ook veel Frans tegen. De administratie van de leden werd in deze taal bijgehouden en veel uitnodigingen aan de leden werden in het Frans verstuurd. De andere amateurverenigingen kondigden hun programma's ook vaak in het Frans aan. Dat was in die tijd gebruikelijk voor culturele activiteiten. Het bezigen van het Frans bij Momus kunnen we ook zien als een soort concurrentie met andere sociëteiten, onder andere de Groote Sociëteit en de Société d'Emulation. Dit waren genootschappen voor de elite van de stad. Hier werd het Frans lang als voertaal gebruikt. De leden van Momus kwamen voornamelijk voort uit de groep van de beter gesitueerden, zoals dokters, advocaten, handelaren, kooplui en officieren. Juist doordat deze groep veel contacten had in de stad, had hun taalgebruik ook invloed op de rest van de bevolking. In de omgang met de andere inwoners zullen zij zich waarschijnlijk van het dialect bediend hebben.

Hoofdstuk 5

De dynamische samenleving: de periode 1850-1918

HISTORISCHE ACHTERGROND¹

De periode die dit hoofdstuk bestrijkt, is met recht dynamisch te noemen, op politiek, cultureel-maatschappelijk en economisch terrein. De tijden gingen veranderen, op de eerste plaats op politiek gebied: in 1848 kwam een ingrijpende grondwetwijziging tot stand (zie vorig hoofdstuk). Het parlementaire stelsel kreeg geleidelijk aan gestalte. Bij de politieke partijen bleven de liberalen de toon aangeven, maar de confessionelen, zoals de anti-revolutionairen en de katholieken, en later ook de socialisten werden sterker. De conservatieven kwijnden steeds meer weg, om na 1890 van het toneel te verdwijnen. Drie grote vraagstukken beheersten tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw de politieke verhoudingen: de schoolkwestie, de kiesrechtkwestie en het sociale vraagstuk.

De overheid was er verantwoordelijk voor, dat overal in het land van overheidswege voldoende onderwijs werd gegeven. Bij de onderwijswet van 1857 werd de vrijheid van onderwijs vergroot. Om elke inmenging van de staat te weren kreeg het bijzonder onderwijs geen subsidie. De openbare scholen werden door de overheid gefinancierd. Gezien de hoge kosten van het onderwijs ijverden confessionele groeperingen, protestanten en katholieken, voor de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Dit werd gedeeltelijk bereikt in de onderwijswet van 1889. Pas in 1917 kwam er in beginsel de volledige financiële gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs. Deze gelijkstelling werd uitgewerkt in de wet op het Lager Onderwijs van 1920. Op de gevolgen van de onderwijswetgeving in Limburg gaan we in het vervolg van dit hoofdstuk nader in.

De kiesrechtkwestie en het sociale vraagstuk hingen nauw samen met de ontwikkelingen op sociaal-economisch terrein. Gedurende het laatste kwart van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw ontwikkelde Nederland zich van een handeldrijvende en agrarische samenleving tot een min of meer moderne, geïndustrialiseerde maatschappij.

Ook in Limburg waren deze ontwikkelingen duidelijk merkbaar. De overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde maatschappij kwam daar slechts langzaam op gang.² Alleen Maastricht was kort na 1850 een van de aanzienlijkste nijverheidssteden van Nederland, waar in 1853 5 procent van de in het land aanwezige stoomwerktuigen was geconcentreerd. Anno 1860 was zo'n 35 procent van de Maastrichtse beroepsbevolking werkzaam in de industrie. Behalve de fabrieken van Regout kwamen in de jaren vijftig met Belgisch kapitaal de aardewerfabriek van Chainaye en Clermont, de latere Céramique, en de Koninklijke Papier-

¹ De schets van de ontwikkelingen in Nederland is gebaseerd op: Blom, 'Nederland sinds 1830'.

² Ubachs, *Handboek Limburg*, 419-420.

fabriek tot stand. Regout bleef echter de grootste werkgever.³ De grote verschuiving in het Limburgse werkgelegenheidspatroon op het einde van de negentiende eeuw was voornamelijk te danken aan de krachtige ontwikkeling van de mijnbouw na 1893. In 1903 werd met de aanleg van de Staatsmijn Wilhelmina begonnen en in 1906 met de Staatsmijn Emma, gevolgd door de Hendrik in 1911 en de Maurits in 1915. Het aantal arbeiders ging gestaag omhoog. In 1910 waren er vijfduizend ondergrondse arbeiders, in 1916 was dit aantal al verdubbeld.⁴

Er werd hard gewerkt aan de openlegging en modernisering van de provincie door de aanleg van doorgaande wegen. Tussen 1840 en 1870 werd het wegennet bijna verdrievoudigd. Ook de spoorwegbouw werd krachtig aangepakt. In 1853 werd de lijn tussen Maastricht en Aken geopend. In 1856 kwam er een directe verbinding van Maastricht met Hasselt tot stand. Op 10 november 1861 werd de lijn Maastricht-Luik feestelijk ingewijd. Het accent bij de spoorwegen lag in Limburg op de verbindingen met België en Duitsland. Pas in 1865 kwam de eerste spoorweg naar een andere Nederlandse plaats tot stand, namelijk Venlo. Een jaar later kwam de verbinding Venlo-Helmond-Eindhoven gereed.⁵ De verbetering van de infrastructuur droeg bij tot de eenwording van Nederland; een geleidelijk proces van vermindering van regionale verschillen en toenemende binnenlandse communicatie. Hiervoor was ook de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 van belang.

Sinds de grondwetsherziening van 1848 was er in Limburg langzaam en met vallen en opstaan een groeiend Nederlands-nationaal besef ontstaan. Door de reorganisatie van het bestuur en de belastingwetgeving tijdens het liberale bewind waren de Limburgers geneigd het Nederlandse bestuur steeds meer te accepteren. De opheffing van de Duitse Bond in 1866 en zijn vervanging door de Noord-Duitse opvolger bood Limburg de gelegenheid zich geheel los te maken van Duitsland.⁶ Toch verliep de integratie in Nederland niet vlekkeloos. In het Noorden van Nederland had men een stereotype beeld van Limburg. Zo kunnen we in de reisverhalen van Craandijk lezen, dat de doorsnee Limburger in het laatste kwart van de negentiende eeuw nog niet van een Nederlands-nationaal gevoel doordrongen was. Hij sprak noch verstond de Nederlandse taal, maar bezigde een lokaal dialect en hoorde de notabelen van zijn dorp of stad Frans spreken. De gesteldheid van het landschap en het leefklimaat van de Limburgse dorpen en steden was on-Nederlands van karakter.⁷

De sociale emancipatie begon in Limburg met de oprichting van arbeidersorganisaties. De Limburgse politici zagen in, dat zij meer voor de arbeiders konden doen, als zij zich aansloten bij de landelijke partijen. De socialistische beweging ontstond pas laat in Maastricht.⁸ De Gulpense typograaf Willem Vliegen vestigde zich in 1884 in deze stad. Hij was sinds enkele maanden enthousiast lid van de Sociaal Democratische Bond (SDB). Ook in Maastricht werd een afdeling opgericht. Gerard Hubert Pieters werd in het bestuur gekozen. Hij was naast Vliegen de actiefste propagandist van het socialisme in de stad.

Rond 1894 ging de SDB in Maastricht over in de Sociaal Democratische Arbeiders Partij

3 J.C.G.N. Jansen, 'Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989', in: *Eenheid en scheiding* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 23.

4 Alberts, *Geschiedenis Limburgen II*, 236-237.

5 M.K.J. Smeets, 'Van der Does de Willebois (1816-1892), commissaris des konings, 1856-1874', in: *De Gouverneurs* (Maastricht 1989) 165. Hierna aangehaald als: Smeets, 'Van der Does de Willebois'.

6 Ubachs, *Handboek Limburg*, 373

7 Rico op den Camp, ' "Wandelend in den vreemde". Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Craandijk', *De Maasgouw* 113 (1994) 173.

8 We volgen voor de schets over de socialistische beweging de auteur J. Perry in: *Roomsche kinine tegen roode koorts: Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983). Hierna aangehaald als: Perry, *Roomsche kinine*.

(SDAP). Om de arbeiders niet te zeer over te laten lopen naar het socialisme werd op 1 mei 1892 de Rooms-Katholieke Volksbond opgericht, bedoeld als een organisatie voor arbeiders en kleine burgers, maar geen vakvereniging. Jonkheer Charles Ruijs de Beerenbrouck, zoon van de Commissaris van de Koningin, heeft een grote rol gespeeld in deze katholieke volksbeweging.

Rond de eeuwwisseling was van de Maastrichtse onafhankelijke arbeidersvereniging weinig meer over. Pieters en Vliegen waren uit Maastricht vertrokken. Toch kwam het al vlug tot een wederopleving van de SDAP-afdeling en tot oprichting van een arbeiderscoöperatie. Alle vakverenigingen, de SDAP-afdeling en de coöperatie werden in 1907 verenigd in de Maastrichtse Bestuurdersbond (MBB), die onder leiding van Vliegen een eigen blad uitgaf: *De Volkstribuun*. De R.-K. Volksbond stelde voor zijn leden het blad *De Volksbode* verplicht, waarin de boodschap weerklonk: herkerstening, klassenverzoening en herstel van het gezin. In 1911 werd de R.-K. Volksbond omgezet in een Werkliedenbond, met de taak de arbeiders binnen de katholieke zuil te houden. In 1917 werd een mijlpaal bereikt door de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen. Het aantal leden van de SDAP groeide. Bij de verkiezingen in 1918 verwierf deze partij in de provincie Limburg 7.078 stemmen, waarvan Maastricht er 2.742 leverde! De integratie van Limburg in het Nederlands staatsverband verliep daardoor steeds beter. Vooral Gustave Ruijs de Beerenbrouck had veel invloed in de landspolitiek, zodat hij zelfs een der voogden werd van Wilhelmina na het overlijden van Willem III. Als Commissaris van de Koningin kon hij veel voor Limburg betekenen.⁹ Hij nam in mei 1918 ontslag als gouverneur vanwege gezondheidsredenen. Zijn zoon Charles nam de taak van hem over, zij het voor een korte periode, want na de verkiezingen van 3 juli 1918 kreeg hij van koningin Wilhelmina de opdracht een nieuwe regering te vormen en werd hij minister-president.

In de periode van 1914-1918 werd de aandacht natuurlijk gericht op de gebeurtenissen van de Eerste Wereldoorlog. Nederland bleef neutraal en kreeg daardoor veel te maken met vluchtelingen. Ook Limburg ondervond de gevolgen van de oorlog. De grenzen werden gesloten; de culturele en handelsbetrekkingen tussen Nederlands en Belgisch Limburg werden minder.

Na de oorlog verkoelde de goede verhouding met België ernstig door de zogenaamde annexatiekwestie. Sommige Belgische politieke kringen verlangden de overdracht van een deel van Nederlands Limburg aan België. De rooms-katholieke leiders, Poels, Nolens en Charles Ruijs de Beerenbrouck brachten echter de sociale organisaties in het geweer, waardoor de sympathie voor een eventuele aansluiting bij België werd weggenomen. Aan de annexatiekwestie zullen we in de slotbeschouwing van dit hoofdstuk meer aandacht wijden.

DE TAALVERHOUDINGEN IN MAASTRICHT

Na 1850 zien we het gebruik van het Frans langzaam afnemen. In welke domeinen was dit het geval en waarom verloor het Frans terrein? Verschillende bronnen kunnen ons helpen een beeld te krijgen van het gebruik van de talen in de formele en informele domeinen van de Limburgse hoofdstad. Voor de formele domeinen kunnen we terecht bij:

⁹ De gegevens over hem en zijn zoon ontleen we aan: G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbroeck (1842-1929), commissaris der koningin, 1893-1918 en Charles Ruijs de Beerenbroeck (1873-1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: *De Gouverneurs* (Maastricht 1989). Hierna aangehaald als: Beekelaar, 'Ruijs de Beerenbrouck'. Zie ook bijlage I: Biografieën.

- **Onderwijsarchieven:** we gaan na welke rol het Frans speelde in de verschillende takken van onderwijs.
- **Archieven van commerciële instellingen:** we maken vooral gebruik van de documenten van de aardewerkfabrieken.
- **De communicatiemiddelen:** we maken een onderscheid in almanakken, boek- en drukwerken en kranten.
 - **De almanakken:** onze aandacht gaat vooral uit naar het gebruik van Nederlands en dialect. Omdat er steeds meer kluchtalmanakken verschenen, zouden we deze ook onder kunnen brengen bij het informele gebruik van de taal. Vanwege de algehele opzet van de hoofdstukken en omdat er ook meer formele jaarboekjes in omloop waren, zullen we de eerder gevolgde indeling handhaven.
 - **De uitgaven van drukwerken:** boeken, catalogi van boeken, pamfletten etc.: de verhouding tussen de Frans- en Nederlandstalige uitgaven is hier van belang.
 - **De kranten:** we zullen veel aandacht besteden aan de advertenties, omdat ze het taalgebruik van de Maastrichtse inwoners het beste illustreren. De krant diende immers als informatiebron en reclamemedium.

Het meer informele gebruik van de talen trachten we te vinden in:

- **Familie-archieven:** hierbij gaat onze interesse vooral uit naar de welgestelde families. Blevেন zij nog lang volharden in het gebruik van het Frans?
- **De archieven van de sociëteit Momus:** gebruikten de leden het Frans nog regelmatig of gingen ze steeds meer over tot het gebruik van het dialect, dat zij zo propageerden?

Het domein van het onderwijs

Het onderwijs onderging in deze periode een grote ontwikkeling door de nieuwe onderwijswetten. De overheid ging een steeds grotere rol spelen op dit gebied. Aanvankelijk kregen alleen de openbare scholen rijkssubsidie, maar door de strijd van de confessionelen veranderde dit in de loop van de tijd. Bij de grondwetsherziening van 1917 kwam er financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. We zullen eerst de ontwikkelingen schetsen van het lager onderwijs in het algemeen en daarna dat van Maastricht in het bijzonder.

Het lager onderwijs¹⁰

De grondwet van 1848 had de doelstelling van het onderwijs - opvoeding tot christelijke en maatschappelijke deugden - niet gewijzigd. In het gehele land waren de openbare scholen toegankelijk voor iedereen. Daarnaast was men vrij bijzondere scholen op te richten, maar de overheid wilde hiervoor niet de financiële basis leggen. Het gevolg was een lange politieke strijd om financiële gelijkstelling.

Het ministerie-Van der Brugghen nam maatregelen om het lager onderwijs te verbeteren. In 1857 kwam een nieuwe onderwijswet tot stand die naast lezen, schrijven, rekenen en Nederlandse taal ook geschiedenis, aardrijkskunde, kennis der natuur, vormleer (meetkunde) en zingen verplicht stelde. Facultatieve vakken waren: moderne talen, wiskunde, landbouwkunde, gymnastiek, tekenen en handwerken voor meisjes. Scholen die laatstgenoemde vakken aanboden, werden gerekend tot het meer uitgebreid lager onderwijs (mulo). Dit soort on-

¹⁰ Het algemeen gedeelte over het onderwijs is gebaseerd op: Boekholt, *Geschiedenis van de school* 149-178.

derwijs ging deels de bestaande Franse scholen overlappen.¹¹ De schoolwet van 1878, tot stand gebracht onder het ministerie-Kappeyne van de Coppello, schreef weer enkele verbeteringen voor. De schoolwet van 1889 betekende de eerste stap op weg naar gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. De leerplicht werd ingevoerd bij de schoolwet van 1900. De ouders werden nu verplicht hun kinderen van zeven tot dertien jaar lager onderwijs te laten volgen. Gelijke behartiging van het onderwijs werd in de grondwet van 1917 vastgelegd. De nieuwe lagere onderwijswet werd in 1920 aangenomen en trad op 1 januari 1921 in werking.

In Maastricht waren in 1863 geen gewone openbare lagere scholen, wel drie scholen voor mulo.¹² Er werd geen bijzonder gesubsidieerd onderwijs gegeven, maar er waren wel veel niet gesubsidieerde scholen: voor het gewone onderwijs zes en voor het mulo twaalf. In dit jaar waren er twee nieuwe scholen geopend en het aantal scholen voor gewoon lager onderwijs was met één verminderd tengevolge van de 'uitbreiding in eenen school van het onderwijs tot dat der Fransche taal'. Het aantal leerlingen was in januari 1863 opgelopen tot 3098. De totale bevolking bedroeg toen 45.812 personen.

Op de gewone lagere scholen werd geen Frans gegeven, maar dit vak stond wel op het lesrooster van alle mulo-scholen. Bij zeven van de vijftien werd ook Duits en Engels vermeld.

Het onderwijs van het Frans werd in Maastricht belangrijk gevonden, blijkens een brief van de Gedeputeerde Staten aan Burgemeester en Wethouders van Maastricht van 1 mei 1867 waarin werd gesproken over het salaris van de leerkrachten.¹³ Hierbij werd vermeld, dat J. Slang de verplichting kreeg de Franse taal te gaan onderwijzen op de stadsarmenschool. Daarvoor kreeg hij zevenhonderd gulden. Op de meeste volksscholen elders in Nederland werd geen Frans gegeven. Maastricht vormde hierop dus een uitzondering.

In 1889 nam de gemeente het volgende besluit:

'Artikel 1: Het getal der gemeentelijke openbare scholen voor lager onderwijs wordt bepaald op twee, eene voor on- en mindervermogenenden en eene uitsluitend voor betalenden.

Artikel 2: Buiten de vakken van het gewone lager onderwijs vermeld in art. 1 der wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad nr. 127) wordt aan die scholen onderwijs gegeven in de beginselen der Fransche taal, het handteekenen, de gymnastiek en de fraaie handwerken voor meisjes en bovendien aan de school uitsluitend voor betalenden in de beginselen der Hoogduitsche taal en de wiskunde.'

Uit het overzicht der jaarwedden van het onderwijzend personeel van 1 januari 1902 bleek dat het bezit van een akte in de Franse taal extra geld opleverde, namelijk vijftig gulden. Van de 32 leerkrachten hadden er 20 een akte Frans, 5 een akte Duits en 2 een akte Engels. Hieraan zien we ook duidelijk, dat het Frans bij de moderne talen nog steeds de meeste waardering had.

In de verslagen van de districtsschoolopziener hebben we nog enkele interessante gegevens gevonden.¹⁴ In zijn verslag van 17 augustus 1878 zei hij, dat het algemeen onderwijs in het Zuiden op een laag pitje stond, vooral op het platteland. Maastricht vormde een gunstige uitzondering. De meeste scholen in deze stad waren gesticht door geestelijke orden. Er werd zeer goed onderwijs gegeven. Veel van deze scholen waren kostscholen voor meisjes. In het hele district waren er 91 openbare scholen, waarvan 43 gewone en 48 mulo-scholen. Hier werd ook les gegeven in moderne talen: op 22 scholen werd alleen Frans onderwezen, op 20

¹¹ Zie voor de uitleg over deze scholen de paragraaf over het domein van het onderwijs in hoofdstuk 2.

¹² RAL, archief Provinciaal Bestuur, inventarisnummer 9082: verslagen en tabellen betreffende het lager onderwijs, 1863.

¹³ RAL, archief Provinciaal Bestuur, inventarisnummer 8954: stukken betreffende het onderwijs in de gemeenten, 1862-1913.

¹⁴ RAL, archief Provinciaal Bestuur, inventarisnummer 9091: jaarverslagen van de districtsschoolopziener, 1880-1885, 1901, 1903, 1905, 1906.

naast Frans ook Duits en op 6 scholen kregen de leerlingen alleen les in Duits. Dit laatste was het geval aan de Duitse grens. Daar werd ook het beste Duits gesproken. In Maastricht was Frans het belangrijkste en daar sprak men dat ook het beste.

Bij de examens voor leerkrachten in de moderne talen was het aantal kandidaten voor Frans het hoogste; in 1880 bijvoorbeeld: 53 mannen en 87 vrouwen. Voor Duits was dat aantal 18 en 44 en voor Engels 15 en 48.

In 1885 gaf de schoolopziener een verslag van het onderwijs in de schoolvakken. Het vak Nederlands vond hij voldoende tot goed, het vak Frans was ook goed, zij het dat de uitspraak bij sommige leerlingen te wensen overliet.

In 1905 merkte de schoolopziener op, dat het juiste gebruik der moedertaal in de laatste twintig jaar vooruit was gegaan, maar dat daardoor wel de zuivere dialectische spreektaal te-loor ging.

Uit al deze voorbeelden blijkt, dat het Frans nog belangrijk werd gevonden in het lager onderwijs in Maastricht. We zullen hierna nagaan of deze tendens ook op de middelbare school merkbaar was.

Het middelbaar onderwijs¹⁵

De term middelbaar onderwijs komen we al tegen in de grondwet van 1815, maar er wordt pas invulling aan gegeven in de wet van het ministerie-Thorbecke op het middelbaar onderwijs van 2 mei 1863. De gymnasia behoorden volgens het Koninklijk Besluit van 1815 tot het hoger onderwijs, terwijl de Franse scholen en alle andere vormen van onderwijs voor kinderen boven de twaalf jaar volgens de schoolwet van 1806 onder het lager onderwijs vielen. Volgens de nieuwe wet werden de volgende scholen voortaan tot het middelbaar onderwijs gerekend: burgerscholen, hogere burgerscholen, middelbare scholen voor meisjes en de polytechnische school te Delft (deze laatste was wel een ingenieursopleiding, maar de studenten werden er volgens Thorbecke niet voor de geleerde stand opgeleid). De tweejarige burgerschool was bestemd voor de toekomstige ambachtsman en landbouwer. Moderne talen kwamen niet voor op het lesrooster. Daarvoor moest men naar een hogere burgerschool, waarvan het Rijk er in eerste instantie vijftien stichtte, vijf met een vijfjarige opleiding en tien met een driejarige cursus. Deze scholen waren bestemd voor kinderen die later werkzaam zouden zijn in handel, nijverheid en staatsdienst. De opleiding was oorspronkelijk alleen bestemd voor jongens, maar vanaf 1870 namen steeds meer meisjes deel aan deze vorm van onderwijs.

De middelbare scholen voor meisjes (mms) waren bestemd voor kinderen 'uit de meer ge- goede en burgerklasse'. Er werd vooral nadruk gelegd op de talen en handwerken. Exacte vakken kwamen wel op het rooster voor, maar verhoudingsgewijs met weinig lesuren.

De eerste hbs-en werden in september 1864 geopend. Rijksscholen kwamen er eerst in Groningen en Roermond. Gemeentelijke hbs-en werden gesticht in Zutphen, Leiden, Delft, Haarlem, Sneek, Deventer en Maastricht. Dit waren allemaal vijfjarige opleidingen. Deze scholen vervingen de Franse scholen en de tweede afdelingen van de gymnasia (de vroegere Latijnse scholen).

Er bestond van het begin af aan onduidelijkheid over het lesprogramma. De wet had namelijk wel de vakken genoemd, maar geen leerplan voorgeschreven en zelfs bepaald, dat de niet-rijkscholen een van de wet afwijkend vakkenpakket mochten vaststellen.

¹⁵ Het algemeen gedeelte baseren we weer op: Boekholt, *Geschiedenis van de school 179-195*.

In Maastricht werd in 1864 de gemeentelijke hbs gesticht. Op 23 februari van dat jaar besloot de gemeenteraad met algemene stemmen het Athenaeum op te heffen en te vervangen door een Latijnse school met een minstens vijfjarige opleiding en een hogere burgerschool met een vijfjarige opleiding. De oprichting van de hbs verliep tamelijk soepel, want het reglement was nagenoeg gelijk aan dat van het gymnasium. De leerstof was in grote lijnen identiek aan die van de industrijschool. De toelatingseisen voor de hbs zouden minder zwaar zijn dan die voor het gymnasium. Zo werd kennis van het Frans niet gevraagd. Hierop komen we later nog terug.

In september 1864 ving de eerste cursus aan. De leerlingen van de industrijschool, die normaal waren overgegaan, kregen zonder meer toegang tot de hogere klas in de hbs. Er waren in totaal 93 leerlingen.

Het eindexamen was een staatsexamen, afgenomen door een commissie, die door de Commissaris des Konings jaarlijks voor iedere provincie werd samengesteld uit leraren der hoogste klassen van de hogere burgerscholen uit het gewest, onder voorzitterschap van iemand buiten het docentencorps.

Naast de hbs zou voor de lagere standen een tweejarige burgerschool worden gesticht. Een dagschool achtte de gemeenteraad van Maastricht niet haalbaar, omdat de meeste leerlingen overdag arbeid verrichtten in werkplaatsen en fabrieken. Het Rijk gaf ontheffing voor deze dagschool en toestemming een burgeravondschool te stichten. Wat de leerstof betreft werd in de gemeenteraad opgemerkt, dat de leerlingen aan aardrijkskunde en geschiedenis niet veel zouden hebben, maar wel aan Frans, omdat diegenen die een vak gingen leren in België, dit zeker nodig hadden. Bij de start van de avondschool op 17 september 1867 werd echter het vak Frans niet genoemd in het programma. Pas in 1882 werd dit als facultatief vak opgenomen.

In het schooljaar 1886/87 had de avondschool meer dan honderd leerlingen, maar de meesten hadden slechts belangstelling voor het vak tekenen. Doordat in 1898 een avondvakschool voor tekenonderwijs werd gesticht, liep het aantal leerlingen op de burgeravondschool sterk achteruit. In 1901 bleven voor deze school nog maar enkele vakken bestaan: wiskunde, natuurkunde, scheikunde, mechanica, Nederlands, Frans en rekenen. Toen enkele jaren later de burgeravondschool verplicht werd gesteld voor de deelname aan de tekenschool steeg het aantal leerlingen weer. Toen echter in 1911 een ambachtschool in het leven werd geroepen, bleven er nog maar 65 leerlingen over. Met ingang van 1 januari 1922 werd de school opgeheven.

De archivalische bronnen over het middelbaar onderwijs in deze tijd zijn maar beperkt. De meeste gegevens konden we halen uit de verslagen van de commissie van toezicht voor de minister van Binnenlandse Zaken en uit de documenten van de eindexamencommissies. De verslagen van de commissie van toezicht bevatten voornamelijk leerlingenlijsten. Hieruit kwamen we te weten, dat er in 1871 bijvoorbeeld 119 leerlingen waren op de hbs, die alle vakken volgden. Sommige leerlingen kwamen maar voor enkele vakken: 8 van hen volgden Nederlands, 8 Frans, 9 Duits en 8 Engels.¹⁶

Voor ons was het lesprogramma interessanter. Voor het schooljaar 1890/91¹⁷ vonden we de volgende indeling per week voor de moderne talen:

¹⁶ GAM, archief HBS, inventarisnummer 59: verslagen van de toestand van de Hogere Burgerschool ten behoeve van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1871.

¹⁷ GAM, archief Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs en het college van Curatoren van het Gymnasium, inventarisnummer 70: lesprogramma, schooljaar 1890/1891.

AANTAL LESUREN FRANS, NEDERLANDS, DUI TS EN ENGELS PER KLAS PER WEEK
IN HET SCHOOLJAAR 1890/91 (1STE KLAS IS DE LAAGSTE KLAS)

Vak	1 ^e klas	2 ^e klas	3 ^e klas	4 ^e klas	5 ^e klas	Totaal
Frans	4 uur	4 uur	4 uur	2 uur	3 uur	17 uur
Nederlands	4 uur	3 uur	3 uur	3 uur	2 uur	15 uur
Duits	3 uur	4 uur	3 uur	2 uur	2 uur	14 uur
Engels	–	4 uur	3 uur	3 uur	2 uur	12 uur

Bron: GAM, archief Commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs en het college van curatoren van het gymnasium.

De eisen voor het toelatingsexamen werden ook genoemd. Hierbij viel het ons op, dat er ook kennis van het Frans werd gevraagd, hoewel het beginprogramma daarover niets vermeldde. De eisen waren: kennis van rekenkunde, Nederlandse taal, Franse taal, geschiedenis en aardrijkskunde. Voor Frans moest men kennen: vormveranderingen der zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, voornaamwoorden, regelmatige en de meest voorkomende onregelmatige werkwoorden. De praktische kennis van deze taal moest uit enig schriftelijk werk blijken. De eerste keer, dat het Frans bij de toelatingseisen genoemd werd, was in het schooljaar 1880/81.¹⁸

Het aantal uren Frans, dat in totaal per week op de vijfjarige hbs gegeven werd, veranderde in de loop van de jaren nauwelijks. Pas in het jaar 1917/18 daalde het aantal lessen van zeventien naar vijftien.¹⁹ Het aantal uren voor de talen Duits en Engels schommelde nogal, maar bleef altijd onder dat voor Frans. Ook het vak Nederlands moest het met minder lessen stellen. Het laagste aantal uren voor dit vak werd gegeven in het schooljaar 1909/10²⁰, namelijk veertien en het hoogste aantal in 1870/71²¹, namelijk zeventien, gelijk aan dat voor het vak Frans. Hierbij moeten we wel bedenken, dat Nederlands de voertaal was en daarom waarschijnlijk minder lessen toebedeeld kreeg.

Op de Roermondse hbs lag het aantal uren in de talen iets lager: in het schooljaar 1866/67 werden er vijftien lessen Frans gegeven, verspreid over de klassen en dertien lessen Nederlands. In de schooljaren 1867/68 en 1871/72 was deze verhouding nog ongeveer dezelfde, maar nu was het eerste cursusjaar gesplitst in een a- en b-afdeling. De ene groep had meer lessen in de talen dan de andere. Waarschijnlijk kwam een gedeelte van de leerlingen van een gewone lagere school, terwijl de anderen wat meer onderricht in de talen hadden gehad op de mulo.²² We hebben geen gegevens kunnen ontdekken over toelatingsexamens in Roermond.

Op de driejarige hbs in Venlo werd in de eerste twee jaren evenveel Frans gegeven als Nederlands, namelijk vier lessen in beide klassen. De derde klas kreeg drie lessen Frans en 2 Nederlands.²³

We kunnen uit deze gegevens de conclusie trekken, dat in Maastricht meer tijd uitgetrok-

¹⁸ GAM, archief Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs en het college van Curatoren van het Gymnasium, inventarisnummer 60: lesprogramma, schooljaar 1880/1881.

¹⁹ GAM, archief Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs en het college van Curatoren van het Gymnasium, inventarisnummer 95: lesprogramma, schooljaar 1917/1918.

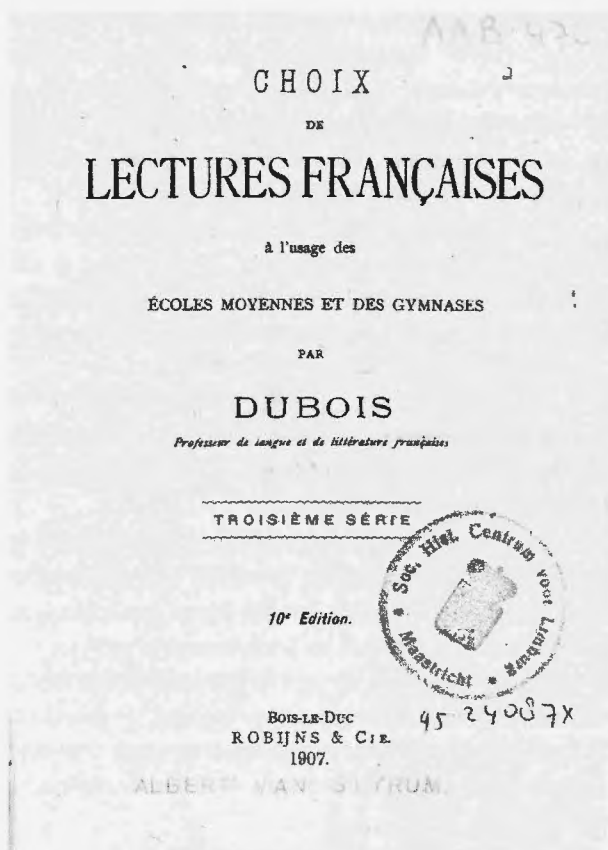
²⁰ GAM, archief Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs en het college van Curatoren van het Gymnasium, inventarisnummer 87: lesprogramma, schooljaar 1909/1910.

²¹ GAM, archief Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs en het college van Curatoren van het Gymnasium, inventarisnummer 53: lesprogramma, schooljaar 1870/1871.

²² RAL, archief Provinciaal Bestuur, inventarisnummer 9116: verslagen over de toestand van het Middelbaar Onderwijs, 1862-1882, 1890, 1904, 1906.

²³ Idem

Leerboek Franse taal sinds de jaren 1880 in gebruik genomen op middelbare scholen en gymnasia. Coll. SHCL.

ken werd voor het vak Frans. Hier was ook geen dubbel eerste jaar. Dit kwam waarschijnlijk, omdat de leerlingen al bij binnenkomst enige kennis van het Frans moesten hebben.

In de verslagen van de commissie voor de staatsexamens vonden we de volgende gegevens:

In 1866 deden er in de provincie Limburg vijf jongelieden hbs-examen, van wie er vier uit Maastricht kwamen.²⁴ Drie van hen behaalden het diploma, allen uit Maastricht. In hun verslag werd door de commissie het volgende opgemerkt:

- Nederlandse taal: over het algemeen niet bevredigend. De stijl van het schriftelijk werk was gebrekkig en er waren veel taalfouten gemaakt. De commissie dacht 'dat een en ander wellicht te wijten was aan de eigenaardige bezwaren, in deze provincie aan het onderwijs in de Nederlandsche taal verbonden'.
- Duitse taal: de leerlingen waren over het algemeen niet ervaren in de toepassing van de grammatica; het spreken en de letterkunde lieten ook te wensen over.
- Engelse taal: de vertaling Nederlands-Engels was bij drie kandidaten voldoende en de letterkunde redelijk.
- Franse taal: het werk van enkele kandidaten kon goed genoemd worden. 'Zij bewezen genoegzaam bekend te zijn met de grammatica en het eigenaardige van de Fransen taal, terwijl de woordkennis over het algemeen weinig te wensen overliet.' Ook de kennis van letterkunde was goed te noemen.

²⁴ RAL, archief Provinciaal Bestuur, inventarisnummer g120: stukken betreffende de eindexamens HBS, 1866-1871.

Wat de avondburgerschool betreft kregen we in de archieven een bevestiging van ons literatuuronderzoek.²⁵ Op 9 november 1866 verleende de minister van Binnenlandse Zaken aan de gemeente Maastricht een vijfjarige ontheffing voor de dagburgerscholen. In dit jaar werd bij de vakken geen Frans genoemd. Op 14 januari 1898 kwam er weer een ontheffing, nu tot 1902. De vakken waren in grote lijnen dezelfde gebleven, maar nieuw waren 'de beginselen van technologie en van de Fransche taal'.

In Roermond werd eerst een totale ontheffing verkregen van de burgerscholen, omdat er al voldoende onderwijs aanwezig was. In 1905 kwam er wel een burgeravondschool, maar hierbij werd het vak Frans niet genoemd. Het is duidelijk, dat juist de ligging van Maastricht, vlak bij de Belgische grens, een van de factoren was, die onderwijs in Frans noodzakelijk maakten.

Het hoger onderwijs²⁶

Omdat we in de paragraaf over het middelbaar onderwijs aangegeven hebben, dat de gymnasia volgens de wet van 1863 tot het hoger onderwijs bleven behoren, zullen we dit soort scholen onder deze noemer bespreken.

In 1860 bestonden er nog ongeveer dertig Latijnse scholen in ons land, de meeste ervan hadden zich omgevormd tot gymnasia. Het gymnasium was nog de enige voorbereidings-school voor de universiteit. In 1876 kwam onder het ministerie-Van Lynden van Sandenburg-Heemskerk de eerste wet op het hoger onderwijs tot stand. Deze bevestigde dat het gymnasium dé vooropleiding was tot de universiteit. Lesroosters en lesprogramma's voor de gymnasia werden nauwkeurig voorgeschreven; het eindexamen werd door de leraren afgenomen in tegenwoordigheid van rijksgecommiteerden. De verplichte vakken waren: klassieke talen, Nederlands, de drie moderne talen, wiskunde, natuurkunde, scheikunde en natuurlijke historie.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd pas officieel erkend, dat een klassieke opleiding niet meer voor iedereen noodzakelijk was om een geleerd en beschaafd mens te worden. Het praktische nut van de klassieken werd minder duidelijk, zeker toen in 1876 het Latijn als officiële universitaire taal werd afgeschaft.

In Maastricht ging het gymnasium officieel gelijk van start met de hbs, in 1864. Wouters zegt, dat door het verlies van de bloeiende industrijschool het gymnasium eigenlijk terug gebracht was 'tot het niveau van een overigens hoogst respectabele Latijnse school'.²⁷

Ondanks de goede naam van de school was het aantal leerlingen niet indrukwekkend. Na de opheffing van de laagste klas telde het gymnasium in 1865/66 49 leerlingen, in 1874/75 waren het er maar 39 en in 1876/1877 steeg dit getal weer tot 43.

In 1881 telde het gymnasium weer zes jaren. In Maastricht werden er in totaal per week 186 lesuren gegeven, terwijl het wettelijk minimum op 178 uren stond. Het niveau van het onderwijs was dus hoog. Een verdeling van het aantal lesuren hebben we voor het gymnasium niet kunnen vinden. Er was trouwens in het algemeen weinig materiaal over deze school aanwezig in de archieven. Voor ons onderzoek is dit schooltype niet echt interessant, omdat bij dit onderwijs de nadruk bleef liggen op de klassieke talen.

²⁵ RAL, archief Provinciaal Bestuur, inventarisnummer 9117: stukken betreffende de burgerdag- en avondscholen, 1864, 1866-1868, 1874, 1879-1880, 1882-1885, 1888, 1893-1899, 1901, 1903-1907, 1909-1913.

²⁶ Het algemeen gedeelte is gebaseerd op: Boekholt, *Geschiedenis van de school 195-199*.

²⁷ Wouters, 'Stedelijk Gymnasium en HBS', 94.

Als we de toestand van het onderwijs in Maastricht nagaan in deze periode, kunnen we concluderen, dat van de drie moderne talen het vak Frans het belangrijkste werd gevonden. De voertaal was echter overal het Nederlands. Op de scholen voor arme kinderen werd in Maastricht Frans gegeven. Dit gebeurde op de meeste plaatsen elders in het land niet. Waarschijnlijk werd dit gedaan uit economisch oogpunt. Veel leerlingen zouden wellicht werk vinden over de grens of in de Maastrichtse bedrijven in aanraking komen met Franstaligen.

Wat de middelbare scholen betreft kwam hetzelfde beeld naar voren. Bij het toelatingsexamen van de hbs was vanaf 1880 een basiskennis van Frans vereist. Het aantal uren voor Frans was groter dan dat voor de overige moderne talen en Nederlands. Dit is niet zo verwonderlijk, als we bedenken, dat de afgestudeerden veelal in de handel en nijverheid terecht kwamen, waar kennis van het Frans, nog steeds de internationale handelstaal bij uitstek, onmisbaar was. Op de burgeravondschool werd Frans ook in het lesprogramma opgenomen, omdat dat van belang geacht werd voor jongens die een vak zouden gaan leren in België.

Op het gymnasium kregen de leerlingen natuurlijk ook een grondige kennis van het Frans mee, maar voor de meeste gymnasiasten waren de klassieke talen belangrijker, zolang de voertaal nog Latijn was op de universiteit (tot 1876).

Naast de bijzondere positie van het vak Frans in Maastricht kunnen we ook wijzen op de bijzondere positie van het vak Nederlands. Uit de aantekeningen van de commissie voor de eindexamens van de hbs uit 1866 komt naar voren, dat dit vak waarschijnlijk een stiefmoederlijke behandeling kreeg, want de resultaten waren niet erg bevredigend. Een van de oorzaken was het gebruik van het dialect door veel leerlingen. De leerboeken voor het vak Nederlands waren natuurlijk bestemd voor studenten die het Nederlands als moedertaal hadden, wat in Maastricht niet altijd het geval was. In alle lagen van de bevolking werd Maastrichts gesproken. In 1905 was daar verandering in gekomen, want intussen had men, volgens de schoolopziener, op de lagere school een betere kennis van het Nederlands opgedaan. Wel betreurde hij het, dat juist hierdoor de zuivere dialectische spreektaal teloor ging.

Het domein van de commerciële instellingen

Er valt in deze periode, taalkundig gezien, niet veel nieuws te melden. In de archieven van de fabrieken zijn vooral technische en economische zaken te vinden. Wel kunnen we iets te weten komen over het officiële gebruik van de taal in de reglementen en de statuten. Van deze laatste vonden we een voorbeeld uit 1863.²⁸ Ze waren voor de 'Maatschappij tot de vervaardiging van fijn aardewerk en ceramieke voortbrengselen van alle soorten', in het Frans: 'Société pour la fabrication des faïences fines et produits céramiques de toute espèce.' De statuten waren in beide talen gedrukt door Leiter-Nypels en door notaris Haenen opgemaakt. Leden van de raad van toezicht waren de heren Winand Nicolaas Clermont, industrieel en Belgisch consul wonende te Maastricht, en de heer Gustaphe Dumont, civiel ingenieur wonende te Luik. Deze aardewerkfabriek was de tweede in grootte na die van Regout. De oprichters (in 1851) waren W. Clermont en J. Chainaye. In het begin werkten er 10 mensen, maar een jaar later waren er dat al 107. Net zoals bij de papierfabriek Lhoëst-Weustenraad et Cie (de latere Koninklijke Nederlandse Papierfabriek), werd de onderneming voornamelijk met Belgisch geld

²⁸ S.H.C., archief Sphinx (inventaris A. van Giessel), inventarisnummer 7: particuliere geschriften en copieën van verzonden stukken, 1874-1885.

gefinancierd. G. Lhoëst was een Luikenaar van origine. De statuten van deze fabriek waren dan ook tweetalig. In 1866 telde de Céramique 229 arbeiders en de papierfabriek 772. In de fabrieken van Regout werkten echter in die tijd ongeveer 2000 mensen.²⁹

Op initiatief van Petrus Regout werd in 1861 de Vereniging van en voor Nederlandsche Industriëlen opgericht, waarvan hij tot eind 1865 president was. Deze vereniging stelde zich de bevordering der belangen van de Nederlandse nijverheid ten doel en bepleitte een afzonderlijk ministerieel departement voor Openbare Werken, Koophandel en Nijverheid.³⁰ Regout verwachtte blijkbaar veel van de samenwerking met het Noorden van Nederland. Bovendien hadden de Nederlandse werknemers van de firma Regout zich intussen de kennis van de productie van aardewerk en kristal eigen gemaakt, waardoor er minder buitenlandse experts nodig waren. In 1872 werd het reglement van het 'Fonds tot ondersteuning van de weduwen en wezen van Heeren Employés van de fabrieken des Heeren Petrus Regout' in het Nederlands opgesteld. We hebben in het vorige hoofdstuk gezien, dat een reglement voor de arbeiders in 1851 nog Franstalig was.

Het taalgebruik in het commerciële domein werd zeker ook beïnvloed door demografische factoren. We hebben al gezien, dat er in de eerste jaren werknemers uit België in de fabrieken in Maastricht werkten. Omgekeerd gingen ook Maastrichtse arbeiders naar Luik en omstreken.

Rutten zegt in zijn artikel over de migratie van Maastricht naar Luik en vice versa³¹, dat het aantrekken van vreemde arbeiders naar de Maastrichtse fabrieken beperkt bleef tot de vaklieden zoals glasblazers, -slijpers en -graveurs voor de glas- en kristalfabrieken, ovenstokers, pottenbakkers en porseleinschilders voor de aardewerkfabrieken, spijkersmeden voor de spijkerfabriek en gewermakers voor de geweerfabriek. De arbeiders woonden vooral in het Boschstraatkwartier. Dit blijkt uit de volkstelling van 1840. Deze Waalse kolonie telde ruim driehonderd mannen, vrouwen en kinderen. Verder woonden er in de stad verspreid nog ongeveer vijfhonderd burgers van Waalse afkomst waaronder ook mensen met vrije beroepen. Een kleine 4 procent van de Maastrichtse bevolking was dus van Waalse afkomst.

In de tweede helft van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw liep het percentage van de Maastrichtse bevolking dat in België was geboren sterk terug. Rutten heeft dit onderzocht aan de hand van huwelijksregisters uit die tijd.³² Rond 1830 kwam 8 procent van de bruidegoms uit het huidige Belgisch Limburg, 5 procent uit de provincie Luik en 4 procent uit de rest van België. Van de bruiden was dat aantal respectievelijk 5, 4 en 3 procent. In 1870 waren er veel minder Belgen onder de bruidegoms: respectievelijk 4, 2 en 3 procent. Ook het aantal bruiden uit deze streken was afgenomen tot respectievelijk 4, 2 en 1 procent. In 1910 liep het aantal nog meer terug. Onder de bruidegoms was dit nu respectievelijk 3, 2 en 1 procent. Onder de bruiden 2, 1 en 0 procent. Een andere indicatie voor de teruggang van het aantal inwoners te Maastricht dat in België geboren was, vormen, volgens Rutten, de volkstellingen. Tussen 1859 en 1889 liep het percentage met meer dan de helft terug. In 1859 was dat 6,4 procent, in 1869 6,2 procent, in 1879 4,6 procent en in 1889 nog maar 2,9 procent.

Hoeveel Maastrichtenaren er in de negentiende eeuw naar Luik en omgeving trokken is niet bekend. Volgens Rutten weten we uit een volkstelling van 1846 wel, dat er 1978 Nederlanders in Luik woonden; dat was 2 à 3 procent van de bevolking. Deze immigranten kwamen

²⁹ Maenen, *Regout*, 29-30.

³⁰ Ibidem, 92.

³¹ W.J.M.J. Rutten, 'De migratie van Maastricht naar Luik en vice versa (19e en begin 20e eeuw)', verschijnt in *PSHAL* 136/137 (2002).

³² Idem, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 99-105.

Société Royale Hollandaise pour la fabrication de Papiers.

SOCIÉTÉ ANONYME

CI-DEVANT LHOEST, LAMMENS & CIE

MÉDAILLE DE 1RE CLASSE
1855 PARIS - 1862 LONDRES

DIPLOME D'HONNEUR
AMSTERDAM 1883.

N° 88

Maastricht, le 30 septembre 1917.

Monsieur Pierre Kesteven, Inventeur. Doit

À LA SOCIÉTÉ ROYALE HOLLANDAISE

Pour vente des marchandises ci-après, expédiées d'après vos ordres et à vos risques et périls par
propre à Maastricht

Marques et Numéros des Cotes	Qualités	Nombre de Rames	Désignation	Date de la Cession	Poids	Prix	Somme
5 Sept	1500	10	feuille de		116	5	116
							05
							116

Paiement reçu
Maastricht le 24 Octobre 1917

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE PAPIERFABRIEK

Toute réclamation pour des avaries, doit être faite en moins de 15 jours après réception de la marchandise

Briefhoofd in het Frans van de Société Royale Hollandaise pour la fabrication de Papiers (Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek) te Maastricht, 30 september 1917. Coll. SHCL.

voornamelijk uit Nederlands Limburg. Zij zochten niet alleen werk in de fabrieken en mijnen, maar ook in de handel en dienstverlening. De Limburgse immigranten vormden rond 1850 ongeveer één procent van de totale bevolking aldaar. Ook in de jaren 1880 tot 1914 was de geografische mobiliteit vanuit Nederlands Limburg naar de provincie Luik erg hoog. Het keerpunt kwam door de Eerste Wereldoorlog. Veel Limburgers keerden naar Nederland terug. Na de oorlog werd de migratie bemoeilijkt door allerlei grensformaliteiten, maar een belangrij-

kere factor voor de afname van de migratie was de groei van de economie in Zuid-Limburg. Door de opkomst van de steenkolenmijnbouw steeg de vraag naar arbeidskrachten enorm. Limburgers hoefden niet meer uit te wijken naar het buitenland om een bestaan op te bouwen. Bovendien kwam er nu een groep 'Hollandse' technici naar Limburg. De notabelen uit deze streek gingen zich met hen identificeren en ook de middengroep probeerden zich aan hen aan te passen. Het Nederlands werd voor hen belangrijker dan het Frans of het dialect.

Samenvattend kunnen we zeggen dat vooral door demografische factoren het gebruik van het Frans afnam in het commerciële domein in Maastricht. Het Frans in de reglementen en statuten van de fabrieken werd langzamerhand vervangen door het Nederlands.

In het begin heeft het Frans een grote rol gespeeld, omdat men het voorbeeld volgde van Waalse fabrieken en de vaklui uit dit gebied recruteerde. Bovendien was het kapitaal veelal uit België afkomstig. Naarmate de autochtone inwoners meer vakkennis kregen en de eigenaren van de fabrieken zich meer betrokken wisten bij de handel en industrie in Noord-Nederland en daar ook afzetgebieden vonden, veranderde het taalgebruik. Franstalige gebruiksaanwijzingen werden bijvoorbeeld vervangen door Nederlandstalige. Verder moest men de taal spreken van het volk waar men handel mee dreef en dat werd dus steeds meer het Nederlands. De arbeiders uit Franstalige gebieden moesten zich nu aan het Nederlands aanpassen en niet meer andersom. Een deel van de officiële stukken bleef echter nog tot lang in de twintigste eeuw in het Frans of tweetalig, omdat een wezenlijk deel van de directie en/of aandeelhouders Franstalig was. In 1950 werd het gedenkboek van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek nog in twee talen uitgegeven!

Het domein van de schriftelijke communicatiemedia

In Maastricht werd in de tweede helft van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw veel gepubliceerd. Voor ons onderzoek is het van belang te weten hoe de verhoudingen waren tussen het Frans, het Nederlands en het dialect. Om meer inzicht te krijgen in het gebruik van het dialect, zijn we waarschijnlijk voornamelijk aangewezen op de almanakken, als we tenminste afgaan op de gegevens uit de vorige periode. Met betrekking tot de boek- en drukwerken is het voor ons belangrijk te weten of ook hier de vernederlandsing doorzette. Tenslotte zijn we bij de kranten benieuwd hoe lang de Franstalige pers het volhield.

De almanakken

In het vorige hoofdstuk zijn we al tot de conclusie gekomen, dat er in de almanakken geen Frans meer te vinden was. Het geschreven dialect werd echter steeds belangrijker na 1840. We zullen enkele almanakken bespreken, om na te gaan in hoeverre dit tot uitdrukking kwam in deze jaarboekjes. Om de sfeer van de almanak te laten uitkomen en de spelling van het dialect te tonen zullen we van elk soort jaarboekje één tekst in het Maastrichts weergeven.

De *Oprechte Maastrichter Almanak* werd uitgegeven door drukker Leiter-Nypels.³³ Naast de kalender met de heiligen van de dag, bevatte deze ook weer de *Hottentotschen Klucht Almanak*. Laatst-

33 Aanwezig in de SBM (uit de periode 1850-1918): 1853, 1855, 1858, 1859, 1870, 1873, 1877-1879, 1881, 1882, 1885, 1886, 1888-1901, 1903-1914.

genoemde is voor ons onderzoek het belangrijkste, omdat hierin veel dialect voorkomt. In de uitgave van 1855 stond in januari het Nieuwjaarsrijmpje in het dialect:

'Geluk en zege veur alle minse
Komme veer ug met neuï jaor te winse
De boer gooi schaor, de burgers gein noed
Lekker eerdappele en gooyekoup broed.'³⁴

In de uitgave van 1870 vonden we een soortgelijk rijmpje in het Nederlands en in 1885 weer in het Maastrichts. Deze wisseling in het taalgebruik kan gelegen hebben aan de redactie op dat moment of aan de aanlevering van gedichten en verhalen door bepaalde personen in een bepaald jaar.

In de bestudeerde uitgaven van 1855, 1870, 1885, 1901 en 1914 was redelijk veel dialect te vinden, vooral bij de voorspellingen over het weer. Verder ook in verschillende gedichten en verhalen. De aanwijzingen voor de tuin werden in het Nederlands gegeven en ook het politieke overzicht van het jaar werd meestal in deze taal vermeld.

De Sint-Servatius Almanak werd uitgegeven door J.H. Vos.³⁵ Naast de gebruikelijke rubrieken vonden we een politiek overzicht van het jaar ervoor. Dit laatste was in het dialect geschreven. Ook kwamen we verschillende anekdotes, raadseltjes en gedichten in het Maastrichts tegen.

De uitgave van 1878 bevatte onder meer de Vastenwet van bisschop J.A. Paredis en een verhaal over Sint-Servatius in het Nederlands. In het dialect vonden we het 'Politiek Euverzicht', een gedicht 'Den iezeze pot en den eerde pot' en de rubriek 'Reudselkes, spreuke en spreekweurd'. Hierin stond onder andere het volgende raadsel:

'Wat veur en onderscheid besteit er tüsse ene Maastreechter schutter en ze geweer? Antwoord: Et geweer weurd van achtere gelaoje en van veure aofgeschote, mer bei de schutter heet et umgekieerde plaats.'³⁶

In de andere onderzochte uitgaven van 1890, 1910 en 1919 kwamen we dezelfde indeling tegen. De almanak maakt een serieuze indruk door de inhoud van de artikelen, onder andere een beschrijving van de Sint-Servatiuskerk door dr. P. Doppler, hoofdcommies aan het Rijksarchief in Limburg (in de almanak van 1910). Hij schreef in het Nederlands. Ook werden de verplichtingen van de ingezetenen van Nederland opgesomd. Hiertoe behoorde onder andere, dat men zich aanmeldde voor de nationale militie en aangifte deed bij de burgerlijke stand. In de almanak uit 1919 stond een gedicht van pastoor Delruelle bestaande uit acht coupletten in het dialect: 'Kleppermansleed'.

De uitgever van de Ware Maastrichter Almanak was J. Wijnands-Gulikers.³⁷ Dit jaarboekje leek erg veel op de Opregte Maastrichter Almanak. Ook hier werden voorspellingen gedaan voor het weer: 'Prognosticatie of voorzeggingen over de XII maanden van het jaar door Don Antonio Magino.' De verdere indeling kwam ook overeen. Als steekproef onderzochten we de uitgaven van 1861, 1871 en 1877.

In 1861 bevatte de almanak nauwelijks dialect. Er was een Nederlands verhaal over 'De

³⁴ Geluk en zegen voor alle mensen, komen wij u met Nieuwjaar wensen. Voor de boer een goede oogst, de burgers geen nood, lekkere aardappelen en goedkoop brood.

³⁵ Aanwezig in het RAL: 1878-1881, 1884, 1886-1891 en in de SBM: 1878, 1880-1919.

³⁶ Wat is het verschil tussen een Maastrichtse schutter en zijn geweer? Antwoord: Het geweer wordt van achteren geladen en van voor afgeschoten, maar bij de schutter heeft het omgekeerde plaats.

³⁷ Aanwezig in de SBM: 1848, 1850, 1855, 1856, 1860-1865, 1869-1877.

dankbare zoon' en een lied 'De eenvoudige en de schilder'. Er werd ook een politiek overzicht gegeven. In 1871 werd meer dialect gebruikt. De spreuk bij de weersvoorspelling was, net zoals bij de Opregte: 'Veer repondeere ug neet.....' In april werd over de vrouw gezegd:

'Heel ze mer de mond, dat is al wat ich wins, 't allerbeste leve verveelt zoe toch ins. Ze is geliek aoun de maound April; een eder minuut eyn andere gril.'³⁸

In 1877 vonden we bij de voorspellingen weer alleen maar Nederlands. Het is niet duidelijk, waarom er juist in de almanak van 1871 meer dialect te vinden is dan in de exemplaren van 1861 en 1877.

Leiter-Nypels was de drukker van de *Momus-Almanak*.³⁹ Zoals we konden verwachten was deze bijna geheel in het dialect geschreven. In 1880 wenste het comité de leden een goed nieuw jaar in een gedicht van drie coupletten, waarvan de eerste strofe luidde:

'En nui jaor is weer aangebroken
Veul winsen weerden oetgesproken
Mer veer, ver doen ers uch mer twie:
En goot gezondheid in et leven
En vreugden uch volop gegeven
Zèg, Momussen, wat wèlder mie?''⁴⁰

In de almanak werden de activiteiten van de vereniging aangekondigd. Na elke maand vonden we een tweeregelig rijmpje, natuurlijk ook in het Maastrichts. Verder stonden de namen van de stichters van de sociëteit erin en het 'Oetrekselet' 't Reglement'. De andere almanakken hadden een soortgelijke indeling. In 1891 was iets meer Nederlands in het jaarboekje te vinden, onder andere een artikel over de Momus Nederlandsche Tooneelafdeling en teksten over de Maastrichtse Vélocipède-Club en over de Momus Afdeling Beeldende Kunsten.

Zoals de titel al zegt, was de firma Eerenbeemt de uitgever van de *Nieuwe Maastrichter Eerenbeemt's Almanak*.⁴¹ In de bekeken uitgaven kwam geen dialect voor. We vonden de gebruikelijke rubrieken: de maanden met de heiligen per dag, de kermis en jaarmarkten, de tuiniersalmanak en anekdotes. In afwijking van de andere jaarboeken troffen we hierin veel advertenties aan. In de almanak van 1892 waren meer dan zeventig bladzijden hieraan gewijd. De meeste advertenties verschenen in het Nederlands, maar enkele firma's gaven nog de voorkeur aan het Frans, onder andere P.H. Mulder-Fieret: 'Spécialité de poissons frais', A la ville de Lyon, Grand Magasin de chaussures françaises, Henri Kiès: 'Chaussures en tous genres', en Au Palais de Cristal: 'articles de luxe et de fantaisie.'

Het *Jaarboekje voor Limburg* was een voortzetting van de *Nieuwe Maastrichter Almanak* en werd uitgegeven door de firma Leiter-Nypels.⁴² Alle teksten waren in het Nederlands gesteld. De rubrieken waren onder andere: de kalender, de vergelijkingen van geld, de leden van het Koninklijk Huis, de autoriteiten van de provincie, een lijst van kiezers voor de Tweede Kamer en

³⁸ Hield ze maar eens haar mond, dat is alles wat ik wens, het allerbeste leven verveelt zo wel eens. Ze is gelijk aan de maand april: iedere minuut een andere gril.

³⁹ Aanwezig in de SBM (uit de periode 1850-1918): 1880-1918.

⁴⁰ Een nieuw jaar is weer aangebroken, veel wensen worden uitgesproken. Maar wij, wij wensen U maar twee dingen: een goede gezondheid in het leven en volop vreugden. Zeg, Momussen, wat willen jullie nog meer?

⁴¹ Aanwezig in de SBM: 1892-1894, 1898.

⁴² Aanwezig in de SBM: 1867-1875.

de dienstregeling van de spoorwegen. Daarna volgden veel bladzijden met advertenties van Limburgse bedrijven, meestal uit Maastricht of omgeving. Deze laatste hebben we bekeken in 1869, 1873 en 1875. We kwamen daarbij tot de ontdekking, dat er nog veel in het Frans werd geadverteerd. In 1869 waren er van de ± 60 advertenties 15 Franstalig. Verschillende ervan waren afkomstig van hotels, juweliers- en modezaken. Ook voor de verkoop van naaimachines en meubelen werd Frans gebruikt. In 1873 waren er zelfs 61 van de ± 190 advertenties in het Frans opgesteld en in 1875 nog 50 van de ± 140 . Het aantal Franstalige aankondigingen lag in deze jaren dus toch nog altijd tussen de 25 en 35 procent. We hebben hierboven gezien, dat dit getal in 1892 zeker minder is geweest. Toen vormden de Franstalige advertenties in de *Nieuwe Maastrichter Eerenbeemt's Almanak* nog maar hooguit 5 procent van het totale aantal.

Uit de beschrijving van deze almanakken kunnen we de conclusie trekken, dat de meeste jaarboekjes in deze tijd kluchtalmanakken bevatten, bestemd voor de gewone bevolking van de stad en ook voor de boeren in de omgeving. Er werden veel tuinadviezen gegeven en de weersvoorspellingen waren redelijk uitgebreid. Het burleske karakter kwam tot uiting in de vele spreuken en gedichten in het dialect. Dit heeft de bevolking van Maastricht zeker aangesproken. Een hoogstaand peil werd hier echter niet bereikt. Maar juist door de vermenging van praktische en leuke teksten waren deze almanakken erg populair en werden de adviezen waarschijnlijk ook beter onthouden.

In de *Momus-Almanak* werden de reglementen van de vereniging en de namen van de stichters vermeld. Verder konden de leden er de activiteiten van het lopend jaar in lezen. Ook deze almanak verenigde het praktische met het aangename. Het laatste in de vorm van allerlei gedichten, verhalen en anekdotes. Een opsomming van Maastrichtse autoriteiten, zoals we die in de almanakken van vóór 1850 wel tegenkwamen, was in dit soort almanakken nergens te vinden. Dit geeft al aan, dat deze een ander karakter hadden en dat zeker het elitaire Frans niet gebruikt werd. Dit laatste was wel nog het geval bij verschillende advertenties in het *Jaarboekje voor Limburg* en in de *Nieuwe Maastrichter Eerenbeemt's Almanak*. Toch werd dit op het einde van de eeuw steeds minder. Het Nederlands had duidelijk terrein gewonnen.

Boeken en andere drukwerken

Omdat deze periode heel wat jaren bestrijkt, kozen we voor hetzelfde systeem als bij het krantenonderzoek en we bekeken de uitgegeven drukwerken om de vijf jaar. We gingen weer uit van de titels die te vinden waren in de Stadsbibliotheek in Maastricht.⁴³ Eerst geven we een schematisch overzicht.

In dit overzicht zien we een grote afwisseling in de verhoudingen tussen de talen. Vooral in 1855 en 1865 zien we nog tamelijk veel Franstalige werken. Ook 1914 is een opvallende uitzondering. Misschien heeft in 1865 de tijdgeest een rol gespeeld. Die kon toen redelijk conservatief genoemd worden door de sterke opkomst van het katholiek-ultramontanisme, onder andere in de persoon van Regout en daaruit voortvloeiend de invloed van de krant *L'Ami du Limbourg*. De drukker van deze krant, Jos Russel, schreef drie Franse artikelen, onder andere *La visite de M. Thorbecke au duché de Limbourg en Octobre 1865*. (Deze uitgave verscheen echter ook in het Nederlands). De schrijver Auguste Clavareau publiceerde in 1855 twee Franstalige wer-

⁴³ Zie de opmerkingen hierover in de paragrafen over boeken en andere drukwerken in de vorige hoofdstukken.

AANTAL BOEKEN IN HET FRANS, NEDERLANDS EN DIALECT.
VIJFJAARLIJKSE PEILINGEN, 1855-1914/1915

Jaar	Frans	Nederlands	Dialect
1855	8	7	—
1860	3	5	—
1865	8	4	1
1870	4	8	—
1875	2	10	—
1880	2	7	1
1885	—	9	—
1890	4	9	—
1895	1	10	—
1900	1	9	—
1905	1	19	1
1910	2	14	2
1914	7	3	—
1915	4	13	—

Bron: overzicht van bewaard gebleven Maastrichtse drukwerken aanwezig in de SBM.

ken en J.W. Salie schreef zijn *Guide Impartial*, een uitgebreide informatiegids over de stad Maastricht en omstreken.

Veel reglementen werden in het Nederlands opgesteld, maar in 1860 verscheen het *Règlement de la Société de Charité des Dames de Maestricht*. Ook de vereniging ter bevordering van land- en tuinbouw gaf haar reglement in 1865 nog in het Frans uit. Vijfjaar later gebeurde dit in het Nederlands. De statuten van de Nederlandse Papierfabriek verschenen in 1875 in het Nederlands en dat was ook het geval bij de Maastrichtse *Vélocipède-Club* in 1885. Toch hechtten sommige bedrijven nog aan het Frans, want in 1910 publiceerde de Maatschappij tot exploitatie van Limburgsche Steenkoolmijnen haar verslag in het Frans. Misschien werd dit gedaan voor de Franstalige aandeelhouders.

Biografieën verschenen soms in het Frans, soms in het Nederlands. Dit had duidelijk te maken met de persoon in kwestie. Zo werd over Jean Nypels, professor te Luik in het Frans gepubliceerd en over bisschop Lindanus (eerste bisschop van Roermond) in het Nederlands. Beide werken werden in 1890 uitgegeven.

In 1895 kondigde de Cercle Equestre de Maestricht een 'Grand Concours Hippique' aan ter gelegenheid van het bezoek van de koninginnen Emma en Wilhelmina. Een Nederlandstalig document beschreef het programma der feesten ter ere van deze gelegenheid. In datzelfde jaar verscheen ook het proefschrift van Ch. J. M. Ruijs de Beerenbrouck: *Het strafrecht in het oude Maastricht*.

De programma's van de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen in 1875 en 1910 werden uiteraard in het Nederlands aangekondigd. Dat sprak ook vanzelf voor het programma van de toneelwedstrijd, uitgeschreven door de vereniging Kunst en Vermaak. De Rederijderskamer Auguste Clavareau nodigde haar leden in 1905 in het Frans uit voor een 'Soirée-Gala en l'honneur du 100e anniversaire de la naissance de l'illustre poète André van Hasselt'. Deze rederijderskamer was opgericht op 12 augustus 1903 met het doel de toneelkunst en de uiterlijke welsprekendheid te bevorderen. Er waren 81 leden. In het archief van deze vereniging vonden we echter helemaal geen Frans. De notulen waren in het Nederlands gesteld en

voor donderdag 21 december 1905 werd een grote manifestatie ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van André van Hasselt aangekondigd in het Nederlands. Bij de gedrukte toneelwerken die van deze vereniging bewaard gebleven zijn, waren alleen maar Nederlands-talige werken te vinden.⁴⁴ De Franstalige publicatie verscheen waarschijnlijk alleen maar om de vereniging een elitair tintje te geven.

Van de leden van de sociëteit Momus kwamen we ook enkele publicaties tegen, onder andere in 1875 een toneelstuk van Laurent Polis: *Jeang. Tragedie in 1 ekske, gans in veersen, veur den iersten kier gespeuld op de Momus theater den 28 november 1875*. Vijf jaar later, in 1880 verscheen de *Momus-Almanak* met allerlei artikelen in het dialect. Voordien was er in 1865 al een volkslied verschenen in het Maastrichts van J. van Halen: *'t Waope vaan Mastreech*. In 1905 gaf Momus het programma uit van de historische optocht en van het 'groet openings-jubileifies van de viering van de 6x11 jaorige jubilei van de sociëteit Momus te Mastreech op zondag 18 september'. Van 1910 dateert een werk van A. Olterdissen: *De kapitein van Köpenick* en van Jos Sijstermans verscheen in dat jaar: *De Gaastram en Minckeleer's klach, neet gezonge mèt gezag*.

Bij het nakijken van de uitgaven-inventaris viel het ons op, dat er in de jaren 1914/1915 veel Franstalige kranten verschenen. We zouden deze ook in de volgende paragraaf kunnen beschrijven, maar we kiezen voor een vermelding in dit overzicht, om de bron methodisch te volgen. We hebben bij de geschiedkundige schets al vermeld dat er uit België veel mensen naar Maastricht vluchtten, omdat Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog stond. Waarschijnlijk zijn het vooral Walen geweest, gezien het grote aantal Franstalige publicaties. We noemen de volgende:

- *Le Courier de la Meuse*: organe quotidien littéraire et d'information rédigé et composé par des réfugiés wallons.
- *Le Courier Wallon*, journal quotidien, publié à Maestricht par un groupe de journalistes.
- *Bulletin de guerre*: Dagblad voor Belgische réfugiés in Maastricht.
- *La dernière heure hollandaise*: Grand journal quotidien, voortgezet als *Le petit belge*.
- *L'Express*: Journal quotidien.
- *Le Journal Belge*: publié par un comité de réfugiés belges à Maestricht pour donner aux compatriotes des nouvelles exactes et régulières de la guerre.
- *Journal de Maestricht*: organe littéraire, scientifique et politique.
- *Les Nouvelles*: journal trihebdomadaire donnant les dernières nouvelles de la guerre et résumant la situation d'après les communiqués officiels.
- R.P. Castelain: *Discours prononcé à l'église St. Servais à Maestricht le samedi 24 juillet 1915 à l'occasion du service funèbre pour les soldats belges morts à la guerre*.

In het Nederlands verscheen de *Limburger Koerier* met extra bulletins over de oorlog. Verder ging het leven gewoon zijn gang, want er werden ook toneelwerken uitgegeven, onder andere van Mathias Kemp: *Het offer* (drama in vier bedrijven) en de muziekschool voerde de opera *Faust* op. Het programma van de lessen van de plaatselijke hbs en het gymnasium werd in het Nederlands gepubliceerd.

Resumerend kunnen we zeggen, dat er in de periode van 1850 tot 1918 heel wat veranderde op het gebied van de taalverhoudingen in de Maastrichtse boekhandel. In het eerste decennium

⁴⁴ Archief van de Rederijkerskamer Auguste Clavareau, inventarisnummers 12: stukken betreffende het huishoudelijk reglement, 1904-1907, inventarisnummer 13: jaarverslagen, 1903 en 1904, inventarisnummer 21: stukken betreffende de herdenking van de 100de geboortedag van A. van Hasselt, 21 december 1905, en inventarisnummer 22: stukken betreffende opgevoerde toneelspelen, 19de en 20de eeuw.

na 1850 werden nog verschillende Franstalige werken gepubliceerd. Auguste Clavareau was net zoals in de voorafgaande jaren een van de auteurs van dergelijke werken.⁴⁵ Ook Jos Russel schreef veel artikelen en boeken in het Frans.⁴⁶ Hij was in 1862 redactielid van *Le Courrier de la Meuse*, maar richtte, waarschijnlijk met geld van Petrus Regout, in 1864 *L'Ami des intérêts du Limbourg* op, waarvan de titel in 1866 veranderde in *L'Ami du Limbourg*.

In enkele gevallen is het duidelijk waarom men voor het Frans koos, onder andere bij de biografie van een professor van de universiteit van Luik, maar soms zijn de beweegredenen niet evident. We kunnen ons bijvoorbeeld afvragen, waarom de heer G. Tripels het werk *Code politique des Pays-Bas* uit 1880 in het Frans schreef, terwijl van hem andere werken in het Nederlands verschenen.

Langzamerhand werden de Franstalige publicaties minder talrijk en verdwenen tenslotte haast helemaal. Rond de eeuwwisseling had het Frans nauwelijks enige invloed meer, maar in de periode van de Eerste Wereldoorlog was er weer een opflakkering, toen er verschillende kranten en andere drukwerken verschenen voor de Waalse vluchtelingen uit België, die op de hoogte gehouden werden van de ontwikkelingen in hun land.

Een verschil met de voorafgaande perioden is ook, dat er meerdere werken in het dialect verschenen. Dit was voornamelijk te danken aan de sociëteit Momus. Hierop gaan we later in dit hoofdstuk nog in.

De kranten

Er verschenen in deze periode in Maastricht zowel Nederlands- als Franstalige kranten. We hebben de uitgaven van verschillende bladen om de vijf jaar uitvoerig bekeken tot aan de eeuwwisseling. Daarna waren ze voor ons minder interessant, omdat er toen alleen nog maar Nederlandstalige kranten verschenen en er ook in deze taal geadverteerd werd. We geven hierna bij elke afzonderlijke krant een korte samenvatting van het ontstaan en de geschiedenis, maar de nadruk zal liggen op de evolutie in het taalgebruik.

Het blad *Le Courrier de la Meuse* was op 1 oktober 1851 begonnen onder de titel *Le Courrier de la Meuse, journal quotidien, religieux, politique, commercial et littéraire*. Op 15 juni 1854 werd *Le Courrier* verenigd met het *Journal du Limbourg*. De nieuwe krant werd uitgegeven door A.J. van Osch-America. Het ging dit blad voor de wind, want op 29 november 1851, niet zo lang na de oprichting, kreeg het al een groter formaat. Aanvankelijk was het gematigd liberaal en zeker niet anti-gouvernementeel. Vanaf 1872, toen Henri Bogaerts de uitgever werd, geraakte het steeds meer in conservatief-reactionair vaarwater.⁴⁷

De krant bleef Franstalig, maar wel werd er elke zaterdag sinds 7 april 1883 een Nederlandstalige bijlage uitgegeven: *Bijblad van den Courrier*. Deze bijlage was eigenlijk de voortzetting van het Nederlandstalige weekblad *De Limburger*. Waarschijnlijk werden op zaterdag meer kranten verkocht, ook aan het 'gewone' publiek, dat op zondag voldoende tijd had zich te verdiepen in het wereldlijke, landelijke en plaatselijke nieuws. De advertenties in dit bijblad waren allemaal Nederlandstalig.

Vanaf 1 januari 1893 verscheen *Le Courrier* niet meer. Samen met *De Grensbode* werd dit blad voortgezet als *Ons Zuiden*, gedrukt door de 'Maastrichtsche Stoomdrukkerij'. Vanaf zondag 8

⁴⁵ Zie bijlage I: Biografieën.

⁴⁶ Zie bijlage I: Biografieën.

⁴⁷ Servé Overhof, *De krant in Zuid-Limburg*. Stichting historische Reeks Maastricht nr. 2 (Maastricht 1995) 24.

januari 1893 tot 2 september 1894 verscheen wel op zondag/maandag een Franstalige *Courrier hebdomadaire des arts, sciences et lettres*, grotendeels gevuld met verhalen. Dit blad zal waarschijnlijk gelezen zijn door de in cultuur geïnteresseerde intellectuelen. Een oplage ervan is niet bekend.

De taal van *Le Courrier de la Meuse* was in opzet Frans. Alle politieke berichten van binnen- en buitenland verschenen in deze taal. De gemeentelijke en gerechtelijke berichten werden in het Nederlands bekend gemaakt. Het interessantst waren voor ons weer de advertenties, die soms in het Frans, soms in het Nederlands vermeld waren.

De meeste toneelstukken, opera's en concerten werden in het begin in het Frans aangekondigd. Twintig jaar later kwam daar enigszins verandering in. Frans en Nederlands wisselden elkaar toen af. De Société Symphonie berichtte op 24 december 1880: 'Groot concert ter voordeele der Armen.' Op 6 maart 1880 werd door De Maastrichtse Muziekvereniging een concert in het Frans aangekondigd. Société Slavante gebruikte daarentegen op 29 mei 1880 het Nederlands om een muziekkuitvoering aan te prijzen. Op 11 april 1885 kondigde de Stedelijke Muziekschool een buitengewoon concert aan in het Nederlands en op 17 oktober van dat jaar adverteerde de schouwburg van Maastricht met een buitengewone toneelvoorstelling: *De vreugde van het huis*, een vertaling uit het Frans door het gezelschap uit Antwerpen.

Voor luxe producten, zoals juwelen, wijn, cognac, champagne, muziekinstrumenten en duurere modeartikelen werd eerst voornamelijk in het Frans geadverteerd. Op 2 januari 1890 plaatste Oscar Vogler echter een advertentie om zijn 'magazijn voor nieuwe en gebruikte piano's' onder de aandacht van het publiek te brengen. De meeste aanbevelingen voor modeartikelen waren in dat jaar Nederlandstalig, maar op 27 juli 1890 vroeg men nog 'une demoiselle dans un magasin de lingerie, parlant la langue française'. Voor aanbiedingen van wijn bleef het Frans favoriet, maar op 28 mei 1890 werd in het Nederlands personeel voor een wijnhandel gevraagd.

Advertenties op onderwijsgebied waren zowel in het Frans als in het Nederlands te vinden. Op 4 mei 1855 vroeg het 'Koninklijk Athenaeum te Maastricht' een leraar Engels en een kostschoolhouder in het Nederlands, maar op 13 september van dat jaar werden de leerlingen van het 'Externat Notre Dame à Maastricht' weer opgeroepen in het Frans. Op 4 augustus 1865 verscheen er een Nederlandstalige advertentie van het 'Bisschoppelijk College te Roermond met kostschool'. Hierin was wel te lezen, dat de spreektaal der leerlingen het Frans zou zijn. Ook het 'College en Kostschool te Weert' plaatste zo'n bericht op 14 augustus. Voor het begin van het schooljaar 1870 werd in verschillende talen geadverteerd. Het 'Collège Episcopal à Ruremonde' plaatste een advertentie in het Frans. De 'Rijks Hoogere Burgerschool te Roermond' en het 'Gymnasium en Hoogere Burgerschool te Maastricht' deden dit in het Nederlands. Op 9 juli kondigde zelfs de 'Koninklijke Polytechnische School' te Aken in het Nederlands aan, dat de cursussen weer gingen beginnen. Ook het 'Pensionnat St. Louis à Ruremonde' en het 'Pensionnat des Religieuses Ursulines à Maastricht' openden hun deuren weer. Zij berichtten dit in het Frans. Op 22 juli 1890 werden de toelatingsexamens aangekondigd van de 'Hoogere Burgerschool te Maastricht'. Ook het 'Bisschoppelijk College te Visé' plaatste op 30 augustus van dat jaar een dergelijk bericht in het Nederlands.

Bij verhuur en verkoop van onroerende goederen begon het Nederlands steeds meer veld te winnen, maar een enkele keer was er een advertentie in het Frans opgesteld, zoals op 7 april 1890: 'Vente du beau Château de Blankenberg, Cadier en Keer.' Dit geeft aan, dat de elite toch nog graag in het Frans aangesproken werd in deze tijd.

Advertenties voor personeel verschenen in beide talen. Op 3 februari 1870 zocht men een hulpkracht voor de bibliotheek 'pouvant faire la correspondance en français'. Op diezelfde dag werd 'eene bekwame keukenmeid' gevraagd voor hotel den Gouden Leeuw in Roermond. Uit Aken kwam echter op 16 april 1870 een oproep voor 'une bonne servante pour cuisine et ménage'. Ook voor hogere beroepen trof men advertenties aan in het Nederlands. Op 26 februari 1870 werd een 'medicinale doctor tevens heel- en verloskundige zijnde' gevraagd en enkele weken later op 12 maart een 'hulpapotheker voor het Gesticht Calvarieberg'.

In *Le Courier de la Meuse* was een nieuwe rubriek te vinden, namelijk van familieberichten. Hoewel mededelingen van de burgerlijke stand steeds in het Nederlands verschenen, wisselden Frans en Nederlands elkaar nu af, want deze berichten werden geplaatst door particulieren. De elite gebruikte meestal het Frans, zoals bijvoorbeeld op 13 februari 1875 voor het doodsbericht van M. Le Comte Théophile de Geloës. Andere personen volgden dit voorbeeld. Op 25 mei 1855 was een Franstalige overlijdensadvertentie te vinden van de vrouw van de ontvanger van de belastingen in Maastricht. Soms werd Nederlands gebruikt, waar men eerder Frans zou verwachten, bijvoorbeeld op 15 mei 1860 voor een dankbetuiging bij het overlijden van 'weduwe Duchateau, geboren Snaeck; Amby, Kasteel Geusselt'.

Een andere Franstalige krant *L'Intelligence* was op 1 april 1854 begonnen als weekblad, na anderhalve maand verscheen het al driemaal per week. De drukker was A. H. Roberts en vanaf 14 november 1854 diens weduwe. Sinds 19 december 1854 verscheen het blad onder de titel *L'Intelligence, Nouveau journal du Limbourg, Revue impartiale, politique, littéraire et industrielle*.⁴⁸ Het blad was gematigd-liberaal. Het bleef maar drie jaar bestaan; waarschijnlijk was het niet opgewassen tegen *Le Courier*.

De krant uit 1855 bestond uit de gebruikelijke rubrieken: binnenland, buitenland, handels- en beursberichten, burgerlijke stand en annonces. Bovendien was er een rubriek 'Théâtre de la Guerre'.

De taal van deze artikelen was op dezelfde wijze verdeeld als in *Le Courier*. Het Théâtre de Maastricht bood haar programma's in het Frans aan. Ook de sociëteit Momus bezigde deze taal, zelfs bij de aankondiging 'Distribution de pain aux pauvres' op 12 februari. In het Nederlands verschenen vaak advertenties voor een minder elitair publiek, bijvoorbeeld op 8 april: 'Gezifte kolen-asch te bekomen aan de Glasfabriek'.

Het Nederlandstalige liberaal-katholieke oppositieblad *De Limburger* weerstond de concurrentie van de Franstalige bladen en verscheen nog als dagblad tot 1 mei 1860. Daarna kwam het driemaal per week uit, om op 10 november van dat jaar over te gaan in een weekblad. Bij Ch. Hollman verscheen van 1854 tot 1866 het *Weekblad voor Limburg*. Toen het weekblad *De Limburger* in 1866 ophield, nam Hollman deze naam over voor zijn blad. In 1874 kreeg dit orgaan de naam *De nieuwe Limburger*, totdat het in 1883 werd veranderd in *Bijblad van den Courier*.⁴⁹ Van *De nieuwe Limburger* is maar één exemplaar bewaard gebleven, van 13 januari 1877. De krant werd toen uitgegeven door Henri Bogaerts te Maastricht en verscheen elke zaterdag. Het blad was katholiek en anti-liberaal. We troffen hoofdzakelijk Nederlands aan. Er was maar één Franse annonce van 'Coiffeur Pl. Caquelin'.

⁴⁸ Flament, 'Maastrichter kranten', 167.

⁴⁹ Ibidem, 174. Het *Weekblad voor Limburg*, *De Limburger* en *De nieuwe Limburger* waren geen bijbladen van *Le Courier de la Meuse*, zoals Flament suggereert. Ze werden echter wel door dezelfde drukker uitgegeven.

De indeling van het dagblad *De Limburger* had geen grote veranderingen ondergaan vergeleken met 1850 (zie vorig hoofdstuk). In de particuliere advertenties werd soms Frans gebruikt. Mode en cultuur bleven daarbij de boventoon voeren. 'Mlles Coenegracht', maakten op 17 april 1855 reclame voor 'nouveauautés pour la saison'. De sociëteit Momus adverteerde in 1860 in het Frans. Alleen in de carnavalstijd werd hier van afgeweken en werd het Maastrichts dialect gebruikt. De buitensociëteit Slavante daarentegen kondigde op 5 mei 1860 aan: 'Hoornmuziek van het derde regiment Infanterie in de zomermaanden des zondags namiddags.'

De Zusters van de H. Franciscus maakten op 27 oktober 1860 reclame voor hun 'pensionaat voor jonge dochters in Brunssum' in het Nederlands. Er zou onderwijs gegeven worden in 'godsdienst, de Fransche, Neder- en Hoogduitsche talen en vrouwelijke handwerken. De Fransche taal zal alleen gesproken worden.'

Sinds 1 mei 1864 verscheen bij Emile Roberts *L'Ami des Intérêts Limbourgeois. Feuille politique, commerciale, artistique et littéraire*. Het blad werd driemaal per week uitgegeven. Redacteur was Jos Russel, die al na enkele maanden het blad ook zelf ging drukken. De titel werd op 1 januari 1866 veranderd in *L'Ami du Limbourg*. Redacteur/drukker/uitgever bleef Jos Russel.⁵⁰ Zijn krant stond onder bescherming van Petrus Regout en was waarschijnlijk diens eigendom.⁵¹ Vanaf 1 oktober 1867 werd *L'Ami* een dagblad. Volgens de opgave van de Stadsbibliotheek te Maastricht zou *L'Ami du Limbourg* nog bestaan hebben tot 1881. In het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht was uit de latere tijd nog maar één exemplaar beschikbaar, namelijk van 8 juli 1880. Drukker was nog steeds Jos Russel. Het zou interessanter geweest zijn als we meer bladen uit deze latere periode hadden kunnen bekijken, vooral omdat Flament zegt, dat sinds 1875 *L'Ami* gedeeltelijk in het Nederlands verscheen.⁵²

De krant was ultramontaans te noemen (ultramontanen pleitten voor een strenge centrale leiding van de katholieke kerk, met een onfeilbare paus als hoofd⁵³) en duidelijk anti-Thorbecke en anti-Pijls. Deze laatste was van 1861 tot 1867 en later van 1873 tot 1900 burgemeester van Maastricht.⁵⁴ Jegens Regout koesterde Pijls een uitgesproken vijandschap en hij zette hem de voet dwars bij elke gelegenheid.⁵⁵ Pijls was een vurig Thorbeckiaan, onder andere voorstander van vrijhandel, terwijl Regout wel afschaffing van in- en uitvoerrechten wenste, maar dit wilde bereiken door handelsverdragen op basis van reciprociteit. Pijls beheerste de krant *Le Courrier de la Meuse*. Regout bestreed hem in *L'Ami du Limbourg*.

De belangrijkste rubrieken van deze krant, waaronder politieke en economische berichtgeving, waren uiteraard in het Frans geschreven, de 'Burgerlijke Stand' in het Nederlands. De 'Annonces' waren zoals gebruikelijk weer 'gemengd'. Horloges, klokken en piano's werden nog steeds in het Frans aangeboden. Modezaken adverteerden ook in deze taal. Het Theater van Maastricht en de sociëteit Momus eveneens.

Toch waren er ook enkele culturele berichten in het Nederlands. Op 3 juni 1860 werd er een 'Groot Festival te Simpelveld' aangekondigd en op 14 november van dat jaar maakte de Maastrichtse Vereniging Vooruitgang reclame voor een Nederlandstalige voordracht over *Le Misantrophe* van Molière.

⁵⁰ Zie bijlage I: Biografieën.

⁵¹ Maenen, *Regout*, 106 en 120-123.

⁵² Ibidem, 168 noot 1.

⁵³ Ubachs, *Handboek Limburg*, 301.

⁵⁴ Zie bijlage I: Biografieën.

⁵⁵ Maenen, *Regout*, 105-106 en 121.

SOCIETEIT MOMUS.

VASTENAOVENDSFIESTEN

VEUR HET JAOR 1800 EN ZES MAOL XI.

zeet ger hef Dee kWels noe springen!
Wee is 't? Ouse fliest patroen,
en Van allē gekken kōning;
Lustgheld is znen troen,
gelst is zenen sCepier, Vrijheid
straolt op zene kop Wie'n kroen.

Veer, COMITÉ VAN ELF, overwegende dat alles in de wereld en mēt de wereld rondsloet, en dat het daaron oech tou te schrijven is, dat de Vastenaovend alle jaors in Masteerecht teruk kump; — overwegende wijer dat van alle saken en van alle personen die Veer in Masteerecht zien drējen, of rond drējen, of verkied drējen, of de kop drējen, of de rük drējen, of de rok drējen, enz., eus Societē Momus allein gein drējers maakt, en sluit in heitvāldige schen lupt; — overwegende dat de oerzaak daovan veeral te sejen is in de gekheid die in euse knikheit hreult, en die de mīe echie en veer wāldend verlicht en allen het verstand dat de anderen, voorgesumde slomme, hunne kop deit drējen.

Zonhēbben veer, sinbel en gek wie ver zīn, besloten veul fiesten met de Vastenaovend te hawwen, um noet allein daodoor eus Momuskinder veul plezier en verhuut te geven, maar oech um veul vreemde lui nao de stad te trekken en eus eren winkels get te lauten verdeenen wat anderen noet zeuk en te doen.

Daum decreteren veer, onder de straoten van Momus, de volgende festiviteiten:

Zondags, 11 Februari.

's Morgens um twēlf oore: Euse groet Marchal Vuurwerker, met zenen turkischen vuurhoed op, en geholpen door een bombardiers, zal XI en nog XI schiet canons oppe Vriithof, veer Momustempel — iuer dezen kier met permīsie van de politie — lauten afschān.

Dadok doongs deit het Comité:

EN GROETE OETDELLING VAN WITTEBROED

AON DEN ERME.

In deselfen tīd, können de Momuskinder en de vreemden e glesch, drupke, bōreltje, of ene kopaf met krakers, mopkes, beschuuten, croquets of wāfles in ousen tempel, veer hun eurd gaon nutten.

's Middags um half drei: Knodat en eeder in zen eigen hoos of dāc bop er verzeuk is, goet, lekker, en veul tal goetjen hebbon, begint en eus gēstighair schon guillamineerde.

Pufferkes Vergadering,

Die sal mit ven allen Jaren,
Wat e Momuskinder vermaakt;
Zaach, smutich en gekke kuren,
Dat is de veerstemmde zaak.

Komp alle dāc sal den helten
In 't lūm, die dāc te dāc
Wie het mit dācder noet kullen
Te verlicht en eigne neet.

's Avonds um negen oore:

GROETE BAL,

veer de Momuskinder en de vreemden, die veer permittieren 'um allemaol verhuut, nōr sonder momusbakkes, dāc nao tou te kōnnen. Veer die bal aon dāc hēst mogēik te maken, habbon veer 1100 bongies met de Momuskinder en dāc hēst dāc, die us met ene spīlster suije dāvelbenders hāllon mīlten scierregeen.

Maondags, 12 Februari.

's Morgens van 8 tot 12 oore, leen eeder Momusid, — dāc me noet te zuwt is um te hēren, — e bīje lū in het lūm goet hāllon vīs in het verzeuk de

interessante eljgougen die in guse Raed door politicks lui geheuwen weerd, te kōnnen verhoen.

's Middags um ein oer zal oet het Artillerie-plein oppe Tangere straat

DE GROETE CAVALCAAD

met XI maol XI wagens en CXI maol XI ruters te peerd, min of mie, ten veurdeile van den Erme

oettrekken en door de grootele straoten van de stad rijen. Eene aparten program van de schoenen optogt zal later veer de miserabele prijs van 5 centen — oech al veer den erme — oetgegeven weerden.

Komp, noe allemaol gēloopen,
Eren, rīk of groet en klein!
Veer goon gekkētrek verhoopen,
En verzeugen eus eljgēin.

Geer silt eue veul wonder zāken,
Zou veul schēden en rīk dāc zēn
Ist ger dāc gēne dāc silt zāken
Ee verhuutweerd silt sēn.

's Avonds um 7 oer: **RECEPTE**: Veer de gekkēloogen van dāc hēst

Dingsdags, 13 Februari.

's Morgens van 8 tot 12 oore. Is het en eeder gepermittēd, dāc hēst hēst hoe van in te bed te blīven līgen, en dāc gein hēst van 'nao de Groete Hollēnde Stād te wandelen um, mēt ene veerhiker of e verzeugel, e kōnloode geel nīschterige reigers te zien sōnkommen.

's Morgens um 12 oore:

GROETE OETDELLING VAN ROGGEBROED AON DEN ERME.

De kaarten veer de twee broedoctellingen van Zondags en Dingsdags kōnnen de Leden holen kōnnen, in het Momuslokaal den 7, 8 en 9 Februari, 's avonds van 7 tot 9 oore.

's Middags um twee oore: Vertrek oppe Vriithof van en bende losgebraken wēl biesten oet ene biestenkaom: olifanten, mīnschen, hāzen, hēwerken, boefes, dīstogids, hēuwen, grāschūters, tigers, draken, nīchtvākes, enz., enz., die mēt bunnen Direkteur Paillas door de lucht, in groete lānkvergeijg ballongasachtkrachtige wagens, onder het speulen van het deuntje:

Wij gaen na den Bosch toe, lieve lekker Gerrijje,
oen wereldrijd goon doen, um toukumpend jaor met de Vastenaovend wān teruk te kōnnen.

's Avonds um 9 oore, moot eeder Momuskinder in naestellen wie veul dāc er verhoed hēst, — dāc sēl interessānt, — en wie veul dat er noe nog hēlpen am die dāvels verhuut van contributie te besolten, — dāc goet neet interessānt.

En daomēt: pūnsen, zeg Oppendrees.
Zou gedōen in eusen Momusleupel, — eus elf wīs kop bījeingestoken — op hūg, den 26 Januari 1800 en zes maol XI.

Naemmen het Comité:

VLAPINUS XI, President,
KRIJBBEEK IV, Secretaris.

Imprimerie de Jan. RUSSEL, a Maastricht.

Het kantoor van den Notaris BROUWER te Grunveld is op Zondagen en feestdagen slecht geopend tot 10 uren 's morgens.

Een goedkoopere Duitse, goed bekend met alle wat kind met een voor het NOODEN DER BOEKER, het OPMAKEN DER KLEINEN en al wat tot zake van behoort. Hij heeft de beste bediening en civiele prijzen de grond van het getuigd publicitè te verzoeken.

J. WILLEMS,
Abtstraat n. 2038.

NONNERVERWISSELAAR

ten sportdagde gevraagd
Adres: Boschstraat n. 103.

EEN KOETSIER,

die tevens als TUINIER kan dienen vraagt betrekking.
Adres: Boven deker.

Bakkersknecht gevraagd,

bij M. HANGER.

MEN VRAAGT:

Eene bekwaame Winkeldochter

in het MANUFACTUURVAK om oomsdijdelijk te sluisen te treden.
Adres: onder leetst A. B. bureau Coenters de la Maas.

309de Loterie de l'Etat.

Le tirage de la prochaine classe commencent le 24 avril 1892.

1ste H. COMMUNIE.

Voortdurend een groote keuze Kerkboeken, in verschillende soorten van banden, Bismarck, Comptatprijzen, Kastenprentjes enz. alsmede vele voorwerpen, geschikt tot GADÉAUX bij de gelegenheid, in den R. C. ROEFHANDEL van J. GROGHE, Boschstraat Maastricht.

J. NAUS,

Joaillerie-Bijouterie-Orfèvrerie.

Beau choix de Cadeaux

Pour la 1re COMMUNION.

Grande variété de prix.

Pour cadeaux de 1re Communie.

Beau choix de montres

en or et en argent.

HENRY WESLY,

1164, rue des Tourneurs.

M. Schreurs,

Marchand - Tailleur,

RUE LARGE 2735.

Hautes Nouveautés

pour la Saison d'été.

De ondergetekende heeft de eer bij deze bekend te maken dat hij verhuist is van de Kleine Gracht naar de

Brugstraat N° 1058

en dat aldaar zijn magazijn ruim voorzien is van alle soorten koperen, ijeren en looden pompen, stikken heilkuipen, waschketels, stikken schoorstenen en verder alles wat tot zijn vak behoort. Hij bevelit zich aan voor het leveren van stikken dakten, plattebodem kanalen, enz. het plaatsen van alle soorten pompen en loopt door prompte bediening en civiele prijzen het vertrouwen tot nu toe gaelede waardig te blijven.

M. Dumoulin,

Pompenmaker en Zinkwerker.

ONDERWIJS.

Wilt de openbare school te Hater bij Maastricht wordt gevraagd een onderwijzer of onderwijzeres, wijsgeer enne jaarwilde van 2475, om zoo mogelijk den jongsten Mei aan te treden in dienst te treden. Zien men te melden bij den heer Burgemeester aldere, vóór of uiterlijk den 25 April aanstaande.

TE HUUR:

Een kwartier op de 1ste verdieping

van het Hooghuys in de Boschstraat.
hooftende uit vijf vertrekken, keuken, alder en kelder

Huurprijs 14.00 per maand.

Adres: Pothoe Hooghuys

PHOTOGRAPHIE-ALBUMS

PORTFOLIOS

PONTIERBOEKEN

BUVARDEN

SCHAPPEN

BLANK-NOTES

PANIERDOOZEN

LIJFEN ETUIS

PORTFOLIOS

ALBUMS RELIGIEUX enz.

IN ZEER GROOTE KEUZE

bij W. ROSENKRANZ.

BOEK-, NUTZKE- & KANTOORHANDEL.

DAMES.

De ondergetekende maken het gemaakte publiek bekend, dat zij reeds werkzaam zijn tot het maken van

DAMES- & KINDER-COSTUMES,

en alles wat tot het vak behoort.

Door prompte bediening en civiele prijzen zullen zij zich de achting van een ieder trachten te verwerven.

De Grondsterv A. en H. BEGAS.

Achter het Vriesenhuis n. 2788.

Extra fijne Likeuren

der firma Wauters de Busscher

Mechelen - Roosendaal.

Saleator (Graag) Nassau-Charlotten hieser, alsmede Maastrichter Boomkamp.

Verantwoordiger voor Maastricht en omstreken, C. Jorvat

Gezusters JONGEN

Spilstraat

berichten den ontvangst van een frans hrase

Heeren- en Damesartikelen

voor het seizoen.

Naai- Wasch- Wring- en Mangel-

machinen en verder toebehoor

zijn aan meer voordelige prijzen te bekomen bij

LEON ARNOULD.

64 Jacobstraat N. 2363, Maastricht.

Ernest A LARD,

JOAILLIER,

rue Grand-Staat N 1799, Maestricht.

Grand et Riche choix de Nouveautés pour Cadeaux

DE 1re COMMUNION

EN JOAILLERIE, BIJOUTERIE, ORFÈVRERIE, HORLOGERIE.

EENE NIEUWE HAARVERW.

om aan haar en haard de natuurlijke kleur terug te geven.

Dit middel is vrij van alle schadelijke bestanddeelen, en in het gebruik bijzondere gemakkelijke.

Om te voorkomen dat middel alle onreinheid van het hoofd, en bevrijdt haar noch linnengoed.

De flesch kost f 2.

VERKOOPHUIS te Amsterdam.

Maastricht, J. Prinsenvan, Markt 1178.

Vanlo, E. Bloemsteun-Hoofnagels.

De Firma A. BONHOMME & SCHOLS

handel drijvende in

STEENKOLEN,

Vlaam-, Vot-, Kruis- & Coke-Kolen,

Zinkproducten

van de Neuvain Montanges.

PORTLAND CEMENT,

Engelsche & Duitse

Mozak PARKETVLOEREN,

heeft de eer te berichten dat met 15 Mei aanstaande, haat Kantoor zal gevestigd zijn in de

Groote Looijerstraat n. 2515

TE MAASTRICHT

Haat Kantonen bij het Aken Station is

geopend van 's morgens 7 tot 's avonds 6 ure.

Pensionaat der Staatsschool

voor

MIDDELBAAR-ONDERWIJS

te Visé (Belgie) bij Maastricht.

De kandidategenomen spreken minstens de fransche taal.

Voor inlichtingen en prospectus adresseren men zich aan den Directeur E. DEFAIR.

Ville de Maastricht.

SALLE DES CONCERTS, RUE PETIT PÔLE

DI MANCHE, 10 AVRIL 1892.

GRAND SUCCES.

SEANCE PAR

CARL HANSEN,

Magnétisme & Hyponisme.

Bureau V.I.A. — On commencent à 8 heures.

PRIX DES PLACES:

1re 50 cents. 2de 30 cents.

On peut prendre les places à l'avance chez

M. Massé, Salle des Concerts.

FABRIEK EN MACAZIJN

van

BEHANGSELPAPIER

„De Roode Ster”.

CHARLES GADET

Vrijthof 1852, Maastricht.

Groote, duurzame, maskelele waar, goedkoop

en geheel in vertrokken verpakking.

(steeksel van dit boek).

Van af 10 cent de rol goede kwaliteit, behangselpapier.

Vergulde papieren van af 35 cent de rol, enz., enz., enz.

Speciaaliteit van Franse papieren van de minste prijzen tot de prachtigste artikelen

van de voornameste Franse fabrieken.

Handen, Heelken en verder alles wat tot het vak behoort.

1 1/2 el lang en 2 1/2 breed f. 4.—

4 3 0.50

4 1/2 3 1/2 2.25

5 4 0.75

Kleine Kleedjes van 75 cent, één gulden enz.

Op 13 mei 1860 adverteerde Petrus Regout in het Nederlands voor de verhuur van een door hem gebouwd nieuw huis op de Boschstraat. Enkele weken later, op 8 juli, vonden we een dergelijke aankondiging van hem in het Frans. Nu ging het echter om een deftiger verblijf: 'Château et villas à louer nommés Grande et Petite Suisse, Château Grand et Petit Vaeshartelt.' We zien bij hem duidelijk een uitgekiend gebruik van de twee talen. Hij wist in welke rol hij de ene of de andere taal moest gebruiken.

In het exemplaar van 8 juli 1880 was inderdaad meer Nederlands te lezen, onder andere de marktberichten en de spoorweg-, stoomboot- en wagensdiensten. Verschillende zakenlui, zelfs uit Luik en Brussel, adverteerden ook in deze taal. Jos Russel zelf plaatste grote Nederlandstalige aankondigingen in de krant voor zijn handelsdrukkerij: 'Spoedige en nette uitvoering. Voordelige conditiën. Stipte en accurate leverantie. Bureau van het weekblad De Nieuwsbode.'

De *Nieuwsbode* werd sinds 1 januari 1875 uitgegeven in Maastricht door Jos Russel en was katholiek-liberaal. We kwamen er de gebruikelijke rubrieken in tegen. Wel werd vaker ingegaan op de Sittardse nieuwtjes en werden de Sittardse marktberichten vermeld. Hieruit bleek nog de oorsprong van *De Nieuwsbode* als Sittardse krant.

Bij de advertenties viel op, dat sommige zakenlui zowel het Frans als het Nederlands gebruikten. Op 2 januari 1875 lasen we bijvoorbeeld: 'Félix Quadvlieg, Fauquemont (Valkenburg); Spécialité de Billards, genre parisien. Réparations à prix modérés.' Vlak eronder: 'Men vraagt Twee Bekwame Knechten en een leerjongen bij Felix Quadvlieg. Ebéniste.' Verscheidene neringdoenden uit Brussel en Luik plaatsten hun advertenties in het Nederlands. Zelfs een 'groot Luiks magazijn van horlogerie- en goudwerken A la main d'or', maakte in 1885 verschillende keren reclame voor de zaak in het Nederlands. Voor de huizenverkoop werd deze taal ook gehanteerd. Een voorbeeld hiervan vonden we op 10 april 1875, toen notaris Wilmar de verkoop meldde van 'een groot en tot alle neering en hanteering geschikt huis'. Culturele zaken werden soms nog in het Frans aangekondigd. Op 7 augustus 1875 maakte de 'Harmonie d'Eysden' haar 'Programme des Fêtes' bekend en J. Specht, pianohandelaar te Maastricht plaatste op 23 oktober 1880 een Franstalige advertentie voor zijn 'Magasin de Pianos'.

In de titel van *De Nieuwsbode* van 1885 stond vermeld: *Weekblad voor Limburg*, tevens vervangende *L'Ami du Limbourg*. Het was wel duidelijk, dat Jos Russel nu definitief had gekozen voor een Nederlandstalig blad. Hij was nogal kritisch ten opzichte van het bestuur van stad, provincie en land. Waarschijnlijk dacht hij dat de kritiek in een Nederlandstalige krant door meer mensen gelezen zou worden. De krant verscheen nog tot einde 1888, toen Jos Russel overleed.

Op 1 januari 1895 werd voor het eerst het *Dagblad van Maastricht* uitgegeven, waarschijnlijk een voortzetting van *Ons Zuiden*. De gebroeders Crolla drukten deze krant. De ondertitel van de krant luidde: *Provinciaal Limburgsche Courant*. Het was een katholiek blad. De meeste advertenties waren Nederlandstalig. Een uitzondering hierop vormden nog vaak de overlijdensaankondigingen en een enkel geboortebericht waarin Frans gebruikt werd. Piano's, wijnen, modeartikelen, horloges en sierraden werden in gewoon Nederlands aangeprezen. Het Theater van Maastricht kondigde op 4 mei 1895 nog een opera aan in het Frans. De sociëteit Momus was in 1895 op het Nederlands overgestapt, maar op 10 augustus van dat jaar plaatste het 'Collège Episcopal de Ruremonde' een hele lijst in het Frans van de 'Distribution des Prix: Année Scolaire 1894-1895'. Ook 'Directeur gérant Van Aubel' van de 'Papeterie Royale Hollandaise

Maastricht' riep zijn mensen op voor de 'Assemblée Générale ordinaire du 20 novembre 1895'. We hebben al gezien dat er veel Waalse aandeelhouders waren.

Van 20 tot en met 23 mei 1895 werd de krant uitgegeven in oranje kleur vanwege het bezoek van prinses Wilhelmina en koningin-regentes Emma aan de stad Maastricht. Het programma hiervoor werd uitgebreid aangekondigd, natuurlijk in het Nederlands!

In *De Volkstribuun*, waarvan we de jaargangen uit 1891 en 1895 bekeken, was alleen maar Nederlands te lezen. De ondertitel van dit blad was *Sociaal-Democratisch Weekblad voor Noord-Brabant en Limburg* en het verscheen iedere zaterdag. Het was een uitgave van Pieters en Co. Maastricht. Als redacteur fungeerde W.H. Vliegen.⁵⁶ Deze krant was in het leven geroepen, omdat het orgaan van de Sociaal Democratische Bond, *Recht voor Allen*, zo'n succes had. Pieters en Vliegen dachten, dat de Limburgse arbeiders een apart blad voor het Zuiden wel op prijs zou stellen. Het eerste nummer verscheen op 4 oktober 1890. Het blad liep het eerste half jaar echter niet zo goed als verwacht. De oorzaak hiervan werd gezocht in de tegenstand van de geestelijken, die door het verschijnen van *De Volkstribuun* pas goed doordrongen raakten van de ernst van het rode gevaar. Door de steun van honderden abonnees in de rest van het land, kon het blad toch behouden blijven tot 1897, toen Vliegen en Pieters uit Maastricht vertrokken.

Er werden op het einde van de negentiende eeuw in Maastricht nog meer Nederlandstalige kranten uitgegeven: *De Ster* (1884-1887), *Maastrichtse Courant* (1886-1904), *De Grensbode* (1890-1892), *Limburgsch Volksblad* (1890-1892), *Limburgsch Nieuwsblad* (1878-1897), *Dagblad van Maastricht* (1895-1897), *Het Algemeen Volksbelang* (1894-1895), *De Zuid-Limburger* (1897-1900) en het *Advertentieblad voor Limburg* (1871-1951). Van sommige bladen hebben we nog een enkel exemplaar kunnen vinden.

De Ster was een katholiek volksblad. Het verscheen driemaal per week. Hiervan zijn nog twee exemplaren bewaard en wel van 2 februari en 10 mei 1884. In de eerste uitgave was maar één Franstalige advertentie geplaatst: 'Éléments d'Archéologie Crétienne par le chanoine Reusens. Librairie Internationale Catholique J.H. Vos. Rue Grand Staat Maastricht.' Het andere exemplaar was helemaal in het paars gedrukt vanwege de viering van de vijftienhonderdste sterfdag van Sint-Servatius. Misschien heeft dit feest de adverteerders geïnspireerd een deftiger taal te gebruiken, want er waren verschillende aankondigingen in het Frans, van 'Coiffeur Pl. Caquelin', van 'P.H. Leyser, Magasin de Pianos, vente et réparation', van 'H. Theuwissen, tabac, cigares, cigarettes et thé', van 'F.G. Klinckers, Bottier et Cordonnier d'après le dernier goût', van 'Hubert Kesser, Au Chapeau d'or: Grand assortiment de chapeaux de soie, de feutre' en van 'M. Herben-America, Modes, nouveautés pour la saison'.

Van de *Maastrichtse Courant* uit 1890 waren de exemplaren van 9 juli en 26 november 1890 en van 13 februari 1895 nog in te zien. Officieel heette de krant *Maastrichtse Courant, Nieuwsblad voor Limburg*. Het blad verscheen op woensdag en zaterdag en was liberaal te noemen. Op 9 juli 1890 en 13 februari 1895 was er geen Frans woord in te vinden. Op 26 november 1890 stond op de voorpagina een grote overlijdensadvertentie van koning Willem III. De hele krant was in het Nederlands gepubliceerd behalve één geboorteaankondiging: 'Monsieur et Madame Con-

⁵⁶ De volgende gegevens over *De Volkstribuun* zijn gebaseerd op: Perry, *Roomsche kinine*, 71-72.

stant Schreinemacher-Regout ont l'honneur de faire part de l'heureuse naissance d'un fils. Maestricht le 24 novembre 1890. Rue large 4.'

Van het Limburgsch Nieuwsblad was alleen maar het exemplaar van 31 december 1892 beschikbaar. Men adverteerde met de leuze: 'De goedkoopste courant van Nederland.' Het blad was begonnen als weekblad, later verscheen het tweemaal per week, daarna driemaal en vanaf 1 januari 1893 viermaal. Het werd uitgegeven door de gebroeders Crolla te Maastricht. Het vervulde een rol als Katholiek Provinciaal Orgaan. Op sociaal gebied richtte men zich naar Paus Leo XIII. De krant was duidelijk Nederlandstalig. We vonden twee Franstalige advertenties, één voor schoenen: 'Saison d'été à la ville de Lyon, Grand Magasin de chaussures françaises, Henri Kiès Maestricht', en één voor wijn en champagne van de firma 'Stassar Maestricht'.

Van *De Zuid-Limburger* bekeken we de exemplaren uit 1900 tot 17 maart, toen de krant voor het laatst verscheen. De ondertitel luidde *Provinciaal en Stedelijk Dagblad van Maastricht. Nieuws- en Advertentieblad*. Ook verscheen er driemaal per week een 'anderdaagsche versie'. Bij *De Zuid-Limburger* hoorde ook een zondagsblad, *Het Katholieke Volksblad*. Hierin stond minder politiek nieuws, maar wel nieuws uit en voor de arbeiderswereld en er was een aantal advertenties opgenomen, allemaal in het Nederlands, althans in het onderzochte exemplaar van 24 februari 1900. Volgens Perry was dit blad het orgaan van de Volksbond te Maastricht, maar het bereikte nauwelijks de eigen aanhang. Daarom werd een abonnement op de enige jaren later uitgegeven krant, *De Volksbode*, verplicht gesteld voor de leden van de afdelingen van de Limburgsche R.-K. Volksbond.⁵⁷ Op 17 maart 1900 verscheen *De Zuid-Limburger* voor het laatst. Vanaf die datum zou het Limburgsch Volksblad uitgegeven worden. Van deze uitgave waren geen exemplaren meer te vinden.

Vreemd genoeg verschenen er toch nog enkele Franstalige advertenties in *De Zuid-Limburger* van 1900. Op 2 januari van 'Emile Bertin, Rue du Loup 21, Comestibles et conserves alimentaires. Spécialités de la maison'. Waarschijnlijk mikte hij nog steeds op het elite publiek voor deze dure zaken. Dat deden ook 'Firme de Beaumont, Rue Grand Staat 7: Objets pour cadeaux, exposition d'un nouveau choix varié' en 'Maison F.G. Klinckers: Bottier, Chaussures de luxe et de ville. Rue Grand Fossé 27'. Op 3 januari plaatste zelfs de stad Maastricht een publieke aanbesteding in het Frans: 'Adjudication publique: Ville de Maestricht: Le Collège Echevinal adjugera le 15 janvier 1900 à midi trois quarts précis: 120000 pavés de diverses dimensions, 134000 pavés pour trottoirs etc.' Deze advertentie troffen we niet in het Nederlands aan. Daarentegen kon men op 23 februari lezen: 'Gemeente Maastricht. Openbare Aanbesteding: grondwerk, metselwerk ten behoeve van een nieuw slachthuis.' Een verklaring voor dit vreemde gebruik van de twee talen is moeilijk te geven.

In verscheidene overlijdensaankondigingen werd nog Frans gebruikt. Zelfs in de dagen rond de carnaval werd in deze taal geadverteerd: 'N'oubliez pas de visiter pendant les jours de carnaval: Café de la Bourse. Place du Marché 87.'

Dat veel Maastrichtse bladen al zo gauw het loodje legden, is waarschijnlijk mede toe te schrijven aan de concurrentie van de *Limburger Koerier*, een provinciaal dagblad, dat uitgegeven werd in Heerlen. Het was ontstaan uit de Duitstalige krant *Der Limburger Courier*, die al vanaf 1846 in

⁵⁷ Perry, *Roomsche kinine*, 173.

Heerlen uitkwam. In 1869 werd de Duitse taal vervangen door de Nederlandse. De titel hoefde niet eens veranderd te worden, want vanaf 1858 luidde die al *Limburger Courier*. In 1886 ging het blad *Limburger Koerier* heten. Eerst verscheen deze krant eenmaal per week, later tweemaal, toen driemaal en vanaf 1893 was het een dagblad. Er verscheen ook een anderdaagse editie. In 1893 hield de Franstalige krant *Le Courier de la Meuse* op te bestaan en dat zal niet toevallig zijn. Dit vormt wel het bewijs, dat de Maastrichtenaren in het algemeen een Nederlandstalig dagblad prefereerden.

Vlak voor de eeuwwisseling verkocht drukker Weijerhorst zijn krant aan de firma P. van de Wijer. Deze verplaatste de *Limburger Koerier* naar Maastricht, omdat hij daar meer potentiële lezers verwachtte dan in het boerse Heerlen.⁵⁸ Zodoende kreeg de Limburgse hoofdstad weer een dagblad op niveau, maar in de Nederlandse taal, waarmee de Franse invloed in de Maastrichtse pers definitief voorbij was.

Terugkijkend op al dit feitenmateriaal kunnen we concluderen, dat in de eerste decennia na 1850 de belangrijkste kranten nog steeds in het Frans gepubliceerd werden. In 1854 werd het *Journal du Limbourg* samengevoegd met *Le Courier de la Meuse*, die sinds 1851 bestond. Deze krant was een grote concurrent voor *De Limburger*, die vanaf eind 1860 nog maar alleen als weekblad verscheen. Een duidelijk oorzaak voor deze terugval in belangstelling voor de Nederlandstalige krant is niet te geven. Mogelijk hebben de financiën bij de drukker/uitgever een rol gespeeld of was de inhoud van de politieke artikelen voor de lezers niet meer interessant. Drukker Emile Roberts ging in mei 1864 over tot het drukken van een Franstalige krant *L'Ami des Intérêts Limbourgeois*, de latere *L'Ami du Limbourg*. Omdat hoogstwaarschijnlijk Petrus Regout eigenaar was van dit blad en Jos Russel al spoedig de redacteur/drukker/uitgever werd, kan men wel aannemen, dat er voldoende geld gepompt werd in deze krant. Petrus Regout was ultra-montaans katholiek en daardoor waarschijnlijk conservatiever dan burgemeester Pijls, die het liberalisme voorstond. Daar Pijls het blad *Le Courier de la Meuse* beheerste, kon Regout hem dus het beste bestrijden door het uitgeven van een tegenblad, ook in de Franse taal.

Tot in de jaren zeventig beheersten beide Franstalige bladen de pers in Maastricht. Toen begon langzamerhand het Nederlands meer invloed te krijgen. De eerst in Sittard uitgegeven *Nieuwsbode* werd in 1875 overgenomen door Jos Russel en werd later aangekondigd als de vervanger van *L'Ami du Limbourg*. Waarschijnlijk heeft het beëindigen van laatst genoemde krant ook te maken met de dood van Regout in 1878.

Er gingen steeds meer mensen kranten lezen. Deze waren goedkoper geworden omdat bij de wet van 9 april 1869 het dagbladzegel afgeschaft was. Deze maatregel ging in op 1 juli 1869.⁵⁹ Bovendien maakten een aantal technische uitvindingen het mogelijk, dat de krant op snellere wijze en in massale oplagen werd geproduceerd. Het inzamelen van de informatie ging sneller door de uitvinding van de spoorwegen en door de inschakeling van de elektrische telegrafie. Daarnaast waren er nieuwe grondstoffen voor de papierproductie, namelijk sommige grassoorten en pulp van het zachte hout van pijnbomen. De drukpersen zelf werden ook steeds vervolmaakt.⁶⁰

We kunnen ons afvragen, of het frequentere gebruik van het Nederlands te danken was aan

58 R. Simoen, 'Tussen Koerier en Dagblad', in: *Limburgs Dagblad* (zaterdag 20 mei 2000).

59 Luyckx, *Evolutie communicatiemedia* 308.

60 Ibidem, 249-253.

een verschuiving van het taalgebruik van de lezers of aan een verandering in het lezersbereik van de krant. Waarschijnlijk hebben beide een rol gespeeld.

In Maastricht waren *Le Courier* en *De Nieuwsbode* lange tijd concurrenten van elkaar. Dat geeft aan, dat er zowel behoefte was aan een Franstalige als aan een Nederlandstalige krant. In het laatste kwart van de negentiende eeuw begon dit te veranderen. Sinds 1883 verscheen elke zaterdag het *Bijblad van Le Courier*, een teken, dat de drukker inzag, dat het Nederlands steeds belangrijker werd. De adverteerders hadden dit al eerder in de gaten, want er werd steeds meer Nederlands gebruikt, zelfs voor luxe goederen en modeartikelen. Toch werden er omgekeerd, in *De Nieuwsbode* nog verschillende Franse annonces geplaatst.

Op het einde van de negentiende eeuw werden er verscheidene Nederlandstalige kranten uitgegeven, waarvan sommige maar kort bestonden.

Per 1 januari 1893 stopte de uitgeverij van *Le Courier de la Meuse* met deze Franstalige krant en ging over op een Nederlandstalige: *Ons Zuiden*. Naar alle waarschijnlijkheid is deze overschakeling van Frans naar Nederlands in Maastricht te laat ingezet. Financiële problemen speelden de drukkerijen parten. Dit was mede te wijten aan de grote concurrentie van de *Limburger Koerier*, die sinds lange tijd in Heerlen werd uitgegeven. Deze krant had een grote oplage; er waren zeker ook veel abonnees in Maastricht, die nu niet gingen overschakelen op een andere Nederlandstalige krant. Zoals we al gezien hebben, werd de *Limburger Koerier* vlak voor de eeuwwisseling in Maastricht uitgegeven en het lezersbestand zal toen zeker groter geworden zijn. Aan een Franstalige krant was geen behoefte meer.

Het familiale domein

Nadat we in de vorige paragrafen de formele domeinen hebben onderzocht, zullen we nu proberen of we iets te weten kunnen komen over het informele gebruik van de talen. Dit doen we weer aan de hand van familie-archieven en gegevens over het verenigingsleven. Van de periode na 1850 vonden we meer gegevens in de familie-archieven dan vóór die datum. In het archief van de familie Bonhomme vonden we bij toeval enkele bidprentjes. Deze hebben we bekeken. In ons onderzoek hebben we verder geen gebruik gemaakt van de vele prentjes die in de archieven bewaard zijn, omdat dit te omslachtig was. Hier ligt echter nog een heel terrein open voor een verder onderzoek naar het taalgebruik op het einde van de negentiende eeuw.

*Het familie-archief Behr*⁶¹

Uit de correspondentie van de familie Behr blijkt, dat zij vooral het Frans bleven gebruiken. Zo kreeg Louise Behr een Franstalige brief van haar nicht uit Den Haag in 1889. Ook haar schoonzus Fanny schreef uit Luik in het Frans. Van Louise zelf vonden we een dergelijke brief, die ze schreef in Maastricht op 14 december 1892. De aanhef van de brief luidde: 'Messieurs et Amis.' Uit de inhoud op te maken woonden deze vrienden in Brussel.

Aankondigingen van verlovingsen, huwelijken en overlijden waren steeds in het Frans te vinden. Uit de correspondentie is te zien, dat veel familieleden in België woonden. De familie Behr voerde daar een adellijke titel. Dit bleek uit de overlijdensberichten. Een ander bewijs hiervoor vonden we in de correspondentie van Louise. Een kolonel uit Grave, van wie we de handtekening niet konden lezen, stuurde haar op 11 maart 1901 een afschrift van 'La Belgique

61 GAM, familie-archief Behr, inventarisnummer 57: ingekomen brieven bij Louise Ferdinande Hypolite Françoise Behr, 1829-1901.

Héraldique', met aantekeningen over de familie Behr. Hierbij werd Frédérique Louis Behr, Baron de Deerfeld et du Saint-Empire, genoemd als de grondlegger van de Belgische tak.

Het familie-archief Regout

Uit de documenten van de familieleden Regout blijkt, dat zij zowel Frans als Nederlands gebruikten in hun briefwisseling. In 1867 ontving Gustave Regout enkele Franstalige brieven uit Parijs, allemaal ondertekend door Eugénie Coenegracht-Pétry.⁶² Alex Regout ontving ook Nederlandstalige post, bijvoorbeeld op 4 januari 1878 van 'Je vriendin Marie Hekking' uit Den Haag en op 5 januari 1879 van nicht Jeanette uit Maastricht.⁶³

In 1880 en volgende jaren kwamen we veel Franstalige brieven tegen van Edmond Regout, geschreven op het internaat van Katwijk-Binnen.⁶⁴ In die tijd hoorde het schrijven van brieven in het Frans waarschijnlijk tot de opvoeding op een kostschool. Van deze Edmond Regout waren ook nog enkele inschrijvingen bewaard van de 'Université Catholique de Louvain', onder andere uit 1888/89.⁶⁵ Deze waren in het Frans geschreven. Ook vonden we een Franstalige verklaring van de burgemeester van Meerssen, waarin stond dat Edmond in zijn gemeente woonachtig was met de vermelding van de namen van zijn ouders: Gustave Regout-Hoebrechts en Louise Petry-Plunkett de Rathmore.

De overlijdensakte van Gustave Regout - hij stierf op 83-jarige leeftijd - was in het Nederlands opgesteld. Misschien zijn er ook Franstalige exemplaren gedrukt, maar deze waren niet te vinden in het archief.⁶⁶ Verder troffen we in dit inventarisnummer een huwelijksaankondiging aan uit 1857 van 'Monsieur van der Does de Willebois, commissaire du Roi dans le Duché de Limbourg avec Mademoiselle la Baronesse Sophie de Crassier' en een overlijdensakte van 'Madame Eugénie Constantine Ghislaine Baronesse Plunkett de Rathmore, veuve en première noce de Monsieur Henry Pétry'.

In 1881 werden de heer en mevrouw Van der Does de Willebois en familie uitgenodigd voor een 'bal de jeunes gens' te Luik. De hele uitnodiging was in het Frans geschreven. Dit is niet zo verwonderlijk, maar het geeft wel duidelijk aan, dat er tussen de elites van Maastricht en Luik veel contacten waren. In 1918 werd een 'déjeuner' aangekondigd ter gelegenheid van het huwelijk van jonkvrouw Johanna van der Does de Willebois met burggraaf Charles van Aefferden. De uitnodiging was Nederlandstalig, maar het menu zoals gebruikelijk in het Frans. In 1915 hadden Baron Maximiliaan van Hövell tot Westerflier en Jonkvrouw Johanna Ida Catharina Bosch van Oud-Amelisweerd hun huwelijk al aangekondigd in het Nederlands. Dit waren echter Noord-Nederlanders. Toch kunnen we uit deze voorbeelden opmaken, dat de adellijke families begin twintigste eeuw meer gebruik gingen maken van het Nederlands.

Het familie-archief W.H. Pijsls⁶⁷

Uit het familie-archief W.H. Pijsls komen we iets meer te weten over het taalgebruik van deze persoon, die burgemeester was van Maastricht van 1861-1867 en van 1873 tot 1900. Veel van de gevonden brieven die hijzelf schreef of die hij ontving waren Franstalig. In 1859 schreef hij een

62 GAM, familie-archief Regout, inventarisnummer 1: ingekomen brieven bij Gustave Regout, 1867.

63 GAM, familie-archief Regout, inventarisnummer 7: ingekomen brieven bij Alex Regout, 1878.

64 GAM, familie-archief Regout, inventarisnummer 9, 10 en 11: brieven geschreven door Edmond Regout tijdens zijn verblijf op het internaat te Katwijk-Binnen, 1880-1882.

65 GAM, familie-archief Regout, inventarisnummer 267: bescheiden Edmond Regout, 1880-1926.

66 GAM, familie-archief Regout, inventarisnummer 286: persoonlijke stukken, 1857-1947.

67 GAM, familie-archief W.H. Pijsls, niet geïnventariseerd. Zie ook: Bijlage I: Biografieën.

persoonlijke brief aan een zekere Léon in het Frans en uit 1866 dateert een dergelijke brief aan zijn nicht. Franstalige brieven ontving hij onder andere van de Société de Vincent de Paul (1850) en van de politicus jonkheer P.Th. van der Maesen de Sombreff. Van de laatste vonden we ook een Franstalige uitnodiging, aan Pijls gericht, voor de bruiloft van zijn zoon met 'Mademoiselle la Baronne Henriëtte de Bieberstein Zawadzky' op 4 oktober 1853. Verder kreeg Pijls Franstalige brieven van koopman Th. Schrammen, hoewel deze ook af en toe Nederlands gebruikte, onder andere in een schrijven van 17 juli 1854.

Dat er waarschijnlijk in het gezin Pijls Nederlands gesproken werd, concluderen we uit een briefje van neef Willem op 12 maart 1854 met de aanhef: 'Lieve Tante Pijls'. Ook een schrijven van een familielid met het verzoek tot ondersteuning van 'Alexander' die naar Oost-Indië vertrok, was in het Nederlands geschreven, met de aanhef: 'Waarde en Hooggeachte Neef'. Verder ontving hij in 1860 als wethouder enkele Nederlandstalige brieven.

In de correspondentie tussen Pijls, Van Osch-America en Hollman, over artikelen in *Le Courrier*, komen we zowel Frans als Nederlands tegen. De artikelen in het klad voor deze krant zijn allemaal in het Nederlands geschreven.

Thorbecke stuurde op 14 juni 1860 een Nederlandstalige brief aan Pijls. Op 28 februari 1866 schreef bisschop Paredis in het Frans aan de redactie van *Le Courrier*, naar aanleiding van een artikel in deze krant over Thorbecke. De redactie antwoordde in het Nederlands.

Het familie-archief Schaepkens⁶⁸

Uit het archief van de familie Schaepkens komen we te weten, dat Alexander Schaepkens (1815-1899), leraar in de tekenkunst aan het Athenaeum, Franstalige visitekaartjes had: 'Alexander Schaepkens de l'Académie Royale des Beaux Arts d'Amsterdam, Chevalier de la Couronne de Chêne et de l'Ordre Léopold, Officier du Nichan.' Op 16 november 1893 ontving hij een Franstalig schrijven van de redacteur van de krant *La Meuse* uit Luik als bedankje voor een publicatie in het blad. Men vroeg hem, of hij correspondent wilde worden voor de krant voor het nieuws uit Maastricht en omstreken.

Op 26 oktober 1898 schreef hijzelf aan mijnheer Joosten: 'Ik heb de eer U in commissie toe te zenden de navolgende tekeningen en schildereien (!) om dezelve vervolgens uit te stallen ieder met prijs op de keerzijde tezamen f185,-.' Uit deze laatste brief kunnen we waarschijnlijk concluderen, dat Alexander Schaepkens ook het Nederlands gebruikte, hoewel hij in het Frans publiceerde. Dat hij en zijn broers elkaar in het Frans schreven, is duidelijk uit de publicatie van Himmelreich.⁶⁹ Hierin vinden we enkele foto's van documenten, onder andere een laatste bericht van Arnaut Schaepkens, gedateerd 11 december 1883 aan zijn broer Alexander in Maastricht over de slechte gezondheid van Théodore. Dit bericht schreef hij in het Frans. Een andere foto toont het handgeschreven testament van Théodore van 12 september 1882, waarin hij aan Arnaut zijn huis en eigendommen schonk. Dit testament was ook in het Frans opgesteld.

Het familie-archief Bonhomme

Tenslotte hebben we nog enige informatie kunnen putten uit het archief van de familie Bonhomme. We vonden een Nederlandstalig document van de benoeming van J.A.H.J.G. Bon-

68 GAM, familie-archief Schaepkens, inventarisnummer 1: ingekomen en minuten van uitgaande brieven van Johannes Christianes Antonius Alexander Schaepkens, 1847-1898.

69 A.J.M. Himmelreich e.a., *Théodore Schaepkens 1810-1883*. Vierkant Maastricht deel 14 (Maastricht 1990) 101.

[illegible]

Van Arnold Bonhomme²¹ vonden we een in het Frans geschreven brief aan Messieurs Bonhomme-Seydlitz: 'Bilan du 31 décembre 1865' met in de kop: 'Société anonyme pour la Navi-

71 GAM, familie-archief Bonhomme, inventarisnummer 27: stukken betreffende de stoombootonderneming firma Arnold Bonhomme, 1867-1930.

gation à Vapeur sur la Meuse entre Liège, Maastricht, Venlo, Dordt et Rotterdam.' Verder vonden we in de zakelijke correspondentie een sollicitatie van een zekere A. Geldhof, 15 jaar, om toegelaten te worden als jongste bediende. Daarin schreef hij onder andere: 'Ik heb met goed gevolg alle klassen van de Handelsschool doorlopen. Ik ben op de hoogte met de Hollandsche, Fransche en Duitsche taal, vlugrekenen, boekhouden en enigmater met de Engelse taal.'

Uit 1901 zijn enkele telegrammen bewaard gebleven, waaruit blijkt, dat Guillaume Bonhomme met zijn moeder in het Frans correspondeerde.⁷² Eerst berichtte hij haar uit Brussel, dat hij de volgende dag met zijn vader naar Parijs zou gaan. Deze stierf daar, want hij schreef: 'Père mort absolument sans souffrances.'

Uit een document van Leopold Thomas van Beneden⁷³ (geboren in 1847) maken we op, dat de familie thuis Nederlands heeft gesproken, want zijn kleinzoon schreef in 1906: 'Lieve Bonpapa, Gelieve dit geschenkje aan te nemen uit liefde en dankbaarheid van Uw kleinzoon Leopold: Lang leve Bonpapa.'

Er zijn verschillende bidprentjes bewaard door de familie Bonhomme en het was voor ons interessant om na te gaan in welke taal ze geschreven waren.⁷⁴

Franstalige prentjes:

- Mathieu Gérard Bonhomme, gestorven te Maastricht op 27 augustus 1862.
- Jean Théodore Napoléon Bonhomme, gestorven te Maastricht op 27 november 1862.
- Marie Gertrude Walburge Hubertine Julie Böcker, weduwe van Monsieur Guillaume Bonhomme, gestorven te Maastricht op 2 maart 1881.
- Antoinette Joséphine Hennus, weduwe van Jean Winand Boots, gestorven te Amby/Maastricht op 25 juni 1884. Van dit prentje vonden we ook een Nederlandstalige versie.
- Alphonse van Beneden, gestorven te Bonn op 28 december 1895.
- Johannes Arnoldes Hubert Wilhelm Bonhomme, schepen van Maastricht, gestorven te Parijs op 2 maart 1901. Dit prentje was ook in het Nederlands gedrukt.
- Marie-Joséphine Lucie Boots, weduwe van Monsieur Arnold Bonhomme, gestorven te Maastricht 16 december 1912. (Dit was een uitgeknipte overlijdensadvertentie uit de krant).

Nederlandstalige prentjes:

- Thomas Dominicus Regout, gestorven te Maastricht op 4 juli 1862.
- Victoire Marie Mathilde Nijst, echtgenote van Mr. J.P. Boots, gestorven te Amby/Maastricht op 14 oktober 1898.
- Adèle Jeanne Léopoldine Boots, gestorven te Maastricht op 21 januari 1904.
- Guillaume Bonhomme, echtgenoot van Maria van Beneden, gestorven te Maastricht op 16 januari 1919.

Het is mogelijk, dat er meerdere prentjes in twee talen gedrukt waren, maar in de archieven zijn deze niet terug te vinden.

Uit de documenten die we in de familie-archieven vonden, kunnen we geen eenduidige conclusie trekken over de veranderingen in taalkeuze in deze periode. Sommige families hielden

⁷² GAM, familie-archief Bonhomme, inventarisnummer 16: stukken betreffende het overlijden en de begrafenis van Arnold Johan H.W. Bonhomme, 1837-1901

⁷³ GAM, familie-archief Bonhomme, inventarisnummer 37: persoonlijke stukken familie Van Beneden, 1816-1901.

⁷⁴ GAM, familie-archief Bonhomme, inventarisnummer 89: bidprentjes, ca. 1860-1994.

langer vast aan het Frans, zeker als het officiële aankondigingen betrof. Toch zien we, dat er op het einde van de negentiende eeuw een neiging ontstond ook in het Nederlands te schrijven. Dit kwam meer voor bij mensen die gericht waren op handel en industrie dan bij de echte adel. Handelaren hadden waarschijnlijk veel meer contacten met het Noorden van Nederland. Voor hen was het vanzelfsprekend dat zij hun taal aanpasten aan de handelsbetrekkingen. Toch zien we ook bij de adel en notabelen een lichte tendens naar het Nederlands. Was het eerst altijd gebruikelijk, dat officiële aankondigingen van geboorten, huwelijken en overlijden in het Frans gesteld waren, na 1850 begon dat langzamerhand te veranderen, want vanaf die tijd kwamen we af en toe ook berichten in het Nederlands tegen. In de informele gesprekken thuis zal in het ene gezin misschien Frans gebruikt zijn en in het andere Nederlands of dialect. Dit is niet meer na te gaan. We hebben geconstateerd, dat Edmond Regout vanuit het internaat in het Frans schreef naar zijn ouders. Dit was in die tijd wel de regel op internaten, maar misschien kunnen we hieruit ook de conclusie trekken, dat de familie onderling Frans sprak.

Het domein van de verenigingen

De leden van de verschillende verenigingen in Maastricht zijn waarschijnlijk op een vriendschappelijke manier met elkaar omgegaan. De gesprekken, die zij onderling gevoerd hebben zijn niet meer te reconstrueren. We moeten ons tevreden stellen met de schriftelijke neerslag van het verenigingsleven. Hieruit kunnen we toch wel opmaken naar welke taal de voorkeur uitging.

De sociëteit Momus

In het vorige hoofdstuk hebben we al kennis gemaakt met Momus en daarbij hebben we kunnen constateren, dat deze sociëteit alles in het werk heeft gesteld om het Maastrichtse dialect levend te houden en te cultiveren. Ook werd het Frans veel gebezigd in uitnodigingen, in tooneelstukken en ook in de Momus-Annalen. In de archieven van de vereniging hebben we gezocht naar voorbeelden van het taalgebruik in de periode na 1850. Dat het dialect een grote plaats innam, is duidelijk te zien aan de herziening van de grondwet in 1879 waarvan het eerste artikel luidde:

Den iersten artikel dee heet me gelaote
Mastreechs is de taol die de Momusse praote
In inkel gevallen weurd 't geautoriseerd
Dat me Hollands of Fransch of auch Duitsch debiteert.⁷⁵

Aan de verandering van dit artikel is te zien, dat men iets soepeler stond tegenover het gebruik van andere talen naast het dialect. Of er echter veel Nederlands gesproken werd is te betwijfelen. Op 25 juni 1857 schreef het Hoeglustig Comité van Elf een Nederlandstalige brief aan de leden der vereniging.⁷⁶ Hierin werd medegedeeld, dat de gemeente gevraagd had een afgevaardigde te sturen naar de gemeenteraad ter voorbereiding van een aanstaand festival van de harmonie, maar het comité van Momus had dit geweigerd, omdat de gemeente in het afgelo-

⁷⁵ Het eerste artikel is zo gebleven, Maastrichts is de taal die de Momussen spreken. In een enkel geval wordt het toegestaan dat men Hollands, Frans of ook Duits gebruikt. Voor een vergelijking met de grondwet vlak na de stichting van de vereniging in 1840 zie het vorige hoofdstuk.

⁷⁶ GAM, Momusarchief, inventarisnummer 75: losse correspondentie, 1857.

pen jaar 1856 weinig dankbaarheid getoond had ten opzichte van de vereniging voor haar inspanningen en gemaakte kosten in dat jaar. Waarschijnlijk werd het Nederlands gebruikt om de kwestie heel duidelijk te laten overkomen bij alle leden van de vereniging, ook bij de niet-Maastrichtenaren.

Het dialect werd gebruikt in brieven aan de leden, die een bestuursfunctie hadden opgezegd. Hiervan waren enkele voorbeelden te vinden in 1880⁷⁷. Aan 'Momus Franquinet, ridder van de windmeulen van het joonk leecht, woernummend president en 1e secretaris van de sociëteit Momus' werd het volgende geschreven:

'Hoegeachte Collega, Uch te ziggen dat 't Comité mit spiet eur besluit vernommen heet um eur demissie te geven es commissaris van eus schoen sociëteit zal wel onneudig zien. 't Is alles behalve plezierig te mooten scheien van ene collega nao 2 x 11 + 7 jaor. Alzoe vastgesteld in de vergadering van 't Hoeglustig Comité, september 1869+11.⁷⁸

Benzelfde soort epistel werd verstuurd naar 'Momus Janssen, ridder van 't joonk leecht, maréchal vuurwerker van de sociëteit Momus'. Hij werd tot erecommissaris benoemd voor het leven. Hieraan was verbonden het recht van het dragen van de Momusmuts bij feesten en het recht op gereserveerde plaatsen bij uitvoeringen.

In april 1872 werden zes Franstalige brieven geschreven door enkele leden van de vereniging naar aanleiding van de vraag van het bestuur of ze jurylid wilden zijn bij de cavalcade. Loisel en Eugène Regout sloegen de uitnodiging af vanwege een slechte gezondheid.⁷⁹

Per 1 januari 1874⁸⁰ zeiden zes leden hun lidmaatschap op in verband met een 'représentation scandaleuse' op 18 oktober 1873. Het betrof hier een opvoering van het toneelstuk *La fille de Mr. Auguste*. Lambert Rutten schreef hierover een brief in het Frans. Uit dit jaar dateren ook Nederlandstalige brieven, onder andere van Jos van Bergen, die zijn zoon inschreef als lid.

Andere documenten gaven aan, dat Momus voor de aankondigingen van vergaderingen en feesten naast het dialect ook nog het Frans gebruikte. In 1872 stond op de uitnodiging: 'Fêtes jubilaires, description du grand cortège.'⁸¹ In 1874 vonden we echter een oproep voor een vergadering in het dialect.⁸² Ook na de eeuwwisseling bleef dit verschijnsel bestaan. In 1905 werd de viering van een jubileum als volgt aangekondigd: 'Viering 6 x XI jaorige jubilei.' In 1908 vonden we een aankondiging van de feesten in het Frans.⁸³

Nog een bewijs voor de gehechtheid van Momus aan het Frans was het briefhoofd.⁸⁴ Dit was in het begin van de twintigste eeuw nog in het Frans (zie afbeelding). In 1920 werd een soortgelijk briefhoofd gebruikt, maar nu in het Nederlands.

De dagbladen en tijdschriften die op de leestafel van de sociëteit lagen waren zowel Frans- als Nederlandstalig. De keus voor een bepaalde taal werd niet altijd ingegeven door voorkeur

77 GAM, Momusarchief, inventarisnummer 76: losse correspondentie, 1880.

78 'Ridder van de windmolen van het jonge licht, waarnemend president en 1e secretaris van de sociëteit Momus. Hooggeachte collega, U te zeggen dat het Comité met spijt uw besluit vernomen heeft om Uw ontslag in te dienen als commissaris van onze mooie sociëteit zal wel niet nodig zijn. Het is alles behalve plezierig te moeten scheiden van een collega na 29 jaar. Aldus vastgesteld in de vergadering van het Hooglustig Comité september 1880.'

79 GAM, Momusarchief, inventarisnummer 77: losse correspondentie, 1872.

80 GAM, Momusarchief, inventarisnummer 79: losse correspondentie, 1874.

81 GAM, Momusarchief, inventarisnummer 228: stukken betreffende de door of met medewerking van de Momus jaarlijks georganiseerde feesten, 1871/1872.

82 GAM, Momusarchief, inventarisnummer 231: stukken betreffende de door of met medewerking van de Sociëteit Momus jaarlijks georganiseerde feesten, 1874/1875.

83 GAM, Momusarchief, inventarisnummer 332: stukken betreffende de door de Sociëteit Momus georganiseerde voorstellingen, 19de en 20de eeuw.

84 GAM, Momusarchief, inventarisnummer 72-I: besluiten Hoeglustig Comité van Elf, 1856-1927.

SOCIÉTÉ MOMUS

MAESTRICHT.

FONDÉE EN 1839.

Maastricht,

190

Arts — Plaisir — Charité.

Sections d'arts :

Club Dramatique.
Orchestre d'amateurs.
Section des Beaux-Arts.

Sections de Charité :

Cuisine économique
fondée en 1846.

—
Oeuvre du vêtement
fondée en 1880,
placée sous la haute protection de
S. M. la Reine-Mère des Pays-Bas.

—
Asile pour vieillards
fondé en 1889.

PRÉSIDENT D'HONNEUR,
Administrateur-général des œuvres de Charité :
Laurent POLIS.

Briefpapier Momus ca. 1900-1910. Coll. GAM.

voor deze taal, maar ook door instemming met de artikelen in het blad of door vriendschap met de uitgever.

De sociëteit speelde een grote rol in het openbare leven in Maastricht. Vooral de toneelvereniging trad op de voorgrond. Volgens Schillings is het de sociëteit Momus geweest, die als eerste vereniging de nog levende Franse theatercultuur in Maastricht heeft voortgezet, niet alleen door het spelen van stukken in het Frans, maar vooral door theatergroepen uit Luik en Namen en zelfs Parijs vanaf 1860 regelmatig naar Maastricht te halen.⁸⁵ Ook heeft zij een belangrijke bijdrage geleverd aan het behoud van het Maastrichts taaleigen, want aanvankelijk stond het spelen van stukken in het Maastrichts voorop, in overeenstemming met het eerste artikel van de grondwet van 1840. Dit streven leidde tot een aantal oorspronkelijke toneelwerken in het Maastrichts, onder andere van D.G.L. Franquinet, Laurent Polis, J.K.J. Breuls en A. Olterdissen, en tot belangrijke bewerkingen uit het Frans en Duits in het Maastrichts. We geven hier een kort overzicht van het leven en werk van de zojuist genoemde auteurs. In bijlage II zijn uitgebreidere voorbeelden van hun oeuvre opgenomen.

G.D.L. Franquinet (1826-1900) was een van de prominente leden van Momus. Hij schreef poëzie en toneel (onder andere kemikke-opera's), ontwierp optochten en was jarenlang secretaris van deze sociëteit. Op 15 mei 1861 schreef hij zijn bekende gedicht 'Mestreechter Taol', waarvan we de eerste strofe weergeven:

Mastreechter spraok, doe zeute taol!
Blief us altied gegeve,
Es aojerslaag vaan eige leve,
En blink us touw in leefdestraol.⁸⁶

⁸⁵ Schillings, *Toneel*, 38. Wij volgen deze auteur ook verder in zijn schets van het toneelleven in Maastricht.

⁸⁶ Endepols, *Mestreechter Spraok*, 32. Vertaling: Maastrichtse spraok, jij zoete taal, blijf altijd bij ons als aderslag van het eigen leven en richt je liefdesstraal op ons. Zie ook bijlage II: Maastrichtse werken.

Laurent Polis (1845-1915) volgde zijn oom Louis Polis op als voorzitter van de vereniging, toen deze in 1878 stierf. Hij schreef verschillende gedichten, onder andere 'Chariteit', 'Morus 4 x 11 jaorig jubilei', 'Op de wereld is alles vals' en 'De gebroke roet'. Dit laatste gedicht is een vrije interpretatie van 'Jantje zag eens pruimen hangen' van Hiëronymus van Alphen.⁸⁷ Ook schreef Laurent Polis prozateksten en toneelstukken. Soms stak hij hierin de draak met het deftige Frans spreken in Maastricht, zoals bij het verhaal 'Op heite kole'⁸⁸, waarin een directeur van een pijpenfabriek een toespraak in het Frans moet houden op de bruiloft van zijn zoon, want er komen gasten die geen Nederlands verstaan. Als vader na uren zwoegen 's avonds de tekst klaar heeft, wordt deze aan zoonlief voorgelezen, die nog een aantal veranderingen aanbrengt. Laurent Polis gebruikt hierbij met opzet een aantal Franse woorden: 'eini-ge 'quouique's', vu-que's' en 'pourtants' weurde gesupprimeerd, 'n aontal Flandricisme gecorrigeerd, 'n paar pleonasme gebiffeerd en nao 't gehiel nog te hōbbe geabrevieerd, weurd summa summarum Papa's oratoriese elucubratie geapproveerd.' Op de huwelijksdag zelf is de vader van de bruidegom zo van streek, dat hij bij het begin van zijn toespraak al fouten maakt en de tekst niet meer weet. Tenslotte doet hij dan zijn woordje in het Maastrichts, wat hem heel goed af gaat, zodat iedereen tevreden is.

Johan Koenraad Joseph Breuls (1838-1923) behoorde ook tot de gevierde schrijvers van Momus. Hij had veel interesse voor het Maastrichts als taal en schreef bijvoorbeeld *Vademecum handelend over Maastrichtsch dialect*. Hierin zegt hij letterlijk:

'Door sommigen wordt het Maastrichts dialect wel eens als een rijk idioma gequalificeerd, doch ik kan me hoe graag ook, met die beoordeling niet verenigen. Meermalen toch moest ik, bij het schrijven en bij het vertalen van tooneelstukken, gelocaliseerde Fransche woorden te hulp roepen. Wil men dit mengsel van Fransche en Duitsche woorden met een oud-Hollandsche ondergrond als een melodieuze taaleigen beschouwen, dan is de qualificatie niet ongegrond.'

Hij wijst op het verschil tussen het Waalse patois en het Maastrichts:

'Een leuk idioma als het Waalsche patois, binnen de grenzen van de Wallonie zonder vreemde hulp ontstaan, is het Maastrichts echter niet. Van buiten af is veel materiaal aangebracht (...) Het zijn vooral de Franschen, die van hun verblijf alhier onuitwisbare sporen hebben achtergelaten.'⁸⁹

Deze invloed heeft zich, volgens Breuls, vanaf de Franse Tijd onweerstaanbaar doen gelden en is ook te merken in de uitspraak van het dialect, bijvoorbeeld in de zachte j (zoals in het woord joviaal).

In zijn werk *Frans in Mestreech* in 1916 (in het dialect) maakt hij de opmerking dat er veel mensen zijn, die deze taal niet op de juiste wijze gebruiken.⁹⁰ Hij zegt, dat veel handelaren zich 'charcutier, ébéniste, confiseur, cordonnier, tapissier etc.' noemen, omdat dit veel deftiger klinkt, maar als ze dan rekeningen moeten schrijven, maken ze veel fouten. Op Franse menu's is de Franse taal soms ook 'vreiselik aongebrend'. Hij vraagt zich af, waarom sommige mensen zo graag de geboorte van hun kind in het Frans aankondigen, terwijl zij zelf toch maar gewone burgers zijn. Hij heeft daar een verklaring voor. De moeder van het kind voelt zich meestal erg geflatteerd als ze in een winkel als 'Mevrouw' aangesproken wordt, maar ze durft deze term niet op een geboorteaankondiging te gebruiken. In het Frans is iedere getrouwde vrouw 'Madame', of ze nu van hoge of lage afkomst is.

87 Ibidem, 43.

88 Ibidem, 44.

89 J.K.J. Breuls, *Vademecum handelend over Maastrichtsch dialect* (Maastricht 1914) 5.

90 Endepols, *Mestreechter Spraak*, 54-55. Zie ook bijlage II: Maastrichtse werken.

In *De Mestreechtere en vreemde taol* legt Breuls uit, dat de Maastrichtenaar zich graag voor laat staan op het feit, dat hij een bijzondere aanleg heeft om vreemde talen te leren en hij beaamt dit voor het Frans en Duits.⁹¹ Hij vergelijkt de Maastrichtenaar met de Duitsers en de Hollanders, die een slechte uitspraak van het Frans hebben. Toch waarschuwt hij voor een te grote eigenwaan. Hij schrijft:

'In Holland hōbbe v'r de naam, dat v'r 't Frans kinne wie euze kristelier. Laote v'r us tat, in Gods-naom, neet laote wies make. Veur sommige maag dat woer zien, zelfs zullen ers wel zien, die 't Frans nog vāöl beter kinne, mer v'r mogen us neet trop bereume et Frans te kinne. Zij, die vāöl Frans hōbbe geleze, die geweend zien toes Frans te spreke en dat ouch gemekelik doen, hove mer werreke van de gooi Franse sjrijvers in te zien, um ziech te euvertuige, dat 't gezegkde 'de Franse taol machtig zien' allein op zier weinig persone toupasselik is.'⁹²

Alfons Olterdissen (1865-1923) schreef in het begin van de twintigste eeuw veel toneelstukken voor de vereniging Kunst en Vermaak, waarvan twee werken (komische opera's) in het dialect.⁹³ Toch wordt hij beschouwd als één van de meest bekende en populaire auteurs van dialectliteratuur, want hij schreef veel prozawerken en gedichten in het Maastrichts. Hij bezong zijn vaderstad in het volgende gedicht, waarvan we het eerste couplet weergeven:

Jao, diech hōbs us aon 't hart gelege,
Mestreech, door alle iewen heer.
Veer bleve diech altied genege
En deilde dreufheid en plezeer.
Veer huurde nao dien aw histories
Te peerd op grampeer ziene soet.
Eus ouge bloonke bij dien glories
Of perelde bij diene noet.⁹⁴

Door de activiteiten van onder meer de vereniging Momus won het dialect aan kwaliteit. Eerst was het een gesproken volkstaal, maar nu werd er ook dialectliteratuur geschreven. Omdat vooral welgestelde mensen lid waren van de sociëteit, kreeg het gebruik van het dialect een extra dimensie. In eerste instantie was Momus begonnen als een carnavalsvereniging, maar gaandeweg werd het een echte culturele vereniging met leden die toneelwerken schreven en speelden, muziek maakten en beluisterden. Door het publiceren van gedichten en prozateksten in het dialect liet men zien, dat de eigen stadstaal belangrijk gevonden werd. Omdat de toneelstukken en komische opera's òf in het Frans, òf in het dialect opgevoerd werden, kreeg het dialect een cultureel tintje als het door de Momusleden gebruikt werd. Zo kwam het op een hoger peil te staan. Het was natuurlijk een heel verschil of er grappen vermeld werden in een volksalmanak of dat er literaire gedichten en toneelteksten verschenen in het dialect. In de inleiding hebben we opgemerkt, dat het dialect in de meeste gevallen uitsluitend in mondelin-

91 Ibidem, 55-56.

92 In Holland hebben wij de naam, dat wij het Frans kennen als onze broekzak (letterlijk kroonluchter). Laten we ons dat, in Gods-naam, niet laten wijs maken. Voor sommigen mag dat wel waar zijn, zelfs zullen er wel zijn, die het Frans nog veel beter kennen, maar we mogen ons er niet op beroemen het Frans te kennen. Zij, die veel Frans hebben gelezen, die gewend zijn thuis Frans te spreken en dat ook gemakkelijk doen, hoeven maar de werken van de goede Franse schrijvers in te zien, om zich te overtuigen, dat het gezegde 'de Franse taal machtig zijn' alleen op zeer weinig personen toepasselijk is.

93 Zie de paragraaf over de toneelvereniging Kunst en Vermaak in dit hoofdstuk.

94 Endepols, *Mestreechter Spraak*, 96. Vertaling: Ja, jij hebt ons (na) aan het hart gelegen, Maastricht, door alle eeuwen heen. Wij bleven jou altijd genegen. En deelden droefheid en plezier. Wij luisterden naar jouw historische gebeurtenissen, Terwijl we paardje reden op grootvaders schoot. Onze ogen blonken bij jouw glorierijke momenten Of vulden zich met tranen (als we hoorden) van jouw nood. (vertaling van Dumoulin en Coumans in hun werk *Sjôd mieth nog eint in*, 135). Zie ook bijlage II: Maastrichtse werken.

ge functies gebruikt wordt en daarbij vooral in minder formele gesprekssituaties. Bovendien zou het gebonden zijn aan de lagere sociale stratificaties. Het Maastrichts vormt hierop duidelijk een uitzondering. Er wordt hoogstaande dialectliteratuur geschreven en bovendien wordt het dialect door alle lagen van de bevolking gesproken.

Voor het spelen van de door de Momusleden geschreven toneelstukken werd een apart toneelgezelschap opgericht, De Kluchtspeulders, met een eigen grondwet. Artikel 1 van dit reglement bepaalde dat 'de Kluchtspeulders bij alle gooi gelegenheden, veur heur eigen pleseer en veur dat van de Societeit, Franse of Mastrechtse stukken zal speulen'.⁹⁵ Aan deze twee talen hield men zich stipt tot 1879, toen het Momusreglement enigszins veranderd werd en het toegestaan werd ook af ten toe een andere taal te gebruiken, bijvoorbeeld Nederlands.

Op 16 april 1883 werd naast De Kluchtspeulders de Momus Nederlandsche Tooneelvereniging opgericht: Voor Taal en Kunst. Deze vereniging had tot doel 'het bevorderen der Nederlandsche taal- en letterkunde'. In de winter van 1883-1884 werd een 'Groote Wedstrijd in de Nederlandsche Toneelkunde' uitgeschreven ter ere van het 4 x 11 jarig bestaan van de Momusvereniging. Eenzelfde soort wedstrijd werd georganiseerd voor het 55-jarig bestaan in 1893-1894. De binding met de Franse theatercultuur werd echter ook nog levendig gehouden, want in de winter van 1907-1908 kwam er een 'Concours d'honneur Dramatique Français International'. De stukken die de Momus-toneelvereniging opvoerde, vormen een goed voorbeeld van de drietaligheid op cultureel gebied.

De hoofdmoot van een avondvoorstelling werd lange tijd gevormd door een opera of een comédie-vaudeville in het Frans. In 1860 ontbrak voor het eerst op een Momusavond het Frans: de gehele avond werd met Maastrichtse werken gevuld: *Wee wét woe het good veur is en Christiaan van het Verkesweerdje*. Op 10 maart 1861 volgde de première van een oorspronkelijk Maastrichts werk: *Jonk bij jonk en auwt bij auwt*, een komische opera. De tekst was van G.D.L. Franquinet en de muziek van V. van Helden.'

In de jaren 1860-1880 werd een groot aantal dialectstukken opgevoerd, gewoonlijk kluchten in één bedrijf.

De Momus Nederlandsche Tooneelvereniging Voor Taal en Kunst gaf in april 1883 haar eerste voorstelling in de Nederlandse taal. De keus was gevallen op *De kiesvereniging van Stelendijk*, blijspel in vier bedrijven door Lodewijk Mulder, een politieke satire. Bij de toeschouwers en bij de spelers viel het grote verschil op tussen de luchtige Maastrichtse stukken en het plechtstatige Hollandse toneel. In het najaar greep de Nederlandse vereniging dan ook maar weer terug op het gewone repertoire van kluchten. Wel richtte zij zich op Noord-Nederlandse stukken. Haar activiteiten waren niet omvangrijk, maar hebben toch de belangstelling voor het Noord-Nederlands toneel versterkt. Opvoeringen in het Nederlands werden nu althans niet meer uitgesloten.

Na 1900 trad het gezelschap niet meer op en vijf jaar later namen ook de activiteiten van het 'Kemedie-trupke' af. De grote tijd van Momus was voorbij in het Maastrichts theaterleven. De traditie werd voortgezet door een andere vereniging: Kunst en Vermaak.

De toneelvereniging Kunst en Vermaak

De toneelvereniging Kunst en Vermaak had zich ontwikkeld uit de in 1870 opgerichte Maastrechtse Keigelveeniging. Zoals gebruikelijk verzorgde de vereniging zelf haar gezellige

⁹⁵ De toneelspelers zullen bij alle gelegenheden voor hun eigen plezier en voor dat van de sociëteit, Franse of Maastrichtse stukken spelen.

avonden voor de leden. Het repertoire bestond in eerste instantie uit bewerkingen in het Maastrichts zoals: *Ene moord zonder doeye*, *De Remplaçant*, *En klein Liefdesverwarring* etc. Maar al vlug wilde men ook wat betere werken spelen en meedoen aan wedstrijden. Na het winnen van de eerste prijs in een door Momus uitgeschreven wedstrijd voor Maastrichtse sociëteiten in september 1883, nam de vereniging deel aan een wedstrijd voor toneelkunst in Tongeren. Hier behaalde men de vijfde prijs.

Omdat men meende dat de naam van de vereniging niet langer geschikt was voor serieuze wedstrijden veranderde men deze op 28 augustus 1885 in toneelvereniging Kunst en Vermaak. Tot 1904 was de vereniging erop gericht bij deze wedstrijden zo goed mogelijk voor de dag te komen. Men zag het toneel niet langer als een ontspanning, maar als een kunstuiting die de hoogste inspanning en inzet eiste. De consequentie van het deelnemen aan internationale wedstrijden was, dat men zich moest richten op een Nederlands repertoire. Ter gelegenheid van de 300^e verjaardag van de geboorte van Joost van den Vondel gaf Kunst en Vermaak op 4 december 1887 de eerste voorstelling van een werk van Vondel in Maastricht (zij het niet volledig): *Joseph in Dothan*.

In het seizoen 1891-1892 werd voor het eerst weer aandacht besteed aan het Maastrichtse eigen repertoire. Op 13 december 1891 vond de première plaats van *Figaro de Berbeer*, een bewerking van *Le Barbier de Séville*. Op 7 februari 1892 volgde het Maastrichtse succesnummer *De Mastreegter Straotjong*. Tot 1920 bleef de vereniging naast vertalingen van bekende Franse schrijvers en bewerkingen uit het Duits alle aandacht besteden aan het Nederlandse repertoire.

Een bekende toneelschrijver voor de vereniging was Alfons Olterdissen (1865-1923). Hij paste de succesvolle methode toe om op bekende melodieën een verhaal te schrijven. Zijn broer Guus was een van de sterspelers van Kunst en Vermaak. A. Olterdissen is de meest bekende en populaire onder de dialectschrijvers, hoewel hij maar twee stukken in het dialect schreef: *De kapitein van Köpenick* (première 1 april 1907) en *Trijn, de Begijn* (première 7 november 1912), beide komische opera's.

De Stadsschouwburg⁹⁶

In de eerste helft van de negentiende eeuw was men in Maastricht aangewezen op reizende toneelgroepen, die in de schouwburg optraden. Voor het merendeel waren dit Franse en Belgische troepen, maar ook nu en dan toneelspelers uit Aken en een enkele keer trad een Hollands of Vlaams gezelschap op.

De meeste toneelspelers kwamen uit Luik en in mindere mate ook uit Verviers. Meestal waren het naamloze artiesten. Soms werd de naam van de directeur gebruikt om enigszins een onderscheid te maken in reputatie en prestaties. In die tijd kwamen er niet zo veel mensen kijken naar toneel of opera. Deze voorstellingen werden in het Frans gebracht en de meeste Maastrichtenaren verstonden deze taal niet. Zij kwamen wel voor bals, redoutes (gezellige bijeenkomsten), concerten, diners en soupers. Het waren vooral de verenigingen Momus, Société d'Harmonie en Concordia die zalen afhuurden voor deze bijeenkomsten.

In de tweede helft van de eeuw vonden ook andere toneelgezelschappen de weg naar Maastricht. Het overgrote deel van de voorstellingen kwam voor rekening van de Waalse toneelspelers: het Théâtre Royal de Liège, het Théâtre du Gymnase de Liège en toneelverenigingen uit Verviers en Namen. Zij die wat langer in de stad verbleven en abonnementen uitgaven voor

⁹⁶ De gegevens over de schouwburg zijn gebaseerd op: Bloemen, *Maastrichts theater*

een vastgestelde reeks opvoeringen, speelden gewoonlijk onder de benaming Théâtre de Maastricht. Ook kwam er wel eens een gezelschap uit Aken, de Opéra d'Aix la Chapelle. De uitvoeringen werden gegeven in het Frans. In 1860 voerde het Théâtre Royal de l'Opéra Italien à Berlin twee opera's op in het Frans: *La Norma* en *Le Trouvère*.

Na 1850 woonden er meer welgestelde mensen in Maastricht, dankzij de industrie die hier tot ontwikkeling gekomen was. Ook hadden zich hier Walen gevestigd, die in de fabrieken een goede positie bekleedden of een vrij beroep uitoefenden. Zodoende was er belangstelling voor culturele activiteiten in het Frans.

Toch kwamen er ook af en toe Vlaamse gezelschappen, onder andere het Nationaal Vlaamsch Toneel van Antwerpen, dat in 1858 drie opvoeringen gaf van een kluchtspel en twee blijspelen met zang. Enige jaren later kwamen ook de Koninklijke Hollandsche Tooneelstenen een voorstelling geven. Toch gaven de Maastrichtenaren de voorkeur aan Franse stukken. Dat was nu eenmaal de traditie geworden en men week er niet zo vlug vanaf. Volgens Kemperink⁹⁷ speelden Franse acteurs over het algemeen beter dan Nederlandse: natuurlijker, sneller, bevalliger, emotioneler in het dramatische en luchtiger in het komische. Hun landsaard zou dat met zich meebrengen. De Franse gezelschappen kwamen niet alleen maar in Maastricht, maar reisden door het hele land. In navolging van deze toneelspelers bestond het Nederlandse repertoire op het einde van de negentiende eeuw voor een groot gedeelte uit vertaalde Franse salonstukken en melodrama's.

Het peil van wat er in Maastricht werd geboden, was niet erg hoog. Het bleef in de sfeer van volksvermaak, maar doordat hier veel Waalse gezelschappen optraden werden deze stukken toch in het Frans gespeeld. In 1876 werd er door de troep van het Théâtre de Maastricht een uitvoering gegeven van *Les deux orphelines*, drama in vijf akten en acht taferelen. Het stuk werd aangekondigd als 'Le plus grand succès de notre époque', maar door anderen werd beweerd, dat het stuk eigenlijk niet meer opgevoerd mocht worden, 'omdat de moeder werd teruggevonden'! Het bleef echter horen tot het vaste repertoire net zoals de door de Vlaamse toneelverenigingen gespeelde voorstellingen *Lazaro de veehoeder*, *Martin de kruier* en *Doorgezaagde weesmeisjes*. Het amateurtoneel sloot zich aan bij deze wijze van spelen. De sociëteit Momus trad ook wel in de schouwburg op, vaak met stukken in het Frans of in het dialect.

Intussen begonnen verschillende burgers te verlangen naar toneelvoorstellingen op een hoger peil. Dit kwam deels voort uit onbehagen bij het zien van stukken waarbij het met de moraal niet zo nauw genomen werd en deels uit het feit dat de meeste schouwburgbezoekers nu meer geld hadden en beter ontwikkeld waren. Men wilde goede gezelschappen naar de stad lokken, maar daarvoor was een verbouwing van de schouwburg nodig. Burgemeester Pijls heeft veel moeite gedaan om dit te verwezenlijken en op 12 november 1879 was het zover. De nieuwe zaal kon geopend worden. Er waren 827 plaatsen beschikbaar, verdeeld over verschillende rangen. Bij de officiële opening werd de opera *Faust* van Gounod opgevoerd door het Theatergezelschap Veuve Van Damme-Staveaux uit Verviers. Het programma werd helemaal in het Frans aangekondigd.

In het begin van de twintigste eeuw verscheen er wel af en toe een Nederlands reizend gezelschap in Maastricht, zodat de inwoners niet helemaal verstoken bleven van het Nederlands toneel, maar de Maastrichtenaren hielden toch het meeste van amusement en dat werd het beste bereikt door de opera en later door de populair geworden operette. Met grote regelmaat

97 M.G. Kemperink, *Nederlands Toneel in het Fin de Siècle 1890-1900* (Amsterdam 1995) 24-25.

kwamen de operagezelschappen uit Luik naar Maastricht. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd dit contact verbroken. Het toen in Amsterdam gevestigde gezelschap George Braun's Wiener Operette speelde in die tijd regelmatig in de schouwburg van Maastricht onder veel bijval. Herhaaldelijk kwam ook een in Nederland optredend gezelschap van Franse acteurs, dat speelde onder de naam Tournée de Comédie Française, naar Maastricht.

Na de oorlog domineerden weer de programma's van de Luikse gezelschappen, maar af en toe kwamen ook Maastrichtse amateurs met dialectstukken voor het voetlicht. De Maastrichtenaars legden geen verlangen aan de dag om mee te doen met de toneelcultuur van het Noorden van ons land.

De muziekverenigingen⁹⁸

De gemeenteraad van Maastricht probeerde te komen tot de oprichting van een gemeenschappelijke muziekvereniging in de stad. Er werd een bijzondere commissie in het leven geroepen, die deze taak moest uitvoeren. Op 23 november 1875 werd besloten tot de constitutie van de Maastrichter Muziekvereniging. Hierin waren veel muziekgezelschappen vertegenwoordigd. Op 19 februari 1876 vond in de Concertzaal aan de Kleine Gracht het eerste openbare concert plaats, waarvan het programma veel goeds beloofde. Het vermeldde onder andere de volgende werken:

- van Beethoven- Allegro du Septuor, exécuté par M.M. Magis, Stille, Hollman, Massaux, Haseneier, Gérôme et Bossy.
- Vieuxtemps- 4me Concerto, transcrit pour basson et exécuté par Gérôme, professeur au conservatoire royal de Liège.
- Schubert- transcription pour cor de la Sérénade, exécutée par Bossy, lauréat du conservatoire royal de Liège.

Uit dit programma kunnen we opmaken dat het zelfs nog in 1876 traditie was in het muziekleven om de muziekstukken in het Frans aan te kondigen. De muziekgezelschappen hadden haast allemaal Franse namen. Het kwam ook veel voor, dat de muzikanten hun opleiding gehad hadden aan conservatoria in Luik of Brussel en daar werd de leerstof natuurlijk in het Frans aangeboden.

Het programma van de Maastrichtse Muziekvereniging (een Nederlandse naam!) was ook in 1879 nog in het Frans opgesteld, hoewel er in het Nederlands vermeld werd door wie een bepaald stuk gespeeld werd. Bijvoorbeeld: 'Rode- Adagio et Allegro du 8me concerto pour violon (door Bekx, leerling van de school van de Maastrichtse Muziekvereniging).'

De periode van 1880-1890 vormde een overgang naar een dynamische, zakelijke tijd. Dit bleek onder meer uit de oprichting van een Stedelijke Muziekschool. In september 1883 gingen de lessen aan de nieuwe school van start. In het kader van deze muziekschool werden de leden van de orkesten van de Maastrichtse Muziekvereniging en van de Société Symphonie verenigd. Op 2 september 1883 gaf dit orkest het eerste publieke concert in het Stadspark. Het programma vermeldde de werken in het Nederlands, met hier en daar nog een Frans woord, bijvoorbeeld:

- Cavallini- Fantasie voor klarinet op motieven der Somnambule (solist: A. Frömmig).
- O. Wolf- Aux bords de la Meuse, valse de concert.
- O. Wolf- Gavotte hollandaise.

⁹⁸ Quadvlieg, Muziekleven 34-62.

In 1883 werd ook het mannenkoor De Mastreechter Staar opgericht. Geen Franse naam dus, en ook het programma voor het eerste openbare concert in 1885 werd in het Nederlands aangekondigd. Het valt op, dat sommige muziektermen in het Frans gehandhaafd bleven. Zo werd er gesproken over een 'valse de concert' en 'chants lyriques'. Waarschijnlijk werd de Franse term gebruikt als een soort genre, door de componist zo aangegeven. Bovendien gaven de Maastrichtenaren de voorkeur aan Franse en Belgische meesters. Ze vonden de Franse muziek aangenamer dan bijvoorbeeld de Duitse. Dit kon men althans lezen in de notulen van de gemeenteraad in 1895.

Het historisch genootschap⁹⁹

Behalve toneel- en muziekverenigingen speelde het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg (opgericht in 1864) in Maastricht ook een prominente rol. De voorlopers van dit gezelschap waren de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts, gesticht in 1822, en haar evenzeer exclusieve opvolgster, de uit 1852 daterende Société Historique et Archéologique à Maestricht, ook wel genoemd Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. De bezielende leider hiervan was de advocaat G.D.L. Franquinet. De belangrijkste doelstelling van deze vereniging was: 'het uitgeven van memoriën, diplomaten, charters en andere stukken betreffende de geschiedenis van het tegenwoordige Hertogdom Limburg (...) en de beschrijving der kunstwerken en gedenkstukken der oudheid, welke in die provincie aanwezig zijn.'

Al op 21 juni 1863 werd het initiatief genomen tot oprichting van een provinciaal-Limburs historisch genootschap en dit ging van start op 3 januari 1864. De zojuist genoemde Société Historique et Archéologique ontbond zichzelf en ging op in de nieuwe vereniging. Tijdens de eerste ledenvergadering van 3 januari 1864 opende voorzitter Alexander Schaepkens de in het Frans opgestelde beginselverklaring met de volgende bewoordingen: 'Messieurs, le Limbourg se réveille et relève fièrement la tête, stimulé par l'activité de ses voisins.' Hij benadrukte de noodzaak van een genootschap, dat in een tijdsgewricht van economisch-technische innovaties en vooruitgang binnen het hertogdom Limburg een cultureel en intellectueel evenwicht zou kunnen bieden:

'un corps moral, représentant le domaine de l'intelligence, une société, dans laquelle les sciences, les lettres et les arts puissent trouver un abri, un écho, un organe, pour se produire et créer au Limbourg une place honorable dans le cercle des autres provinces de la Néerlande, qui se distinguent par la culture des beaux-arts'

In 1867 werd de primaire doelstelling als volgt geformuleerd, nu in het Nederlands: 'het bevorderen der vaderlandsche geschiedenis, doch vooral die van Limburg, alsmede het opsporen, verzamelen en behouden van oudheden en overblijfsels van kunst en nijverheid in het Hertogdom aanwezig.'

Om dit doel te bereiken, werd onder meer een periodiek uitgegeven onder de naam *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*. Hierin verschenen regelmatig allerlei artikelen, bronnenpublicaties, biografieën etc. in de Nederlandse, Franse en soms Duitse taal. De meeste auteurs waren amateur-historici, die geen academische opleiding hadden genoten.

⁹⁹ De geschiedkundige beschrijving van dit genootschap baseren we op het artikel van P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, 'Ruim een eeuw geschiedbeoefening met betrekking tot de Nederlandse provincie Limburg. Enige historiografische aspecten', *PSHAL* 125 (1989) 47-57.

Om enig idee te krijgen van het gebruik van de talen Nederlands en Frans in de loop der jaren, hebben we het register op de inhoud van de jaargangen nagekeken van de *Annales* in het beginjaar 1854 en van de *Publications* in het beginjaar 1864 en daarna om de vijf jaar tot 1920. We geven van de gepubliceerde artikelen het volgende overzicht:

AANTAL ARTIKELN IN HET FRANS EN NEDERLANDS IN DE *ANNALES* VAN 1854 EN DE *PUBLICATIONS* VAN 1864 (BEGINJAAR) EN DAARNA OM DE VIJF JAAR, 1870-1920

Jaar	Frans	Nederlands	Jaar	Frans	Nederlands
1854	14	1	1895	1	4
1864	17	4	1900	2	5
1870	2	9	1905	1	7
1875	2	9	1910	—	5
1880	1	8	1915	—	6
1885	3	4	1920	—	6
1890	2	10			

Bron: *Annales* en *Publications*

We zien in deze tabel, dat het Frans sterk afneemt rond 1870. In de beginjaren werden er vooral veel Franse artikelen geschreven door G.D.L. Franquinet¹⁰⁰ en de gebroeders Alexander en Arnaud Schaepkens. Van deze laatste twee hebben we al gezien, dat ze gewend waren in het Frans te schrijven (zie het familiale domein in dit hoofdstuk). Ook J. Habets¹⁰¹ schreef een aantal artikelen in deze taal, vooral als het een archeologisch onderwerp betrof. Hierbij hield hij rekening met een Franstalig lezerspubliek uit Wallonië. In 1880 verschenen er van hem drie Franstalige stukken, waarvan er één betrekking had op de archeologie. De andere twee betroffen aantekeningen over architect Jaminé te Hasselt en pastoor Portman van Sint-Truiden. In de latere jaren werd vooral nog Frans geschreven door baron De Crassier en baron De Geusau. In de jaren 1910, 1915 en 1920 was er helemaal geen Frans meer te vinden in de *Publications*; in 1910 wel nog een werk in het Latijn.

De Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen

Het idee voor de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen is ontstaan in België. Bij de afscheiding van dit land in 1830 waren er twee groepen die het verdwijnen van het Verenigd Koninkrijk betreurden. De eerste groep werd gevormd door de Franstalige orangisten. Zij behoorden tot de bovenlaag van de bevolking en hadden vooral een economisch motief. De tweede groep was die der Vlaamse orangisten, die ook om taalkundige redenen het Verenigd Koninkrijk gesteund hadden. Uit deze groep is voor een belangrijk deel de Vlaamse Beweging voortgekomen. Haar voorman was Jan-Frans Willems. De tweede man, die de leidende figuur werd na de dood van Willems, was Ferdinand Augustijn Snellaert. Hij nam het initiatief tot het eerste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, dat in 1849 plaats vond in Gent. Het doel van de congressen was te komen tot een eenheid van taal. Dit was duidelijk bedoeld voor de situatie in Vlaanderen, waar geen standaardtaal bestond.

De Noord-Nederlanders waren niet even enthousiast als de zuiderlingen, maar er was toch

¹⁰⁰ Zie bijlage I: Biografieën.

¹⁰¹ Zie bijlage I: Biografieën.

een zekere respons. In totaal kwamen er twaalf aanwezigen van boven de Moerdijk naar Gent. Ongeveer 25 Vlamingen hadden gehoor gegeven aan de oproep van Snellaert. De wegen van Noord en Zuid liepen nogal uiteen en het was niet gemakkelijk deze weer samen te laten lopen. Er werden afspraken gemaakt voor een volgend congres in Amsterdam en in het vervolg was het de bedoeling, dat het ene jaar België de gastheer zou zijn en het andere jaar Nederland. In Amsterdam was er een opkomst van 250 taal- en letterkundigen.

Een van de belangrijkste voornemens was het tot stand brengen van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Hierin blonk Matthijs de Vries (1820-1892) uit als een monument van Nederlandse taalgeleerdheid. Hij presenteerde op het Brusselse Taal- en Letterkundig Congres van 1851 het richtinggevend *Ontwerp* voor dit woordenboek en was de grootste organisator en stimulator van dit indrukwekkend project. Hij was een welsprekend verdediger van het cultureel nationalisme en daarin speelde de taal een belangrijke rol.¹⁰²

De contactpersoon tussen de Belgische en Nederlandse taalkundigen was Jozef A. Alberdingk Thijm (1820-1889). Hij was een groot pleitbezorger van het WNT. Hij zag dit als een

‘onderpand van eenheid en taal, die de Vlamingen aan de Nederlanders bindt om daardoor te voorkomen, dat niet allengs het Vlaamsch nu politiek van ons gescheiden, ook literarisch en linguïstisch van ons afdwale, en daardoor de Nederduitsche nationaliteit, reeds zwak genoeg tusschen Frankrijk en Duitsland in, nog meer verzwakt worde.’¹⁰³

Er werd vanaf het begin gestreefd naar een eenheid van spelling in Noord en Zuid. Andere initiatieven waren de bevordering van het Nederlandstalig onderwijs (vooral in België) en de vernederlandsing van de Gentse universiteit (die trouwens pas tot stand kwam in 1930).¹⁰⁴

Het 14^e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres werd van 24 tot 26 augustus 1875 in Maastricht gehouden.¹⁰⁵ De openingsrede werd uitgesproken door de voorzitter G.D.L. Franquinet. Hij benadrukte duidelijk het feit, dat Maastricht altijd vaderlandslievend was geweest:

‘Ja, weest welkom, Mijne Heeren, op dezen bodem, die, van het Noorden of van het Zuiden beschouwd, altijd een echt vaderlandsche grond is geweest. Welken vreemden invloed Limburg ook van vroegere eeuwen ontvangen mocht, het is noch Duitsch noch Fransch geworden, integendeel het is Nederlandsch gebleven. Al mogen hier en daar eenige bladeren zijner loofrijke kruin door den Zui- derwind zijn geel geworden en verschroeid, de Dietsche stam heeft nog altijd volle leven, volle groei- kracht, omdat hij diep wortelt in dien vruchtbaren bodem, waarop ééns, nog vóór onze tijdrekening de eerste Dietsche vrijheidskreet weergalmde, in die gezegenden bodem, waar, het eerst in Neder- land, het Christendom zijne beschavingsvaan plantte. Die Dietsch-Limbursche stam heeft tot leus het zoo vaak genoemde en nooit met meer waarheid uitgesproken woord: *de taal is gansch het volk*. Ziet, gelijk de verschillende kleuren door de straalbreking van het zonnelicht in de regendroppels een sier- lijke boog vormen, zoo ook maken alle Limbursche dialecten te zamen om onze taal een liefdeboog, doortinteld van Nederlandsch gevoel, bestraald door vaderlandschen gloed. Ook wij mogen het den dichter Spandaw¹⁰⁶ nazingen:

Neen, Limburg staat zijn taal niet af!
Wat bralt hij die, verwijfd en laf,
Nog in het Fransch gareel blijft stappen,
Wat bralt hij op den naam van vrij?

¹⁰² Hagen, *O Schone Moedertaal*, 86.

¹⁰³ Ibidem, 78-79.

¹⁰⁴ K. de Clerk, ‘De Congressen en het onderwijs’, *De Negentiende Eeuw* 5^e jaargang, nr. 2 (1981) 99-102.

¹⁰⁵ Handelingen van het 14de Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres.

¹⁰⁶ H.J. Spandaw: Drents-Gronings dichter (1777-1855).

Wie vreemden slaafsch poogt na te klappen,
Is rijp voor vreemde slavernij.'

Daarna benadrukte hij dat Maastricht meerdere malen was aangevallen en alles verloren had, maar wat niet verloren was gegaan, was haar taal en hoewel Noord en Zuid vaak tegen elkaar hadden gestreden werden ze nu weer verbonden door één taal.

Er waren veel sprekers op het congres en het voert te ver om hen allemaal te vermelden. We geven enkele namen met de titel van hun voordracht:

- Jos Habets: *Over den Limburgsche tongval.*
- J. van Vloten: *Over den oudsten middennederlandschen dichter Hendrik van Veldeke.*
- H. Kern: *Over de verhouding tussen heerschende taal en tongvallen.*
- Odilon Périer: *Over het gebruik van het Vlaamsch voor de rechtbanken in België.*
- J.A. Alberdingk Thijm: *Over de klemtoonleer.*
- G.D.L. Franquinet: *Over het nut van de studie der archieven voor de taalkunde.*

In de kranten werd veel aandacht besteed aan het Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres. Zelfs in *Le Courrier de la Meuse*, toch een Franstalige krant, stond op het voorblad van de editie van 22/23 augustus een uitgebreid artikel in het Frans over dit congres, met de aankondiging dat er elke dag een verslag zou volgen van de feestelijkheden en de activiteiten. Op 24 augustus was dit verslag te vinden in het Nederlands. Grote aandacht werd gewijd aan het openingswoord van Franquinet. In totaal bestreek dit verslag vier kolommen. Er werd zelfs geadverteerd voor het verschijnen van het eerste nummer van het *Congresblad*. Tot en met 30 augustus werd in verschillende kolommen en in het Nederlands verslag gedaan van de toespraken op dit congres.

Ook de *Oprechte Maastrichter Almanak* van 1876 besteedde in het 'Politiek Overzicht' aandacht aan dit Taal- en Letterkundig Congres. Eigenlijk werd de draak ermee gestoken. Het congres werd in een burleske sfeer getrokken. Het was een soort anti-Nederlands sentiment:

'Denk eens, gulle lezer, dat er zoo wat 300 geleerde lui uit ons landje en België bijeengekomen zijn om malkaar versjes voor te lezen, om ter bevordering van de nederlandsche taal ons aan te bevelen zoo weinig mogelijk in 't fransch te vloeken, en om elkander wat honig om den mond te smeeren. De Maastrichtse taal, die even als het oud bier alleen in Maastrichtsche monden gewaardeerd wordt, werd de oneer aangedaan daar niet te mogen gebruikt worden. Gulle en zoethartige lezer, dat is de oorzaak waarom wij U niet meer van dit congres kunnen vertellen, dat overigens zeer belangrijk was door al wat dáár niet behandeld werd.'

Het 31^e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres werd van 28 tot 31 augustus 1910 in Maastricht gehouden.¹⁰⁷ Laurent Polis heette de congresleden op 28 augustus welkom in de wachtkamer eerste klas van het station te Maastricht, waar de leden aangekomen waren. Hun aantal was groter dan in 1875; er waren nu ook dames aanwezig.

Laurent Polis zei dat misschien de taal van de Maastrichtenaren aan de congresleden opgevallen was. Hij herinnerde aan de woorden van de hoogleraar dr. Speyer op het congres te Leiden: 'Laat de valsche schaamte varen, die U weerhoudt Uw Brugsch, Uw Limburgsch, Uw Zuid-Afrikaansch, ons te doen hooren.' Hij durfde hun daarom toe te spreken in het Maastrichts:

'Dames en Hieren,

Veer hopen uuch hei op ze Mastreechs, op ze Limburgs te ontvangen; Mastreech is gei Breussilt en ouch geinen Haag, mer al ziin veer mer e klei stedche, toch hùbbe veer hart veur eus taol, en daorum zulle veer eus bès doen um 't uuch zoe aangenaom meugelik te maken, in de hoop, dat uuch die 4 daog, dat geer eus gaste zeet, neet te laank zulle vallen. En noe moote veer van hei wegstrekke, want op 't stadhoes weurd geer met open erm verwacht.¹⁰⁸

Op het stadhuis voerden nog verschillende sprekers het woord, dit maal in het Nederlands.

Het eigenlijk congres begon de volgende dag, 29 augustus. De openingsrede werd gehouden door de voorzitter L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck. Net zoals Franquinet in 1875 sprak hij ook over de 'Dietsche stam' van de Maastrichtse taal en over de verbondenheid van de stad met de rest van Nederland. Verder herinnerde hij de congresleden aan het feit, dat de eerste poging tot verbroedering, tot taaleenheid van Noord en Zuid in Maastricht het licht had gezien en wel in de vorm van een geschrift van de Brusselse advocaat Verlooy met als titel *Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael in de Nederlanden* (echter uitgegeven in 1788 te Brussel!). Hij haalde onder meer diens tekst aan:

'Wij zijn inderdaed hetzelfde volk, 't zelve van tael, imborst, zeden en gebruycken. Daerom laet ons gezamentlyke Nederlanders, schoon wy van staet geschyden zijn, ons ten minste in de Nederlandsche konsten aenzien als gevaderlanders en gebroeders. Laet-ons gezamender-hand ons gevoegzaam Nederduytisch handhaven, eeren en versieren: en dat eyndelyk de Tael van den Vrijdom ook eens de tael der konsten zy.'

Dit ideaal kwam tot uitdrukking in het Algemeen Nederlandsch Verbond, dat opgericht werd in 1895. In juli van dat jaar verscheen het eerste nummer van het verbondsblad *Neerlandia*.

Andere sprekers op het congres in Maastricht waren o.a:

- A. Beets: *Verslag over het woordenboek der Nederlandsche Taal*.
- Jan te Winkel: *Hendrik van Veldeke*.
- Alf. Stevens: *De Vlaamsche Beweging uitgelegd aan de Hollanders*.
- L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck: *De Limburgsche Dichter Franquinet*.
- Jef Mennekens: *Het invoeren der Vereenvoudigde Spelling*.
- H.C. Muller: *Opzet en inhoud van het Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Aan de opzet van het programma is te zien, dat de gehele Nederlandse taalgemeenschap belangstelling had voor elkaar en dat er bereidheid was tot samenwerken. Jammer genoeg kwam er door de Eerste Wereldoorlog een einde aan deze congressen.

In de Maastrichtse kranten werd ook aan dit 31^e congres veel aandacht besteed. In de *Limburger Koerier* van 27 augustus stond het congreslied op de voorpagina afgedrukt. Eerdere congressen werden in herinnering gebracht, zoals dat van 1865 in Breda, waar J. Russel een lezing had gehouden over de geschiedenis en taal van Limburg, maar waar hij ook gezegd had, dat Limburg mee zou doen aan de verplichtingen tot verheffing en verrijking van de schone Nederlandse taal en letterkunde. Verder werd er terugverwezen naar het congres van 1875. De edities van de volgende dagen, tot en met 1 september, deden uitvoerig verslag van de feeste-

¹⁰⁸ 'Dames en heren, Wij hopen U hier op zijn Maastrichts, op zijn Limburgs te ontvangen; Maastricht is geen Brussel en ook geen Den Haag, maar al zijn we maar een kleine stad, toch hebben we hart voor onze taal, en daarom zullen we ons best doen om het u zo aangenaam mogelijk te maken, in de hoop, dat U die vier dagen, dat U onze gast bent, niet te lang zullen vallen. En nu moeten we van hier wegtrekken, want op het stadhuis wordt U met open armen verwacht.'

lijkheden van de opening en de redevoeringen die gehouden werden.

In de *Oprechte Maastrichter Almanak* van 1910 werd ook aandacht besteed aan dit congres in het 'Politiek Praatje', dit maal in het dialect:

'De verschèllende attracties, die in Mastreech dagliks tounùmme, zün der ouch schùld vaan dat in eus gooi stad, die zoe gunstig lik tüssche Holland en Belgiek, 't volgend jaor weer 't Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres weurd gehawe. Ouch aon dit zeldzaam fiest ziin verschèllende con-course verbonde, want concourse ziin noe einmaol aon de orde vaan den daag.¹⁰⁹

In het 'Politiek Overzicht' van 1911 werd het congres ook in het dialect beschreven. Na een opsomming van feesten in Maastricht kon men onder andere het volgende lezen:

'Nein, daan waore de hiere van 't Taol- en Lètterkundig Congres aander soort. Ze hùbbe de stad wel zoe get zestig gùlde per kop gekos, me daoveur kriege veer ouch ei standbeeld van Hèunderik van Veldeke, dat is den oetvinder vaan de Mastreechtsche taol. Dat congres waor beieingekomme um 't Mastreechsch vas te stèlle es wereldtaol, me pas waore ze aon de geng of ze waore zich al aon 't knebele euver de vaaier van Pierlala en maakten ei spektakel, dat dee gooien auwe Wiekeneer zich in zien kis umdrejde.¹¹⁰

Uit dit verhaal in de *Oprechte Maastrichter Almanak* kunnen we niet meteen afleiden dat veel Maas-trichtenaren de opzet van de congressen niet begrepen hadden. We weten niet wie de schrij-ver was van dit 'Politiek Overzicht'. Er werd de spot gedreven met de grote kosten die het con-gres met zich mee gebracht had. Daarnaast werd het dialect voorgesteld als een wereldtaal. Dit wellicht naar aanleiding van de toespraak die Laurent Polis in het dialect gehouden had bij aankomst van de congresleden. Dit werd echter weer afgezwakt, door vast te stellen, dat er meteen veel ruzie ontstond. Het anti-Nederlandse sentiment, dat nog zo duidelijk had ge-klonken in de almanak van 1875, was nu niet meer aanwezig. Misschien is het daardoor tot de lezers doorgedrongen dat het voor de communicatie tussen inwoners van Nederland en Vlaanderen beter was een overkoepelende taal te gebruiken, namelijk het Nederlands. En ook al zullen niet alle Maastrichtenaren de opzet van deze Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen begrepen hebben, voor een aantal van hen waren deze toch een bezegeling van het belang van de Nederlandse taal, zeker in een stad die, zoals in de almanak gezegd werd, geografisch zo gunstig lag tussen Nederland en België.

Resumerend kunnen we stellen, dat de verschillende culturele groeperingen in de Limburgse hoofdstad in de laatste helft van de negentiende eeuw steeds meer waarde gingen hechten aan het Nederlands naast het Frans en het dialect. Het Frans werd eerst wel nog gezien als de cul-tuurtaal en dus bij culturele activiteiten of evenementen gebruikt.

Momus voerde veel toneelstukken in het Frans op, maar nam in de loop van de tijd ook Ne-derlandse werken in het repertoire op. Het is echter vooral de vereniging Kunst en Vermaak geweest, die zich daadwerkelijk op het Nederlands toneel richtte en dat was geen gemakkelij-

109 De verschillende attracties, die in Maastricht dagelijks toenemen zijn er ook de schuld van, dat in onze goede stad, die zo gunstig gelegen is tussen Holland en België, het volgend jaar weer het Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres gehouden wordt. Ook aan dit zeldzaam feest zullen verschillende wedstrijden verbonden zijn, want wedstrijden zijn nu eenmaal aan de orde van de dag.

110 Neen, dan waren de heren van het Taal- en Letterkundig Congres van een ander soort. Ze hebben de stad wel zestig gulden de man gekost, maar daarvoor krijgen wij ook een standbeeld van Hendrik van Veldeke, dat is de uitvinder van de Maastrichtse taal. Dat congres was bij elkaar gekomen om het Maastrichts vast te stellen als wereldtaal, maar ze waren nog maar net begonnen, of ze waren al aan het bekvechten over de vader van Pierlala en maakten een spektakel, dat de oude Wijkenaar zich in zijn graf omdraaide.

ke opgave, daar onze dramatische letteren, volgens Schillings, juist in de periode van 1830-1880 een dieptepunt bereikten.¹¹¹

In Maastricht bleef men de hele negentiende en begin twintigste eeuw gericht op de Waalse cultuur van amusement in de vorm van komedies, opera's en later operettes. En deze voorstellingen werden nu eenmaal in het Frans opgevoerd. Momus hield vooral vast aan toneelstukken in het dialect. Enkele leden hadden het talent oorspronkelijke werken te schrijven in het Maastrichts, veelal komedies.

In het muziekleven bleef men gericht op Franse componisten. Veel titels droegen daarom vanzelfsprekend een Franse naam, maar ook de programma's met aankondigingen van concerten waren nog lange tijd Franstalig. We hebben al aangegeven, dat dit vooral uit artistiek oogpunt gedaan werd. Hierin kwam op het einde van de negentiende eeuw verandering. De meeste muziekgezelschappen hadden geen Franse namen meer. Het valt op dat toen ook meer werken van Duitse componisten gespeeld werden. Het idee, dat cultuur en Franse taal sterk met elkaar verbonden waren begon te verflauwen.

Bij het geschiedkundig genootschap werd het Frans nog lang gebruikt als internationale wetenschapstaal, maar vanaf 1870 overheersten de Nederlandstalige artikelen.

Door de verbeterde transportmiddelen en verkeerswegen was er meer contact mogelijk tussen het Noorden en het Zuiden. Bovendien groeide de industrie en de fabrikanten zagen in het Noorden een goed afzetgebied. Ook waren er mensen die een grote belangstelling hadden voor de Nederlandse literatuur. Het waren deze mensen, die het toejuichten, dat men in Vlaanderen het initiatief nam tot de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen, waarvan er twee in Maastricht werden gehouden: in 1875 en 1910. Deze hebben de belangstelling voor het Nederlands bij de culturele elite zeker doen toenemen, terwijl ook de overige inwoners van Maastricht, door de berichtgeving in kranten en almanakken, het belang van een overkoepelende communicatietaal gingen inzien.

SLOTBESCHOUWING OVER DE PERIODE 1850-1918

Deze periode is veel langer dan de tijdperken die we in de voorgaande hoofdstukken besproken hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat we hierin grote veranderingen aantreffen. In een aantal domeinen gaat het Frans sterk achteruit, terwijl het Nederlands terrein wint. Het dialect gaat op cultureel gebied een grotere rol spelen, mede dankzij de sociëteit Momus.

In het onderwijs was het Frans al gedurende langere tijd geen voertaal meer, maar toch werd het wel nog als een belangrijk vak ervaren. Er waren meer leerkrachten die een bevoegdheid hadden om Franse les te geven dan Duits of Engels. Het Frans was zelfs op de stadsarmenschool van belang, omdat de arbeiders deze taal in de eerste jaren na 1850 nodig hadden om te functioneren in de fabrieken van Regout. Ook kwam er kleinschalige immigratie voor naar Wallonië. Op de avond-burgerschool in Maastricht werd om dezelfde reden Frans gedoceerd, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Roermondse avondopleiding. In vergelijking met andere steden in Nederland werd in Maastricht ook op de hbs veel aandacht besteed aan het vak Frans; er werden meer lessen Frans dan Nederlands gegeven en voor het toelatingsexamen was een basiskennis van Frans vereist. Het onderwijs in Nederlands nam volgens een

¹¹¹ Schillings, *Toneel*, 46.

van de leden van de examencommissie een bijzondere positie in. Er werd waarschijnlijk minder aandacht aan besteed omdat het de voertaal was, maar men vergat dat de meeste leerlingen thuis dialect spraken. In de loop van de eeuw kwam hierin verandering. Er werd vanaf de basisschool meer nadruk gelegd op het Nederlands, wat echter ten koste ging van het zuivere gebruik van het dialect.

In vergelijking met het onderwijs in Belgisch Limburg kreeg het Frans in Maastricht in deze periode weinig aandacht. Er was daar een zekere verfransingsdruk, die uitging van de rijke bovenlaag, die Franstalig was en de politieke en economische macht in handen had. Zodoende zagen de ouders ook liever, dat hun kinderen Franstalig onderwijs kregen om een succesvolle loopbaan te garanderen. De moedertaal (het Vlaams) mocht op school alleen gebruikt worden in de sfeer van de ontspanning. Het Frans wist deze geprivilegeerde positie te handhaven tot 1870. De kerk heeft in Vlaanderen ook meegedaan aan de verfransing; zij wilde het Frans - een verfijnd cultuurinstrument, dat het Vlaams niet was - tot natuurlijke omgangstaal maken van de toekomstige geestelijke en politieke leiders.¹¹²

Bij de commerciële instellingen, onder andere bij de aardewerkfabrieken, komen we vanaf 1870 steeds minder Frans tegen in de statuten en verslagen. Dit is waarschijnlijk vooral te danken aan de handelsbetrekkingen met Noord-Nederland en aan het feit, dat men niet langer afhankelijk was van Franstalige specialisten. Uit demografische gegevens kunnen we afleiden, dat er steeds minder inwoners van Maastricht in België werk zochten. Ook de mijnbouw heeft, met de verhuizing van een groep 'Hollandse' intellectuelen naar Limburg, zijn steentje bijgedragen aan de verschuiving van het taalgebruik in Limburg en in Maastricht.

Dat het Frans in Maastricht langer een rol heeft gespeeld dan in andere Nederlandse steden kunnen we mede verklaren uit de late opkomst van de arbeidersbeweging. In de stad bleven de traditionele verschillen bestaan tussen de standen. De adel en de bourgeoisie leefden nog sterk gescheiden van het volk. De middenklasse wilde zich zoveel mogelijk aanpassen aan deze hogere stand. Daar komt nog bij, dat in Belgisch Limburg de kloof tussen de Vlaams- en Franssprekenden ook samenviel met het verschil in standen. Soortgelijke gedachten bestonden natuurlijk ook in Maastricht, dat zo dicht bij de Belgische grens lag. De hogere standen konden zich beter permitteren contacten te onderhouden met familie, vrienden en kennissen in het Belgenland en kwamen hier in aanraking met het Frans in de provincie Luik en met de verfransing in de Vlaamse steden. Waarschijnlijk hebben zij deze elitaire taal nog zo lang gebruikt om een afstand te scheppen tussen hun stand en het gewone volk.

In de uitgaven van de Maastrichtse pers, vooral bij de almanakken, boeken en drukwerken, werd er echter gaandeweg steeds meer Nederlands gebruikt. In de almanakken troffen we totaál geen Frans meer aan. In de kluchtalmanakken werd veelvuldig het dialect gebruikt, dit waarschijnlijk om meer aan te sluiten bij de belevingswereld van de gewone burgers.

Boeken en andere drukwerken verschenen zowel in het Frans als in het Nederlands. Geleerde genootschappen bleven meer aan het Frans vasthouden dan de gewone mensen. Genootschapsreglementen werden daarom nog lang in deze taal gepubliceerd, maar uitgaven die te maken hadden met de Nederlandse staat, de provincie of de gemeente Maastricht verschenen in het Nederlands.

De Franstalige kranten hebben het nog het langst volgehouden, want de elite in de stad prefereerde nog steeds een exclusieve krant. *Le Courier de la Meuse* hield pas eind 1892 op te be-

112 Hanson, *Van Frans naar Nederlands*, 238-241.

staan. Dit kwam voornamelijk door de concurrentie van de *Limburger Koerier*. Na de afschaffing van het dagbladzegel en de verbetering van de drukpersen was de krant een massaproduct geworden. De gewone Maastrichtenaars hadden geen behoefte aan een Franstalige krant.

De uitgave van dialectliteratuur werd na 1850 steeds belangrijker. Dit is voor een groot deel te danken aan de leden van de vereniging Momus, maar ook aan de grote loyaliteit van de mensen ten opzichte van hun eigen stad. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit, dat men ook na 1850 nog geen nationaal gevoel ontwikkeld had. Men voelde zich in de eerste plaats inwoner van een stad en misschien wel van een provincie, maar niet van een land. Het taalbewustzijn van de Maastrichtenaar en van de Limburger werkte een nationaliteitsbesef ook niet in de hand.

Uit de familiedocumenten van de welgestelden blijkt, dat zij maar heel langzaam de elitaire Franse taal lieten varen. Dit gebeurde het eerste bij de neringdoenden onder hen, omdat dezen meer contacten hadden met het Noorden van Nederland. De familie Regout is hier een voorbeeld van. Bij sommige vooraanstaande families, zoals de familie Van Beneden, troffen we pas rond de eeuwwisseling enkele Nederlandstalige documenten aan. De familie Behr bleef vasthouden aan het Frans en ook de familie Bonhomme gebruikte maar weinig Nederlands. In de correspondentie van W.H. Pijls troffen we zowel Nederlands als Frans aan, maar de artikelen voor *Le Courier de la Meuse* waren uitsluitend in het Nederlands geschreven. Deze moesten dan ook zoveel mogelijk Maastrichtenaars aanspreken, bijvoorbeeld ten tijde van de gemeenteraadsverkiezingen.

De sociëteit Momus heeft zich nog lang bediend van het Frans, zoals blijkt uit program-mabeschrijvingen, uitnodigingen, toneelstukken en het briefhoofd. Pas na 1900 werd er steeds meer Nederlands gebruikt in officiële stukken. Natuurlijk was bij de geschriften van de sociëteitsleden ook veel dialect te vinden. Hun toneelstukken en komieke opera's waren òf in het Frans òf in het dialect geschreven. Verschillende leden publiceerden prozawerken en gedichten in het dialect en dat bleef ook na 1900 het geval, terwijl toen het gebruik van het Frans afnam.

Ook andere toneelverenigingen bleven nog lang Franse programma's publiceren en Frans-talige stukken opvoeren. De vereniging Kunst en Vermaak heeft echter in de laatste decennia van de negentiende eeuw ook Nederlandse werken uitgevoerd, maar die sloegen bij het theaterpubliek van Maastricht niet erg aan. Dit prefereerde Frans toneel of Franse muziek en er traden dan ook verscheidene Waalse gezelschappen op in de schouwburg. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam daar even verandering in, maar daarna viel men weer terug in de oude gewoonte. Het duurde nog tot na de Tweede Wereldoorlog voordat de Maastrichtse theater-bezoekers ook geïnteresseerd waren in Nederlands toneel.

Dat er echter een evolutie plaatsgevonden had in de taalverhoudingen, blijkt uit de belangstelling voor het Nederlands op de twee Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen die in Maastricht gehouden werden in 1875 en in 1910. Franquinet hield in 1875 een toespraak waarin het Frans afgezworen werd en het Nederlands bezongen. Terwijl Laurent Polis de leden bij hun aankomst in 1910 in het Maastrichts toesprak, werd in de rede van voorzitter Lamberts Hurrelbrinck ingegaan op de 'Dietsche stam' van het Maastrichts en de verbondenheid van de stad met de rest van Nederland.

De Nederlandse gezindheid van de Limburgers kwam, behalve in de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen ook naar voren in de zogenaamde annexatiekwestie na de Eerste Wereldoorlog. Misschien heeft de neutraliteitspolitiek van Nederland hier ook een rol ge-

speeld. Limburg was daardoor immers gespaard gebleven voor de verwoestingen, waardoor België zo zwaar getroffen was. In de oorlog was Limburg bovendien geïsoleerd geraakt van zijn natuurlijk achterland in België en Duitsland en daardoor meer op Nederland aangewezen. Het Belgische en Duitse geld verdween in 1918 als betaalmiddel en werd door de Nederlandse gulden vervangen.¹¹³

Na de oorlog, in 1918, maakte België aanspraak op een gedeelte van Zeeuws-Vlaanderen en van de provincie Limburg. De bevolking van Limburg liet op ondubbelzinnige wijze blijken, dat ze gehecht was aan het Nederlands staatsverband. Iedere gedachte aan een volksstemming werd met beslistheid verworpen. Ook in de Tweede Kamer werd aan deze gezindheid uitdrukking gegeven. Nolens liet als 'Limburger' een krachtig protest horen op de vergadering van 12 december 1918.¹¹⁴ Hij zei onder meer het volgende:

'Ik meen de Limburgsche bevolking voldoende te kennen en te mogen zeggen, dat meer dan 99 procent dier bevolking met verontwaardiging van zich afwerpt de gedachte om, zelfs indien de gelegenheid daartoe werd opgedrongen, de Nederlandsche vlag voor welke andere dan ook te verwisselen. Als het er om te doen was en het jaargetij liet het toe, zou het hoofd van den Nederlandsche Staat, H.M. de Koningin, van Mook tot Eysden en van Budel tot Vaals, de geheele lengte en breedte van Limburg door, een triomftocht kunnen houden, waarbij de grootsche betooging op het Malieveld nog kinderspel zou blijken, en waardoor iedere hoop op instemming van de bevolking met de annexionistische beweging de kop zou worden ingedrukt.'¹¹⁵

De dag ervoor, op 11 december, had de katholieke afgevaardigde Van Groenendael krachtig de geruchten tegengesproken, dat hij een voorstander zou zijn van de annexatie. Alleen in particuliere gesprekken had hij hierover wel eens schertsend gesproken. Dat deze opmerking over de annexatie hem toch aangerekend werd, blijkt uit het feit, dat hij sindsdien in een staat van isolement verkeerde en bij de verkiezingen van 1922 met stille trom verdween.¹¹⁶

Ook de Maastrichtenaren verzetten zich met hand en tand tegen een eventuele vereniging met België. De dialectschrijver Jaspar stelde zich teweer met een vaderlandslievend gedicht, waarvan we hier één couplet weergeven:

'Dat zal zeleve noets gebäöre!
Et roed, et wit en ouch et blouw,
Gein natie zal vanein et sjäöre,
Dat beeld van eus Oranje-trouw!
Nein, veendel, diech zöls blieve ploetje
D'n kleure euver stad en stree.
Dat zweurt Mastreech, al móste doeje
Ouch valle onder sjeut en steek!'¹¹⁷

113 Orbons 'Limburgers worden Nederlanders', 50-51.

114 P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940* (deel I: 1918-1922) (Assen 1948) 253. Hierna aangehaald als: Oud, *Parlementaire Geschiedenis*.

115 Handelingen Tweede Kamer 1918/1919.

116 Oud, *Parlementaire geschiedenis*, 255. Zie ook: Rob P.W.J.M. van der Heijden, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands-Limburg op het Belgisch annexionisme van 1918-1919', *De Maasgouw* 111 (1992) 131-135.

117 Orbons, 'Limburgers worden Nederlanders', 50.

Vertaling: Dat zal zeker nooit gebeuren! Het rood, wit, blauw, geen natie zal het vaneen scheuren, dat beeld van onze Oranje-trouw! Neen, vaandel, je zult je kleuren blijven ontplooiën over stad en streek. Dat zweert Maastricht, al zouden er doden moeten vallen door schoten en steken.

Au Drapeau Belge

PLACE D'ARMES, MAESTRICHT.

VÊTEMENTS

POUR

Hommes, Dames & Enfants.

DRAPERIES

NOUVEAUTÉS.

Tissus pour Robes,

SOIERIES, MÉRINOS,

Articles pour Deuil, etc.

Maison faisant la belle confection.

MÊME MAISON
à LIÈGE.

A. DEBRAS & THEUNISSEN FRÈRES.

Vendu à Madame

Les marchandises suivantes, payables au comptant.

Maestricht, le

timbre

AT DRAPAU BELGE
POUR ACQUIT
16 OCTOBRE 1900
A. DEBRAS & THEUNISSEN FRÈRES

Toutes les ventes se font au comptant
et sans escompte

Factuur in het Frans van 'Au Drapeau Belge', een kledingzaak gevestigd aan het Vrijthof / hoek Helmstraat, 30 juni 1900. Coll. SHCL.

Slotbeschouwing

In één eeuw tijd hebben de taalverhoudingen in Maastricht buitengewoon interessante ontwikkelingen ondergaan. Wij hebben ons bij het onderzoek naar het verloop van deze ontwikkelingen laten leiden door het domeinconcept, omdat het hierdoor mogelijk was een beter inzicht te krijgen in de taalveranderingen op bestuurlijk en cultureel-maatschappelijk terrein. De algemene term di- of triglossie geeft wel aan, dat er in een taalgemeenschap twee of drie talen gesproken worden, maar laat ons in het ongewisse over de verhoudingen tussen de talen. Door gebruikmaking van het domeinbegrip kunnen er betere gradaties aangebracht worden in de taalontwikkelingen. Eén bepaalde taal kan bijvoorbeeld in steeds meer domeinen gaan overheersen of juist in intensiteit afnemen, waardoor de taalverhoudingen totaal veranderen. Dit was het geval in de periode van 1794 tot 1840.

Alleen in deze tijd zou men kunnen spreken van een duidelijke triglossie in het taalgebruik, waarmee we dan het Frans, het Nederlands en het dialect bedoelen. In de Franse Tijd werden een aantal belangrijke domeinen verfranst. Na 1814 nam het gebruik van het Frans af, met name vanaf 1823, toen door de strenge taalwet van Willem I het Nederlands de overhand kreeg in het bestuur en het onderwijs, maar het Frans bleef nog lang invloed uitoefenen in andere domeinen.

Na 1840 kwamen de verhoudingen weer anders te liggen door de groeiende interesse voor het dialect, ook als schrijftaal. Het Nederlands werd belangrijker door de toenemende contacten met Noord-Nederland, vooral op economisch gebied. Het Frans verloor zijn prestige als culturele taal bij uitstek. Er is geen sprake meer van triglossie in de Maastrichtse taalgemeenschap. Diglossie in de betekenis van Nederlands en dialect bleef wel aanwezig.

Het is interessant om de ontwikkelingen in het taalgebruik binnen de bestuurlijke en de cultureel-maatschappelijke domeinen te vergelijken. Als illustratief voorbeeld noemen we de gemeentelijke instanties en het perswezen. Het zal duidelijk zijn, dat de openbare functionarissen zich moesten richten naar de wensen van de overheid. In de Franse Tijd waren de ambtenaren verplicht het Frans te gebruiken in alle officiële documenten. Zij hadden tot 1814 dus geen vrije keus. Dat ook na de aftocht van de Fransen in ambtelijke documenten veel Frans te vinden is, geeft aan dat deze taal al flink ingeburgerd was. Vanaf 1 januari 1823 moesten ambtenaren, als gevolg van de taalwet van Willem I, verplicht overschakelen op het Nederlands. Dat het Frans als omgangstaal door de autoriteiten echter nog lang gebezigd werd, kunnen we opmaken uit de brieven van burgers aan het gemeente- en armbestuur, die nog tot in de jaren dertig in deze taal gesteld waren, hoewel deze burgers zelf het Frans niet altijd beheersten. In het bestuurlijk domein was de taal die officieel gebruikt werd, dus niet altijd de taal die men ook in privé-omstandigheden gebruikte. Dit geldt zowel voor de overheidsfunctionarissen en ambtenaren als voor de burgers die een brief schreven naar de gemeentelijke instanties.

In het perswezen lag dit heel anders. De uitgevers waren er op gericht zich zoveel mogelijk

aan te passen aan hun klanten. De taal van de almanakken veranderde drastisch na 1814. De Franstalige jaarboekjes waren nu in de minderheid en verdwenen na 1840 helemaal. In de Nederlandstalige uitgaven werd steeds meer plaats ingeruimd voor de taal van het volk: het Maastrichts dialect. Deze verandering zette zich vooral door na het midden van de negentiende eeuw. In boeken en andere drukwerken werd ook rekening gehouden met het taalgebruik van bepaalde bevolkingsgroepen. Zo werd bijvoorbeeld wetenschappelijke lectuur nog de hele negentiende eeuw vaak in het Frans uitgegeven, terwijl literaire en religieuze werken ook in het Nederlands verschenen. De uitgevers van de kranten mikten eveneens op een bepaald lezerspubliek. In de eerste decennia van de negentiende eeuw bestond dit voornamelijk uit intellectuelen en beter gesitueerden. Zij gebruikten graag het Frans en daarom verschenen de politieke kranten toen alleen maar in deze taal. Pas in 1845 kwam daar verandering in, toen De Limburger zich van de Nederlandse taal bediende, omdat veel mensen op het platteland het Frans niet machtig waren, maar toch interesse hadden in de politiek. Het was namelijk de tijd van de separatistische beweging. Jos Russel zag op tijd in, dat het Nederlands steeds belangrijker werd voor de abonnees en gaf enige jaren voor de verdwijning van *L'Ami du Limbourg* al een Nederlandstalige krant uit, *De Nieuwsbode*. In Maastricht verscheen deze vanaf 1875. De drukker van *Le Courrier de la Meuse* heeft de veranderingen in de taalverhoudingen echter te laat ingezien. Deze krant ondervond grote concurrentie van de Heerlense *Limburger Koerier* en hield eind 1892 op te bestaan. De interesse in een Franstalige krant was definitief voorbij.

Het onderzoek naar de veranderingen in het taalgebruik in de verschillende domeinen geeft ons, behalve een duidelijke karakterisering van de taalverhoudingen, ook een beter inzicht in de factoren die daarbij een rol gespeeld hebben. Door bestudering van relevante schriftelijke bronnen en secundaire literatuur met betrekking tot de beschreven domeinen, konden we komen tot een uitgebreide analyse, waarvan we hier de hoofdpunten nog eens chronologisch schetsen.

Op het einde van de achttiende eeuw was Maastricht een kleine provinciestad, waar de Franse invloed al sterk merkbaar was. In intellectuele kringen en voor de hogere stand had het Frans een sociaal-culturele betekenis. Parijs gaf de toon aan in de mode, het uitgaansleven, het toneel en in het moderne denken van die tijd. Bovendien was één der beide stadsheren de prins-bisschop van Luik. Ook door de geografische ligging werden vooral de notabele inwoners van Maastricht beïnvloed door deze Waalse stad. Zij lazen de Luikse Franstalige kranten en kwamen in aanraking met het Franse cultuurgoed en de ideeën van de Verlichting. De grote massa had geen politieke of culturele interesse en sprak alleen het Maastrichts dialect. Nederlands werd voornamelijk gebruikt als schrijftaal, maar aangezien de alfabetiseringsgraad niet hoog was, ging hier geen grote invloed vanuit.

Een van de grootste veranderingen in de taalverhoudingen werd veroorzaakt door de verovering van Maastricht door de Fransen in 1794. De stad werd de hoofdstad van het departement Nedermaas, dat als een integrerend deel van Frankrijk beschouwd werd, waar de Franse wetten golden, ook de taalwetten. In Frankrijk zelf had de overheid geprobeerd het gebruik van de dialecten te verbieden. In de veroverde gebieden werden de Franse decreten eerst nog in twee talen bekend gemaakt. Vanaf 22 september 1804 werd alleen Frans gebruikt in de *Bulletins des Lois* en moesten alle officiële akten in het Frans opgetekend worden. In de departementen waar Frans niet de moedertaal was, mocht bij uitzondering een vertaling aan de akten toegevoegd worden. Dit was bepaald bij de wet van 13 juni 1803.

De taaldwang kwam het sterkst naar voren in het bestuurlijk domein. Na 1803 kwamen we

in de archieven nog maar weinig Nederlands tegen. De overgang van Nederlands naar Frans bij de overheid is misschien niet altijd van harte gegaan, maar het werd vergemakkelijkt door boeken die in omloop waren met Franstalige standaardformuleringen voor officiële akten. Bovendien had een aantal Maastrichtse functionarissen een opleiding gehad aan Franstalige scholen of universiteiten. De burgers van de stad gebruikten in hun verzoeken aan de officiële instanties ook vaak het Frans. Als ze die taal niet machtig waren, lieten ze iemand anders een brief schrijven. Omdat er in de archieven honderden van deze Franstalige documenten bewaard zijn, kunnen we wel aannemen, dat er een grote groep mensen was in de stad die het Frans beheerste of die er mee in aanraking kwam. Dit betekent niet, dat het Frans ook ging overheersen in de informele domeinen van gezin en vriendenkring. In ongedwongen situaties werd zeker in de spreektaal ook dialect gebruikt en in de schrijftaal Nederlands (al kunnen we dat niet baseren op harde gegevens).

Dit laatste probeerde de Franse overheid echter te veranderen door het Frans verplicht te stellen in het onderwijs. De leerkrachten moesten het Frans als voertaal gebruiken. De leerlingen kregen les uit Franstalige boeken en moesten ook Frans schrijven. In het lager onderwijs was dit vaak een probleem, maar in het middelbaar onderwijs lukte het beter, vooral op de 'école secondaire'. Door de jeugd Franstalig te maken probeerden de Fransen het gedachtegoed van de Revolutie en van de Verlichting beter ingang te doen vinden. De taalpolitiek werd in het onderwijs dus gebruikt als machtsmiddel. Door de lage alfabetiseringsgraad en door de relatief korte periode van inlijving bij Frankrijk is dit doel maar ten dele bereikt.

In de andere domeinen veranderde er in feite niet zoveel. Het perswezen werd door de Fransen wel sterk gecontroleerd, maar er werden ook Nederlandstalige almanakken, boeken en kranten uitgegeven. Na 1810, toen er maar één politieke krant mocht verschijnen per departement, eventueel voorzien van een vertaling in de niet Franssprekende gebieden, was er in Maastricht geen behoefte aan een Nederlandstalige versie, omdat de hogere standen gewend waren Franstalige kranten te lezen. De vooraanstaande families gebruikten Frans in hun correspondentie en ook het sociëteits- en toneelleven bleef verfranst.

De Franse Tijd heeft een aanzienlijke verandering teweeggebracht in de taalverhoudingen. Het Frans breidde zich uit over steeds meer domeinen en won aan prestige. Aangezien juist de belangrijkste politieke en maatschappelijke domeinen verfranst waren en de kinderen van de beter gesitueerden een Franstalige opleiding kregen, heeft deze periode grote invloed gehad op de hele taalgemeenschap, ook al was het Frans kwantitatief gezien niet overheersend.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat deze taal na 1814 nog lang gebruikt werd in de zojuist genoemde domeinen. Na twintig jaar inlijving bij Frankrijk was men zozeer gewend geraakt aan het Frans, dat men dit bleef gebruiken tot 1823, toen de taalwet van Willem I het Nederlands verplicht stelde voor alle officiële instanties en in het onderwijs. Uit de archieven wordt duidelijk, dat men zich in deze domeinen aan de wet hield, maar in persoonlijke brieven kwamen we, ook na 1823, nog veel Frans tegen, bijvoorbeeld in sollicitaties van leerkrachten en in de correspondentie van het Bureau van Weldadigheid. Ook de burgers van de stad bleven het gemeentebestuur nog tot in de jaren dertig regelmatig in het Frans aanspreken. We moeten daarom constateren, dat de taalpolitiek van de Fransen lang doorgewerkt heeft. Dit zien we ook in andere domeinen, waar de overgang van Frans naar Nederlands pas langzamerhand gestalte kreeg.

In bestuur en onderwijs had de taalpolitiek van Willem I het meeste effect, want ook na 1830, toen de taalwet versoepeld werd, bleef het Nederlands overheersen. Maastricht stond in

de jaren 1830 t/m 1839 als enige Limburgse stad onder Nederlands bestuur. Dit had duidelijke invloed op het taalgebruik in de publieke domeinen. Terwijl bijvoorbeeld in steden als Weert, Roermond, Tongeren en Hasselt het onderwijs nog erg verfranst was, bleef in Maastricht het Nederlands als voertaal gehandhaafd en werd het Frans teruggebracht tot een normaal vak, dat een aantal uren per week toebedeeld kreeg.

Er verschenen na 1814 meer Nederlands- dan Franstalige almanakken. De oplagen van de kluchtalmanakken waren zeer groot. Hierin werd steeds vaker dialect gebruikt, in het bijzonder na 1840. Zoals we al gezegd hebben, paste de pers zich aan de behoefte van de klant aan. In boeken en andere drukwerken ging het Nederlands na 1830 langzamerhand een grotere plaats innemen. De politieke situatie van Maastricht kan hier debet aan zijn geweest. Wetenschappelijke werken werden echter nog lang in het Frans gepubliceerd. Dit was ook het geval met de belangrijkste politieke kranten. Hieruit kunnen we concluderen, dat het Frans een groter prestige had dan het Nederlands. In de advertenties werd deze taal ook gebruikt om luxe goederen aan te prijzen en de op cultuur gerichte zaken aan te kondigen. Er werd vaak personeel gevraagd met een goede kennis van Frans. De zakenlui pasten zich aan de taal van de vooraanstaanden aan.

Uit de correspondentie in de familie-archieven kunnen we afleiden, dat in de betere kringen nog Frans gebruikt werd. Hierop had de taalwet van Willem I vooralsnog weinig vat. In de theaterwereld werd ook geen rekening gehouden met de wensen van de koning, want het Frans bleef de boventoon voeren. Het publiek was hieraan gewend; er traden vaak gezelschappen op uit Verviers en Luik en deze speelden in het Frans.

In de eerste jaren na de aftocht van de Fransen traden er geen grote wijzigingen op in de taalverhoudingen. Het Frans bleef dominant in de meeste domeinen van het politieke en maatschappelijk leven. Vanaf 1 januari 1823 veranderde de situatie echter sterk, omdat in bestuur en onderwijs het gebruik van het Nederlands verplicht gesteld werd. In de meer persoonlijke correspondentie bleef het Frans wel nog geruime tijd overheersen. Dit zien we ook in de kranten, hoewel er steeds meer advertenties in het Nederlands verschenen. Door de opkomst van de groot-industrie in Maastricht, bijvoorbeeld de aardewerk- en kristalfabrieken van Regout, die naar Waals voorbeeld opgericht waren, hadden ook de arbeiders enige kennis van het Frans nodig om samen te kunnen werken met hun ploegbazen, die vaak uit België afkomstig waren. De ouders van de toekomstige werknemers drongen daarom aan op het behoud van Franse lessen in het lager onderwijs in de stad. Willem I stemde daarmee in.

Rond 1840 traden er grote veranderingen op in de taalverhoudingen door de toenemende interesse voor het dialect. Dit kunnen we misschien beschouwen als een uiting van een romantisch sentiment, maar we kunnen er vooral een vorm van identiteitsbepaling in zien. Na de inlijving bij Frankrijk en de politieke strubbelingen ten gevolge van de afscheiding van België was de stad Maastricht in rustiger vaarwater gekomen en was het zelfs weer mogelijk carnaval te vieren. De sociëteit Momus werd in eerste instantie opgericht als een carnavalsvereniging, die het dialect van Maastricht sterk propageerde, maar groeide steeds meer uit tot een cultureel genootschap. De leden kwamen voort uit de groep van de beter gesitueerden. Omdat zij voor hun toneeluitvoeringen zowel het Frans als het dialect gebruikten, maar haast geen Nederlands, kreeg het dialect een elitair tintje. Nederlands spreken was niet nodig op grond van statusmotieven. Men had weinig binding met de nationale taal. Dat wil niet zeggen, dat het Nederlands helemaal niet belangrijk gevonden werd. In 1845 verscheen de eerste Nederlandstalige politieke krant, namelijk *De Limburger*. Voor de almanakken was het al heel gewoon, dat ze

in het Nederlands verschenen en ook in boeken en andere drukwerken werd deze taal steeds meer gebruikt. Alleen in vooraanstaande en intellectuele kringen behield het Frans zijn positie als elitaire taal. De belangrijkste kranten bleven daarom nog lang Franstalig.

In de tweede helft van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw werd de positie van het Frans nog meer uitgehold, terwijl het dialect en het Nederlands aan prestige wonen. Het Maastrichts was al vaker als schrijftaal voorgekomen in de kluchtalmanakken, maar na 1850 ontstond er echte dialectliteratuur in de vorm van proza, poëzie en toneelstukken. Veel Maastrichtse dialectschrijvers bezongen hun eigen stad en het dialect. De vernederlandsing was voor een deel toe te schrijven aan de betere contacten met Noord-Nederland door het toenemende verkeer, studie en militaire dienst. Er trad een cultureel homogeniseringsproces op.¹ In Maastricht waren bovendien de ontwikkelingen in de economie heel belangrijk. In de fabrieken had men geen Belgen meer nodig als deskundigen. Uit demografische gegevens betreffende huwelijkspartners en volkstellingen blijkt een teruggang in het aantal personen dat uit België afkomstig was. Noord-Nederland vormde een groot afzetgebied voor de industriële producten. Vanwege de mijnbouw vestigden zich Hollandse ingenieurs in het Zuiden van Limburg. Vooral de gewone burgers zagen erg tegen deze mensen op. Nu kreeg het Nederlands een zeker prestige in hun ogen. De welgestelden van Maastricht gingen door hun contacten met hun standgenoten uit het Noorden meer Nederlands gebruiken, waardoor het Frans steeds meer zijn elitaire karakter verloor.

De georiënteerdheid op het Nederlands bleek ook uit de advertenties in de kranten, waarin het Frans haast niet meer voorkwam. De laatste Franstalige krant *Le Courier de la Meuse* hield eind 1892 op te bestaan. In het laatste kwart van de negentiende eeuw kregen de kranten steeds meer abonnees omdat ze goedkoper werden door de afschaffing van het dagbladzegel en de verbeterde methodes bij het drukken. De meeste mensen prefereerden een Nederlandstalig blad. Boeken en andere drukwerken verschenen op het einde van de negentiende eeuw steeds vaker in het Nederlands. In de familie-archieven kwamen we in de correspondentie eveneens af en toe Nederlands tegen, zelfs bij de elite. Door de toneelvereniging Kunst en Vermaak werden Nederlandstalige stukken opgevoerd en de leden namen deel aan internationale wedstrijden. Hierdoor werd de band met Nederland en met de nationale taal versterkt, hoewel de stukken in het dialect meer publiek trokken.

Uitingen van toenemende vernederlandsing, zowel in taalkundige als in ideologische zin, zien we ook bij de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen, die in 1875 en in 1910 in Maastricht gehouden werden. In de redevoeringen van de voorzitters van deze congressen komt duidelijk naar voren, dat zij zich Nederlanders voelden en ook Nederlands wilden spreken. De culturele elite had het Frans afgezworen, maar was wel trots op het eigen dialect, dat van dezelfde oorsprong was als het Nederlands. Te Winkel had al in 1898 geschreven dat het bezoek van koningin-regentes Emma en prinses Wilhelmina aan Maastricht in 1895 had bijgedragen aan de verdwijning van het Frans in deze stad ten gunste van het Nederlands.² Misschien is deze uitspraak niet helemaal reëel, maar ze geeft wel aan, dat de tijdgenoten de veranderingen in het taalgebruik zelf ook geconstateerd hebben. In ongeveer een eeuw tijd was Maastricht uitgegroeid van een taalgemeenschap waarin Frans de belangrijkste rol vervulde,

¹ Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 192.

² J. te Winkel, 'Letteren en taal', in: P.H. Ritter ed., *Eene halve eeuw 1848-1898: Nederland onder de regering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma door Nederlanders beschreven* (Amsterdam 1898) 342.

tot een stad, waar Nederlands en dialect streden om de eerste plaats. In de schrijftaal kwam vooral het Nederlands voor, in de gesproken taal het dialect. Toch uitte de Maastrichtse dichter Jaspar de afhankelijkheidsverklaring aan Nederland en Oranje bij de annexatiekwestie na de Eerste Wereldoorlog in het 'Mestreechs'.

Vol. 1890

NAVIGATION A VAPEUR
JOURNALIERE
entre
LIÈGE-MAESTRICHT
à toute la Hollande
TRANSPORTS POUR TOUT PAVL

AGENCE
de la
COMP. ROYALE NÉERLANDAISE
de
Navigation à Vapeur à Amsterdam
pour les
TRANSPORTS MARITIMES.

COMMISSION & EXPEDITION
RECOUVREMENTS,
CAMIONNAGE,
Voitures de déménagement.
AGENCE EN DOUANE.
SERVICE DE GROUPEGE
par
CHEMIN DE FER DE L'ÉTAT
entre
Maestricht, Rotterdam, Amsterdam,
Gouda, Dordt et La Haye.

ARNOLD BONHOMME,
ANCIENNE FIRME:
Bonhomme & Seydlitz.
BUREAUX: QUAI NOTRE-DAME & RUE D'ENFER
MAESTRICHT.

Monneur *P. Hestert* *Que des Faumond* Doi
Maestricht, Le 1894

		1894		LIMBRE		0 0 5	
Mars	28	A. change de Lel	6			8	40
"	"	"	16			6	40
29	"	"	12			4	80
Solde				P. H. C.		13	65

Toute réclamation, pour
Les fonds non rentrés après ce terme sont touchés à domicile contre quittance séparée.

Arnold Bonhomme
Seigneur

Factuur in het Frans van de firma Arnold Bonhomme (1894). Coll. SHCL.

Bijlagen

I: BIOGRAFIEËN

Omdat we in de tekst van ons onderzoek niet altijd voldoende informatie konden verstrekken over belangrijke personen, die functies uitoefenden op politiek, maatschappelijk of cultureel gebied, volgen hier korte biografieën van enkelen van hen.

Ch. De Brouckère sr.¹

Charles de Brouckère werd op 8 oktober 1752 te Torhout (West-Vlaanderen) geboren als zoon van de ontvanger van het Land van Wijnendale, de eigenaar-landmeter Jean-Baptiste de Brouckère, en van Marie Claire Josephine de la Croix. Hij studeerde rechten te Leuven en werd daarna advocaat bij de Raad van Vlaanderen. Van 1785 tot 1800 oefende hij verschillende openbare functies uit in Brugge. Hij trouwde daar op 2 juli 1793 met de magistraatsdochter Charlotte de Stoop. In 1800 volgde een benoeming tot raadsheer aan het Hof van Beroep voor burgerlijke zaken te Brussel. Na het vertrek van de Fransen volgde een carrière in Nederlandse dienst. Hij werd gouverneur van de nieuw gevormde provincie Limburg. Hij bekleedde ook het voorzitterschap van de Provinciale Statenvergadering. In 1817 werd hij als jonkheer opgenomen in de Nederlandse adelstand. In 1828 werd hij naar de Eerste Kamer weggepromoveerd. Het ontslag als gouverneur ging in op 3 augustus 1828. In 1830 werden alle Zuid-Nederlandse ambtenaren uit hun betrekkingen in het Noorden ontslagen. De Brouckère vestigde zich toen weer in Brugge, waar hij verschillende bestuurlijke functies vervulde. Hij stierf op 29 april 1850.

A. J.Th.A. Clavareau²

Auguste Clavareau was van huis uit geen Limburger; hij werd geboren in Luxemburg op 19 september 1787. Hij groeide in Franse kring op, eerst op het college van Namen, later op het lyceum te Metz. Hij was net als zijn vader ontvanger van belasting en oefende dit beroep uit in Gent, 's Hertogenbosch, Luik, Sint-Truiden, Turnhout, Henri-Chapelle, Oostende, Brugge, Mons en Maastricht. In deze stad was hij werkzaam van 1823 tot 1844. In 1830 koos hij voor Noord-Nederland. Hij was een vurig aanhanger van de leden van het huis van Oranje en bezong hun triomfen in zijn gedichten. Omdat hij de taal van zijn nieuwe vaderland niet vol-

¹ Ramakers, 'Charles de Brouckère', 9-25.

² De gegevens over Auguste Clavareau putten we uit de studie van J. Jeanné, 'Een Limburgs dichter van Franse expressie: Auguste Clavareau (1787-1864)' in *Tijdschrift voor taal en letteren* 25 (1937) en uit de levensbeschrijving van Michael Smiets (1871), overgenomen uit de *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*.

doende machtig was, deed hij dit in het Frans. In 1839 verscheen van zijn hand *Etrennes nationales, chants patriotiques, dédiés à Son Altesse Royale le Prince d'Orange*. Ook wilde hij door de vertalingen van Nederlandse dichters de letterkunde van Noord-Nederland bekend maken. Enkele bekende werken zijn: *La Nation hollandaise, poème en six chants, avec des notes, traduit de Helmers* (1825), *Les Bataves à la Nouvelle-Zemble, poème en deux chants, traduit de Tollens* (1828) en *Les Femmes, poème en quatre chants, traduit de Spandaw* (1833). Verder vertaalde hij veel kindergedichten van Hieronymus van Alphen.

Hij blonk echter niet alleen uit in de vertalingen maar ook in zijn oorspronkelijke werken, zoals bijvoorbeeld in *Poésies*, een gedichtenbundel uit 1821 en in zijn laatste bundel *Fleurs de Famille*.

Hij was Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en in de Orde van de Eikenkroon van Luxemburg, lid van de Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde en van meerdere buitenlandse geleerde genootschappen. Hij stierf op 6 maart 1864.

C. Coenegracht³

Christiaan Coenegracht werd te Maastricht geboren op 29 juni 1755 als zoon van Nicolaus Coenegracht en Anna Catharina Goessens. Hij studeerde wijsbegeerte en rechtsgeleerdheid aan de universiteit van Leuven. Hij was gehuwd met Sara Catharina Bemelmans. Hij werd op 30 november 1794 benoemd tot lid van de administratie van het arrondissement Maastricht. Daarna werd hij departementaal administrateur op 24 augustus 1796. Hij was lid van de 'conseil général du département' van 1 juni 1800 tot 1814. Op 1 mei 1808 werd hij door Napoleon benoemd tot burgemeester van Maastricht en herbenoemd op 3 april 1813. Op 16 mei 1815 trad hij af, maar bleef lid van de gemeenteraad tot zijn overlijden in 1818.

P.C.G. de Coninck⁴

Patrice de Coninck werd op 19 november 1770 te Brugge geboren als zoon van Charles Philippe de Coninck en Marie Albertine van Zuylen van Nijvelt. Hij studeerde rechten aan de universiteit van Leuven. Hij werd daarna advocaat te Brugge. In 1810 werd hij prefect van het nieuwgevormde departement Bouches de l'Escaut. Zijn verblijf in Middelburg was maar kort, want in 1811 werd hij prefect van het departement Bouches de l'Elbe in Hamburg. In 1815 werd hij lid van de commissie tot het ontwerpen van een grondwet voor het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. Daarna werd hij op 15 september 1815 benoemd tot gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen. Op 10 februari 1817 volgde zijn benoeming tot minister van Binnenlandse Zaken. In 1824 werd de naam van het departement veranderd in Binnenlandse Zaken, Onderwijs en Waterstaat. Hij was voorstander van een geleidelijke invoering van het Nederlands bij de officiële instanties en in het onderwijs. Hij overleed op 22 mei 1827 te Brugge.

³ J. Gulikers, 'De burgemeesters van Maastricht 1800-1900: genealogische en biografische bijzonderheden', *De Limburgse Leeuw* 13 (1965) 49-50. Hierna aangehaald als: Gulikers, 'Burgemeesters Maastricht'.

⁴ Zie NNBW deel VIII, 306-307.

P.J.A.M. van der Does de Willebois⁵

Jhr. Pieter van der Does de Willebois werd op 17 februari 1816 te 's-Hertogenbosch geboren als zoon van een uit Artois afkomstige medicus Joseph de Willebois en Adriana van der Does. Zij stamde uit een tot de waals-hervormde kerk behorend Leids geslacht. In 1839 behaalde hij zijn doctorstitel in de rechten te Utrecht. Hij trouwde in 1842 met Jeanne Frédérique van Toll, dochter van Willem van Toll, die van 1849 tot 1852 regimentscommandant van het eerste regiment dragonders was te Maastricht. Zijn schoonmoeder was Maria Aloisa Nypels, een ras-echte Maastrichtse. Zijn vrouw stierf een jaar voor zijn commissarisbenoeming en hij hertrouwde met Maria Guielmina Paulina Sophia barones de Crassier.

Van der Does de Willebois kwam in 1847 als officier van justitie naar Roermond. Aan zijn manhaftig optreden in 1848 tijdens de separatistische rellen in Thorn en Roermond had hij onder andere zijn benoeming tot commissaris te danken op 22 september 1856. Deze functie vervulde hij tot 1874. In zijn jaarverslagen schreef hij veel over een groeiend nationaal besef van de Limburgers.

In zijn geboorteakte luidt de naam van zijn vader kortweg 'Willebois'. Pas in 1856, kort voor zijn commissarisbenoeming mocht hij zich met recht Van der Does de Willebois noemen. In 1877 werd hij in de adelstand verheven. Hij overleed op 15 september 1892 in Den Haag.

G.D.L. Franquinet⁶

Désiré Franquinet werd geboren in Maastricht op 1 mei 1826 als zoon van een apotheker van Waalse afkomst. In zijn ouderlijk huis was Frans de voertaal. Zijn moeder was echter een Maastrichtse en op school en op straat leerde hij het Nederlands en het dialect. Hij was dus volledig tweetalig, zelfs drietalig te noemen. Hij volgde de studie der humaniora aan het plaatselijk Athenaeum. In Leuven behaalde hij de graad van meester in de rechten (docteur en droit). Hier werd onderwijs gegeven in het Frans, maar Franquinet had ook grote interesse voor de Nederlandse taal, wat blijkt uit zijn lidmaatschap van het Tael- en letterlievend Genootschap Met Tyd en Vlyt. Hij was zelfs secretaris. In zijn studie ging zijn voorkeur uit naar de Germaanse talen en langzamerhand werd het Frans in zijn talrijke gelegenheidsgedichten vervangen door het Nederlands alsmede – na zijn terugkeer in zijn vaderstad – door het Maastrichts. Hij heeft veel gedichten en andere werken geschreven in het dialect. Hij was aangesloten bij de sociëteit Momus tot 1880.

In 1848 vond hij op een zolder een belangrijk deel van het oude stadsarchief terug en dat bezorgde hem de titel van eerste afzonderlijke archivaris der stad (1849-1873). Hij was secretaris van de Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg en na de dood van Joseph Habets werd hij in 1893 voorzitter. Hij publiceerde verschillende artikelen in de *Annales* van dit genootschap en later in de *Publications*. In 1879 behoorde hij tot de oprichters van *De Maasgouw*. In 1866 was hij ook benoemd tot provinciaal archivaris van Limburg. Deze functie

5 Smeets, 'Van der Does de Willebois', 139-144. Zie ook: Manuël Boessen, ' "Geest der provincie". Commissaris des Konings Van der Does de Willebois over de ontwikkeling van een Nederlands-nationaal gevoel in Limburg, 1856-1874', *De Maasgouw* 119 (2000) 1-38.

6 P.C. Boeren, 'Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren', *PSHAL* 100 (1964) 25-30. Hierna aangehaald als: Boeren, 'Limburgse geschiedschrijvers'. Verder: A. H. Jenniskens, 'Mr. G.D.L. Franquinet, eerste stadsarchivaris van Maastricht', in: *Campus Liber* (Maastricht 1982) 468-469 en E. Franquinet, 'Figuren uit de geschiedenis der Maastrichtse dialect-litteratuur: G.D.L. Franquinet', *Eigen Volk* III (1931) 121-127.

vervulde hij tot 1880. Van het Maastrichtse gemeentebestuur maakte hij deel uit van 1867 tot 1869 en van 1873 tot 1879, respectievelijk als raadslid en wethouder. Vanaf 1851 fungeerde hij als plaatsvervangend kantonrechter, uit welke functie hij in 1881 eervol werd ontslagen. Hij stierf op 29 januari 1900.

J.E.P.E. Gericke van Herwijnen⁷

Paul Gericke van Herwijnen werd in 1785 te Kleef geboren. Aanvankelijk was hij in dienst van de koning van Pruisen. Vanaf 1803 was hij werkzaam bij de belastingen en domeinen. Met de binnentrekkende Pruisische legers kwam Gericke in februari 1814 in de Nederlanden. Een half jaar later trad hij in Nederlandse dienst. Hij werd directeur van de belastingen in de provincies Luik en Limburg. In 1824 werd hij benoemd tot administrateur van de 'registratie en loterijen'. Hij werd ook lid van de Raad van State in buitengewone dienst. Na de Belgische opstand in 1830 was het Nederlandse gezag in Limburg ineengeschrumpeld tot de stad Maastricht en het dorp Sint Pieter. De koning had klachten gekregen over gouverneur De Beeckman, een Belg, die ontslagen werd. Het burgerlijk bestuur zou in handen komen van een buitengewoon commissaris en wel in de persoon van Gericke. Hij was echter meer bezig met nationale bestuurszaken dan met de Limburgse. Toen in 1839 de splitsing van België en Nederland een feit werd, kwam aan de loopbaan van Gericke als buitengewoon commissaris een einde. Hij was de eerste gouverneur van Nederlands Limburg van 1841 tot zijn overlijden in 1845.

J.J. Habets⁸

Joseph Habets werd geboren op 27 november 1829 te Oirsbeek als zoon van een hoofdonderwijzer. Over zijn jeugd is weinig bekend. Hij bezocht het kleinseminarie te Rolduc en het grootseminarie te Roermond. Hier heeft hij een gedegen kennis van het Frans opgedaan. Hij heeft geen hogere studies gevolgd. Wat historie en archeologie betreft was hij een autodidact.

Na Franquinet werd hij rijksarchivaris te Maastricht. Hij werkte veel samen met wetenschappers uit België. Verschillende van zijn artikelen in de *Publications* waren in het Frans geschreven.

Als historicus heeft hij ook veel belangstelling getoond voor de taal in zijn eigen streek. Hij aanvaardde het bestaan van een Maaslandse taal sinds de dertiende eeuw, maar in Nederlands-institutionele context sprak hij van een Limburgse taal. Hij was een exponent van een typisch Nederlands-Limburgs sentiment en hij heeft ook geijverd voor de integratie van Limburg in de Nederlandse staats- en volksgemeenschap. Zijn voorbeeld in deze was bisschop Paredis, die bevreesd was voor de 'vrije geest' in België. Mer hem had hij waarschijnlijk een goed contact, want een van Habets grote werken was een uitvoerige *Geschiedenis van het Bisdom Roermond* in vier delen.

Dat hij in zijn gewone leven Nederlands gebruikte, blijkt uit zijn dagboek, dat geschreven is in deze taal. Hij stierf op 22 juni 1893.

7 A.F.J. van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), buitengewoon commissaris, 1831-1839 en P.A.S. Kerens (1781-1862), waarnemend gouverneur, 1831-1839' en A.F.J. van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), gouverneur van Limburg, 1841-1845', in: *De Gouverneurs (Maastricht 1989)* 51-61 en 84-105.

8 Boeren, 'Limburgse geschiedschrijvers', 31-47.

A.H.C. van Hasselt⁹

André van Hasselt werd in Maastricht geboren op 5 januari 1806. Volgens Alvin leerde hij pas op zijn twaalfde jaar Frans op het Athenaeum in zijn geboortestad. Hij studeerde rechten aan de universiteit van Luik, maar tijdens de Belgische revolutie in 1830 keerde hij terug naar zijn ouders in Maastricht. Hij koos echter partij voor België en was fel gekant tegen Willem I. Zijn affiniteit lag bij de taal van Victor Hugo en Racine. Tijdens zijn verblijf in Maastricht van 1830 tot 1833 schreef hij zijn bundel *Primevères*. In 1833 ging hij naar Brussel waar hij in 1838 het *Essai sur l'histoire de la poésie française en Belgique* schreef. Van 1837 tot 1840 werkte hij mee aan de krant *Revue de Bruxelles* en aan de *Revue belge*, die in Luik werd uitgegeven. In zijn latere jaren hield hij zich bezig met het ritme in de Franse poëzie en hij schreef het werk *Etudes rythmiques*. Hij werkte samen met de componist J.B. Rongé, met wie hij ook vertalingen maakte voor opera's uit het Duits, Engels en Italiaans.

Van Hasselt heeft maar weinig werken in het Nederlands geschreven. Het bekendste is *Het gouden Boekken*. Hij werd in België meer gewaardeerd dan in Nederland en hij wordt daar nog steeds gezien als een van de grote Franstalige dichters. Hij stierf op 1 december 1874.

J.Fr. Hennequin¹⁰

Jean-François Hennequin werd gedoopt op 19 oktober 1772 in het Noord-Franse plaatsje Wassigny, in het departement Ardennen. Hij was de zoon van landbouwer Nicolas Thomas Hennequin en van Jeanne Marguerite Landragin. Hij studeerde rechten in Parijs. Hij maakte een bliksemcarrière in het revolutionaire leger. In november 1796 kwam naar Maastricht als bureauhoofd van de algemeen ontvanger van het departement Nedermaas. Hij trouwde met Marie Elisabeth Cécile Colpin. Op 20 februari 1816 werd hij lid van de Provinciale Staten en kort erna ook lid van de Gedeputeerde Staten. Op 13 juli 1817 nam hij hier ontslag, volgens zijn zeggen omdat hij geen Nederlands kende. Het lidmaatschap van de Tweede Kamer zegde hij op in 1819, toen de taalwetten van Willem I werden aangekondigd.

Tijdens het bewind van Willem I was Hennequin een toonaangevend lid van de liberale oppositie te Maastricht. Op 23 november 1819 werd hij gemeenteraadslid en op 23 juni daaropvolgend werd hij als een van de drie burgemeesters geïnstalleerd. Op 10 maart 1821 werd hij echter al weer ontslagen vanwege de zogenaamde schutterijkwestie. Tijdens de Belgische Revolutie was hij een van de voorstanders van deze opstand. Door het Voorlopige Bewind werd hij op 13 oktober 1830 opnieuw tot burgemeester van Maastricht benoemd, maar hij kon deze functie niet effectief uitoefenen. Hij ontvluchtte in de herfst van 1830 het bezette Maastricht. Hij werd op 2 april 1831 gouverneur van Limburg, maar reeds in 1834 werd hem door het katholieke ministerie-De Theux 'eervol ontslag' verleend. Waarschijnlijk werd hij als verstokte liberaal door dit ministerie aan de kant gezet. Hij stierf in 1846.

⁹ L. Avin, 'André-Henri-Constant van Hasselt', in BNB deel 8, 753-768

¹⁰ M. Kellens, 'Jean-François Hennequin (1772-1846), gouverneur van Limburg 1831-1834', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 63-76.

J.L. Jaminé¹¹

Joseph Jaminé werd geboren te Maastricht op 19 mei 1797. Hij was de zoon van Lambert Jaminé, schrijnwerker en Geneviève Absil. Hij trouwde op 16 augustus 1821 met Maria Anna Christina Magdalena Vanherff. Hij promoveerde in 1820 tot doctor in de rechten te Luik. Hij richtte in 1827 met Weustenraad en anderen de *Eclaireur Politique* op. Hij koos partij voor Hennequin in de schutterijkwestie. Na de afscheiding van België werd hij lid van het Nationaal Congres. Hij was gemeenteraadslid te Tongeren en enkele jaren burgemeester aldaar. Hij stierf in Tongeren op 20 augustus 1883.

E.J. Lefèbvre¹²

Emanuel Lefèbvre werd geboren te Maastricht op 13 maart 1772. Hij was de zoon van Guillaume Lefèbvre, rentenier, en van Jacobine Angeline Reintjens. Hij was notaris te Maastricht van 1795-1811, municipaal officier van 9 december 1798 tot 20 april 1799 en van 6 mei tot 29 september 1799. Hij werd benoemd tot lid van het Bureau van Weldadigheid op 22 februari 1798. Hij was burgemeester van Maastricht van 28 april 1800 tot 8 juni 1801. Hij was gehuwd met Anna Helena Timmers. Hij vestigde zich later als advocaat te Antwerpen, waar hij op 19 april 1828 overleed.

C.F. van Maanen¹³

Cornelis van Maanen werd op 9 september 1769 in 's-Gravenhage geboren als zoon van Johannes van Maanen, raadsheer in het Hof van Holland, en Maria Overzee. Hij studeerde te Leiden. In 1793 promoveerde hij in de rechten. Als advocaat bij het Haagse Hof, werd hij in 1795 secretaris van de stad. In 1807 werd hij door Lodewijk Napoleon benoemd tot minister van Justitie, een functie, die hij met onderbrekingen zou vervullen tot 1842. Hij liet zich tot ergernis van velen leiden door het Franse rechtstelsel. Hij was na 1814 een van de dienaren van Willem I. Hij stond de koning trouw terzijde bij diens pogingen om de zuidelijke gewesten met het Noorden te verenigen. Hij was een groot voorstander van een snelle invoering van de taalbesluiten, die het Nederlands verplicht zouden stellen in alle openbare functies en in het onderwijs. Hij wilde het koninklijk gezag handhaven tegen de eisen van katholieken en liberalen in. Hij stierf in 's-Gravenhage in 1849.

A.C. Membrède¹⁴

André Membrède werd op 4 november 1758 geboren te Maastricht als zoon van Joannes Petrus Membrède en van Anna Elisabeth Limpens. Na in Leuven het licentiaatsdiploma rechten verkregen te hebben, werd hij in 1780 door de prins-bisschop van Luik tot schepen van Maastricht benoemd. Van 1788 tot 1789 was hij daar burgemeester van Luikse zijde en na de verovering van Maastricht door de Fransen in 1794 werd hij president van het Tribunal Supérieur. Op

¹¹ Zie NBW deel III, 442.

¹² Gulikers, 'Burgemeesters Maastricht', 47-48.

¹³ Zie NNBW deel III, 803.

¹⁴ Zie NNBW deel IX, 663.

4 december daaraanvolgend werd hij echter uit deze functie ontslagen. Op 13 januari 1796 werd hij president van het Tribunal Criminel te Maastricht. Na de aftocht van de Fransen werd hij lid van de Tweede Kamer en op 2 januari 1816 burgemeester van Maastricht. Op 30 juni 1818 nam hij ontslag uit deze functie vanwege zijn benoeming als lid van de Raad van State. Op 21 maart 1823 werd hij gouverneur van de provincie Antwerpen en woonde daar ook tot hij om gezondheidsredenen ontslag nam op 21 februari 1828. Hij was zeer ingenomen met het beleid van koning Willem I. Van 1828 tot 1831 was hij lid van de Eerste Kamer. In 1816 werd hij in de adelstand verheven. Hij was ongehuwd. Hij overleed op 25 oktober 1831 te Aken.

P.E. Monachon¹⁵

Pierre Monachon werd geboren in 1732 te Lucens (Pays de Vaud) in het kanton Bern in Zwitserland als zoon van Balthazar Monachon, landbouwer, en Françoise Catherine Blanc. Vóór 1794 was hij kapitein van een regiment in Maastricht. Hij trouwde tweemaal, eerst met Madeleine Sophie de Berg en na haar dood met Anne Mathilde Huyts. Op 4 oktober 1797 werd hij benoemd tot commissaris van het Directoire Exécutif bij de Municipaliteit Maastricht. Deze functie bekleedde hij tot 17 april 1800. Daarna was hij lid van de Municipale Raad van 14 mei 1800 tot 22 augustus 1801. Hij werd benoemd tot burgemeester op 28 juni 1801 en geïnstalleerd op 22 augustus 1801. Zijn ambtsperiode eindigde op 18 maart 1808. Na zijn ontslag was hij vanaf 18 maart 1808 tot aan zijn dood op 29 augustus 1811 vice-burgemeester.

H. Nierstrasz¹⁶

Hendrik Nierstrasz werd te Maastricht geboren op 26 januari 1773 als zoon van Johan Leonard Nierstrasz en Magdalena Claessen. Hij was notaris te Maastricht van 1792 tot 1835, vice-burgemeester van die stad van 18 maart 1808 tot 16 mei 1815, lid van de Municipale Raad aldaar van 9 augustus 1800 tot 18 maart 1808 en lid van de gemeenteraad van 6 oktober 1842 tot 9 oktober 1851. Op 31 maart 1835 werd hij burgemeester van Maastricht. Hij oefende deze functie uit tot 9 april 1850. Ook was hij van 1835 tot 1838 president van de Groote Sociëteit van Maastricht. Hij was gehuwd met Caroline Susanne Schinck. Hij overleed te Maastricht op 17 juni 1855.

W.H. Pijls¹⁷

Wilhelmus Pijls werd te Maastricht geboren op 28 februari 1819 als zoon van Jan Antoon Pijls, koopman, en Antoinetta Voncken. Van 1851 tot 1899 was hij lid van de gemeenteraad. Op 23 januari 1861 werd hij benoemd tot burgemeester, maar zijn benoeming was niet overeenkomstig het advies van de Commissaris van de Koning, Van der Does de Willebois, die hem van dwingelandij en partijdigheid beschuldigde. Door tegenwerking van de oppositie werd hij in 1867 niet herbenoemd. In de gemeenteraad had hij echter wel nog de meerderheid en hij werd tot wethouder gekozen. Op 24 februari 1873 werd hij weer benoemd tot burgemeester en hij bleef deze functie bekleden tot 16 juli 1900. Verder was hij van 1852 tot 1873 lid van de Kamer

¹⁵ Gulikers, 'Burgemeesters Maastricht', 48.

¹⁶ Gulikers, 'Burgemeesters Maastricht', 52-53.

¹⁷ Gulikers, 'Burgemeesters Maastricht', 56-57.

van Koophandel. Hij had zitting in de Provinciale Staten van Limburg van 1855 tot 1880, in de Tweede Kamer van 1869 tot 1873 en in de Eerste Kamer van 1880 tot 1899. Hij was ook voorzitter van het Burgerlijk Armbestuur. Hij was gehuwd met Hélène Adrienne Hubertine Maurissen. Hij overleed op 6 februari 1903 te Maastricht.

F.F.J.H. Russel¹⁸

Joseph Russel werd op 16 december 1829 te Sittard geboren, waar hij het college bezocht. Hij voltooide zijn studie op het seminarie te Rolduc. Russel was van 1852-1858 gemeentesecretaris van Geleen en probeerde in deze plaats burgemeester te worden. Gouverneur Van der Does de Willebois kwam te weten, dat er in Maastricht verschillende processen tegen Russel aanhangig waren en de burgemeester van Geleen schreef, dat hij veel schulden had en dat zijn roerende goederen in beslag genomen waren. De benoeming ging dus niet door.

Russel maakte zich verdienstelijk door historische artikelen te schrijven over Limburg en ook was hij mede-oprichter en secretaris van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. In zijn krant *L'Ami* uitte hij felle kritiek op de gouverneur en in 1867 schreef hij een aantal brochures- soms anoniem of onder schuilnaam- waarvan er enkele tegen Van der Does de Willebois gericht waren. Op 24 december 1867 verscheen: *Zoo lang gaat de kruik te water dat ze eindelijk berst. Een welgemeend woord tot onderrigting aan de Limburgers door een waarheidsvriend*. In deze uitgave kwam Russel tot de conclusie dat het beter was voor Van der Does de Willebois om met pensioen te gaan en de provincie te verlaten. In 1873 schreef hij een nog venijniger artikel in een door hem verspreide prospectus, waarvoor hij tot drie maanden gevangenisstraf en een boete van 1.500 gulden veroordeeld werd.

Tengevolge van een drukpersdelict moest hij Nederland verlaten. Hij vestigde zich toen in België, in het dorpje Smeermaas, waar hij op 12 november 1888 overleed.

G.L.M.H. Ruijs de Beerenbrouck¹⁹

Jhr. Gustave Ruijs de Beerenbrouck werd geboren te Roermond op 26 september 1842 als zoon van jonkheer Charles Edmond Marie Ruijs de Beerenbrouck en jonkvrouw Charlotte Maria Bernardina van Aefferden. Het gezin verhuisde enkele jaren later naar Maastricht, waar Gustave de Rijkslagere School en het Athenaeum bezocht. Hij studeerde rechten te Leiden en promoveerde er. Hij trouwde met zijn nicht, Marie Isabelle Louise Ruijs de Beerenbrouck. Op 1 mei 1877 werd hij benoemd tot rechter aan de arrondissementsrechtbank te Maastricht. In 1880 won hij als katholiek kandidaat een gemeenteraadszetel. Daarnaast was hij lid van de Tweede Kamer. Hij pleitte voor herziening van de onderwijswetgeving ten gunste van het bijzonder onderwijs en voor de aanpak van de sociale kwestie. Op 28 april 1888 werd hij minister van Justitie. Na het overlijden van Willem III werd hij lid van de voogdijraad over de toen tienjarige Wilhelmina. Op 27 september 1893 volgde zijn benoeming tot commissaris der koningin in Limburg. Deze functie bekleedde hij tot 1918. Tijdens zijn gouverneurschap kwam de mijnbouw tot ontwikkeling. Hij trad bemiddelend op bij stakingen bij de fabrieken van Regout. Ook ging zijn belangstelling uit naar landbouw en onderwijs. In 1918 ging zijn ge-

¹⁸ Smeets, 'Van der Does de Willebois', 148-150. Verder: Jos Habets, 'Necrologie Joseph Russel', PSHAL 25 (1888) 439-441.

¹⁹ Beekelaar, 'Ruijs de Beerenbrouck', 264-298.

zondheidstoestand achteruit en hem werd eervol ontslag verleend als commissaris der koningin. Zijn zoon Charles werd zijn opvolger. Hij stierf op 6 februari 1926 te Born.

J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel-Heusch²⁰

Joannes baron van Scherpenzeel-Heusch werd op 13 november 1799 te Oosterhout in Gelderland gedoopt. Hij was een zoon van J.L.Ch. baron de Heusch de la Zangrie en I.F.M. van Scherpenzeel. Hij nam de naam Van Scherpenzeel aan ingevolge een testamentaire beschikking van een oom. Van 1815-1818 volgde hij een opleiding aan de artillerie- en genieschool te Delft. Daarna ging hij in Nederlandse krijgsmacht, waaruit hij in 1828 ontslag nam. Op 8 september 1828 trouwde hij te Roermond met Maria Isabelle Clout. In de jaren dertig was hij een overtuigd aanhanger van het Belgische regime. Hij was enige tijd commandant der burgerwachten in het kanton Roermond, lid van de Provinciale Raad van Limburg en één van de leidende figuren van de petitiebeweging van 1838/1839. In de jaren veertig speelde hij een belangrijke rol in de separatistische beweging. In 1848 was hij de belangrijkste voorman van de afscheidingsgezinden. Hij werd in dat jaar lid van het Frankfurter Parlement en van de Tweede Kamer. Uit beide functies nam hij echter een jaar later al weer ontslag. Zijn droom om Limburg los te maken van Nederland was niet uitgekomen. Hij stierf op 14 februari 1872 te Vlodrop.

J.G.C. van Slijpe²¹

Godard van Slijpe werd geboren te Maastricht op november 1757 als zoon van Johan Hubert van Slijpe en van Cornelia de Ron. Hij was aanvankelijk luitenant in het regiment van prins Frederik van Oranje-Nassau. Van 1808 tot 1815 bekleedde hij de functie van burgemeester van Amby. Daarna was hij lid van de Provinciale Staten van Limburg, van 1816 tot 1835. Bovendien was hij wethouder van Maastricht van 16 mei 1815 tot 18 augustus 1818, toen hij burgemeester van die stad werd. Hij trouwde met Johanna Eleonora Geyer. In 1835 werd hij in de adelstand verheven. Hij overleed op 28 november 1838.

J.Th.H. Weustenraad²²

Theodoor Weustenraad werd in Maastricht geboren op 5 november 1805. Hij bezocht het lyceum aldaar. Daarna studeerde hij rechten en wijsbegeerte aan de universiteit van Luik. Hij kwam daar in aanraking met professor Johannes Kinker en werd lid van de literaire kring Tandem. Onder diens invloed schreef hij gedichten in het Nederlands. Hij schreef echter beter in zijn moedertaal, het Maastrichts dialect. Het bekendste werk is *De Persessie nao Scherpenheuvel*.²³

In 1827 keerde hij terug naar Maastricht. Hij werd redacteur van het blad *L'Eclaircur Politique*, waarin hij zich in het begin een voorstander toonde van de godsdienst- en onderwijspolitiek van de regering. Dit was waarschijnlijk nog te danken aan de invloed van Kinker. Spoedig echter veranderden zijn politieke opvattingen en koos hij partij voor de ideeën van de katholieken en liberalen. In 1830 week hij uit naar België. Hij zette zijn journalistiek werk voort in Brussel

²⁰ Geurts, 'Limburg 1815-1848', 63-67.

²¹ Gulikers, 'Burgemeesters Maastricht', 52.

²² Weustenraad (Spronck), *De Persessie van Scherpenheuvel*: Meer over dichter en gedicht 135-139. Verder: BNB 27 219-222

²³ Spelling uit het originele handschrift van Weustenraad: GAM, archief handschriften, inventarisnummer 329.

en Luik. In deze laatste plaats woonde hij van 1832 tot 1847. Hij was hoofdredacteur van het blad *La Tribune*. Op literair gebied was hij heel actief. Hij werd lid van een letterkundige vereniging die zich als doel had gesteld het jonge België een nationale letterkunde te schenken. Hij schreef veel zwaar-romantische poëzie in het Frans. Het meest zichzelf was hij in zijn 'socialistische' verzen, onder andere *Le chant du prolétaire Démocratie*, *Aux pauvres* en *La Charité*. Het beroemdste werd hij door zijn tweetal gedichten die de industriële vooruitgang verheerlijkten: *Le Remorqueur* en *Le Haut-Fourneau*. In 1848 bracht hij veel van zijn poëzie samen in de bundel *Poésies Lyriques*. Hij overleed op 24 juni 1849.

II: MAASTRICHTSE WERKEN

Omdat het niet dienstig was om in de tekst over de taalverhoudingen in de negentiende eeuw uitgebreide voorbeelden op te nemen van Maastrichtse werken, volgt in deze bijlage een kleine keus uit proza en poëzie. Er zijn alleen teksten opgenomen die betrekking hebben op de stad Maastricht of op het Maastrichts. Het is vooral de bedoeling de spelling te laten zien, daarom geven we hier geen vertaling.

G.D.L. Franquinet

Vivat Mastreech! (maart 1861)²⁴

Vivat, vivat Mastreech!
Bij et flikkerend staargezwiemel
In 't azuur van Neerlands hiemel,
Dao blink de staar van eus Mastreech!

Mastreech! Zoe schoen en leef gezeten
Aon 't spiegelwater van de Maos!
Eus leefde zal dich noets vergete,
Die vlamt veur eus geboorteplaats.
Laot ander stei in rijkdom bleuije,
Diin glorie is 'ne woere schat;
Ver veule 't hart veur dich us greuije,
Jao, veer zijn trotsig op eus stad!
Vivat etc.

Et oorlogsvuur in vreuger ieuwe,
Umkransde dich mèt kroen vol blood;
Den kinder vachte wie de lieuwe,
Ze waoren groet door deùg en mood.
Nein, noets ziin achter zij gebleve,
Mastreech, es et gevaar dich wouw,
Mer good en blood, dat woort gegeve,
Oet vrijheidsleefde en bürgertrouw,
Vivat etc.

²⁴ G.D.L. Franquinet, *Mastreechter Veerskes* (inleiding en bandtekening van E. Franquinet) (Maastricht 1924) 15-16.

Mastreech, de toukoms lach tich tege,
 Vol hoop verwachte veer heùr guns.
 De vrijheid straolt noe heùre zege,
 Noe leef de vrei, noe bleuit de kuns.
 Altiid zal d'Eindrag us verbindet,
 Dan zulste al'maol bezielt us vinde,
 Mèt eine zin, met ei geveul.
 Vivat etc.

G.D.L.Franquinet
Mastreechter taol (15 mei 1861)²⁵

Mastreechter spraok, doe zeute taol!
 Blijf us altiid gegeve,
 Es aojerslaag vaan eige leve,
 En blink us touw in leefdestraol.

Zuug 't beekske dat zen waters
 Kristalleklaor door wei en velder leidt;
 Wie stèl, wat zach geklaters!
 En toch, wieveul verfrissing dat 't spreidt!
 Zoe bis tiech ouch; – de wèls neet bleve
 Door kale blink, door gruutse praol;
 Eenvoudig, schoen, mê toch vol krach, vol leve,
 Blijfs tich eus hart zen woere taol.

Jao, klankeriik
 Wie zeut musiek,
 Dat zien akkoord liet speule,
 Zoe reurste zach
 Daan weer mèt krach,
 De snaor vaan eus geveule.

Al aon eus weeg, in touverkranse
 Dao kaomste zweve rontelum,
 En 't leefdeswoord van mooiersstum
 Doog zeute dreumkes um us danse.

Huur wie verheùg
 In lach en vreùg
 Den toene lùstig valle!
 Jao, huur dee zaank
 In schaterklaank
 Door loch en zaole schalle.

Mer ouch bij 't tristig rouwgeveule,
Bij traonendouw van zielesmart,
Dan vind bij dich 't lijend hart
Den troes dee dreufheid deit verkeule.

Nein, nein, dao ziin gein perels, gein briljante,
Gei goud, wie fiin geciseleerd,
Dao is veur us gein straol van diamante,
Gein rijkdom mie es tich us weerd!
Doe bis de schat, us naogelaote,
Door d'ieuwe heer, van veurezaote,
Es 't meiste kosbaar leefdepand;
Doe blijfs altijd, wat maag gebeure,
Wat twispartije us verscheure,
Mastreechter kinder heil'ge band.

G.D.L. Franquinet
Mastreechter klanke (4 februari 1864)²⁶

Mastreechter klanke
Die komme neer
Eus weg umzweven
Op ingleveer.
Veur mooiersleefde,
Deen hiemelschiin,
Wat taol zou kònne
Zoe zeut wel ziin?

Mastreechter klanke!
Eus hart dat hoort
Ze 't ierste stam'len
E leefdewoord.
Veur zielsgeveules,
Zoe bevend fiin,
Wat taol zou kònne
Zoe rijk wel ziin?

Mastreechter klanke,
Die schalle rond,
Es vreugde schatert
Oet hart en mònd.
Op vrundschapsfieste,
Bij glazer wiin,
Wat taol zou kònne
Zoe lùstig zien?

²⁶ Ibidem, 65.

G.D.L. Franquinet
Eus Dùts (april 1882) (Onze moedertaal)²⁷

Dao ziin ers die eus Dùts versmeie,
Die laffers! Meine ze, es hun tong veur plat et schelt,
Dat zoe e vaals gesis hun lanslui zou verleie?
Nein! Woe de Maos zich krunkelt langs eus berg en weie,
Dao weurt gein ander taol gewèld.

Boerum? Wel, eus familieleve
Dat schèldert zich en weurt mèt riker kleur gevierd
In 't Dùts, woe et geveul zoe fiin is in doorweve,
In 't auwerwètse Dùts, wat noets us zal begeve,
Es in de taol op schaol gelierd.

Laot tees in deftigheid al prònke,
Die taol van noordse preek! De eus heet losser zin,
Die huppelt 't beekske nao in vrijheid, heur geschònke,
Rolt euver berg en veld, lach in eus meitskeslònke,
Die's gaans natuur en leef terin.

Nein, veur gein ander moot ze buige,
Of 't hart van vreùgde trèlt of van ontreuring beef,
Z'is eus vertrouweling, van leef en leid getuige;
Wie zeut es mooier sprik! Wat gleui es twie verbuige
Et ieuwige woord: ich hùb tich leef!

En is me wiit van hoes gedronge,
Huurtaan m'en stum die us de dùtse klanke zeet,
Dan zeuk de hant te Hant, me sprik oet vrijer lange,
En 't hart tat gief zich gaans in blijdschap ònbedwonge;
M'is vrund, al kint me zich ouch neet.

Olterdissen
Mastreechs Volksleed (1912) (slotkoor van de operette 'Trijn de Begijn')²⁸

Hoera! Viva! Mestreech!!!!
Jao diech hòbs us aon 't hart gelege
Mestreech, door alle iewen heer.
Veer bleve diech altied genege
En deilde dreufheid en plezeer.
Veer huurde nao dien aw histories
Te peerd op grampeer ziene sjoet,
Eus ouge blónke bij dien glories,
Of perelde bij diene noet.

²⁷ Ibidem, 146.

²⁸ Endepols, *Mestreechter Spraok*, 96-97.

En dee van diech het sjoens wèlt prijze,
 In taol, die al wie zinge klink,
 Dat dee op nui Mestreechter wijze
 Zien aaid Mestreech met us bezingk.
 Me zòng van diech ten allen tije,
 Eus mooiers zònge bij de weeg,
 En voolte veer us rech tevreie,
 Dan zòng ze e leedsje van Mestreech.

Doe, blom van Nederlands landouwe,
 Gegreuid op 't graaf van Sintervaos,
 Bis weerdig dobbel te besjouwe,
 Gespiegeld in de blanke Maos.
 'n Staar, de witste oet de klaore,
 Besijnt diech met hãör straole zach
 En, um diech zuver te bewaore,
 'nen Ingel hêlt bij diech de wach.

Wie dèks woorste neet priesgegeve,
 Meh heels dien kroen toch opgeriech
 En óngeknakt biste gebleve,
 Door euze band van trouw aon diech.
 Daorum de hand us tougestoke,
 Het oug geriech op 't Stareleech;
 En weurd dat oug dan ins gebroke,
 Dan beit veur us het aaid Mestreech.

J.K.J.Breuls

Uit: Mastreechter Preùtsches (1916)²⁹

Veer awwe herinnere us den tied gans good, dat de gooj burger en de deftige families et gedisten-geerd vonde onder ein Fransch te spreeke.

Et waos hiel deks Fransch met haor aon, mer et hède dan toch: bij us t'hoes spreeke ver Fransch. Den tied is veurbij. Dao zien nog wel families, die hun kinder aon Franse bonnes- beter gezag, aon Fransch sprekende bonnes, want et zien hiel deks Waollinnekes- touvertrouwe en oug geregeld met hun Fransch spreeke, mer die doen et tan umdat ze Franse relaties hubbe, woebei de kinder dan ten minste neet met hunne volle mond vol tan moote stoon. Die families doen dat dus um gegronde reye en zulle dat oug blieve doen. Vergeleeke bij vreuger is hun aontal evenwel zier gering.

Den toustand is noe gans anders gewoorde. Tengevolge van houwelikke en dageliks en umgang met Hollandse offecee en ambtenare, drong zieg de Nederl. Taol wie langer wie mie aon de families op, die langzamerhand, in hun hoeshawe, de Franse taol door de Hollandse remplaceerde.

Zoe zien ers vandaog veul. En had et ministerie van oorlog, in plaots van aon Mastreech ze garnizoen te ontnumme, heij kazernes gebouwd en met en imposant garnizoen bezat, al waos et mer allein um te tuine, dat Nederland zen deur aon de Zuidkant krachtig wilt verdedige, dan waos Mastreech op 't ougenblik en oprecht Nederlandse stad, met werm Hollands blood, van alle smetten vrij.

²⁹ J.K.J. Breuls, *Mastreechter Preùtsches met bijveugsel van weurd, gezekdes en gedichte veur et Vademecum* (Maastricht.1916) nr. XVI 48-51.

Dat is ze noe neet. Ontevreijenheid euver dee ministriele maotregel, dee zelfs door competente militaire autoritete- ieg mein de generaol de Petit- es en fout woord beschouwd, zat de kentering nao en Nederlandse evolutie stop. De opwellende sympathies veur Nederland woorde in hun geboorte gesmoord door de hardnekkige meining van de Mastreechter bevolking, dat heur stad door de Nederl. regeering stiefmoederlik weurd behandeld. De garnizoensberouwing vulde die lies euvertuigend aon. Sints korten tied noe heet zieg heij en aofdeiling geformeerd van et "Algemeen Nederlandsch Verbond", dat zieg o.a. ten doel stelt werkzaam te zien veur de handhaving en verbreiding van de Nederl. Taal.

Doebij hubbe zieg aongeslote en aontal Mastreechtereers, die van Nederland get mie aofweete es de groeten houp; die zelfs trots zien te behuure tot dat klein lendsche, met ze glorieus verleden en dat op et gebied van onderwies veur gein ander land hoof onder te doen.

Veur die aofdeiling lik in Mastrech e riek arbeidsveld ope, want tao weurd hey met et Fransch nog al aordig umgespronge. Allein met et make van en Bloemlezing van schilden, advertenties, circulaires enz. kaan ze zieg langen tied amuseere.

Van de Franse taol weurd zieg hiel veul bedeed, umdat de naom van et berope of handel in et Fransch deftiger klink es in et Hollands. Daoveur bestoon heij charcutiers, marchand-tailleurs, ébénistes, pâtissiers, confiseurs, cordonniers, coiffeurs, fabricants, joalliers, bijoutiers, chapeliers, tapisseries, carrossiers, commissionnaires enz enz. Die tituluur is euvergebleeve oet te zoegenaomde Fransen Tied en behawe. Etzelfde is in Aoke et gev'al, woe b.v. op de kiekoe van de Figaro's te leeze steit, coiffeur, friseur, ondulation, enz.

Dat is noe zoe erg neet, es tie lui noe mer op hun rekeninge of op hun circulaires neet et bewies leverde, dat ze zooveul Frans kinne es de kooj latien, um van et Hollands neet te spreke. En zoe zien ers nogtans debey. Van zoe'ne marchand-tailleur b.v. kreeg ieg en rekening te zien, woe op stond: 6 nieve knopen genaait aan een redingoot; een jilé op niew gevoerd en gerippereert.

Op Franse menu's is de taol soms vreiselijk aongebrend. Niemand zal verlange dat de lui heij allemaol behuurlik Frans kinne; mer van degeen, dee zen firma in 't Fransch annonceert en bove zen rekeninge zet, maag me verwachte, dat er zieg neet met dom foutieve nota's zal belachelik make.

Somtenwijle vraog me zieg aof, woveur annonceere die lui de geboorte van e keend in et Frans. Et zien toch mer eenvoudige burgerluikes, die met et Frans niks hubben oet te stoon. Doe zit get mie achter. Die Mama van dat kinneke is meestal iemand, die zieg erg geflatteerd en verierd veult es bijderhante winkeljuffrouwe, die heur get verkoch hubben bij et oetgoon heur touroope, tot er nao es e bleef Mevrouw dat klink heur zoe aongenaom in de oere, dat ze wie dèkser, wie liever in dee winkel geit koupe. Ze liet zieg dat hiel geere welgevalle. Mer zieg in en advertentie 'Mevrouw' heite, dat durf ze neet en daoveur weurd et Frans, dat eeder getrouwde vrouw, hoeg of lieg gezeete, Madame tituleert, veur de advertentie gebruk.

Gaot noe neet dinke, dat ieg beweert, dat onder eeder Franse advertentie ene geheimzinnige grond zit. Dat is et gevaal neet. Mer dergelieke annonces komme toch mie veur es dat me meint

Lijst van gebruikte afkortingen

BGN	<i>Bijdragen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>
BMGN	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>
BNB	<i>Biographie Nationale de Belgique</i>
De Maasgouw	<i>De Maasgouw, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde</i>
e.a	en anderen
ed., eds.	Uitgever(s), redactie
GAM	Gemeente-archief Maastricht
LGOG	Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
MM	Maaslandse Monografieën
NBW	<i>Nationaal Biografisch Woordenboek (van België)</i>
NNBW	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i>
PSHAL	<i>Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg</i>
RAL	Rijksarchief Limburg te Maastricht
SAB	Stadsarchief Den Bosch
SBM	Stadsbibliotheek Maastricht
SHC	Sociaal Historisch Centrum Maastricht

Lijst van gebruikte archieven

Archives Nationales Parijs

Inventarisnummer BB 10 274A: benoeming van notarissen arrondissement Maastricht en Hasselt, jaar XII-1813.

Inventarisnummer F 1c III-3 Meuse Inférieure: esprit public et élections: verslagen van de administratie, jaar IV-1813.

Inventarisnummer F 1c III-5 Meuse Inférieure: esprit public et élections: briefwisseling en diversen, jaar IV-1813.

Inventarisnummer F 7 4373: de inbeslagname en het verschijningsverbod van de Maastrichter Gazette als royalistisch en anti-revolutionair blad, 4 Nivôse VII (24 december 1798).

Inventarisnummer F 17 1344-3: inlichtingen door Cogniard, professeur de grammaire générale de l'Ecole Centrale te Maastricht, overgemaakt aan de Conseil d'Instruction publique, jaar X.

Inventarisnummer F 17 1365: inlichtingen betreffende de oprichting van lagere scholen, jaar XI.

Gemeente-archief Maastricht

Archief Individuele Raad, inventarisnummer 42: notulen 22 augustus 1795-31 december 1795.

Archief Gemeentebestuur van Maastricht in de Franse Tijd: 1795-1814, inventarisnummer 9: notulen 31 december 1795-3 februari 1796.

Idem, inventarisnummers 41, 45, 58 en 60: Bulletin des Lois, respectievelijk serie 2 deel 1 (3 november 1795-20 maart 1796), serie 2 deel 5 (23 september 1797-18 maart 1798), serie 3 deel 8 (3 mei-22 september 1803) en serie 4 deel 1 (5 juli 1803-21 september 1804).

Idem, inventarisnummers 99, 109 en 118: ingekomen stukken bij de maire, respectievelijk 2 mei 1800-22 september 1800, 23 maart 1805-21 september 1805 en in het jaar 1810.

Idem, inventarisnummer 184: stukken betreffende sollicitatie, benoeming, beëdiging en salariering van onderwijzers en leraren, 1804-1812.

Idem, inventarisnummer 185: staten van onderwijzers, leraren en leerlingentallen, met vermelding van aard van het onderwijs en de loyaliteit van de leerkrachten, 1805-1812 en z.d.

Idem, inventarisnummer 542: bevolkingsstaten naar beroep, welstand, godsdienst en geletterdheid, juli-augustus 1807.

Archief Gemeentebestuur Maastricht I: 1814-1914, inventarisnummers 95-99: notulen gemeenteraad, respectievelijk 11 augustus 1814-23 oktober 1817, 23 oktober 1817-1 juni 1819, 20 juli 1819-18 december 1820, 29 januari-6 oktober 1823, 16 oktober 1823{04033}23 maart 1829.

Idem, inventarisnummer 191: ingekomen brieven bij de Tweede Divisie der Secretarie en kladden en minuten van uitgaande stukken, september-december 1815.

Idem, inventarisnummers 192, 204, 216, 228, 240, 252, 264, 276, 288, 312: ingekomen stukken bij de Tweede Divisie der Secretarie, respectievelijk de maanden januari van 1816-1823, 1824 en 1826.

Idem, inventarisnummer 506: correspondentie 1844-1900, band 8b.1: advies over straatnaambordjes 1892. Handelingen van het Gemeentebestuur 1906, hoofdstuk XIII, volgnummer 219, artikel 5, 525-528.

Archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, inventarisnummer 8: ingekomen stukken bij het Bureau van Weldadigheid, 2 juni 1797-5 januari 1807.

Idem, inventarisnummer 78: ingekomen stukken bij het Centraal Bureau van Weldadigheid, 20 februari 1807-24 februari 1813.

Idem, inventarisnummers 210 en 211: ingekomen stukken bij de Administratieve Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen, respectievelijk 1797-1813 en 1813-1815.

- Idem, inventarisnummers 976-1000: ingekomen stukken bij het Armbestuur in het algemeen: correspondance externe (vanaf 1823 aangeduid als: ontvangen brieven), 1815-1839.
- Idem, inventarisnummers 7386-7388: ingekomen stukken bij het Armbestuur ten bate van de vondelingen, 1815-1832.
- Notarieel archief, inventarisnummers 2541, 2543 A5, 2543 A9 en 2543 A14: minuutakten van Lambert Hendrik Wouters, respectievelijk eerste half jaar 1795, 1800, 1805 en 1810.
- Idem, inventarisnummers 2552, 2561, 2571 en 2581: minuutakten van Arnoldus Hagemans, respectievelijk 1795, maart-september 1800, april-december 1805 en juli-december 1810.
- Idem, inventarisnummers 2609, 2616, 2622, 2631, 2640, 2645, 2649, 2653 en 2655: minuutakten van Henri Nierstrasz, respectievelijk 1795, september 1800-september 1801, juni-december 1805, januari-juni 1810, 1815, 1820, 1825, 1830 en 1835.
- Idem, inventarisnummers 2723, 2727, 2733 en 2739: minuutakten van Emmanuel Joseph Lefebvre, respectievelijk juni 1795-november 1796, september 1799-augustus 1801, september 1804-september 1805 en september 1810-september 1811.
- Idem, inventarisnummers 2778 A-B, 2789 A-B, 2798 A-B, 2808 A-B en 2818 A-B: minuutakten van Pierre Dominique Jessé, respectievelijk eerste half jaar 1810, tweede half jaar 1815, eerste halve jaren van 1820, 1825 en 1830.
- Idem, inventarisnummers 2970 A-B, 2975 A-B, 2981 A-B, 2986 A-B, 2988 D en 2990 B: minuutakten van Willem Joseph Helgers, respectievelijk 1815, eerste half jaar 1820, 1825, 1830 en 1840.
- Idem, inventarisnummers 3028, 3034, 3044, 3054 A-C, 3061 A-B en 3066 A-C: minuutakten van Petrus Dionisius Hupkens, respectievelijk 1816-1817, de eerste halve jaren van 1820, 1825 en 1830, 1835 en 1840.
- Idem, inventarisnummers 3142 A-B, 3149 A-B, 3159 A-B, 3167 A-B en 3174 A-B: minuutakten van Carolus Antonius Remigius de Flize, respectievelijk de eerste halve jaren van 1821, 1825, 1830, 1835 en 1840.
- Archief Ecole Secondaire, Collège, Koninklijk Athenaeum (1804-1864) en Industrieschool (1848-1864), inventarisnummer 308: ingekomen besluiten van het Bureau d'Administration, 1804.
- Idem, inventarisnummer 331. Afscheidsrede Gulikers, 21 augustus 1829.
- Idem, inventarisnummers 344-346: leerlingenlijsten, 1809/1810-1828/1829, 1823/1824- 1828/1829 en 1834/1835-1839/1840.
- Idem, inventarisnummer 400. Toespraken bij de prijsuitreikingen door directeur Kerzmann, leraar Steyns Parvé en leerlingen in het Latijn, Nederlands, Duits en Frans, ca. 1835-1854.
- Archief Bureau d'Administration en Raad van Bestuur van het Koninklijk Athenaeum, inventarisnummers 3-6: notulen Raad van Bestuur en registers van uitgaande brieven, 1817- 1848.
- Idem, inventarisnummers 23-49: ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken van de Raad van Bestuur van het Athenaeum, 1814-1840.
- Idem, inventarisnummer 81: algemeen reglement voor het Koninklijk Athenaeum Maastricht, 1 juli 1847.
- Idem, inventarisnummers 255-265: programma's der lessen, concepten, minuten en gedrukte exemplaren, 1838-1850.
- Archief Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs en het College van Curatoren van het Gymnasium, inventarisnummers 53, 60, 70, 87 en 95: lesprogramma's, respectievelijk voor 1870-1871, 1880-1881, 1890-1891, 1909-1910 en 1917-1918.
- Archief Gemeentelijke Hogere Burgerschool, inventarisnummer 59: verslagen van de commissie van toezicht over de toestand van de Hogere Burgerschool ten behoeve van het Centraal Bureau van de Statistiek, 1871.
- Familie-archief Behr, inventarisnummer 1: ingekomen brieven bij Friedrich Ludwig Behr, 1792-1832.
- Idem, inventarisnummer 23: aantekeningen van Friedrich Ludwig Behr betreffende de grootouders en ouders van zijn echtgenote T.E. de Milly alsmede van de geboortedata van zijn kinderen, ca. 1815.
- Idem, inventarisnummer 24: paspoorten ontvangen door Friedrich Ludwig Behr als lid van de commissie van grensscheiding tussen de Nederlanden en Frankrijk, 1816 en 1820.
- Idem, inventarisnummer 25: missive van Koning Willem I aan Friedrich Ludwig Behr als Ingenieur der Mijnen, in verband met waarnemingen van instortingen bij de St. Pietersberg, 12 februari 1818.

Idem, inventarisnummer 27: stukken ontvangen en opgemaakt door Friedrich Ludwig Behr, als lid van de commissie van grensscheiding tussen de Nederlanden en Frankrijk inzake de waarde van de door de koning van Frankrijk toegekende decoraties bij de ratificatie van het grenstraktaat van 14 juni 1820, 1820-1821.

Idem, inventarisnummer 29: authentiek uittreksel huwelijk Friedrich Ludwig Behr en Thérèse Elisabeth de Milly van 5 augustus 1792, document van 4 augustus 1823.

Idem, inventarisnummer 32: stukken betreffende de naturalisatie en inlijving in de adelstand van Friedrich Ludwig Behr, 1827-1829.

Idem, inventarisnummer 38: ingekomen brieven bij Thérèse Elisabeth de Milly, 1793-1848.

Idem, inventarisnummer 41: receptenboekje Thérèse Elisabeth de Milly, eind 18de en begin 19de eeuw.

Idem, inventarisnummer 49: ingekomen brieven bij Hélène Behr, 1833-1877.

Idem, inventarisnummer 57: ingekomen brieven bij Louise Behr, 1829-1901.

Idem, inventarisnummers 73 en 87: ingekomen brieven bij Charles Behr, 1817-1853 en bij zijn vrouw Pauline, 1837-1853.

Idem, inventarisnummer 123: ingekomen brieven bij Francois Behr, 1810-1869.

Familie-archief Bonhomme, inventarisnummer 1: register van Paul Nicolaas Bonhomme met aantekeningen omtrent postiljons, bijzondere gebeurtenissen en klachten, 1804-1827.

Idem, inventarisnummer 16: persoonlijke correspondentie van Guillaume Bonhomme over overlijden en begravenis van Arnold Bonhomme, 1901.

Idem, inventarisnummer 21: persoonlijke documenten en privé correspondentie J.A.H.J.G. Bonhomme, 1892-1969.

Idem, inventarisnummer 27: stukken betreffende de stoombootonderneming firma Arnold Bonhomme, 1867-1930.

Idem, inventarisnummer 37: persoonlijke stukken familie Van Beneden, 1816-1901.

Idem, inventarisnummer 89: bidprentjes, ca. 1860-1994.

Familie-archief Dumoulin, inventarisnummer 10: verklaring van erfrecht, opgemaakt door Lambert Joseph Guillaume Dumoulin, na het overlijden van zijn moeder A.C. Dumoulin-van Gulpen, 25 januari 1831.

Idem, inventarisnummers 11, 12, 13 en 20: manuscripten met betrekking tot botanie en chemie van Lambert Joseph Guillaume Dumoulin, 1832-1860.

Idem, inventarisnummer 21: 'cahier des romances', manuscript, bevattende Franse romantische liedjes toebehorende aan Maria Sophia Frijns (vrouw van Lambert Dumoulin), 1825.

Idem, inventarisnummer 74: brievenboek betreffende de lakenhandel van Petrus Franciscus Dumoulin, 1793-1809.

Archief Heerlijkheid Neerkanne, inventarisnummer 35N: nota's en kwitanties voor Ignace, baron de Thier, 1830-1846.

Familie-archief W.H. Pijls, ongeinventariseerde stukken betreffende de nalatenschap van Kanunnik Adriaan Maurissen, 1822 en stukken betreffende de correspondentie van W.H. Pijls (drie dozen).

Familie-archief Regout, inventarisnummer 1: ingekomen brieven bij Gustave Regout, 1867.

Idem, inventarisnummer 7: ingekomen brieven bij Alex Regout, 1878.

Idem, inventarisnummers 9-11: brieven geschreven door Edmond Regout tijdens zijn verblijf op het internaat te Katwijk-Binnen, 1880-1882.

Idem, inventarisnummer 67: koopakte Kasteel Vaeshartelt, 1 december 1841.

Idem, inventarisnummer 267: bescheiden van Edmond Regout, 1888-1926.

Idem, inventarisnummer 286: persoonlijke stukken, 1857-1947.

Familie-archief Schaepkens, inventarisnummer 1: ingekomen en minuten van uitgaande brieven 1847-1848 van Johannes Christianes, Antonius Alexander Schaepkens.

Familie-archief Suringar, inventarisnummer 2: ingekomen brieven bij Lucas Suringar, 1790-1833.

Idem, inventarisnummer 5: ingekomen brieven bij Catharina Anna Elisabeth Beckhaus (vrouw van Lucas Suringar), 1802-1834.

Idem, inventarisnummer 52: ingekomen brieven bij Arnoldus Rouffaer, 1793-1818.

Idem, inventarisnummer 72: ingekomen stukken bij Johan Rouffaer betreffende de benoeming tot zetter der belastingen te Maastricht, 1811-1815.

Idem, inventarisnummer 73: ingekomen stuk bij Johan Rouffaer: beschikking van de burgemeester van Maastricht betreffende de benoeming van ontvangers van bijdrage voor nieuwe kleding van het garnizoen, 5 maart 1814.

Idem, inventarisnummer 74: ingekomen stuk bij Johan Rouffaer: plaatsing op de lijst van gezworenen voor de zitting van 19 september 1814, 5 september 1814.

Idem, inventarisnummer 75: stukken ontvangen door Johan Rouffaer als lid van de Commissie voor de Logering der Passagietroepen, 1814-1815.

Idem, inventarisnummer 76: stukken ontvangen door Johan Rouffaer als armbezorger van Maastricht en Wijck, 1815.

Idem, inventarisnummer 77: stukken ontvangen door Johan Rouffaer met betrekking tot de benoeming als lid van de Provinciale Staten, 1816-1826.

Momusarchief, inventarisnummers 1-5: ledenlijsten 1846-1850.

Idem, inventarisnummer 65-1: grondwet en herziening ervan, 1840 en 1879.

Idem, inventarisnummer 72-1: besluiten van het Hoeglustig Comité van Elf, 1856-1927.

Idem, inventarisnummers 75-77 en 79: losse correspondentie, 1857, 1872 en 1874.

Idem, inventarisnummers 198, 199, 203-207, 228 en 231: stukken betreffende de door of met medewerking van de Sociëteit Momus jaarlijks georganiseerde feesten, 1840-1841, 1841-1842, 1845-1850, 1872 en 1874.

Idem, inventarisnummer 332: stukken betreffende de door de Sociëteit Momus georganiseerde voorstellingen, 19de en 20ste eeuw.

Rijksarchief Limburg te Maastricht

Frans Archief, inventarisnummer 811: ingekomen brieven en stukken en minuten van uitgaande brieven betreffende 'Imprimerie et Librairie', Jaar IV (1796)-1813.

Idem, inventarisnummer 812: dossiers betreffende 'Imprimerie et Librairie', Jaar IV (1796)-1813.

Idem, inventarisnummer 2450: ingekomen brieven en stukken en minuten van uitgaande brieven betreffende 'instruction publique', 23 april 1800-14 november 1812.

Familie-archief Maurissen, inventarisnummer 24: stukken betreffende de stad Maastricht, 29 juli 1803 en 14 maart 1807.

Idem, inventarisnummer 9: correspondentie van Graaf d'Arberg, 1805-1817.

Familie-archief Membrède, inventarisnummer 100: klad brievenboek Membrède, 'député du département de la Meuse Inférieure', 1799-1807.

Onderwijsarchief, inventarisnummers 95-97: ingekomen en minuten van uitgaande stukken van de secretaris van de Tijdelijke Jury van het onderwijs in de provincie Limburg, 1818-1820.

Idem, inventarisnummer 309: notulen van de vergadering van de commissie van beheer en toezicht van de Rijkslagere School Maastricht, 29 mei 1826-23 december 1835.

Idem, inventarisnummers 312 en 313: ingekomen stukken bij de commissie van beheer en toezicht van de Rijkslagere School te Maastricht, 1819-1826.

Idem, inventarisnummers 367-368: register van uitgegane stukken van de Rijkslagere School, 23 juni 1836-7 oktober 1857.

Idem, inventarisnummer 369: verslagen en andere stukken van de Rijkslagere School, 1841-1856.

Archief Provinciaal Bestuur, inventarisnummer 8954: stukken betreffende het onderwijs in de gemeenten 1862-1913.

Idem, inventarisnummer 9082: verslagen en tabellen betreffende het lager onderwijs, 1863.

Idem, inventarisnummer 9091: jaarverslagen van de districtsschoolopziener, 1880-1906.

Idem, inventarisnummer 9116: verslagen over de toestand van het middelbaar onderwijs, 1862-1906.

Idem, inventarisnummer 9117: stukken betreffende de burgerdag- en avondschoolen, 1864-1913.

Idem, inventarisnummer 9120: stukken betreffende de eindexamens hbs, 1866-1871.

Sociaal Historisch Centrum Maastricht

Archief Sphinx, (inventaris A. Van Giessel), inventarisnummer 2: aktenboek, 1827-1866.

Idem, inventarisnummer 6: vergunningen, contracten en andere stukken betreffende diverse onderwerpen, 1849-1979.

Idem, inventarisnummer 7: particuliere geschriften en kopieën van verzonden stukken van Petrus Regout, 1874-1885

Idem, inventarisnummer 8: stukken betreffende de 'gaskwestie', 1854-1859.

Idem, inventarisnummer 21: contractenboek Petrus Regout 1848-1850.

Archief wijnhandel Thiessen te Maastricht, inventarisnummer EAN 0652, zakelijke en persoonlijke aantekeningen 1788-1904.

Archief Groote Sociëteit, inventarisnummer 1: anciennes lois de la Grande Société, formée à Maestricht, le 1 Octobre 1760.

Idem, inventarisnummer 3, resolutieboek, 1801-1863.

Stadsarchief Den Bosch

Archief Gemeentebestuur: Bijlage B. en W., 1817, 3e kwartaal.

Lijst van gebruikte almanakken en periodieken

Almanakken

- Almanach de Maestricht*: 1814 (RAL).
Almanach de la Province de Limbourg, De: 1818, 1819, 1820, 1821, 1823 (SBM).
Almanach de la ville de Mastrigt: 1784, 1793 (RAL).
Almanach du clergé catholique romain des Pays-Bas: 1826 (RAL).
Almanach du Département de la Meuse Inférieure: 1797, 1798/1799, 1803/1804, 1804/1805, 1806, 1807, 1808, 1809, 1810, 1811, 1812, 1813 (RAL).
Almanach nouveau (et très) curieux: 1765, 1784, 1791 (RAL) 1767, 1769 (SBM).
Almanach van het departement der Neder- Maas: 1798 en 1803 (RAL).
Annuaire de la Province de Limbourg: 1824-1831 (SBM).
Jaarboek voor het hertogdom Limburg: 1846, 1850, 1852 (SBM).
Jaarboekje voor Limburg: 1869, 1873, 1875 (SBM).
Maastrichter Almanach (Almanak): 1817, 1818, 1819, 1820, 1822, 1824, 1827, 1829, 1833, 1835, 1838, 1846, 1847, 1848 (RAL).
Maastrichter Stadsalmanach: 1796 (RAL).
Maastrichter Waersegger, Den: 1721, 1745, 1750, 1757 (RAL) 1730, 1734, 1754, 1756 (SBM).
Momus-Almanak: 1880, 1891 (SBM).
Nieuwe Maastrichter Almanak: 1838 (Gulikers) 1843 (Ploem), 1849 (Bury-Lefèbvre) (RAL).
Nieuwe Maastrichtse Eerentbeemt's Almanak: 1892 (SBM).
(Nieuwe) nauwkeurige almanak: 1742, 1785, 1787, 1788, 1790, 1792, 1798, 1799, 1802, 1803, 1805, 1807, 1810, 1813, 1815, 1816, 1817, (RAL).
Opregt Maastrichtsch Almanach (Opregte Maastrichter Almanak): 1802, 1803, 1804, 1810, 1813, 1831, 1832, 1837, 1838, 1839, 1841, 1844, 1845, 1846, 1847 (RAL) 1855, 1870, 1876, 1885, 1901, 1910, 1911, 1914 (SBM).
Sint-Servatius Almanak: 1878, 1890, 1910, 1919 (SBM).
Ware Maastrichter Almanak: 1848, 1861, 1871, 1877 (SBM).

Periodieken

- Aankondigingsblad der provincie Limburg*: jaargang 1834 en 1835 (SBM).
Aankondigingsblad voor Limburg: jaargang 1840 (SHC).
Ami des Intérêts Limbourgeois, L': jaargang 1865 (SBM).
Ami du Limbourg, L': jaargang 1870 (SBM).
Ami du Limbourg (bis), L': 8 juli 1880 (SHC).
Aviso de la Meuse, L': jaargang 1847 en 1850 (SBM).
Berichten uyt het adresskantoor te Maastricht: 20 februari 1778 (SBM).
Censeur Public du Département de la Meuse Inférieure, Le: prospectus en vier exemplaren 1797 (SBM).
Courier de la Meuse, 31 januari 1783 en 14 juli 1787 (SBM).
Courier de la Meuse, Le: jaargang 1851, 1855, 1860, 1865, 1870, 1875, 1880, 1885, 1890, 1892 (SBM).
Dagblad van Maastricht: jaargang 1895 (SBM).
Eclaireur, L': jaargang 1827 (SBM).

Eclaireur Politique, L': jaargang 1830 (SBM).
Gazette de Maestricht: 3 september 1787 (SBM).
Gazette du Duché de Limbourg: jaargang 1845 (SBM).
Gazette van Maestricht: veertien nummers uit 1760-1783 (SBM).
Intelligence, Nouveau journal du Limbourg: jaargang 1820, 1825 (SBM).
Journal de la Province du Limbourg: jaargang 1820, 1825 (SBM).
Journal de Maestricht: jaargang 1815 (SBM).
Journal du Département de la Meuse Inférieure: jaargang 1800, 1805, 1810 (SBM).
Journal du Limbourg: jaargang 1839, 1840, 1845, 1850 (SBM).
Limburger, De: jaargang 1850, 1855, 1860 (SBM).
Limburger, De (Weekblad): jaargang 1868 (SBM).
Limburgsch Nieuwsblad: 31 december 1892 (SBM).
Maastrichtse Courant: 9 Juli en 26 November 1890, 13 februari 1895 (SBM).
Maastrichter Gazette: 14 september 1785, 28 april 1792 en 9 maart 1793 (SBM).
Nieuwe Limburger, De: 13 januari 1877 (SBM).
Nieuwsbode, De: jaargang 1875, 1880, 1885 (SBM).
Noord-Brabander, De: 14 juni 1836 2 juli 1839, 8 mei, 21 juni, 23 juni, 14 juli 1849 (SAB).
Onpartijdige ex-courrier van onder en boven de Maas, De: 17 juni 1797 (SBM).
Post van de Neder-Maas, De: jaargang 1799-1800 (SBM).
Provinciaal Dagblad: jaargang 1820: 7 januari, 21 maart, 14 november, jaargang 1830: 12 januari, 30 april, 2 juli, 5 oktober, 2 december, jaargang 1840: 11 februari, 25 augustus, 27 november (SAB)
Provinciaal Dagblad van Noordbrabant en 's-Hertogenbossche stadscourant: eerste kwartaal van jaargang 1851, 1855 (SAB).
Staatkundig Dagblad van de Rijnmonden: jaargang 1814: 18 februari, 12 mei, 28 juni, 21 oktober (SAB).
Ster, De: 2 februari en 4 mei 1884 (SBM)
Volkstribuun, De: jaargang 1895 (SBM)
Zuid-Limburger, De: jaargang 1900 (SBM).

Lijst van gepubliceerde bronnen en literatuur

Verkorte naamgeving bundels

<i>Achter de Minderbroeders</i>	<i>Achter de Minderbroeders</i> . Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg, R. de la Haye e.a. eds. Publicaties Rijksarchief in Limburg 4 (Maastricht 1996).
<i>Campus Liber</i>	<i>Campus Liber</i> . Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en bibliothecaris 1947-1979, bij zijn zeventigste verjaardag. A.H. Jenniskens e.a. eds. Werken LGOG 8 (Maastricht 1982).
<i>De gouverneurs</i>	<i>De gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989</i> , J.H.M. Wieland e.a. eds. Werken LGOG 11 (Maastricht 1989).
<i>Eenheid en scheiding</i>	<i>Eenheid en scheiding van de beide Limburgen</i> . Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen. MM 47 (Leeuwarden/Maastricht 1989).
<i>Grensland en bruggehoofd</i>	<i>Grensland en bruggehoofd</i> . Historische studies met betrekking tot het Limburgs Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht. H.H.E. Wouters ed. MM 11 (Assen 1970).
<i>Huldeblijk</i>	<i>Huldeblijk</i> . Bundel opstellen aangeboden aan de genealoog Jan J.M.H. Verzijl bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag (Roermond 1967).
<i>Limburg's verleden</i>	<i>Limburg's verleden</i> . Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, deel II (Maastricht 1967).
<i>Maaslands melange</i>	<i>Maaslands melange</i> . Opstellen over Limburgs verleden P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag. B.C.M. van Hellenberg Hubar e.a. eds. Werken LGOG 14 (Maastricht 1990).
<i>Magister Artium</i>	<i>Magister Artium</i> . Onderwijs, kerk en kunst in Limburg. Opstellen Broeder Sigismund Tagage aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag. (onder auspiciën van de kring Maastricht van het LGOG en de Stichting Charles Beltjens te Sittard), P.J.H. Ubachs en I.M.E Evers, eds. (Sittard 1992).
<i>Miscellanea trajectensia</i>	<i>Miscellanea trajectensia</i> . Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht, 1662-31 juli-1962, Werken LGOG 4 (Maastricht 1962).
<i>Munsters in de Maasgouw</i>	<i>Munsters in de Maasgouw</i> . Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg, bundel aangeboden aan pater A.J. Munsters m.s.c., bij zijn tachtigste verjaardag, A.H. Jenniskens e.a. eds. Werken LGOG 9 (Maastricht 1986).

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Aarts, Flor, *Mestreechs. Eus moojertaol, 'n besjrijving vaan 't dialek vaan Mestreech* (Maastricht 2001).
- Alberts, P., 'Herdenking van Pastoor Habets, Rijksarchivaris in Limburg en voorzitter van ons genootschap op het eeuwfeest zijner geboorte, 27 november 1929', *PSHAL* 66 (1930) 1-11.
- Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen, beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies sedert de vroegste tijden I (tot 1632), II (1632-ca.1918)*. MM 15, 17

- (Assen 1972 en 1974).
- Alvin, L., 'Hasselt (André-Henri-Constant van)', in: BNB deel 8, 753-768.
- Amersfoort, H., *De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande 1814-1829* ('s-Gravenhage 1988).
- Bakker, D.M., en Dibbets R.W., *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (Amsterdam/Nijmegen voorjaar 1977).
- Beckers, Rja, *Sporen van publieke opinie te Maastricht 1815-1830. Onuitgegeven verhandeling voor licentiaat in moderne geschiedenis* (Leuven 1962).
- Beekelaar, G.A.M., *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852*. (Hilversum/Antwerpen 1964).
- Beekelaar, G.A.M., 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842-1926), commissaris der Koningin, 1893-1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936), commissaris der Koningin, mei-augustus 1918', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 264-298.
- Blauwkuip, F., *De taalbesluiten van koning Willem I*. (Assen 1920).
- Bloemen, Carel, *Drie eeuwen Maastrichts theater* (Maastricht 1966).
- Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1993) 308-365.
- Blonden, J., 'De oude Latijnsche stadsschool', PSHAL 66 (1930) 13-27.
- Blonden, J., *Naamlijst der leden van de Maastrichtsche Vroedschap van 1790-1927* (Maastricht 1931).
- Blonden, J., *De straatnamen van Maastricht* (Maastricht 1933).
- Boekholt, P.Th.F.M., en Booy, E.P. de, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
- Boeren, P.C., 'Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren', PSHAL 100 (1964) 25-37 en 43-47.
- Boessen, Manuël, '“Geest der Provincie”. Commissaris des Konings Van der Does de Willebois over de ontwikkeling van een Nederlands-nationaal gevoel in Limburg, 1856-1874', *De Maasgouw* 119 (2000) 1-38.
- Bogers, A.W.M., 'De oudste Maastrichtse kranten (1746-1794)', *De Maasgouw* 105 (1986) 79-96 en 118-129.
- Bogers, A.W.M., 'Maastrichtse kranten in de Franse Tijd, 1795-1814', PSHAL 127 (1991) 154-182.
- Boogman, J.C., *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (Groningen 1955).
- Bos, N.J.P.M., 'Migranten en optanten. De uittocht van de Maastrichtse bovenlaag na de Belgische Opstand nader beschouwd', in: *Maaslands melange* (Maastricht 1990) 226-244.
- Bos, N.J.P.M., *Notabele ingezetenen, historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunssum 1995).
- Bots, J.A.H.G.M., *Republiek der letteren, ideaal en werkelijkheid* (Nijmegen 1977).
- Bovens, Th., *De Nederlandse Taalcongressen in relatie met de Limburgse integratie in Nederland. Onuitgegeven kandidaatsscriptie* (Nijmegen 1981).
- Brepoels, Jaak, *Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*. MM 22 (Assen/Amsterdam 1976).
- Breuls, J.K.J., *Mastreechse Preütsches met bijveugsel van weürd, gezekdes en gedichte veur et Vademecum* (Maastricht 1916).
- Breuls, J.K.J., *Vademecum handelend over Maastrichtsch dialect* (Maastricht 1914).
- Brouwers, Han, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw XX/1* (Amsterdam/Maarssen 1988) 51-120.
- Busekist, Astrid von, *La Belgique, Politique des langues et construction de l'Etat de 1780 à nos jours* (Parijs/Brussel 1998).
- Camp, Rico op den, '“Noch Frans noch Pruisisch maar Nederlandsch!” Publieke opinie en Nederlands-nationaal gevoel in de Nederlandse provincie Limburg rond 1870', *De Maasgouw* 111 (1992) 81-102.
- Camp, Rico op den, '“Wandelend in den vreemde”. Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Craandijk', *De Maasgouw* 113 (1994) 161-176.
- Camp, Rico op den, '“Niet gansch van vreemde smetten vrij”. Limburg en het Nederlandse vaderland in de 19de eeuw', *Beleid en Maatschappij* 22 (1995) 92-99.

- Certau, M. de, Julia, D., en Revel, J., *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois* (Parijs 1975).
- Clerk, K. de, 'De Congressen en het onderwijs', *De Negentiende Eeuw* 5 nr. 2 (1981) 98-103.
- Colson, M., *De rapporten van de kantoncommissarissen 1797-1800 Deel I: Maaseik, Deel II: Tongeren. Werken uitgegeven onder auspiciën van de Bestendige Deputatie van de Provincie Limburg nr. 13 en 15* (Hasselt 1969 en 1972).
- Cornelissen, Georg, *Das Niederländische im preussischen Gelderland und seine Ablösung durch das Deutsche (1770-1870). Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend* (Geldern 1986).
- Crutzen, Fr., 'Portret van een plattelandsnotaris, J.M. Kemmerling (1754-1821)', *Jaarboek 1991. Stichting "Historische Studies" in en om het Geuldal (Valkenburg aan de Geul 1991)* 76-143.
- Derks, M.G.H., *De gewenning aan het Koninkrijk. De integratie van het hertogdom Limburg in het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1867. Onuitgegeven scriptie geschiedenis M.O. II* (Tilburg 1986).
- Dittmar, Norbert, *Handboek van de sociolinguïstiek* (Utrecht/Antwerpen 1973).
- Doppler, P., 'Krant te Maastricht', *De Maasgouw* 16 (1894) 83 en 95-96.
- Dumoulin, Phil, en Coumans, Jan, *Sjöd miech nog eint in. Het dialect van Maastricht: een groot-Limbursge taal* ('s-Gravenhage 1986).
- Endepols, H.J.E., *Mestreechter Spraok doe zeute taoll 'n Klein kääs oet 'ne groete veurraad* (Maastricht 1978 3de druk) (1ste druk 1933).
- Endepols, H.J.E., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de taalstrijd bij het onderwijs te Maastricht', *Tijdschrift voor taal en letteren* (Maastricht/Tilburg 1938) 237-288.
- Endepols, H.J.E., 'Taaltoestanden te Maastricht op het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw', *Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde. Verslagen en mededelingen.* (Gent 1955) 605-617.
- Erens, Frans, *Vervolgen jaren. Bezorgd en van aantekeningen voorzien door Harry G.M. Prick* (Amsterdam 1989) (Oorspronkelijke uitgave 's-Gravenhage 1938).
- Erenstein, R.L., Meewis Frans, en Schumacher Rezy, *Maastricht theatergezicht. Tweehonderd jaar theaterleven in Maastricht* (Maastricht 1987).
- Evers, Ingrid M.H., 'Liever Turks dan Pruisisch. De publieke opinie in de provincie Limburg 1866-1867', *De Maasgouw* 100 (1981) 129-150.
- Evers, Ingrid, M.H., *De Momus. Stichting Historische Reeks* (Maastricht 1982).
- Evers, Ingrid M.H., 'Op- en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht. De Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts 1822- ca. 1855', *PSHAL* 127 (1991) 183-222.
- Eycken, M. van, 'Verkeerswegen als bindmiddel', in: *Eenheid en scheiding* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 69-94.
- Fasold, Ralph, 'Diglossia', in: Peter Trudgill e.a. eds., *Language in Society* nr. 5 deel I (Oxford 1984) 34-60.
- Fishman, J.A., 'Domeinen en de relatie tussen micro- en macrosociolinguïstiek', in: G. Geerts en A. Hagen eds., *Sociolinguïstische Studies 2. Taal, Mens, Maatschappij: Bijdragen uit de internationale literatuur* (Groningen 1981) 124-141.
- Fishman, J.A., *The sociology of language. An interdisciplinary social science approach to language in society* (Rowley Massachusetts 1972).
- Flament, A.J.A., 'Eenige levensbijzonderheden van beambten aan de Centrale Administratie te Maastricht naar hunne eigene opgaven', *De Maasgouw* 7 (1885) 1047-1048 en 1050-1052.
- Flament, A.J.A., 'Maastrichter en andere Limburgsche kranten in de Stadsbibliotheek en op het Rijksarchief te Maastricht', *De Maasgouw* 9 (1887) 166-168 en 173-174.
- Flament, A.J.A., 'Iets over de gereformeerde "Illustre school" te Maastricht', *De Maasgouw* 32 (1910) 81-83.
- Flament, A.J.A., *Chroniek van Maastricht van 70 na Christus tot 1870* (Maastricht 1915).
- Franquiniet, E., 'Figuren uit de geschiedenis der Maastrichtse dialect-literatuur', *Eigen Volk. Folkloristisch en dialectisch maandschrift voor Groot Nederland III* (Scheveningen 1931) 26-30, 85-91, 121-127, 147-151, 221-227.
- Franquiniet, G.D.L., en Suringar L.J., *Maastrichtse Geschiedenis, merkwaardigheden en omstreken* (Maastricht 1875).
- Franquiniet, G.D.L., 'Een brief over het gebruik der Nederlandsche taal 1814', *De Maasgouw* 3 (1881) 482.
- Franquiniet, G.D.L. 'Bijdragen tot de geschiedenis van Limburg onder de Franche Regeering', *De Maasgouw* 16 (1894) 83 en 95-96.

- Franquinet, G.D.L., *Oorsprong, afleiding en geschiedenis der Maastrichtsche straatnamen* (bewerkt, toegelicht en aangevuld door J.M. Nuyts, gemeente-archivaris te Maastricht). Overdruk van in de *Limburger Koerier* verschenen artikelen (Maastricht 1909).
- Frijhoff, W.Th.M., 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', *BMGN* 104 (1989) 592-609.
- Frijhoff, W.Th.M., '“Bastertspraek en dartele manieren”: de Franse taal in Nederlandse mond'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1989-1990 (Leiden 1991) 13-25.
- Gedenkboek van het stedelijk gymnasium te Maastricht 1864-1939, samengesteld door de docenten (Maastricht 1939).
- Gehlen, A.Fl., 'De invoering van het Frans notariaat in het departement van de Nederdaal “au son de trompe ou de tambour” 1795-1803', in: *Campus Liber* (Maastricht 1990) 384-395.
- Gehlen, A.Fl., 'Het Maastrichts Tribunal Supérieur (einde 1794-begin 1796)', in: *Maaslands melange* (Maastricht 1990) 107-120.
- Gehlen, A.Fl., *Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en practijk van het Maastrichts notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad 1292-1795* (Assen 1981).
- Geusau, G.Th.L. von, 'Korte geschiedenis der kloosters te Maastricht', *PSHAL* 31 (1894) 3-141.
- Geurts, A.J., 'Historische aspecten van de provincie(s) Limburg 1815-1848', *De Maasgouw* 105 (1986) 49-79.
- Geurts, P.A.M., en Janssen A.E.M., 'Ruim een eeuw geschiedbeoefening met betrekking tot de Nederlandse provincie Limburg. Enige historische aspecten', *PSHAL* 125 (1989) 47-99.
- Giele, Jacques, *Een kwaad leven deel II Maastricht. De arbeidersenquête van 1887. Heruitgave van de Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkpaatsen (Sneek 1887). Linkboek 22 (Nijmegen 1981).*
- Giesbers, Herman, *Codeswitching tussen dialect en standaardtaal* (Amsterdam 1989).
- Goossens, J., 'De evolutie van het taalgebruik in de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 213-237.
- Goossens, J., 'Wat is dialectologie?', in: Bernard T. Tervoort ed., *Wetenschap en taal: het verschijnsel taal van verschillende zijden benaderd* (Muiderberg 1977) 173-183.
- Gulikers, J.H.J., 'De burgemeesters van Maastricht 1800-1900. Genealogische en biografische bijzonderheden', *De Limburgse Leeuw* 13 Orgaan tot bevordering van de studie der genealogie en heraldiek in Limburg (Roermond juli-oktober 1965) 47-58.
- Gulikers, J.H.J. en Smeets, M.K.J., 'Vondelingen te Maastricht 1814-1823', in: *Huldeblijk* (Roermond 1967) 47-96.
- Habets, J., 'De Fransche emigranten te Maastricht', *PSHAL* 28 (1891) 133-228.
- Habets, J., 'Joseph Russel: Necrologie', *PSHAL* 25 (1888) 439-441.
- Hagen, A.M., *De waardering van taalverschillen* (Nijmegen 1983).
- Hagen, A.M., *De lof der Nederlandse taal* (Nijmegen 1999).
- Hagen, A.M., *O schone moedertaal. Lofzangen op het Nederlands* (Amsterdam 1999).
- Hagen, A.M., 'Stads praten naar rang en stand', in: Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs eds., *Honderd jaar stadtaal* (Amsterdam/Antwerpen 1999) 15-24.
- Hagen, A.M., 'Een achttiende-eeuwse taalpoliticus over Nederlands en Frans: Joan Jacob Mauricius (1692-1768)', te verschijnen in: *Liber Amicorum Bernard Bichkjan* (Maastricht 2002).
- Handelingen van het 14^e Nederlandsch Taal- en letterkundig Congres Maastricht, 24-26 Augustus 1875.
- Handelingen van het 31^e Nederlandsch Taal- en letterkundig Congres Maastricht, 28-31 Augustus 1910.
- Hanou, A., en Vis, G., *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling. Deel I (1792-1822) en deel II (1823-1828)* (Amsterdam 1992 en 1993).
- Hanson, M.B., *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914*. MM 49 (Maastricht/Leeuwarden 1990).
- Hardenberg, H. met medewerking van Nuyens, F., *Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas 1794-1814* ('s-Gravenhage 1946).
- Haugen, Einar, 'Dialect, Language, Nation', in: *The ecology of language, essays by Einar Haugen, selected and introduced by Anwar S. Dil*. (Stanford, Californië 1972) 237-254.

- Havé, A.J., *L'Homme sans façon ou lettres d'un voyageur allant de Paris à Spa* (Maastricht 1786).
- Heestermans, J.C.H., 'Het WNT en de Taal- en letterkundige Congressen', *De Negentiende Eeuw* vijfde jaargang nr. 2 (1981) 72-83.
- Heijden, Rob P.W.J.M. van der, 'De terugkeer van het Nederlands gezag in Limburg 1839-1840', *De Maasgouw* 108 (1989) 65-79.
- Heijden, Rob P.W.J.M. van der, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands-Limburg op het Belgisch annexionisme van 1918-1919', *De Maasgouw* 111 (1992) 101-167.
- Hermans, Fons, *Mensen in hun tijd, twaalf Limburgse portretten*. (Sittard 1966).
- Heynen, E., 'Maastrichtse drukkers (1552-1816) Een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse bibliografie', *PSHAL* 83 (1947) 1-174 en *PSHAL* 84 (1948) 1-140.
- Himmelreich, A.J.M. e.a., *Théodore Schaepkens 1810-1883*. Vierkant Maastrichts deel 14 (Maastricht 1990).
- Hollenberg, P., 's-Hertogenbosch als perscentrum', in: *Varia historica Brabantica IV* ('s-Hertogenbosch 1975) 165-239.
- Houtman, Erik, *Documenten betreffende het departement van de Nedermaas (1790-1815) in de 'Archives Nationales' te Parijs*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën. *Miscellanea Archivistica VI* (Brussel 1974).
- Hudson, R.A., *Sociolinguïstiek* (Nederlandse vertaling Jo Daan). Taal, Mens, Maatschappij 5 (Groningen 1982) 40-73.
- Jamar, J.T.J., 'De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940', in: *Munsters in de Maasgouw* (Maastricht 1986) 108-124.
- Jansen, J.C.G.M., 'De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18de en in het begin van de 19de eeuw', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*. Deel 38. ('s-Gravenhage 1975) 73-94.
- Jansen, J.C.G.M., 'Specifieke kenmerken van de Limburgse economie', *Studies over de sociaal- economische geschiedenis van Limburg XXX* (1985) 66-71.
- Jansen, J.C.G.M., 'Maastricht tussen 1815 en 1850', *BMGN* 101 (1986) 529-550.
- Jansen, J.C.G.M., 'Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen 1839-1989', in: *Eenheid en scheiding* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 13-69.
- Janssen, J.P., *Maastrichtse Pers 1839-1848. Een bijdrage tot de persgeschiedenis van Nederland in de 19de eeuw*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen (Sevenum 1977).
- Janssens, H.F.L.M., *Momus 1840-1878. Een aanzet tot plaatsbepaling van de Maastrichtse sociëteit*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen (Venlo 1981).
- Jaspar, E., 'Oet te Gedinksjrifte van J.H. Schumacher, Mastreech in 1850-1882', *Veldeke* 14 (1939-1940).
- Jaspar, E., 'Raakpunten tusschen het Luikerwaalsch en het Maastrichtsch met verwijzingen tevens naar het Nederlandsch', *PSHAL* 74 (1938) 175-191.
- Jeanné, E., 'Een Limburgs dichter van Franse expressie: August Clavareau (1787-1864)', *Tijdschrift voor taal en letteren* 25 (Tilburg 1937) 257-285.
- Jenniskens, A.H., 'Mr. G.D.L. Franquinet, eerste stadsarchivaris van Maastricht', in: *Campus Liber* (Maastricht 1982) 466-482.
- Jonghe, A. de, *De taalpolitiek van koning Willem in de Zuidelijke Nederlanden 1814-1830. De genesis der taalbesluiten en hun toepassing* (Brussel 1943).
- Kamphuis, H.A. *De invoering van wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire. Inleiding en regentenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften 1 oktober 1795 tot 19 maart 1797* (Maastricht 1995).
- Kellens, M., 'Jean-François Hennequin (1772-1846), gouverneur van Limburg, 1831-1834', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 77-83.
- Kemp, A.G.H., 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', in: *Miscellanea trajectensia* (Maastricht 1962) 339-376.
- Kemp, A.F.J. van, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), buitengewoon commissaris, 1831-1839 en P.A.S. Krens (1781-1862), waarnemend gouverneur, 1831-1839', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 50-61.
- Kemp, A.F.J., 'Mr. A.J.L. Borret (1782-1858) en J.E.P.E. Gericke (1785-1845), commissarissen voor de wederinbezitting, 1839-1840', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 84-91.
- Kemp, A.F.J., 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), gouverneur van Limburg, 1841-1845', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 92-104.

- Kemperink, M.G., *Nederlands Toneel in het fin de siècle 1890-1900* (Amsterdam 1995).
- Kessels-van der Heijde, M.C.A., *Maastricht in de 19e eeuw: van Frans naar Nederlands. Onderzoek naar het taalgebruik in de Maastrichtse pers. Onuitgegeven doctoraalscriptie cultuurwetenschappen Open Universiteit (Oirsbeek 1996).*
- Kloek, J.J., 'Vaderland en Letterkunde 1750-1800', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 237-274.
- Knippenberg, Hans, en De Pater, Ben, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Knops, Uus, *Andermans en eigen taal, een inleiding in de sociale psychologie van taal. Taal, Mens, Maatschappij 8* (Groningen 1987).
- Kremnitz, Georg, 'Diglossie/Polyglossie in Soziolinguistik', in Ulrich Ammon, Norbert Dittmar en Klaus J. Mattheier eds., *An international handbook of the science of language and society, Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* Deel III nr.33 (Berlijn/New-York 1987) 208-218.
- Linden, van der, 'Weustenraad (Jean-Théodore-Hubert)', in: BNB deel 27, 219-222.
- Luykx, T., *Evolutie van de communicatiemedië* (Brussel 1978).
- Luijten, J.J.G., *Inventaris van het archief van de familie Suringar, 1695-1925. Inventarisreeks 3* (Maastricht 1984).
- Luijten, J.J.G., *Inventaris van het archief van de Municipaliteit Maastricht 1795-1814. Inventarisreeks 12* (Maastricht 2000).
- Maenen, A.J.F., *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht. Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland 7* (Nijmegen 1959).
- Metsenaere, Machteld de, *Taalmuur=sociale muur? De negentiende-eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geodemografische en sociale processen. Taal en Sociale Integratie 9* (Brussel 1988).
- Metsenaere, Machteld de, en Witte, E., 'Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen te Brussel in de negentiende eeuw' in: BMGN 105 afl. 2 (1990) 1-38.
- Mijnhardt, Wijnand, 'Sociabiliteit en cultuurparticipatie in de achttiende en vroege negentiende eeuw', in: M.G. Westen ed., *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 36-69.
- Mioni, Alberto M., 'Domain', in: *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society* Deel II nr. 27 (Berlijn/New-York 1987) 170-178.
- Moers, L.J.J., 'Het plan van de Maastrichtse magistraat tot oprichting van een collegium theologicum te Maastricht in 1787' in: *Miscellanea trajectensia* (Maastricht 1962) 425-433.
- Münstermann, Henk, 'Het Maastrichts een stadsdialect?', in: A. Hagen, J. Goossens en R. van Hout eds., *Taal en Tongval* Themanummer 5 (1992) 96-113.
- Munsters, A.J., 'Verkenning van de Middeleeuwse kerk in Limburg', in: *Limburg's verleden* Deel II (Maastricht 1967) 417-531.
- Nissen, P. J.A., 'Kerk en cultuur in conflict. De Roermondse clerus en het amateurtoneel in de jaren veertig van de negentiende eeuw', in: *Maaslands melange* (Maastricht 1990) 304-320.
- Nissen, P. J.A., 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: *Eenheid en scheiding* (Maastricht 1989) 181-212.
- Nouwen, Laurent J.M., *De geboorte van Limburg, luchtig, maar naar waarheid weergegeven* (Beegden 1990).
- Nypels, G., 'Nog iets over het Aankondigingsblad, de Eclaircisseurs en de drukker Nypels', *De Maasgouw* 83 (1964) 21-26.
- Nypels, G., 'Dr. Spiertz en de Maastrichtse drukkers-courantiers', *De Maasgouw* 83 (1964) 175-182.
- Oorschot, J.M.P. van, *Het lager schoolwezen te 's-Hertogenbosch 1806-1857, scholen en schoolhouders. Onuitgegeven doctoraalscriptie, vier delen* (Nijmegen 1963).
- Orbons, Piet, en Spronck Lou, 'Limburgers worden Nederlanders, een moeizaam integratieproces', *PSHAL* 102 (1966) 31-53.
- Oud, P.J. *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940* Deel I (1918-1922) (Assen 1948) 253-257.
- Overhof, Servé, *De krant in Zuid-Limburg. Stichting Historische Reeks* (Maastricht 1995).
- Paanakker, Thessa, *Geere gesproke? Taalattitudes van Maastrichtenaren ten opzichte van het Maastrichts. Onuitgegeven doctoraalscriptie taalwetenschap (KUB)* (Maastricht 2000).
- Panhuysen, G.W.A., 'De tweeherigheid van Maastricht', *De Maasgouw* 68 (1954) 135-150 en 161-170.

- Pennders-Raffutin, Martine, 'De collectie almanakken in het Rijksarchief Limburg', in: *Achter de Minderbroeders* (Maastricht 1996) 231-265.
- Perry Jos, *Roomse kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).
- Perry Jos, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 162-1947*. Open Domein 29 (Amsterdam 1994).
- Pietersen L., *Taalsociologie, minderheden, tweetaligheid, taalachterstand* (Groningen 1980) 59-155.
- Plank, P.H. van der, *Taalsociologie* (Muiderberg 1985).
- Quadvlieg, Gerard, *Het muziekleven te Maastricht in de negentiende eeuw* (Zutphen 1979).
- Ramakers, E.P.M., 'Charles de Brouckère (1757-1850), gouverneur van Limburg, 1815-1828', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 8-25.
- Ramakers, E.P.M., '“Een schuldig pligt-verzuim?” Petitiëbeweging in Limburg tot herstel van grieven 1828-1830', in: *Maaslands melange* (Maastricht 1990) 201-223.
- Ramakers, E.P.M., 'Limburg zwischen Frankreich und den Niederlanden', *Rheinische Heimatpflege* 28 (1991) 99-104.
- Riemers, K.J., *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIIe au XIXe siècle* (Leiden 1919).
- Reinsma, R., 'Het verslag van de hoofdinspecteur Wijnbeek over het lager en middelbaar onderwijs en het Athenaeum te Maastricht, uitgebracht in 1835', *De Maasgouw* 83 (1964) 129-144.
- Roche, Emile, *La censure en Hollande pendant la domination française* (9 juillet 1810-10 novembre 1813) (Den Haag/Parijs 1923).
- Roebroek, E., 'Ontkerkelijking en veranderende sociaal-economische structuren te Maastricht in de 19^e eeuw', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XI* (1966) 1-117.
- Rogier, L.J., 'De Nederlandse pers van gisteren tot heden', *Overdruk uit: Terugblik en Uitzicht I* (Hilversum/Antwerpen 1964) 6-11.
- Rogier, L.J., 'Nederlands Limburg (1813-1963)' Rede op 4 november 1963 te Maastricht uitgesproken in een officiële herdenkingsplechtigheid onder presidium van dr. F. Houben, commissaris der Koninking, *De Maasgouw* 83 (1964) 71-86.
- Rogier, L.J. met medewerking van Spiertz, M.G., 'Limburg in de Franse Tijd', in: *Limburg's verleden* (Maastricht 1967) 668-704.
- Rogiers, J. en Van Sas, N.C.T., 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1993) 219-251.
- Rüter, A.J.C., *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849*. Deel I: 1840-1842, deel II: 1843 en deel III: 1844-1845 (Utrecht 1949 en 1950).
- Rutten, W.J.M.J., 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding* (Maastricht 1989) 95-124.
- Rutten, W.J.M.J., 'De migratie van Maastricht naar Luik en vice versa (19e en 20e eeuw)', verschijnt in *PSHAL* 136/137 (2002).
- Salie, J.W. *Le guide impartial du voyageur à Maestricht ou Indicateur Général de la ville et de ses habitants* (Maastricht 1855).
- Sande, Anton van de, en Vos, Aart, 'Godsdienst en cultuur', in: 's-Hertogenbosch. *De geschiedenis van een Brabantse stad 1629 tot 1900* ('s-Hertogenbosch 1990) 241-273.
- Sassen, F.L.R. 'De athenaea in het organiek besluit van 1815', overdruk uit: *Universiteit en Hogeschool* jaargang 8, nr. 6 (juli 1862).
- Schillings, Harry, *Toneel en theater in Limburg in de 19^e en 20^e eeuw*. MM 23 (Amsterdam 1976).
- Schouten, Wil, *Inventaris van het archief van de familie Behr, 1734-1955* Inventarisreeks 11 (Maastricht 1998).
- Simoen, R., 'Tussen Koerier en Dagblad', in: *Limburgs Dagblad* (zaterdag 20 mei 2000).
- Simons, Ludo, 'De Congressen 1849-1869 en de belangen des boekhandels', *De Negentiende Eeuw* vijfde jaargang nr. 2 (1981) 60-65.
- Smeets, M.K.J., 'Van der Does de Willebois (1816-1892), commissaris des Konings, 1856-1874', in: *De gouverneurs* (Maastricht 1989) 139-170.
- Smeets, M.K.J., 'De Notabelen vergadering in Limburg in 1815', in: R. Post e.a. eds., *BGN Deel XX* (1965) 40-45.

- Smeets, M.K.J., '“Maestrichtois tremblez vous ... nous vous gouvernons”. W.H. Pijls en de gemeenteraadsverkiezingen te Maastricht in 1855', in: *Campus Liber* (Maastricht 1982) 414-428.
- Spekkens, Johannes Pieter Lodewijk, *L'école centrale du département de la Meuse Inférieure*, Maastricht 1798-1804 (Maastricht 1951).
- Speijers Jozef, *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlandse geestesleven van de 18e eeuw*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en letterkunde. Reeks VI nr. 83 (Gent 1959).
- Spiertz, M.G. 'Limburg uit de Duitse Bond', *PSHAL* 102 (1966) 12-29.
- Spiertz, M.G. *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801*. MM 1 (Assen 1964).
- Spronck, Lou, '“De Oprechte Maastrichter Almanak”(1802)-1914. Den Honderdjarige', *De Maasgouw* 78 (1959) 137-146 en 173-182.
- Spronck, Lou, 'De Maastrichtse dialectliteratuur voor 1840', in *Miscellanea trajectensia* (Maastricht 1962) 436-497.
- Spronck, Lou, *Heyloesen. Een dialecttekst uit 'Den Oprekten Maastrichtschen Almanach' voor 1808* (Maastricht 1991).
- Stevens, Fred, *Revolutie en notariaat Antwerpen 1794-1814*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 8 (Assen/Leuven 1994).
- Tagage, Broeder Sigismund, 'Schets van het lager onderwijs in Maastricht 1794-1840', *PSHAL* 98/ 99 (1962/1963) 221-305.
- Thewissen, M.A.F. Charles, 'Limburg van 1648 tot 1795' in: *Limburg's verleden* (Maastricht 1967) 302-356.
- Thewissen, M.A.F. Charles, *Twee eeuwen Groot Sociëteit van Maastricht. Schets van haar geschiedenis van 1760 tot 1960* (Maastricht 1960).
- Timm, Lenora A., 'Bilingualism, diglossia and language shift in Brittany', in: Robert C. Williamson en John A. van Eerde eds., *International Journal of the Sociology of language* (Den Haag 1980).
- Tummers, P., 'Tweetaligheid in Zuid-Limburg', Koninklijke Academie van Wetenschappen (Amsterdam 1957) 56-63.
- Ubachs, P.J.H., 'Van tricolore tot driekleur: Maastricht 1814-1815', in: *Miscellanea trajectensia* (Maastricht 1962) 567-605.
- Ubachs, P.J.H., 'De Nedermaas niemandsland 1814-1815', *PSHAL* 100 (1964) 149-226.
- Ubachs, P.J.H., 'Een Franse uithoek. Limburg 1794-1814', *BMGN* 104 (1989) 654-664.
- Ubachs, P.J.H., 'Het primaire onderwijs in de Franse Tijd, vernieuwd of vernield?', in: *Magister Artium* (Sittard 1992) 157-179.
- Ubachs, P.J.H., *Tweeduizend jaar Maastricht* (Maastricht 1993).
- Ubachs, P.J.H., en Evers, Ingrid M.H., 'Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk', 1794-1814. *PSHAL* 130 (1994) 1-251.
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. MM 63 (Hilversum 2000).
- Verbeet, G.J.B., *Limburg op de tweesprong. Welvaart en politiek dilemma 1814-1839*. (Maastricht 1978).
- Verdoodt, Albert F., 'De studie der tweetaligheid', in: Bernard T. Tervoort ed., *Wetenschap en taal. Het verschijnsel taal van verschillende zijden benaderd* (Muiderberg 1977) 166-171.
- Vleeshouwers, J.M.E., 'Van kosten tot onderwijzer. Pastoor Page en de onderwijsvernieuwing', in: *Magister Artium* (Sittard 1992) 182-200.
- Voors, C.G.N. de, *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Groningen 1970).
- Vries, Jan W. de, Willemyns Roland, en Burger Peter, *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (Amsterdam 1995).
- Vroede, M. de, 'Voor of tegen België, openbare mening in het huidige Limburg in de jaren 1830', *BMGN* XV (1960) 1-40.
- Vroomen, Jacques de, *Toneel op school. Een historisch en theoretisch onderzoek naar opvattingen over en gebruik van drama in educatie*. (Tilburg 1938).
- Wal, Marijke van der, en Bree, Cor van, *Geschiedenis van het Nederlands* (Utrecht 1992).
- Walraven, Th.L.M., 'Wat is sociolinguïstiek?', in: Bernard T. Tervoort ed., *Wetenschap en taal. Het verschijnsel taal van verschillende zijden benaderd* (Muiderberg 1977) 196-199.
- Wanders, J.W.M., 'Kamers van notarissen in het arrondissement Maastricht 1803-1842', in: Jos Daniëls ed., *Hommage aan eine richtige Zittender* (Sittard 1990) 87-100.

- Warrimont, A.J.R.M. de, *Inventaris van de archieven van de gemeentelijke instellingen voor middelbaar onderwijs* (Maastricht 1982).
- Wennekes, Wim, *De Aartsvaders. Grondleggers van het Nederlands bedrijfsleven* (Amsterdam/Antwerpen 1993) 47-78 (Regout).
- Westen, Mirjam, '“Roert met den tooverstaf van ware kunst alle standen en rangen aan!” Cultuurspreiding en onderscheid naar kwaliteit', in: M.G. Westen ed., *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 9-35.
- Weustenraad, Theodoor, *De Percessie vaan Sjerpenheuvel, bezorgd door Lou Spronck met inleiding van Geert Istendael* (Maastricht 1994).
- Wijngaard, Ton van de, 'Maastricht. Praote euver 't Mestreechs', in: Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs eds., *Honderd Jaar stadstaal* (Amsterdam/Antwerpen 1999) 233-249.
- Willemsen, A.W., 'De Nederlandse congressen en hun politieke achtergrond', *De Negentiende Eeuw* vijfde jaargang nr. 2 (1981) 60-65.
- Wils, L., 'Limburg tussen Nederland, België en Duitsland', *Kultuurleven* 23 (1956) 454-457.
- Wingens, Th., 'Een en ander over en uit het Aankondigingsblad der Provincie Limburg (1834-1837)', *De Maasgouw* 82 (1963) 178-190.
- Wingens, Th., 'Het Journal du Limbourg in het eerste jaar na de traktaten van Londen van 19 april 1839', *De Maasgouw* 83 (1964) 181-190.
- Winkel, J. te, 'Letteren en Taal', in: P.H. Ritter ed., *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma door Nederlanders beschreven* (Amsterdam 1898) Hoofdstuk XII
- Witte, Els de, en Velthoven Harry van, *Taal en Politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief* (Brussel 1998).
- Wouters, H.H.E., 'Een bibliotheek voor den meesten luyster van de stad', in *Miscellanea trajectensia* (Maastricht 1962) 9-28.
- Wouters, H.H.E., 'Antecedenten en voornaamste lotgevallen van het Stedelijk Gymnasium en de Gemeentelijke Hogere Burgerschool 1798-1939', in: *Van Atheneum tot Lyceum. Honderd jaar gemeentelijke VHMO in Maastricht* (Maastricht 1964) 14-119.
- Wouters, H.H.E., 'Matheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur', in: *Grensland en bruggehoofd* (Assen 1970) 77-157.
- Wouters, H.H.E., 'Plan tot ontmanteling van Maastricht in 1667', in: *Grensland en bruggehoofd* (Assen 1970) 411-419.

Samenvatting

Het doel van deze studie is een schets te geven van de taalverhoudingen in Maastricht in de negentiende eeuw. Hierbij spelen drie talen een rol: het Nederlands, het Frans en het dialect. De ontwikkelingen in het taalgebruik zijn niet goed in termen van di- of triglossie uit te drukken, omdat deze alleen aangeven dat er in een taalgemeenschap twee of drie talen gebruikt worden, maar niet ingaan op de taalverhoudingen. Wij hebben daarom gekozen voor het concept van de domeinen. Via de domeinenanalyse kunnen er gradaties aangebracht worden in de taalontwikkelingen, afhankelijk van het aantal en de aard der domeinen waarin de talen gebruikt worden.

De Franse invloed was in Maastricht al sterk merkbaar in de achttiende eeuw. De sociale bovenlaag sprak Frans. Mode en toneel waren helemaal op Parijs gericht. Bovendien was een van de beide stadsheren de prins-bisschop van Luik. Vanwege de geografische ligging werden vooral de notabele inwoners van Maastricht beïnvloed door deze Waalse stad. Via de Luikse vooruitstrevende kranten drongen de ideeën van het Franse cultuurgood en van de Verlichting tot hen door.

Op 4 november 1794 capituleerde Maastricht en begon de Franse Tijd. De machthebbers voerden een strenge taalpolitiek. Het hele bestuur werd verfranst. Eerst mochten de officiële stukken nog vertaald worden, maar dit werd na enkele jaren afgeschaft. De ambtenaren, notarissen en rechters werden verplicht de akten in het Frans op te stellen.

Ook het onderwijs werd op Franse leest geschoeid. De voertaal op een aantal lagere scholen en in het vervolgonderwijs was Frans. De 'école centrale' was echter geen succes. De leerstof bleek te hoog gegrepen voor de leerlingen. De 'école secondaire' kwam beter van de grond en bleef bestaan tot aan het einde van de Franse Tijd.

De pers stond onder strenge Franse censuur, vooral ten tijde van Napoleon. Er werd veel Franstalige literatuur uitgegeven. Ook verschenen er almanakken en kranten in deze taal. De almanakken waren voornamelijk bestemd voor de officieren van het leger en de welgestelden. De meeste Nederlandstalige jaarboekjes waren gericht op de boerenbevolking en de kleine neringdoenden; voor hen waren weersvoorspellingen en tuinadviezen belangrijker. In de eerste jaren van de Franse Tijd mochten er nog Nederlandstalige kranten verschijnen, onder andere de *Maastrichter Gazette*, *De Post van de Neder-Maas* en *De onpartijdige ex-courrier van onder en boven de Maas*. Deze bladen hadden echter niet veel abonnees. Ze waren vooral bedoeld voor de conservatief ingestelde burgers. De meer Frans- en revolutionairgezinden lazen *Le Censeur Public*. In 1810 gebod Napoleon, dat er slechts één staatkundig blad mocht verschijnen per departement. Dit werd voor de Nedermaas het *Journal du Département de la Meuse Inférieure*. De kranten in de gebieden waar Frans niet de moedertaal was, mochten tweetalig verschijnen. In Maastricht is dit niet gebeurd, wel bijvoorbeeld in Den Bosch.

In de familie-archieven van deze tijd is veel Frans te vinden. Dit is niet zo verwonderlijk,

omdat juist de welgestelden hun documenten bewaarden. Zij waren gewend Frans te spreken en te schrijven. De familie Behr is daar een voorbeeld van. Maar ook kooplieden en handelaars wisten zich te redden in het Frans. Dit kunnen we opmaken uit de correspondentie van de families Rouffaer en Dumoulin.

Het toneel was in de achttiende eeuw al verfranst. Nu er zoveel Franse militairen in de stad waren, werd dit zeker niet anders. Ook in de sociëteiten van de notabelen was de voertaal Frans.

Toen de Fransen in 1814 vertrokken en Willem I koning werd van het Verenigd Koninkrijk, voerde deze wetten in om juist de Nederlandse taal weer te bevorderen. Vanaf 1823 moesten alle officiële documenten en akten in het Nederlands geschreven zijn. Tot die tijd is er nog veel Frans te vinden in de notulen van de gemeenteraad en in de akten van de notarissen. De burgers schreven hun verzoekschriften naar de stadbestuurders en naar het Bureau van Weldadigheid nog lang in het Frans, ook na 1823. Zij meenden hierdoor meer kans te maken op een positief antwoord.

In het onderwijs was de voertaal na 1814 Frans gebleven. Door de taalwet van Willem I kwam daar vanaf 1823 verandering in. Te beginnen met de laagste klassen van het Athenaeum, ging men geleidelijk over op het Nederlands. Op de Rijkslagere School was de voertaal ook Nederlands, maar de koning moest, onder druk van de ouders, onderwijs van Frans toestaan. Dit was elders in ons land niet gebruikelijk. Ook de leerlingen van de school voor onderling onderwijs de 'école mutuelle', werden door middel van Franse lessen voorbereid op een baan in de handel of industrie. In de correspondentie van het Bestuur van het Athenaeum kwam nog tot in de jaren dertig Frans voor, bijvoorbeeld in sollicitatiebrieven van leerkrachten.

In de pers was de overgang naar een Nederlands bewind vooral te merken in de taal van de almanakken. Franstalige almanakken waren nu in de minderheid. De *Almanach de la Province de Limbourg* was vooral bestemd voor ambtenaren en militairen en voor de intellectuelen werd de *Annuaire de la Province de Limbourg* gepubliceerd door de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts. De Nederlandstalige jaarboekjes werden gelezen door de rest van de bevolking en verschenen in grote oplagen. Een van de bekendste was de *Opregte Maastrichter Almanak*, waarin ook een kluchtalmanak opgenomen was. Veel boeken, pamfletten en catalogi werden echter in het Frans gedrukt. Alleen stichtelijke literatuur, bedoeld voor de grote massa, werd veelal in het Nederlands uitgegeven. In deze taal verschenen natuurlijk ook de wetten en voorschriften van stad en staat. Willem I was in 1823 niet zover gegaan om de pers te dwingen staatkundige kranten in het Nederlands te publiceren. Deze bleven daarom in het Frans verschijnen, bijvoorbeeld het *Journal de la Province de Limbourg* en *L'Eclaireur*. Beide kranten werden in 1829 samengevoegd tot *L'Eclaireur Politique*. Alle politieke kwesties en nieuws uit binnen- en buitenland werden in het Frans weergegeven. In de advertenties was ook Nederlands te vinden, vooral als de gewone mensen aangesproken werden. Van 1830 tot 1839, toen Maastricht een Nederlandse enclave vormde in een Belgisch gebied, mochten er geen staatkundige bladen verschijnen. Alleen het *Aankondigingsblad der Provincie Limburg* werd toegestaan.

In de familie-archieven kwamen we nog veel Frans tegen. Ook het toneel bleef na de Franse Tijd verfranst. Dat kwam onder meer omdat veel gezelschappen uit Luik en Verviers in de Maastrichtse schouwburg optraden. De programma's voor de uitvoeringen van verschillende muziekverenigingen werden in het Frans aangekondigd. Op het culturele leven had de taalwet van 1823 dus weinig vat gehad. Juist omdat een aantal belangrijke domeinen lange tijd verfranst bleven, kunnen we wijzen op de dominante positie van deze taal in de stad in de eer-

ste decennia van de negentiende eeuw, hoewel het aantal mensen dat Frans gebruikte niet zo groot was.

De archieven van het stadsbestuur en de notarissen waren, wat betreft de periode na 1839 voor ons onderzoek niet meer relevant, omdat de documenten al vanaf 1823 voornamelijk in het Nederlands gesteld waren. In het onderwijs was de voertaal ook Nederlands, maar als vak werd het Frans nog erg belangrijk gevonden. Voor de welgestelden was het interessant als culturele vorming en als voorbereiding op een vervolgstudie; ook voor de leerlingen die later naar de fabrieken van Regout zouden gaan was het noodzakelijk enige kennis van Frans te bezitten, omdat zij daar vaak samen moesten werken met Franstalige ploegbazen en arbeiders.

Uit de archieven van de commerciële instellingen blijkt ook, dat het Frans invloed bleef uitoefenen. De grotere bedrijven werden vaak gefinancierd door Belgisch kapitaal en de deskundigen waren afkomstig uit Wallonië.

In de Maastrichtse pers kwamen we geleidelijk aan steeds meer Nederlands tegen. In de almanakken was het Frans na 1839 helemaal verdwenen. Er werd toen meer plaats ingeruimd voor het dialect. Steeds meer boeken verschenen in het Nederlands. In de kranten bleef het Frans langer dominant. Het *Journal du Limbourg*, waarvan het eerste nummer verscheen op 5 juli 1839, was jarenlang de belangrijkste krant. Vanaf eind december 1843 verscheen nog een Franstalige krant, de *Gazette du Duché de Limbourg*, die vooral fungeerde als orgaan van de afscheidingsbeweging. Deze was erop gericht Limburg autonomie te geven of bij België te voegen. Dit laatste zou alleen kunnen gebeuren door eerst aansluiting te zoeken met Duitsland en daarna het Rijnland, het Maasdal en België te verenigen in één groot rijk. Dit is echter nooit gebeurd. Het protestantse blad *L'Aviso de la Meuse* (ook Franstalig) was regeringsgezind en keerde zich tegen de separatisten. De laatste twee Franstalige bladen hebben niet lang bestaan. In 1845 verscheen een Nederlandstalige krant *De Limburger*. Dit blad was vooral gericht op de plattelandsbevolking, maar toch werd er nog veel in het Frans geadverteerd.

In de familie-archieven bleef het Frans overheersen, al waren er ook Nederlandstalige documenten te vinden, onder andere in de vorm van rekeningen voor baron De Thier.

De grootste verandering ontstond echter door de oprichting van de sociëteit Momus. Deze was ontstaan als carnavalsvereniging en propageerde het Maastrichts dialect. De sociëteit had veel vooraanstaande leden. Veel van de documenten bewaard in het archief, waren geschreven in het dialect, maar ook het Frans kwam veelvuldig voor, het Nederlands echter zelden. Van een carnavalsvereniging groeide Momus uit tot een cultureel genootschap met verschillende afdelingen, waaronder een toneelgezelschap. Eigen leden schreven proza en poëzie in het 'Mestreechs'. Zodoende werd de dialectliteratuur bevorderd en kwam deze volkstaal op een hoger peil te staan dan voordien in de kluchtalmanakken. De grotere aandacht voor het eigen dialect heeft het prestige van het Frans doen afnemen. Toch gebruikten de muziek- en toneelverenigingen en ook de Momusleden zelf nog vaak het Frans bij aankondigingen van hun programma's.

In de tijd van 1850 tot 1918 werd het Frans nog sterker teruggedrongen ten voordele van het Nederlands en het dialect. In het onderwijs werd het als vak nog steeds belangrijk gevonden. Dit kunnen we aannemelijk maken door het grote aantal uren dat aan deze taal besteed werd op de hbs te Maastricht in verhouding met andere Limburgse steden..

Op economisch gebied richtten de Maastrichtenaars zich steeds meer op Noord-Nederland. Vooral de fabrieken van Regout hadden daar een groot afzetgebied. In het begin van de twintigste eeuw nam bovendien de mijnbouw een grote vlucht en kwamen ook de vooraan-

staande inwoners van de stad in contact met de Hollandse ingenieurs. Hierdoor kreeg het Nederlands meer status voor stads- en streekbewoners en ging het Frans als cultuurtaal verdwijnen.

In de perswereld kwam steeds meer Nederlands voor. Alleen de kranten vormden hierop een uitzondering. In 1851 werd *Le Courrier de la Meuse* opgericht. Deze krant ging in 1854 onder dezelfde naam verder na een fusie met het *Journal du Limbourg*. In de advertenties kwamen we wel Nederlands tegen, maar culturele zaken en luxe producten werden nog steeds in het Frans aangeprezen. De *Limburger* verscheen alleen nog maar op zaterdag als *Bijblad van den Courrier*. Deze laatstgenoemde politieke krant bleef nog bestaan tot eind 1892. Het andere Franstalige blad, *L'Ami du Limbourg*, opgericht in 1864, was al in 1881 verdwenen. De uitgever van *Le Courrier* is te lang doorgegaan met het publiceren in het Frans, want door een betere scholing van de bevolking en het goedkoper worden van de kranten door de afschaffing van het dagbladzegel en de verbeterde drukpersen, had de grote massa meer interesse gekregen in het lezen van dagbladen. De meesten van hen verstonden geen Frans en daarom was de *Limburger Koeurrier*, die in Heerlen uitgegeven werd, een grote concurrent voor *Le Courrier*. Bovendien bestonden er nog andere Nederlandstalige bladen. Deze waren echter geen echte dagbladen en vaak socialistisch getint. Hiervan noemen we: *De Nieuwsbode*, de *Maastrichtsche Courant*, *De Ster*, het *Limburgsch Volksblad* en *De Volkstribuun*.

In de familie-archieven is pas op het einde van de negentiende eeuw een verandering in het taalgebruik te constateren. Aankondigingen van geboorten, huwelijken en overlijden komen we dan, zelfs bij de elite, af en toe in het Nederlands tegen.

De leden van de geschiedkundige vereniging, het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg (opgericht in 1864), schreven hun artikelen voor de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* nog vaak in het Frans. De sociëteit Momus ging echter naast het Frans steeds meer dialect gebruiken, vooral in literatuuruitgaven, en de toneelvereniging Kunst en Vermaak voerde veel Nederlandse stukken op.

Uitingen van toenemende vernederlandsing waren ook merkbaar bij de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen, waarvan er twee in Maastricht gehouden werden, in 1875 en 1910. Uit de toespraken van de voorzitters werd duidelijk, dat ook de culturele elite in Maastricht het Frans langzamerhand als een vreemde taal was gaan zien. Men had meer respect voor het Nederlands, want het Maastrichts en het Nederlands waren beide voortgekomen uit dezelfde Dietse stam! In ongeveer één eeuw tijd was Maastricht dus van een taalgemeenschap waar Frans de boventoon voerde in de verschillende domeinen, veranderd in een stad, waar vooral Nederlands gebruikt werd in de schrijftaal en Maastrichts in de spreektaal.

De sterkste tentoonbreiding van de vernederlandsing, vooral politiek gezien, kwam naar voren bij de annexatiekwesbie na de Eerste Wereldoorlog. De Belgen eisten een gedeelte van Zuid-Limburg op. De bevolking van deze provincie verzette zich met hand en tand tegen dit voorstel. In de Tweede Kamer werd een vermeend voorstander van de aansluiting bij België flink de les gelezen. De Limburgers waren nu niet meer alleen in naam Nederlanders, maar zij voelden zich ook zo. De Maastrichtse dichter Jaspar uitte deze vaderlandsliefde echter wel in het 'Mestreechs'.

Résumé

Le but de cette étude est de faire une esquisse des rapports linguistiques à Maestricht au dix-neuvième siècle. Dans cet ensemble il y a trois langues qui jouent un rôle: le néerlandais, le français et le patois. Il est difficile de décrire les développements linguistiques en termes de diglossie ou de triglossie, parce que ces mots indiquent seulement que l'on se sert de deux ou de trois langues dans une communauté linguistique, sans pénétrer dans les rapports linguistiques. C'est pourquoi nous avons choisi le concept des domaines. En partant de l'analyse des domaines on peut apporter des gradations dans les développements linguistiques en rapport avec le nombre et la nature des domaines dans lesquels on se sert des langues en question.

L'influence française se manifestait déjà fortement à Maestricht au dix-huitième siècle. La couche supérieure parlait français. La mode et le théâtre s'orientaient complètement vers Paris. En outre, un des deux souverains de Maestricht était le prince-évêque de Liège. A cause de la situation géographique surtout les notables de Maestricht étaient influencés par cette ville wallonne. Par les journaux liégeois progressistes les idées de la civilisation française et du Siècle des Lumières les atteignaient.

Le 4 novembre 1794 Maestricht capitula et l'Epoque française commença. Les hommes au pouvoir menaient une politique linguistique sévère. Toute l'administration fut francisée. Au commencement la traduction des documents officiels fut encore permise, mais après quelques années elle fut défendue. Les fonctionnaires, les notaires et les juges furent obligés de dresser leurs actes en français.

L'enseignement fut également organisé à la française. Dans un certain nombre d'écoles primaires et dans l'enseignement secondaire le français était la langue véhiculaire. Cependant, 'l'école centrale' n'avait pas de succès. La matière se trouvait être trop difficile pour les élèves. 'L'école secondaire' avait un meilleur résultat et continuait à exister jusqu'à la fin de l'Epoque française.

La presse était soumise à une censure française sévère, surtout à l'Epoque napoléonienne. On publiait beaucoup d'ouvrages littéraires en français. Il paraissait également des almanachs et des journaux dans cette langue. Les almanachs étaient surtout destinés aux officiers de l'armée et aux riches bourgeois. La plupart des annuaires en néerlandais visaient la population rurale et les petits commerçants; pour eux les prévisions du temps et les conseils de jardinage étaient plus importants. Dans les premières années de l'Epoque française il était encore permis de faire paraître des journaux en néerlandais entre autres la *Maastrichter Gazette*, *De Post van de Neder-Maas* et *De onpartijdige ex-courrier van onder en boven de Maas*. Ces journaux n'avaient pourtant que peu d'abonnés. Ils étaient surtout destinés aux bourgeois ayant des idées conservatrices. Ceux qui avaient des opinions plus révolutionnaires et qui étaient plus francophiles, lisaient *Le Censeur Public*. En 1810 Napoléon ordonna qu'il ne fût permis de faire paraître qu'un seul journal politique par département. Ce fut pour la Meuse Inférieure le Jour-

nal du Département de la Meuse Inférieure. Les journaux publiés dans des territoires où le français n'était pas la langue maternelle, étaient autorisés à paraître en deux langues. A Maestricht ce phénomène ne s'est pas produit, mais à Bois-le-Duc par exemple ç'a été bien le cas.

Dans les archives familiales de cette époque on peut trouver beaucoup de textes en français. Ce n'est pas tellement étonnant, parce qu'en particulier les gens aisés gardaient leurs documents. Ils avaient l'habitude de parler et d'écrire français. La famille Behr en est un exemple. Mais les marchands et les commerçants savaient aussi se débrouiller en français. C'est ce que nous pouvons déduire de la correspondance des familles Rouffaer et Dumoulin.

Comme c'était à prévoir, le théâtre restait francisé. Cela avait déjà été le cas au dix-huitième siècle. Maintenant qu'il y avait tant de militaires dans la ville, la situation ne changeait pas. Dans les sociétés des gens aisés le français servait également de langue véhiculaire.

Lorsque les Français partirent en 1814 et que Guillaume Ier devint roi du Royaume Uni, il introduisit des lois spécifiques pour favoriser la langue néerlandaise. A partir de 1823 tous les documents officiels et tous les actes devaient être écrits en néerlandais. Jusqu'à ce moment-là on peut encore trouver beaucoup de français dans les procès-verbaux du conseil communal et dans les actes des notaires. Les citoyens continuaient encore longtemps à écrire en français leurs requêtes destinées aux autorités municipales et au Bureau de Bienfaisance, même après 1823. Ainsi ils croyaient pouvoir favoriser la chance d'obtenir une réponse bienveillante.

Dans l'enseignement le français était resté la langue véhiculaire après 1814. A cause de la loi linguistique de Guillaume Ier la situation a changé à partir de 1823. En commençant par les classes inférieures de l'Athénée on passait progressivement à l'emploi du néerlandais. Dans l'Ecole primaire de l'Etat le néerlandais était également la langue véhiculaire, mais sous la pression des parents le roi était obligé de permettre l'enseignement du français. Ailleurs aux Pays-Bas ce n'était pas l'usage. Les élèves de l'école d'enseignement mutuel, 'l'école mutuelle', étaient également préparés à remplir une fonction dans le commerce ou dans l'industrie à l'aide de leçons de français. Dans la correspondance de l'administration de l'Athénée le français se retrouvait encore jusque dans les années trente, par exemple dans les lettres de candidature des enseignants.

Dans la presse la transition à l'administration néerlandaise était surtout perceptible dans la langue des almanachs. Les almanachs en français étaient maintenant dans la minorité. L'*Almanach de la Province de Limbourg* était surtout destiné aux fonctionnaires et aux militaires. Pour les intellectuels la Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts publiait l'*Annuaire de la Province de Limbourg*. Le reste de la population lisait les annuaires en néerlandais, qui paraissaient à grand tirage. Un des plus connus était l'*Oprechte Maastrichter Almanak*, dans lequel on trouvait aussi un almanach comique. Cependant on imprimait beaucoup de livres, pamphlets et catalogues en français. Seul la littérature pieuse destinée à la foule était le plus souvent publiée en néerlandais. Il est évident que les lois et les dispositions de la ville et de l'Etat paraissaient en cette langue. En 1823 Guillaume Ier n'avait pas contraint la presse à publier les journaux politiques en néerlandais. C'est pourquoi ceux-ci continuaient à paraître en français, par exemple le *Journal de la Province de Limbourg* et *L'Eclaireur*. En 1829 on a réuni les deux journaux sous le nom de *L'Eclaireur Politique*. Toutes les questions politiques et toutes les nouvelles provenant de l'intérieur et de l'extérieur du pays étaient rendues en français. Dans les annonces le néerlandais se montrait aussi, surtout quand on s'adressait aux gens simples. De 1830 à 1839, lorsque Maestricht formait une enclave dans le territoire belge, il était défendu de publier des journaux politiques. Seul l'*Aankondigingsblad der Provincie Limburg* était autorisé.

Dans les archives familiales on a encore trouvé beaucoup de français. Le théâtre restait également francisé après l'Epoque française. Ce phénomène avait entre autres pour cause que beaucoup de troupes venant de Liège et de Verviers paraissaient sur scène dans le théâtre de Maestricht. Les programmes des représentations des différentes sociétés de musique étaient annoncés en français. Il est évident que la loi linguistique de 1823 n'avait eu que peu de prise sur la vie culturelle. Comme un nombre de domaines importants restaient francisés pendant une longue période, nous pouvons signaler la position dominante de cette langue dans la ville pendant les premières décennies du dix-neuvième siècle, quoique le nombre des gens qui se servaient de français, ne fût pas si considérable.

Les archives des autorités municipales et des notaires n'avaient plus d'importance pour nos recherches en ce qui concerne la période après 1839, car ces documents avaient été écrits principalement en néerlandais depuis 1823. Dans l'enseignement le néerlandais était maintenant aussi la langue véhiculaire, mais comme matière enseignée on trouvait le français encore très important. Pour les gens aisés cette langue était intéressante comme éducation culturelle et comme préparation à une formation complémentaire; pour les élèves qui allaient travailler plus tard aux usines Regout il était également nécessaire de posséder quelques rudiments de français, parce qu'ils devaient y collaborer souvent avec des contre-maîtres et des ouvriers francophones.

En examinant les archives des établissements commerciaux on constate aussi que le français continuait à exercer son influence. Les entreprises majeures étaient souvent financées par capital belge et les experts étaient originaires de Wallonie.

Dans la presse de Maestricht nous avons progressivement trouvé plus de néerlandais. Dans les almanachs le français avait complètement disparu après 1839. Le patois y occupait une place plus importante. Le nombre de livres paraissant en néerlandais augmentait de plus en plus. Dans les journaux le français gardait plus longtemps une position dominante. Le *Journal du Limbourg*, dont le premier numéro apparut le 5 juillet 1839, était le journal le plus important pendant des années. A partir de la fin de décembre 1843 encore un autre journal en français fit son apparition, la *Gazette du Duché de Limbourg*, qui servait surtout d'organe du mouvement séparatiste. Celui-ci avait comme but de donner l'autonomie au Limbourg ou de joindre cette province à la Belgique. Cela pouvait seulement se produire en cherchant d'abord une affiliation à l'Allemagne et en réunissant après la Rhénanie, la vallée de la Meuse et la Belgique en un seul grand Etat. Cependant ceci ne s'est jamais passé. Le journal protestant *L'Aviso de la Meuse* (également écrit en français) avait des sympathies pour le gouvernement et se tourna contre les séparatistes. Ces deux dernières feuilles en français n'ont pas existé longtemps. En 1845 un journal en néerlandais, *De Limburger*, apparut. Cette feuille visait surtout la population rurale, mais quand même on y insérait encore beaucoup d'annonces en français.

Dans les archives familiales le français gardait sa position dominante quoiqu'on puisse y trouver des documents néerlandais, entre autres sous forme de factures pour le baron De Thier.

Le plus grand changement se produisit pourtant par suite de la fondation de la société Momus. Celle-ci était à l'origine une société de carnaval et elle faisait la propagande du patois. La société avait beaucoup de membres éminents. Bien des documents gardés aux archives, avaient été écrits en patois, mais le français s'y retrouvait aussi fréquemment, tandis que le néerlandais ne se rencontrait que rarement. Partant d'une société de carnaval Momus se développa en une association culturelle comprenant plusieurs sections parmi lesquelles il y avait

une troupe. Les propres membres écrivaient de la prose et de la poésie en 'Mestreechs'. De cette façon on stimulait le développement de la littérature en patois et on offrait à cette langue vulgaire la chance d'arriver à un niveau plus élevé qu'elle n'avait auparavant dans les almanachs comiques. L'intérêt augmenté pour le propre patois faisait diminuer le prestige du français. Malgré cela les sociétés de musique, le théâtre et également les membres de Momus eux-mêmes aimaient encore souvent se servir de français en annonçant leurs programmes.

Dans la période de 1850 à 1918 le français a été repoussé encore plus fort au profit du néerlandais et du patois. Dans l'enseignement on considérait toujours le français comme une matière importante. Pour rendre vraisemblable cette idée nous n'avons qu'à regarder le grand nombre d'heures de cours consacrées à cette langue dans l'horaire du hbs (lycée moderne) de Maastricht en comparaison des écoles des autres villes Limbourgeoises.

Dans le domaine économique les Maastrichtois concentraient leur attention de plus en plus sur la partie septentrionale des Pays-Bas. Surtout les usines Regout y trouvaient un grand débouché. En outre au début du vingtième siècle l'industrie minière prit un grand essor et les bourgeois éminents entrèrent en contact avec les ingénieurs hollandais. De ce fait le néerlandais acquit plus de prestige aux yeux des habitants de la ville et de la région et le français commença à disparaître comme langue culturelle.

Dans le monde de la presse le néerlandais se manifestait de plus en plus. Seuls les journaux y faisaient une exception. En 1851 *Le Courrier de la Meuse* a été fondé. Ce journal continua son chemin en 1854 sous ce même nom après une fusion avec le *Journal du Limbourg*. Dans les annonces on rencontrait le néerlandais, mais les affaires culturelles et les produits de luxe étaient toujours recommandés en français. *De Limburger* ne paraissait que le samedi sous le nom *Bijblad van den Courrier*. Ce dernier journal politique continuait à exister jusqu'à la fin de 1892. L'autre feuille en français, *L'Ami du Limbourg*, fondée en 1864, avait déjà disparu en 1881. L'éditeur du *Courrier* a trop longtemps continué la publication en français, car à cause d'une meilleure éducation de la population et par le fait que les journaux étaient devenus meilleur marché à cause de l'abrogation du timbre sur les journaux et d'une amélioration des presses à imprimer, les masses avaient commencé à s'intéresser à la lecture des journaux. La plupart ne comprenaient pas le français et c'est pourquoi le *Limburger Koerier*, qui était publié à Heerlen, était un concurrent redoutable pour *Le Courrier*. De plus il existait encore d'autres journaux en néerlandais. Ceux-ci n'étaient pourtant pas de vrais journaux et ils portaient souvent une signature socialiste. Parmi eux nous citons: *De Nieuwsbode*, de *Maastrichtsche Courant*, *De Ster*, het *Limburgsch Volksblad* et *De Volkstribuun*.

Dans les archives familiales on ne peut constater un changement dans l'usage de la langue qu'à la fin du dix-neuvième siècle. Dans les faire-part de naissances, de mariages et de décès nous rencontrons alors de temps en temps le néerlandais, même chez l'élite.

Les membres de l'association historique, *Het Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg* (fondée en 1864) écrivaient leurs articles, destinés aux *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* encore souvent en français. La société Momus se servait pourtant, à côté du français, de plus en plus du patois, surtout dans les éditions littéraires et le cercle dramatique *Kunst en Vermaak* jouait beaucoup de pièces en néerlandais.

Des manifestations d'une adaptation croissante au néerlandais étaient aussi perceptibles aux *Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen*, dont deux se déroulaient à Maastricht en 1875 et en 1910. Les discours des présidents montraient que l'élite culturelle de Maastricht considérait également peu à peu le français comme une langue étrangère. On avait plus de res-

pect pour le néerlandais, car le maestrichtois et le néerlandais étaient tous les deux issus de la même origine néerlandaise. En un siècle à peu près Maestricht avait donc changé d'une communauté linguistique, où le français dominait dans plusieurs domaines, en une ville où l'on se servait surtout de néerlandais en langue écrite et de maestrichtois en langue parlée.

L'expression la plus évidente de l'adaptation au néerlandais, surtout du point de vue politique, se manifesta au moment où joua la question de l'annexion après la Première Guerre mondiale. Les Belges réclamèrent une partie du Limbourg méridional. La population de cette province s'opposa de toutes ses forces à cette proposition. Dans la Deuxième Chambre un partisan supposé de l'affiliation à la Belgique fut rudement réprimandé. Dorénavant il n'y avait plus des Limbourgeois néerlandais, ils se sentaient Néerlandais limbourgeois. Malgré tout cela le poète Jaspas de Maestricht exprima ce patriotisme en maestrichtois.

Samevatting

't Doel vaan dees studie is 't geve vaan un sjets vaan de taolverhawwinge in Mestreech in de negentiende ieuw. Heijbeij speule drei taole 'n rol: 't Nederlands, 't Frans en 't dialek. De oontwikkelinge in 't taolgebruuk zien neet good in terme vaan di- of triglossie oet te drökke, umtot die allein aongeve tot in een taolgemeinsjap twie of drei taole gebruik weurde, mèh neet ingoon op de taolverhawwinge. Veer hōbbe daoveur gekooze veur 't concèp vaan de domeine. Via de domeinanalyse kinne graadaasies aongebach weurde in de taolontwikkelinge, aofhaankelik vaan 't aontal en d'n aard vaan de domeine boe de taole in gebruik weurde.

De Fransen invloed waor in Mestreech al sterk merkbaar in d'n achttiende ieuw. De sociale boovelaog spraak Frans. Mode en toneel waore gans op Paries geriech. Bovendien waor ein vaan de twie stadshiere de prins-bisjop vaan Luik. Vaanwege de geografische ligging woorte veural de notabele inwoeners vaan Mestreech beïnvloed door dees Waolse stad. Via de Luikse veuroetstrevende gezèt dronge de ideeje vaan 't Franse cultuurgood en vaan de Verleechting tot hun door.

Op 4 november 1794 capituleerde Mestreech en begòs de Fransen tied. De machhöbbers voerde unne sjtrenge taolpolletiek. 't Ganse bestuur woort verfrans. Iers mochte de officiële stökke nog vertaald weurde, mèh dat woort na inkele jaore aofgesjaf. De ambteneere, notarisse en rechters woorte verpliech de aktes op te stèlle in 't Frans.

Ouch 't onderwies woort op Franse leis gezat. De voertaol op un aontal lieger sjaole en in 't vervolgoonderwies waor Frans. De 'école centrale' waor echter gei sukses. De lierstof bleek te hoech gegreepe veur de lierlinge. De 'école secondaire' kaom beter vaan de grond en bleef bestoon tot 't ind vaan de Fransen tied.

De peers stoond onder strenge Franse censuur, veural in d'n tied vaan Napoleon. D'r woort vāōl Franstaolige literatuur oetgegeve. Ouch versjene d'r almanakke en gezèt in dees taol. De almanakke waore veurnamelik bestump veur de offeseere vaan 't leger en veur de welgestelde. De mieste Nederlandstaolige jaorbeukskes waore geriech op de boerebevolking en de klein zaakeluikes; veur hun waore weersveurspellinge en tuinadvieze belangrieker. In de ierste jaore vaan de Fransen tied mochte nog Nederlandstaolige gezèt versjeine, onder aandere de *Maastrichter Gazette*, *De Post van de Neder-Maas* en *De onpartijdige ex-courrier van onder en boven de Maas*. Dees blaajer hadde echter neet vāōl abonnees. Ze waore veural bedoeld veur de conservatief ingestelde börregers. De mier Frans- en revolutionnairegezinde looze *Le Censeur Public*. In 1810 gebooj Napoleon tot mèr ein staatkundig blaad moch versjeine per departement. Dit woort veur Nedermaas 't *Journal du Département de la Meuse Inférieure*. De gezèt in de gebiede boe Frans neet de moojerstaol waor mochte twietaolig versjeine. In Mestreech is dat neet gebāōrd, wel gebeurbeeld in Den Bosch.

In de familie-archieve vaan dezen tied is vāōl Frans te vinde. Dat is neet zoe verwoonderlik, umtot sjus de wēlgestelde hun dokkuminte bewaorde. Ze waore geweend um Frans te spreke

en te sjrieve. De familie Behr is daovaan e veurbeeld. Mèh ouch koupluij en handeleere wiste zich te redde in 't Frans. Dat kinne v'r opmake oet de correspondentie vaan de families Rouffaer en Dumoulin.

't Toneel waar in d'n achttiende ieuw al verfrans. Noe d'r zoeväöl Franse militaire in de stad waore woort dat zeker neet anders. Ouch in de soosjeteit vaan de notabele waar de voertaol Frans.

Toen de Franse in 1814 vertrokke en Willem I keuning woort vaan 't Verenigd Keuninkrijk, voerde heer wètte in om sjus de Nederlandse taol weer te bevordere. Vaanaof 1823 mòste alle officiële dokkuminte en aktes in 't Nederlands gesjreve zien. Tot deen tied is nog vööl Frans te vinde in de notuule vaan de gemeinteraod en in de aktes vaan de notarissee. De börregers sjreve hun verzeuksjrifte nao de stadsbestuurders en nao 't Bureau vaan Weldadigheid nog lang in 't Frans, ouch nao 1823. Ze meinde heijdoor mier kans te make op e positief antwoord.

In 't oonderwies waar de voertaol nao 1814 Frans gebleeve. Door de taolwèt van Willem I kaom dao vaanaof 1823 verandering in. Te beginne mèt de liegste klasse vaan 't Athenaeum ging me geleidelik euver op 't Nederlands. Op de Rieksliegere Sjaol waar de voertaol ouch Nederlands, mèh de keuning mós, oonder drök vaan de awwers, oonderwies vaan 't Frans goodvinde. Dit waar örges anders in us land neet gebruukelik. Ouch de lierlinge vaan de sjaol veur oonderling oonderwies, de 'école mutuelle' woorte door middel vaan Franse lèsse veurbereid op un baon in d'n handel of industrie. In de correspondentie vaan 't Bestuur vaan 't Athenaeum kaom nog tot in de jaore dertig Frans veur, beveurbeeld in sollicitatiebreeve vaan lierkrachte.

In de peers waar d'n euvergaank nao e Nederlands bewind veural te mèrreke in de taol vaan de almanakke. Franstaolige almanakke waore noe in de minderheid. De *Almanach de la Province de Limbourg* waar veural bestump veur ambteneere en militaire en veur de intellectuele woort de *Annuaire de la Province de Limbourg* gepubliceerd door de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts. De Nederlandstaolige jaorbeuvskes woorte geleze door de res vaan de bevolking en versjene in groete oplage. Ein vaan de bekindste waar d'n *Opregte Maastrichter Almanak*, boe in ouch unne kluchtalamanak waar opgenome. Vööl beuk, pamflète en catalogi woorte echter in 't Frans gedrök. Allein stiechtelikke literatuur, bedoeld veur de groete massa, woorte miestal in 't Nederlands oetgegeve. In dees taol versjene netuurlik ouch de wètte en veursjrifte vaan de stad en de staot. Willem I waar in 1823 neet zoewiet gegaange um de peers te dwinge staotkundige gezèt in 't Nederlands te publicere. Daoveur bleve die in 't Frans versjeine, beveurbeeld 't *Journal de la Province de Limbourg* en *L'Eclaireur Politique*. Alle polletieke kwesties en nuijs oet binne- en boeteland woort weergegeve in 't Frans. In de advertensies waar ouch Nederlands te vinde, veural ès de gewoen luij aongesproke woorte. Vaan 1830 tot 1839, toen Mestreech 'n Nederlandse enclave vörmde in Belsj gebied, mochte gein staotkundige blaajer versjeine. Allein 't *Aankondigingsblad der Provincie Limburg* woort tòwgestande.

In de familie-archieve kaome v'r nog vööl Frans tege. Ouch 't toneel bleef nao de Fransen tied verfrans. Dat kaom oonder mie umtot vööl gezèlsjappe oet Luik en Verviers in de Mestreechse Sjuwburg optrooje. De programma's veur de oetvoeringe vaan versjèllende meziekvereiniginge woorte in 't Frans aongekondig. Op 't culturele leve had de taolwèt vaan 1823 dus wienig vat gehad. Sjus umtot 'n aontal belangrieke domeine langen tied verfrans bleeve, kinne veer wieze op de dominante positie vaan dees taol in de stad in de ierste decennia vaan de negentiende ieuw, allewel 't aontal luij dat Frans gebruikde neet zoe groot waar.

De archieve vaan 't stadsbestuur en de notarissee waore, wat de periode nao 1839 aangeit,

veur us onderzeuk neet mier relevant, umtot de dokkuminte al vaanaof 1823 veurnaomelik in 't Nederlands gesteld waore. In 't oonderwies waor de voertaol ouch Nederlands, mèh es vak woort 't Frans nog erg belangriek gevoonde. Veur de welgestelde waor 't interessant ès culturele vörming en ès veurbereiding op 'n vervolgstudie; ouch veur de lierlinge die later nao de febrikke vaan Regoo (Regout) zowwe goon waor 't nuudig e bitteke kinnes vaan 't Frans te höbbe, umtot ze dao dèks same mooste wèrreke mèt Franstaolige ploogbaze en wèrrekluij.

Oet de archieve vaan de commerciële instèllinge blik nuch tot 't Frans invloed bleef oet-oefene. De groeter bedrieve woorte dèks gefinancierd door Bèlsj kapitaal en de deskundige kaome oet Wallonië.

In de Mestreechse peers kaome veer geleidelik aon wie langer wie mier Nederlands tege. In de almanakke waor 't Frans nao 1839 helesmaol verdwene. D'r woort toen mie plaots ingeruimp veur 't dialek. Wie langer wie mier beuk versjene in 't Nederlands. In de gezètte bleef 't Frans langer dominant. 't *Journal du Limbourg* boevaan 't ierste nummer versjeen op 5 juli 1839 waor jaorelaank de belangriekste gezèt. Vaanaof ind december 1843 versjeen nog 'n Franstaolige gezèt, de *Gazette du Duché de Limbourg*, 'die veural fungeerde ès orgaan vaan de aofsjeidingsbeweging. Die waor d'rop geriech Limburg ootonomie te geve of bij Bèlsj te vooge. Dat lèste zow allein kinne gebäöre door iers aansleeting te zeuke mèt Duitsland en daonao 't Rienland, 't Maosdal en Bèlsj te vereinige in ei groet riek. Dat is echter noets gebäörd. 't Protestantse blaad *L'Aviso de la Meuse* (ouch Franstaolig) waor regeringsgezind en kierde zich tege de separatiste. De lèste twee Franstaolige blaajer höbbe neet lang bestande. In 1845 versjeen 'n Nederlandstaolige gezèt *De Limburger*. Dit blaad waor veural geriech op de plattelandsbevolking, mèh toch woort nog vööl in 't Frans geadverteerd.

In de familie-archieff bleef 't Frans euverheerse, al waore ouch Nederlandstaolige dokkuminte te vinde, oonder aandere in de vörm vaan rekeninge veur baron De Thier.

De groetste veraandering oontstoont echter door de opriechting vaan de soosjeteit Momus. Die waor oontstande ès carnavalsvereiniging en propageerde 't Mestreechter dialek. De soosjeteit had vööl veuraonstaonde lede. Vööl vaan de dokkuminte bewaord in 't archief waore gesjreeve in 't dialek, mèh ouch 't Frans kaom vööl veur, 't Nederlands echter zelde. Vaan 'n carnavalsvereiniging greujde Momus oet tot e cultureel genootsjap mèt versjèllende aofdeilinge, boe oonder e toneelgezèlsjap. Eige lede sjreve proza en poëzie in 't Mestreechs. Zoe woort de dialekliteratuur bevorderd en kaom dees volkstaol op e hoeger peil te stoon ès vreuger in de kluchalmanakke. De groeter aondach veur 't eige dialek heet 't prestige vaan 't Frans doen aofnumme. Toch gebruikde de meziek- en toneelvereniginge en ouch de Momuslede zèlf nog dèks 't Frans bei aonkondeginge vaan hun programma's.

In d'n tied vaan 1850 tot 1918 woort 't Frans nog wijer trökgedröng in 't veurdeel vaan 't Nederlands en 't dialek. In 't oonderwies woort 't ès vak nog altied hiel belangriek gevoonde. Dit kinne veer aonummelik make door 't groet aontal oore die aon dees taol woorte besteid op de hbs in Mestreech in verhawwing mèt aander Limburgse steijj.

Op economisch terrein riechde de Mestreechteneere zich wie langer wie mier op Noord-Nederland. Veural de febrikke vaan Regoo (Regout) hadde dao e groet aofzetgebied. In 't begin vaan d'n twintigste ieuw naom bovendien de mijnbouw 'n groete vlöch en kaome ouch de veuraonstaonde inwoeners vaan de stad in kontak mèt de Hollandse ingeniörs. Daodoor kreeg 't Nederlands mie status veur stads- en streekbewoeners en ging 't Frans ès cultuurtaol verdwijne.

In de wereld vaan de peers kaom wie langer wie mier Nederlands veur. Allein de gezètte

vörmde heijop 'n oetzundering. In 1851 woort *Le Courier de la Meuse* opgeriech. Dees gezèt ging in 1854 oonder dezèllefde naom weijer nao 'n fusie mèt 't *Journal du Limbourg*. In de advertensies kaome v'r wel Nederlands tege, mèh culturele zake en luxe produkte woorte nog altied in 't Frans aongepreze. De *Limburger* versjeen allein nog mèr op zaoterdag ès *Bijblad van den Courier*. Dees lèsgeneumde polletieke gezèt bleef nog bestoon tot ind 1892. 't Aandere Franstaolige blaad, *L'Ami du Limbourg*, opgeriech in 1864, waor al in 1881 verdwene. D'n oetgever vaan *Le Courier* is te lang doorgedaange mèt publicere in 't Frans, want door 'n beter sjaoling vaan de bevolleking en 't goodkouper weurde vaan de gezèt door de afsjaffing vaan 't dagblaadzegel en de verbeterde drökperse, had de groete massa mie interesse gekrege veur 't leze vaan gezèt. De mieste verstoonde gei Frans en daoveur waor de *Limburger Koerier*, dee in Heerle woort oetgegeve, 'nne groete concurrent veur *Le Courier*. Bovendien bestoonde d'r nog aandere Nederlandstaolige blaajer. Dat waore echter gein echte gezèt en ze waore dèks socialistisch getint. Daovaan neume v'r: *De Nieuwsbode*, de *Maastrichtsche Courant*, *De Ster*, 't *Limburgsch Volksblad* en *De Volkstribuun*.

In de familie-archiee is pas aon 't ind vaan de negentiende ieuw een verandering in 't taolgebruuk te constatare. Aonkondiging van geboortes, trouwe en euerlijke kaome v'r daan, zelfs bij de elite, af en tow in 't Nederlands tege.

De lede vaan de geschiedkundige vereniging, 't Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg (opgeriech in 1864), sjreve hun artikele veur de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* nog dèks in 't Frans. De soosjeteit Momus ging echter neve 't Frans wie langer wie mie dialek gebruuken, veural in literatuuroetgave, en de toneelvereniging Kunst en Vermaak voerde vööl Nederlandse stökke op.

Manifestasies vaan de townemende vernederlandsing waore ouch te mètke bei de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen, boevan 'rs twee in Mestreech gehawwe woorte, in 1875 en 1910. In de towsprake vaan de veurzitters woort duudelik tot ouch de culturele elite in Mestreech 't Frans laankzamerhand ès 'n vreemde taol waor goon zien. Me had mie respèk veur 't Nederlands, want 't Mestreechs en 't Nederlands waore alletwie veurtgekoume oet dezelfde Dietse stam! In ongeveer eien ieuw tied waor Mestreech dus vaan 'n taalgemeinsjap boe Frans de bovetoen voerde in de versjèllende domeine veranderd in 'n stad, boe veural Nederlands gebruik woort in de sjriefftaol en Mestreechs in de spreektaol.

De sterkste uiting vaan de vernederlandsing, veural polletiek gezeen, kaom nao vööre bij de annexasiekwestie nao d'n Ierste Wereldoorlog. De Bèlze eise de stök vaan Zuid-Limburg op. De bevolleking vaan dees provincie verzat zich mèt hand en tand tege dit veurstèl. In de Twiede Kamer woort 'nne vermeinde veurstaonder vaan de aansleeting bij Bèlsj flink de lès geleze. De Limburgers waore noe neet mie allein in naam Nederlanders, mèh ze voelte zich ouch zoe. De Mestreechter diechter Jaspar uutde dees vaderlandsleefde echter wel in 't 'Mestreechs'.

Register

In dit register zijn de namen opgenomen van personen, instituten, verenigingen, almanakken, periodieken en boeken, in zoverre bij deze laatste geen auteur vermeld is. Bij de personen wordt, indien mogelijk, de relevante functie of hoedanigheid vermeld. Het was niet altijd mogelijk voorletters of voornamen te vinden. Almanakken, periodieken en boeken staan gecursiveerd afgedrukt.

- Aankondigingsblad der Provincie Limburg 138, 174, 290, 294, 299
Aankondigingsblad voor Limburg 174, 179
Absil, Geneviève, moeder van J.L. Jaminé 262
Advertentieblad voor Limburg 223
Aefferden, Charles burggraaf van 227
Aefferden, Charlotte Maria jonkvrouw van, moeder van Gustave Ruijs de Beerenbrouck 264
Aefferden, G.A.E. van, lid Raad van Bestuur Athenaeum 120
Alberdingk Thijm, J.A., letterkundige 242-243
Alberts, W. Jappe, historicus 13
Algemeen Nederlandsch Verbond 244
Algemeen Volksbelang, Het 223
Almanach de comptoir 60
Almanach de la Province de Limbourg 129, 290, 294, 299
Almanach de la ville de Maastricht 28
Almanach de Maastricht 60, 63
Almanach du clergé catholique romain des Pays-Bas 129
Almanach du Département de la Meuse Inférieure 60, 63
Almanach nouveau et très curieux 27
Almanach très curieux 27
Almanach van het departement der Neder-Maas 60, 63
Alphen, Hiëronymus van, dichter 234, 258
Alvin, L., publicist 261
Amans, E.C.H., onderwijzeres 118
Ambachtschool Maastricht 203
Amersfoort, H., historicus 101
Ami des intérêts du Limbourg, L' 216
Ami des Intérêts Limbourgeois, L' 219, 225
Ami du Limbourg, L' 186, 213, 216, 219, 222, 225, 252, 292, 296, 301
Amis Réunis, toneelvereniging 187
Andriès, Abbé, Frans priester 38
Annales de la Société Historique et Archéologique à Maastricht 241
Annuaire de la Province de Limbourg 103, 129, 145-146, 168, 290, 294, 299
Apollo, toneelvereniging 187
Arberg, N.A. graaf van, luitenant-generaal Brussel 80, 81, 86
Arenz, B., horlogemaker 174-175
Armbestuur 104, 106, 108, 144, 251, 264
Athenaeum 97, 120, 121, 123-127, 149, 154-155, 157-160, 171, 192-193, 203, 217, 228, 259, 261, 264, 290, 294, 299
Aubel, Henri van, directeur papierfabriek 222
Auber, D.F., componist 187
Avekaot. Den Pluevink of De Kunst um door de wereld te komme 170
Aviso de la Meuse, L' 178-179, 291, 295, 300
Aylva, Hobbe baron d', gouverneur 12, 28, 30, 145
Babut-Dumares, P., lid van de 'Staaten van Brabant', president rechtbank van 1e aanleg 135
Bacon, F., filosoof 64
Bangeman Huygens, C.D.E.B., regeringscommissaris 88
Barère, Bertrand, rapporteur Comité de Salut Public 37
Bauduin, D., leraar 55
Baumhauer, E.H., leraar 159
Bayard, toneelschrijver 187
Beaumont, winkelier 224
Beckhaus, C.A.E. 140
Beeckman, M.H.G. de, gouverneur 136, 260
Beekelaar, G.A.M., historicus 180
Beethoven, L. von, componist 239
Beets, A., taalkundige 244

- Behr De, familie 111
 Behr, F.L., koopman 105
 Behr, familie 77, 79, 81, 86, 111, 141-142, 144, 181, 226-227, 248, 290, 294
 Behr, Madame la Douarière De 48
 Behr, Ridder de, ingenieur 116
 Bekx, leerling Maastrichtse Muziekschool 239
 Bell, A., onderwijskundige 115-116
 Bemelmans, J., lid gemeenteraad Maastricht 132
 Bemelmans, P., brouwer 144, 182-183
 Bemelmans, Sara Catharina, vrouw van C. Coene-gracht 258
 Beneden, Alphonse van 230
 Beneden, L.T. van 230
 Beneden, Maria van 229
 Beneden, Van, familie 248
 Beneden, Van, winkelier 182
 Beniowsky, componist 188
 Berents, Momuslid 187
 Berg, Madeleine Sophie de, vrouw van P.E. Monachon 263
 Bergen, Jos van, Momuslid 232
 Bergman, J.T. 140
 Berichten uyt het adresskantoor te Maastricht 25, 26
 Bériot, Ch. de, componist 188
 Berlo, M.P. van, slager 182
 Bertin, Emile, winkelier 224
 Bertus, Lambert, drukker 27
 Beyers, V., employé Oostenrijks ministerie van Financiën 143
 Bieberstein Zawadzky, Henriëtte barones de 228
 Bijblad van den Courrier 216, 218, 292, 296, 301
 Bilderdijk, W., dichter 148
 Bisschoppelijk College Roermond 217, 222
 Bisschoppelijk College Visé 217
 Blanc, Françoise Catharine, moeder van P.E. Monachon 263
 Bogaerts, H., drukker 216, 218
 Bollen, C., transporteur 182
 Bonhomme, familie 143-144, 226, 228-230, 248
 Bonhomme, N.P., postmeester 49
 Bonnemayers, J.H., schooldirecteur 57
 Bonniver, Momuslid 187
 Boots, Adèle 230
 Borne, J.M. van de, notaris 73
 Borret, A.J.L., buitengewoon commissaris 151
 Bos, N., historicus 97
 Bosch van Oud-Amelisweerd, Johanna jonkvrouw van 227
 Bosch, A.C., weduwe van P.F. Deceuleneer 144
 Bosch, arts jr. 106, 144-145
 Bosch, H., secretaris Regenten over de Armen 105
 Bosch, J., arts 35, 40, 105, 111, 120, 145-146
 Bosch, Jean, onderwijzer 53
 Bossuet, J.B., auteur 58
 Bossy, musicus 239
 Bouteville, L. G. de, regeringscommissaris 35
 Brabants Hooggerecht 22
 Brants, J., lid gemeenteraad Maastricht 99
 Braun, George, directeur Wiener Operette 239
 Brepoels, J., publicist 54, 58
 Bresser, L.J., courancier 139
 Breuls, J.K.J., Momuslid, dialectschrijver 233-235, 270
 Bruckère, Charles de jr., zoon van de gouverneur 90, 96, 135, 145
 Bruckère, Charles de sr., gouverneur 88, 100-101, 104, 106, 140, 257
 Bruckère, Jean Baptiste de, vader van Charles de Bruckère sr. 257
 Bruggen, van der, ministerie 200
 Brüll, J., onderwijzer 119
 Brüll, M., directeur Gereformeerd Weeshuis 44
 Buitensociëteit Slavante 219
Bulletin de guerre 215
Bulletin des Lois 36, 39, 43, 84, 252
 Bureau d'Administration 56-58
 Bureau de l'Imprimerie et de la Librairie 60, 63-64
 Bureau des Contributions Directes 101
 Bureau des Domaines 101
 Bureau van Weldadigheid 40, 43, 101, 253, 262, 290, 294, 299
 Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid 104, 108
 burgerschool 202-203, 206-207
 Bury-Lefebvre, H.A., drukker 167, 172-174, 182, 185
 Busekist, A. von, historica 38
 Buttheler, baron de 79
 Caquelin, Pl., kapper 218, 223
 Caraffe, componist 188
 Casino Slavante, vereniging 145
 Castelain, R.P., auteur 215
 Cavallini, E., componist 239
 Cavelier, F., bibliothecaris 55-56
 Cazijs, U.W.E., secretaris Groote Sociëteit 145
 Censeur Public, Le 69-70, 75, 289, 293, 298
 Cercle Equestre de Maestricht 214
 Chainaye, J., fabrikant 197, 207
 Chorale, zangvereniging 187
 Cicero, auteur 57-58
 Cirque Olimpique 135
 Claessen, Gerardus, fabrikant 49
 Claessen, Magdalena, moeder van H. Nierstrasz 263
 Claessens, J.B., lid Municipaliteit 40
 Clavareau, A., dichter 132, 170, 213, 216, 257

- Clermont, W.N., fabrikant 164, 197, 207
- Clout, Marie Isabelle, vrouw van baron J.L.Th.A.L. van Scherpenzeel-Heusch 265
- Coenegracht, C., burgemeester 35, 42, 45, 76-77, 88, 105-106, 109, 258
- Coenegracht, dames 219
- Coenegracht, Nicolaus, vader van C. Coenegracht 258
- Coenegracht-Petry, Eugénie 227
- Cogniard, J.B., leraar 55-57, 59
- Cohen, censor drukwerken 64
- Colen, G.D., lid gemeenteraad Maastricht 100
- College en Kostschool Weert 217
- Collège Maastricht 119-120
- Collegium Philosophicum 95
- Colpin, G., lid gemeenteraad Maastricht 99, 145
- Colpin, Marie Elisabeth Cécile, vrouw van J.Fr. Hennequin 112, 261
- Comité de Salut Public 33-34, 37
- commissarissen-deciseurs 21-22, 68
- commissarissen-instructeurs 22
- Commissie van Beheer en Toezicht van de Rijkslagere School 117-118, 156
- Commissie van de Burgerlijke Gasthuizen 43-44
- Commissie voor Binnenlandse Zaken 133
- Concordia, zangvereniging 178-179, 187, 237
- Condorcet, A., markies de, auteur 64
- Congresblad 243
- Coninck, Charles Philippe de, vader van P. de Coninck 258
- Coninck, P. de, minister van Binnenlandse Zaken 91, 93, 106, 258
- Connus, natuur- en wiskundige 69
- Considérations sur les oeuvres de Dieu 66
- Constituante 37
- Constitutie der Franche Republiek 66
- Contrat Social, Le 24
- Cools, P.J., lid gemeenteraad Maastricht 132
- Corneille, P., toneelschrijver 28, 58
- Corneli, J.J.F.M.H., leider separatisten 152
- Cornelissen, G., historicus 18
- Coumans, J., publicist 192
- Courier de la Meuse 25, 86
- Courrier de la Meuse, Le 171, 186, 216-219, 225-226, 228, 243, 247-248, 252, 255, 292, 296, 301
- Courrier de la Meuse, Le (1914). 215
- Courrier des Pays-Bas, Le 92
- Courrier hebdomadaire des arts, sciences et lettres 217
- Courrier Wallon, Le 215
- Courtois, familie 178
- Craandijk, J., schrijver reisverhalen 198
- Crahay, J.G., leraar 146
- Crahay, J.W., notaris 49
- Cramer, J.W., journalist 180
- Crassier, G. baron de, lid gemeenteraad Maas-tricht 98, 111
- Crassier, Louis baron de, publicist 241
- Crassier, Sophie baronesse de, vrouw van P.J.A.M. van der Does de Willebois 227, 259
- Crets, A., onderwijzer 117
- Crets, Momuslid 187
- Croix, Marie Claire de la, moeder van Charles de Brouckère sr. 257
- Crolla, gebroeders, drukkers 222, 224
- Cruts, B.W.J., procureur 92, 94, 99, 100, 120-122, 126, 132
- Cruts, N.J.T., advocaat 96, 145
- Cudell, C., commissaris van politie 101, 104
- Dagblad van het Hertogdom Limburg 175, 180
- Dagblad van Maastricht 222-223
- Dam, I. graaf van, commandant der vesting Maas-tricht 99
- Deceuleneer, P.F. 144
- Deene, Van, toneelschrijver 187
- Dehuy, F.P., onderwijzer 52-54
- Delruelle, L.P., pastoor, dialectschrijver 130, 191, 193, 195, 211
- Demenze, Mathieu 49
- Demosthenes, auteur 58
- Deniset, M.H., auteur 50
- Deplaie, Jean Louis, winkelier 89
- Dernière heure hollandaise, La 215
- Destouvelles, Ch., advocaat 94, 96, 100, 109, 111, 132, 145
- Dibbets, B.C.J., generaal 96, 138, 145
- Dictionnaire des dictionnaires 132
- Diderot, D., filosoof 64, 67, 192
- Directoire 53, 67, 70, 80, 263
- Dittmar, Norbert, taalsocioloog 17
- Does de Willebois, Johanna jonkvrouw van der 227
- Does de Willebois, P.J.A.M. jonkheer van der, gouverneur 227, 259, 263-264
- Does, Adriana van der, moeder van P.J.A.M. van der Does de Willebois 259
- Donker Curtius, D., politicus 153
- Dopff, D.W. de, gouverneur 28
- Doppler, P., archivaris 211
- Dressens, Arnold, commissaris van politie 44
- Driessen, J.H., onderwijzer 156
- Drimborn, handelaar 79
- Dubois, Jacq. 162
- Dubois, Pauline, vrouw van Charles Behr 181
- Duchastel, P., journalist 180
- Duchateau, weduwe 218
- Dufoin, juwelier 144
- Dufour, J.E., drukker 26, 64

- Duitse Bond 152-153, 198
 Dumonoir, toneelschrijver 187
 Dumont, G., civiel-ingenieur 207
 Dumoulin, familie 79, 81, 86, 142, 144, 290, 294, 299
 Dumoulin, P., publicist 192
Echo universel de la Presse Catholique, L' 181
Eclairer Politique, L' 97, 133, 136, 262, 265, 290, 294, 299
Eclairer, L' 136, 138, 192, 290, 294
 école centrale 13, 54, 56-58, 73, 75, 85, 289, 293, 298
 école de l'enseignement mutuel 115-116, 290, 294, 299
 école primaire 293
 école secondaire 13, 54, 56, 59, 85, 112, 119, 149, 253, 289, 293, 298
 Eerenbeemt, drukkerij 212
 Eerste Kamer 154, 162, 174, 257, 264
 Emma, koningin 214, 223, 255
 Emminghaus Frederiking, F. baron d', lid gemeenteraad Maastricht 132
 Ende, Adriaan van de, hoofdinspecteur onderwijs 115, 118
 Endepols, H.J.E., neerlandicus 12-13, 24, 123, 190-191
 Erasmus, D., geleerde 183
 Erenstein, publicist 81
Esprit des Journaux, L' 24
 Euterpe, toneelvereniging 187
 Evers, I.M.H., historica 133, 168
Express, L' 215
 Externat Notre Dame à Maastricht 217
Extrait du règlement de la société de Musique 132
Fables, contes et poésies diverses 132
 Falck, A.R., minister van Onderwijs 117, 122
 Fasold, Ralph, taalsocioloog 16
 Faulhaber, kapelmeester 188
 Feller, F.X. de, journalist 25
 Ferguson, Charles, taalsocioloog 14
 Ferrand, J.H.B., prefect Nedermaas 41
Feuille d'Affiches 74, 134
 Fishman, Joshua, taalsocioloog 14, 16-17
 Flament, A., archivaris 219
 Flize, C.A.R. de, notaris 109, 111-113, 162, 183
 Fontaine, J. de la, dichter 57, 66, 147
 Forzi, leraar 55
 Fraikin, M., slotenmaker 182
 Frankfurter Parlement 153, 265
 Franquinet, G., tekenleraar 57
 Franquinet, G.D.L., archivaris, dialectschrijver 12, 35, 83, 169-170, 189, 193, 232-233, 236, 240-244, 248, 259-260, 266-269
 Franquinet, L., apotheker 144
 Franse school 24, 116, 160
 Frederik Hendrik, stadhouder 21
 Frederix, C.D., notaris 46
 Frère, onderwijzer 53
 Fridel, Jean Louis, musicus 188
 Frijns, A. 42
 Frijns, M.S., vrouw van L.J.G. Dumoulin 142-143
 Frömmig, A., musicus 239
Gazette Anglo-Française-Américaine 25
Gazette de Leyde 180
Gazette de Maastricht 12-13, 25-26, 68, 86
Gazette du Duché de Limbourg 152, 174-176, 179, 186, 194, 291, 295, 300
Gazette van Maastricht 25
 Gedeputeerde Staten 94, 103, 105, 201, 261
 Geldhof, A., jongste bediende 230
 Gellert, componist 188
 Geloës, Théophile graaf de 113, 218
Gemakkelijke opstellen voor eerstbeginnende 132
 gemeentebestuur Maastricht 39, 84, 97, 100, 103-105, 108, 121, 154, 251, 253
 gemeenteraad Maastricht 53-54, 76, 88-89, 98-99, 103, 157, 203, 231, 239-240, 248, 258, 261, 263-264, 290
 Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten 168, 174
 Gereformeerd Weeshuis 44
 Gericke, J.E.P.E., gouverneur 151-152, 174-175, 260
 Germain, arts 144-145
 Gérôme, musicus 239
 Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 240, 264
 Geurts, A.J., historicus 90, 153
 Geusau, G.Th.L. baron de, publicist 241
 Geyer, Johanna Eleonora, vrouw van J.G.C. van Slijpe 265
 Gimaudet de Rochebouet, François Felix graaf de 162
 Girard, Nicolas, commissaris directoraat departement Nedermaas 68
 Goessens, Anna Catharina, moeder van C. Coenegracht 258
 Goubert, arts 35
 Gounod, Ch., componist 238
 Goux, A., auteur 50
 Graaf, J., Momuslid 187
 Grégoire, Henri, lid Nationale Conventie 37-39
 Grensbode, De 216, 223
 Groenendaal, H.A.G. van, lid van de Tweede Kamer 249
 Groote Sociëteit 12, 30, 33, 99, 106, 108, 145, 186, 188, 195, 263

- Gudi, A.M., notaris 46
Guileminet Dugué, directeur toneelgezelschap 29
Gulikers, A., schooldirecteur 57, 122-123
Gulikers, G., leraar 124
Gulikers, G.A., drukker 130
Gulikers, J.H.J., historicus 106
Gulpen, A. C. van, moeder van L.J.G. Dumoulin 142
Gulpen, J.Th. van, notaris 46
Gulpen, Van, drukkersfamilie 25-26, 28, 44, 49, 60, 68-70
Gumperz, John, taalsocioloog 14
Gustaaf Adolf, koning van Zweden 77
Gymnase Enfantin, toneelgezelschap 147
gymnasium 206
Gymnasium Maastricht 203, 206-207, 215, 217
Habets, J., priester, archivaris 12, 27, 33, 241, 243, 259-260
Habets, J.F., notaris 46
Haenen, M.H., notaris 207
Hagemans, A., notaris 46, 48-50, 64
Hagen, J.W. ten, drukker 180
Halen, J. van, dialectschrijver 215
Halen, J.F. van, notaris 46
Halewijn, François, postmeester 49
Hanf, leraar 55
Hanssen, S.T., drukker 178
Hardenberg, H., archivaris 34
Hardess, handelaar 79
Hardy, J., lid gemeenteraad Maastricht 132
Harmonie d'Eysden 222
Harpe, J.F. de la, toneelschrijver 29
Haseneier, musicus 239
Hasselt, André van, auteur 122, 132, 214-215, 261
Havé, A.J., auteur 11-12
hbs 202, 205, 207
hbs Maastricht 203-204, 206-207, 215, 217, 229, 291, 296, 300
hbs Roermond 204, 217
hbs Venlo 204
Heemstra, Douarière Van 140
Hees, Van, rentmeester 80-81
Heijde, Van der, onderwijzer 119
Heijden, R.P.W.J.M. van der, historicus 151
Helden, V. van, musicus 236
Helgers, W.J., notaris 109, 111, 113
Helmets, J.F., dichter 132, 148, 258
Hemels Palmhof, Het 66
Hennequin, J.Fr., burgemeester 89, 94, 98-100, 112, 132, 145, 261-262
Hennequin, Nicolas Thomas, vader van J.Fr. Hennequin 261
Hennus, Antoinette Joséphine 230
Henrar, J.E., lakenhandelaar 182
Herben-America, M., modezaak 223
Herder, J.G., filosoof 90
Hermans, M., leraar, architect 55, 105
Hessen-Kassel, Frederik, landgraaf van, gouverneur 28
Heusch de la Zangrie, J.L.Ch. baron de, vader van baron J.L.Th.A.L. van Scherpenzeel-Heusch 265
Heusschen, Van, timmerman 144
Heuvel, L.W. van den, advocaat 64
Heylerhoff, Martinus van, lid Raad van Bestuur Athenaeum, historicus 125, 146
Heylerhoff, Mathias van, lid Raad van Bestuur Athenaeum 120
Heynen, Br. Edgar, publicist 26, 65, 190
Himmelreich, A.J.M., publicist 228
Hoeberechts, M.A, vrouw van P. Regout 162
Hoeglustig Comité van Elf 184, 186, 231
Hoensbroek, C.C.F. van, prinsbisshop van Luik 33
Hoetink, A., toneelschrijver 147
Hollandsche Tooneelstenen 173
Hollman, Ch., drukker 218, 228
Hollman, J., musicus 239
Hottentotschen Klucht Almanak 210
Hottentotschen Klugt Almanach 62-63
Houven, P.F. van der, notaris 144
Hövell tot Westerflier, Maximiliaan baron van 227
Huart, directeur toneelgezelschap 147
Hugo, Victor, auteur 261
Hume, D., filosoof 64
Hupkens, J.G., griffier rechtbank van 1^e aanleg 109, 111
Hupkens, P.D., notaris 109, 112-113, 162, 165
Huyts, Anna Mathilde, vrouw van P.E. Monachon 263
Hyrons, handelaar 79
Indivies Laaggerecht 22
Indivieze Raad 22, 26, 35, 39-41
Industrieschool Maastricht 157, 160, 203, 206
Intelligence, L' 218
Istendaal, G. van, publicist 192
Jaarboek voor het hertogdom Limburg 168, 174, 194
Jaarboekje voor Limburg 212-213
Jacobé, componist 188
Jacobs, Carolina, vrouw van Wilhelmus Thiessen 165
Jaminé, advocaat 182
Jaminé, H., architect 241
Jaminé, J.L., rechtskundige, journalist 96, 136, 138, 262

- Jaminé, Lambert, vader van J.L. Jaminé 262
 Jansen, H., censor drukwerken 64
 Janssen, J.P., historicus 172
 Janssen, Jeanne 45
 Janssen, Johanna 45
 Janssen, Momuslid 232
 Janssens, H.F.L.M., historicus 183, 186
 Janssens, M. 27
 Jaspar, E., dialectschrijver 249, 256, 292, 297, 301
 Jessé, P.D., notaris 46, 100, 109-111, 113, 144, 162
 Jeunes Amateurs Maestrichtois, Les 187
 Jezuietencollege 23
 Jezuietenuniversiteit 24
 Jonghe, A. de, historicus 36, 95
 Joosten, schilderijenhandelaar 228
Journal Belge, Le 215
Journal de la Haye 180
Journal de la Province de Limbourg 135-136, 290, 294, 299
Journal de Maestricht 74, 134-135, 176, 180
Journal de Maestricht (1914) 215
Journal du Département de la Meuse Inférieure 67, 69-70, 73-75, 82, 86, 139, 289, 294, 298
Journal du Département des Bouches du Rhin 73, 139
Journal du Limbourg 117, 138, 152, 159, 164, 171-175, 179, 182-183, 185-186, 216, 225, 291-292, 295-296, 300-301
Journal encyclopédique 24
Journal général de l'Europe, Le 24
Journal Historique et Littéraire, Le 25
Journal politique du Département de la Meuse Inférieure 73-75, 134
 Jozef II, keizer 88, 90
 Kamer van Koophandel 264
 Kamer van Notarissen 109
 Kamper Courant 175
 Kamphuis, H.A., historicus 35
 Kappeyne van de Coppello, ministerie 201
 Katholieke Volksblad, Het 224
 Kemmerling, J.M., notaris 49
 Kemp, A.G.H., publicist 51
 Kemp, Mathias, toneelschrijver 215
 Kempenaer, J.M., politicus 153
 Kemperink, M.G., publiciste 238
 Kerckhoff, P.J. van, schooldirecteur 157
 Kerckhoffs, J.R.L., auteur 132
 Kerens, T.Th., lid Municipaliteit 40
 Kern, H., taalkundige 243
 Kerzmann, H.J.A., schooldirecteur 123-124, 157, 159
 Kesser, H., hoedenverkoper 223
 Kiès, Henri, schoenhandelaar 212, 224
 Kinker, J., hoogleraar 114, 125, 127, 136, 265
 Klein Hemels Palmhof 132
 Klinckers, F.G., schoenhandelaar 223-224
 Kluchtspeulders, De 236
 Koenders, J., leraar, schooldirecteur 124
 Koninklijke Hollandsche Tooneelstenen 238
 Koninklijke Polytechnische School Aken 217
 Konsten, Leonard 49
 Koymans, A.J., drukker 132, 168
 Kunst en Vermaak, toneelvereniging 187, 214, 235-237, 245, 248, 255, 292, 296
 Lamberts Hurrelbrinck, L.H.J., letterkundige 244, 248
 Lambotte, J., Momuslid 183
 Lancaster, J., onderwijskundige 115-116
 Landragin, Jeanne Marguerite, moeder van J.Fr. Hennequin 261
 Landtmeter, drukkersfamilie 25-28, 63-65, 68, 130
 Langemèze, madame De 77
 Langenacker, A. van, leraar 55
 Langenhuysen, gebroeders Van, uitgevers 139
 Lanoir, J.L., bediende kadaster 63
 Lauwerkrans, De, toneelvereniging 187
 Lebrun, P., journalist 24
 Lefèbvre, directeur toneelgezelschap 82
 Lefèbvre, E.J., notaris, burgemeester 35, 41, 46, 49-50, 262
 Lefèbvre, Guillaume, vader van E.J. Lefèbvre 262
 Lefèbvre-Renard, weduwe, drukster 136
 Législative 37
 Leidsman op den bloedige Kruisweg 132
 Lejacques, Arnold, onderwijzer 53
 Lekens, drukkersfamilie 25-26, 68, 132
 Leo XIII, paus 224
 Letter- en staatkundig Dagblad voor het zuidelijk gedeelte van het Koninkrijk der Nederlanden 134
 Leurs, Ch., arts 164
 Leyser, P.H., pianohandelaar 223
 Lherman, Momuslid 187
 Lhoëst, G., fabrikant 208
 Lijssens, M.R., lid Raad van Bestuur Athenaeum 120
 Limburger Courier 225
 Limburger Courier, Der 224
 Limburger Koerier 83, 215, 224-226, 244, 248, 252, 292, 296, 301
 Limburger, De 152, 164, 171, 174, 176, 179-180, 194, 216, 218-219, 225, 252, 254, 291-292, 295-296, 300-301
 Limburgsch Nieuwsblad 223-224
 Limburgsch Volksblad 223-224, 292, 296, 301
 Limburgsche Kwestie, De 170
 Limpens, Anna Elisabeth, moeder van A.C. Membrède 262

- Lindanus, W., bisschop 214
 Lipkens, P., secretaris Municipaliteit 40
 Locke, J., filosoof 64
 Lodewijk Napoleon, koning 50
 Lodewijk XIV, koning 36
 Lodewijk XV, koning 31
 Lois et arrêtés sur l'organisation de l'ordre judiciaire 66
 Loots, C., dichter 148
 Losse gedachten, een bijdrage tot uitbreiding van den echten volksgeest in Limburg 170
 Lotharingen, Karel van 31
 Loysel, P., prefect Nederraas 53
 Luijten, J.J.G., archivaris 40
 Luiks Hooggerecht 22
 Luzac, L.C., politicus 153
 Lynden van Sandenburg, Van-Heemskerk, ministerie 206
 Maanen, C.F. van, minister van Justitie 91, 93-95, 104, 121, 126, 262
 Maanen, Johannes van, vader van C.F. van Maanen 262
 Maasgouw, De 259
 Maastrichter Almanach 130
 Maastrichter Almanak 167-168
 Maastrichter Gazette 289, 293, 298
 Maastrichter Muziekvereniging 239
 Maastrichtse Courant 223, 292, 296, 301
 Maastrichtse Bestuurdersbond 199
 Maastrichtse Muziekvereniging 217, 239
 Maastrichtse Vélocipède-Club 212, 214
 Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 29
 Maatschappij tot de vervaardiging van fijn aardewerk en ceramieke voortbrengselen van alle soorten 207
 Maatschappij tot exploitatie van Limburgsche Steenkoolmijnen 214
 Maenen, A.J.F., historicus 160
 Maesen de Sombreff, P.Th. jonkheer van der, politicus 228
 Maesen, M. van der, commandant garnizoen 44
 Maastrichter Almanach 60
 Maastrichter Gazette 25-26, 68
 Maastrichter Waersegger, Den 27
 Magis, musicus 239
 Mancel, arts 105, 144-145
 Marchant et d'Ansembourg, J.B. graaf de, leider separatisten 152
 Mardi-Gras 170
 Maria Theresia, keizerin 31, 90
 Marin, P., taalkundige 66
 Massaux, musicus 239
 Mastreechter Staar, De 240
 Mauger, Claude, taalkundige 26
 Mauricius, Joan Jacob, letterkundige 29
 Maurissen, A., kanunnik 143-145, 149
 Maurissen, familie 80, 143
 Maurissen, Hélène Adrienne, vrouw van W.H. Pijls 264
 Meertens, Jean Martin, koopman 100
 Meijer, B., leraar 124
 Meijers, B.C., onderwijzer 53
 Meijers, J., onderwijzer 53
 Membrière, A.C., afgevaardigde departement Nederraas, burgemeester 79-81, 100, 125, 191, 262
 Membrière, Joannes Petrus, vader van A.C. Membrière 262
 Mennekens, J., taalkundige 244
 Metsenaere, Machteld de, historica 18
 Metton, P., leider cursus Frans 124
 Meuse, La 228
 Meyer, G.J., leraar 130
 Meyers, Jan, dichter 130
 Michel, Marie-Joseph 108
 Michiels, député au conseil des Anciens 79
 Michiels, weduwe 100
 Michon, M., vrouw van Albert de Milly 77
 Milly, A. de, secretaris kolonie Suriname 77
 Milly, T.E. de, vrouw van F.L. Behr 77-78, 141, 181
 Minckelers, J.P., leraar 55, 57
 Mioni, Albert, taalsocioloog 17
 Mirabeau, V.R., staatsman 64
 mms 202
 Mockel, W.W., advocaat 94, 99-100, 105, 109, 112, 132
 Molière, J.B., toneelschrijver 28
 Momus Aofdeiling Beeldende Kunsten 212
 Momus Kemediespeulders 186
 Momus Nederlandsche Tooneelafdeling 212
 Momus, het godje 183, 185
 Momus, sociëteit 19, 154-155, 170, 172-173, 175, 183-190, 193-195, 200, 215-216, 218-219, 222, 231-238, 245-246, 248, 254, 259, 291-292, 295-296, 300
 Momus-Almanak 212-213, 215
 Momus-Annalen 185-186, 231
 Monachon, Balthasar, vader van P.E. Monachon 263
 Monachon, P.E., burgemeester 35, 40-41, 44, 51, 80, 263
 Moniteur Universel 70
 Montesquieu, Ch.L. De Secondat, baron de la Brède et de, auteur 64
 Moulières, De, inspecteur drukkerijen 64
 Mulder, Lodewijk, toneelschrijver 236
 Mulder-Fieret, P.H., vishandelaar 212

- Mulkens, R., Momuslid 183
Muller, H.C., taalkundige 244
Muller, weduwe 42
Müller, weduwe, onderwijzeres 52
mulo 200-201, 204
Municipale Raad 35, 68, 88, 263
Municipaliteit 35, 40, 45, 52, 263
Napoleon Bonaparte 35, 53, 63-65, 67, 70, 73, 82, 86-87, 139, 191, 258, 262, 289
Nassau-Weilburg, Karel van, gouverneur 28, 89
Nationaal Vlaamsch Toneel van Antwerpen 238
National, Le 92
Nationale Conventie 34, 37, 53
Naus, J., oprichter sociëteit Momus 183
Nauwkeurige almanach 27, 63
Nauwkeurige almanak 130
Nederduitsch en Fransch woorden-boek 66
Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, het 14^e 242
Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, het 31^e 243
Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde 258
Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congres- sen 214, 241, 245-246, 248, 255, 292, 296, 301
Nederlandsche Tooneelstenen 147
Neerlandia 244
Neufchâteau, François de, minister Binnenlandse Zaken Parijs 79
Nierstrasz, H., notaris, burgemeester 35, 46, 48-50, 105-106, 109, 113, 125, 145, 157, 162, 175, 263
Nierstrasz, Johan Leonard, vader van H. Nierstrasz 263
Niessen, Momuslid 187
Nieuw beredeneerde spraakkundig woordenboek der Fransche taal 66
Nieuwe fransche en nederduitsche Grammaire en Samenspraake 26
Nieuwe Limburger, De 218
Nieuwe Maastrichter Almanak 130, 167, 212
Nieuwe Maastrichter Eerenbeemt's Almanak 212-213
Nieuwe nauwkeurige almanach 27, 63
Nieuws en Aankondigingsblad voor Limburg 174
Nieuwsblad van het Hertogdom Limburg 175, 180
Nieuwsbode, De 222, 225-226, 252, 292, 296, 301
Nijst, Victoire 230
Nivel, M.H., onderwijzer 156
Nolens, W.H., priester, politicus 199
Noord-Brabander, De 139, 175, 179
Nouveau almanach curieux 12, 27
Nouveau Vocabulaire de la langue française 66
Nouvelles, Les 215
Nypels, drukkersfamilie 56, 60, 62, 64, 70, 73, 75, 129-130, 132, 134-136, 138, 145-146, 175, 207, 210, 212
Nypels, Jean, professor 214
Nypels, M., lid gemeenteraad Maastricht 98
Nypels, Maria Aloisa, schoonmoeder P.J.A.M. van der Does De Willebois 259
Nyst, Momuslid 187
Olislagers van Meersenhoven, J.L.H., lid gemeenteraad Maastricht 98
Olterdissen, A., Momuslid, dialectschrijver 215, 233, 235, 237, 269
Olterdissen, G., Momuslid, musicus 237
Onderwijzing tot den dienst der H. Misse 66
Onpartijdige ex-courrier van onder en boven de Maas, De 70, 75, 289, 293, 298
Ons Genoegen, toneelgezelschap 173
Ons Zuiden 216, 222, 226
Onze-Lieve-Vrouwekapittel 23
Oorschot, J.M.P. van, publicist 116
Opéra d'Aix la Chapelle 238
Oprechte Maastrichter Almanak 130-131, 166-167, 193, 210-211, 243, 245, 290, 294, 299
Oprechte Maastrichtsch Almanach, Den 60, 62-63
Oranje-Nassau, Carolina prinses van 28, 89
Oranje-Nassau, prins Frederik van 265
Orbons, P., historicus 13
Orphée, zanggenootschap 146, 188
Osch-America, A.J. van, drukker 216, 228
Otting, A.C., directrice toneelgezelschap 147
Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg 240, 292, 296
Overzee, Maria, moeder van C.F. van Maanen 262
Palmers, W. 187
Palmier céleste, Le. 66
Panhuijs, H. van, lid gemeenteraad Maastricht 145
Pans, P., transporteur 182
Paredis, J.A., bisschop 211, 228
Peltzer, A., leraar 124
Pensées diverses d'un bon et franc catholique 66
Pensionnat des Religieuses Ursulines à Maestricht 217
Pensionnat St. Louis à Ruremonde 217
Perdreau, Louis Philippe, in dienst van Membrède 80
Périer, O., taalkundige 243
Perriere, A., onderwijzer 53-54
Perry, Jos, publicist 224
Pétry, Henry 227
Petty-Plunkett de Rathmore, Louise 227
Philharmonisch Genootschap 132, 146-147

- stadsarmenschool 116-117, 156, 201
 Stamford Parkin, handelaar te Sheffield 79
 Stassar, wijnhandel 224
 Staten-Generaal 21-23, 25, 92, 94, 152-153
 Steins, W., Momuslid 183
 Ster, De 223, 292, 296, 301
 Stevens, A., letterkundige 244
 Stiel, F. en G., oprichters sociëteit Momus 183
 Stille, J.H.A., musicus 239
 Stoop, Charlotte de, vrouw van Charles de Brouckère sr. 257
 Storm, L.D., politicus 153
 Straatman, J., drukker 132
 Straetman, Ch., bakker 144
 Stregnant sr, lid gemeenteraad Maastricht 132
 Stürmer, familie 77
 Suringar, familie 76, 140, 144, 149
 Tael- en letterlievend Genootschap Met Tyd en Vlyt. 259
 Tagage, Broeder Sigismund, publicist 115-116
 Tandem, letterkundig genootschap 125, 127, 136, 265
 Teressan, auteur 57
 Theater van Maastricht 135, 178-179, 218-219, 222, 238
 Theatergezelschap Veuve Van Damme-Staveaux Verviers 238
 Théâtre du Gymnase de Liège 237
 Théâtre Royal de l'Opéra Italien à Berlin 238
 Théâtre Royal de Liège 237
 Theuwissen, H., tabakshandelaar 223
 Theux, De, ministerie 261
 Thier De, familie 181, 194, 291, 295, 300
 Thiessen, familie 155, 164-166, 186, 193
 Thomas, C.P., leraar 55, 57
 Thorbecke, J.R., politicus 153-154, 202, 213, 219, 228
 Tielens, P., oud schepen 105
 Tijdelijke Jury voor middelbaar en lager onderwijs 116, 119, 126
 Tilly, Claude 't Serclaes graaf de, gouverneur 28
 Timmers, Anna Helena, vrouw van E.J. Lefèbvre 262
 Toll, Jeanne Frédérique van, vrouw van P.J.A.M. van der Does de Willebois 259
 Toll, Willem van, regimentscommandant 259
 Tollens, H.F., dichter 258
 Tournée de Comédie Française 239
 Tribunal Civil 64
 Tribunal Criminel 79, 191, 263
 Tribunal Supérieur 24, 262
 Tribune, La 266
 Tripels, G., auteur 216
 Tummers, P., naamkundige 13, 190
 Tweede Kamer 154, 170, 212, 249, 261, 263, 264, 265, 292, 297
 Ubachs, P.J.H., historicus 13, 24, 34, 89
 Ulrich, B., onderwijzer 53
 Union, L', toneelvereniging 187
 Vaderlandsche Bossche Courant 139
 Valette, Jacques, onderwijzer 156
 Vanherff, Maria Anna, vrouw van J.L. Jaminé 262
 Veldeke, Hendrik van, dichter 243-244
 Velthoven, Harry van, historicus 90
 Verbeet, G.J.B., historicus 96
 Verduchène, J., jurist 170
 Vereniging van en voor Nederlandse Industriëlen 208
 Vereniging Vincentius à Paulo 178, 228
 Verlooy, J.B.C., advocaat, auteur 31, 92, 244
 Verwey, B. 140
 Vieweg, C.A., courantier 139
 Villers de Pité, L.L.G.M. jonkheer de, leider separatisten 152
 Vincent, gouverneur-generaal der Zuidelijke heroverde gebieden 93
 Visscher, L.G., hoogleeraar 114
 Visschers, G., bankier 112
 Vlieckx, apotheker 64
 Vlieckx, J., president Municipaliteit 40, 64
 Vliegen, W., oprichter SDB Maastricht 198-199, 223
 Vloten, J. van, letterkundige 243
 Voermanck, P.J., notaris 46
 Voermanek, onderwijzeres 53
 Volksbode, De 199, 224
 Volkstribuun, De 199, 223, 292, 296, 301
 Vollenhoven, C., censor drukwerken 64
 Voltaire, F.M.A., auteur 64, 67, 192
 Voncken, Antoinetta, moeder van W.H. Pijls 263
 Vondel, Joost van den, dichter 237
 Voor Taal en Kunst, toneelvereniging Momus 236
 Vooruitgang, amateurvereniging 219
 Vos, J., Momuslid 187
 Vos, J.H., drukker 211, 223
 Vries, Matthijs de, taalkundige 242
 Vrijthoff, B.J., regeringscommissaris 88
 Vrijthoff, Jean, vrederechter 49
 Waldeck-Pyrmont, vorst van 77
 Wall, Van der, rentmeester der domeinen 143
 Ware Maastrichter Amanak 211
 Warrimont, A.J.R.M. de, archivaris 56
 Weekblad voor Limburg 218
 Weichs de Wenne, C.M.H. baron de, leider separatisten 152
 Weijerhorst, drukker 225

- Wennekes, W., publicist 161
- Weustenraad, Momuslid 187
- Weustenraad, Th., auteur, journalist 96, 122, 125, 136, 138, 192-193, 195, 262, 265
- Wickering, meesterkleermaker 178
- Wiener Operette 239
- Wijer, P. van de, drukker 225
- Wijnands, P., romanist 18
- Wijnands-Gulikers, J., drukker 211
- Wijnbeek, H., hoofdinspecteur onderwijs 116-118, 123-124
- Wijs, B., onderwijzer 57
- Wilhelmina van Pruisen, prinses 25, 162
- Wilhelmina, koningin 199, 214, 223, 255, 264
- Wilhelmus, Augustinus, onderwijzer 54
- Willebois, Joseph de, vader van P.J.A.M. van der Does de Willebois 259
- Willem I, koning 45, 77, 87-93, 95-96, 98-100, 103-106, 108, 110, 114, 119, 121, 123, 125-127, 133, 141, 148, 151-152, 154, 162, 193, 251, 253-254, 261-263, 290, 294, 299
- Willem II, koning 153, 161-162, 180, 188
- Willem III, koning 199, 223, 264
- Willem V, stadhouder 28, 89
- Willem van Oranje, prins 88
- Willems, Jan-Frans, voorman Vlaamse Beweging 241
- Wilmar, notaris, F.J.A. 222
- Wingens, Th., historicus 173-174
- Winkel, Jan te, taalkundige 244, 255
- Witte, E., historica 90
- Wolf, O., componist 239
- Woordenboek der Nederlandsche Taal 242
- Wouters, H.H.E., historicus 206
- Wouters, L.H., notaris 46, 48-50, 165
- Wurstysen, J.R., leraar 55-57, 66, 112
- Würth, J.F.X., hoogleraar 125
- Zeguers, S.W., restauranthouder 186
- Zeven psalmen, De 66
- Zuid-Limburger, De 223-224
- Zuylen van Nijevelt, Marie Albertine van, moeder van P. de Coninck 258

Curriculum vitae

Marina C.A. Kessels-van der Heijde (1947) studeerde in 1967 af aan de Pedagogische Academie te Sittard. Daarna volgde ze, naast een baan als onderwijzeres, een deeltijdstudie LO en MO Engels te Sittard en Maastricht. In het kader hiervan bracht zij één jaar door als au-pair in Londen, waar ze het Cambridge Proficiency Certificate behaalde. Van 1970 tot 1989 was ze als lerares Engels verbonden aan diverse scholen, waaronder het Zuid-Limburgs Avondcollege te Heerlen, waar zij elf jaar werkzaam was in het volwassenonderwijs. Van 1992 tot 1997 studeerde zij cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit en schreef zij een scriptie over het taalgebruik in de Maastrichtse pers in de negentiende eeuw. Van 1997 tot 2002 werkte zij aan een dissertatie over de taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de zojuist genoemde eeuw. Dit onderzoek werd verricht voor de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Maaslandse Monografieën

- 1 Dr. M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw**
- 2 Dr. Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek**
- 3 Dr. J.M. Gijsen, *Nikolaus Heyndal (2 delen)*
- 4 Drs. J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914**
- 5 Dr. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop**
- 6 Dr. E. Roebroeck, *Het land van Montfort**
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400**
- 8 Dr. J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A.H. Paape, *Donkere jaren**
- 11 Dr. Mr. H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd**
- 12 Dr. C. van den Berg, H.B.J. van Rijn, *burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne**
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)**
- 14 Dr. P.L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburen, deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg**
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburen, deel II*
- 18 Ir. C.E.P.M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg**
- 19 Dr. S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673**
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)**
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid**
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr. J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr. J.A.K. Haas, *De Verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288*
- 29 Henry Baillien, *Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad**
- 30 Dr. J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*
- 31 M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries*
- 32 Dr. Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*
- 33 Dr. A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*
- 34 P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdriehoek**
- 35 Dr. Ton Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist*
- 36 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-±1500*
- 37 François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*
- 38 Drs. A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren*
- 39 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*

- 40 Dr. G.H.A. Venner, *De Meinweg*
- 41 Dr. C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen*
- 42 Dr. L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid*
- 43 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 1: 628-1138*
- 44 Dr. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap**
- 45 Dr. Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit*
- 46 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 2: 1138-1558*
- 47 *Eenheid en Scheiding van de beide Limburen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburen**
- 48 Dr. J.G.C. Venner, *Beeldenstorm in Hasselt, 1567**
- 49 Mark Hanson, *Van Frans naar Nederlands*
- 50 Dr. Hans van Dijk, *Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg*
- 51 Dr. P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen**
- 52 Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen en Drs. W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*
- 53 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 3: 1558-1679**
- 54 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht*
- 55 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel I*
- 56 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel II*
- 57 Dr. E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600**
- 58 *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965. Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maastricht gehouden congres van de Verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland*
- 59 Robert Nouwen, *Tongeren en het Land van de Tungri (31 v.Chr. - 284 n.Chr.)**
- 60 Dr. P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg, 1367-1850 **
- 61 W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)*
- 62 Arnout Mertens, *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)**
- 63 Dr. P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*
- 64 Dr. Hans van Dijk, *Henri Hermans (1883-1947). De grondlegger van het Limburgs muziekleven*
- 65 Dr. M.C.A. Kessels-van der Heijde, *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw*

* Deze titels zijn uitverkocht